

KISEBBSÉG, TÖBBSÉG, TÖBBSZÖRÖSSÉG

Kisebbség, többség, többszörösség

Kisebbségi-többségi viszonyok a magyar társadalomban

*Neményi Mária tiszteletére
70. születésnapja alkalmával*

Szerkesztette: Takács Judit és P.Tóth Tamás

Kisebbség, többség, többszörösség, 2016

© A kötet szerzői és szerkesztői

A kiadást az MTA Könyv- és Folyóirat Bizottsága támogatta

Kiadó: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016

Felelős kiadó: MTA TK főigazgatója

ISBN 978-963-8302-51-9

Szerkesztette Takács Judit és P.Tóth Tamás

Borítóterv és tördelés: Kovács Mariann

Nyomta az OOK Press Veszprém

TARTALOM

7	Előszó
9	Köszöntők
39	Tabula gratulatoria
41	Tanulmányok
43	<i>Erős Ferenc</i> Identitás és asszimiláció Erich Fromm, Bruno Bettelheim és Erik H. Erikson amerikai pályája
59	<i>Messing Vera – Ságvári Bence</i> „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk” A magyarországi idegenellenesség okairól
81	<i>Kende Anna – Lantos Nóra Anna</i> A kontaktusalapú előítélet-csökkentés lehetőségei és korlátai Egy intervenció tapasztalatai
105	<i>Tardos Róbert</i> Fortélyos félelmek Negatív viszonylatok szociokulturális és ideológiai beágyazottsága
135	<i>Janky Béla</i> A szegénység újratermelődése: A struktúrától a kultúráig, és vissza Gondolatok Orlando Patterson és Ethan Fosse „The Cultural Matrix: Understanding Black Youth” című kötete kapcsán
151	<i>Feischmidt Margit</i> A kritikai és emancipációs diskurzusok megújulásáról
167	<i>Nagy Beáta</i> Ki áll a sikeres nő mögött?
193	<i>Tardos Katalin</i> Kortalan szervezetek? Vállalati stratégiák és munkahelyi esélyegyenlőségi rendszerek a különböző életkorú munkavállalók foglalkoztatásában

- 227 *Acsády Judit*
„Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?”
Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-
reflexióiról
- 253 *Durst Judit – Fejős Anna – Nyíró Zsanna*
„Másoknak ez munka, nekem szívügyem”
Az etnicitás szerepe a diplomás roma nők munka-család konstrukcióinak
alakulásában
- 285 *Takács Judit – P.Tóth Tamás*
Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában
- 303 **Angol nyelvű absztraktok**

ELŐSZÓ

E kötetet Neményi Mária, intézetünk (a 2012-ig szervezetileg önálló MTA Szociológiai Kutatóintézet, majd 2012-től az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont részévé vált Szociológiai Intézet) nagyra becsült és szeretett kutatójának 70. születésnapjára készítettük köszöntésképpen. A kötetbe válogatott tanulmányok szerzői szűkebb tudományterületeik jeles képviselői: az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont intézeteinek kollégái mellett megtalálhatók többek között az ELTE több oktatóhelyének, a Budapesti Corvinus Egyetem, a BME, az MTA Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet, valamint a University College London oktatói és kutatói. A szerzők affiliációin keresztül a társadalomtudományi kutatás számos kiváló magyar és külföldi kutatóhelye képviselteti magát, ami jól mutatja Neményi Mária személyének és munkásságának sokakat sokféleképpen inspiráló hatását.

A kötetet alkotó tanulmányok közös vonása, hogy tematikailag a magyar társadalom kisebbségi-többségi viszonyainak vizsgálatával foglalkoznak, ami az egyik központi témája Neményi Mária társadalomtudományi munkásságának is, aki többször hangsúlyozta saját kutatásai kapcsán, hogy ő nem csupán a társadalmi kisebbségek sajátosságai iránt érdeklődik, hanem a többség és a kisebbség viszonyai, kapcsolatrendszere és egymásra hatásai azok, amiket közelebbről vizsgálni kíván. Könyvünk tanulmányai a társadalmi többség és a – hatalommal való ellátottság vagy inkább ellátatlanság alapján meghatározott – társadalmi kisebbségek történetileg potenciálisan változó metszetein keresztül tekintenek a magyar társadalomra: többek között a nők és a romák társadalmi kirekesztésével, illetve befogadásával kapcsolatos kérdésköröket elemezve.

Az írások többségének tágabb elméleti keretét a társadalmi konstrukcionizmus szolgál, melynek kiindulópontja, hogy a dolgok jelentéseiket a társadalmi aktorok egymással való kölcsönhatásai révén nyerik: így empirikus feladatként az egymásra kölcsönösen ható társadalmi csoportok jelentéskonstruáló mechanizmusainak feltárása kínálkozik. A könyvben szereplő tanulmányokban megjelenő központi fogalmak között feltűnik még az identitás, az előítélet, a sztereotípiák, a társadalmi megkülönböztetés, a (de)kriminalizáció, az asszimiláció, a többszörös kisebbségi identitások, az esélyegyenlőség és az egyenlő bánásmód.

A tanulmányok mellett e kötet személyes köszöntőket is tartalmaz Csepeli Györgytől, Herczog Máriától, Kapitány Ágnestől és Kapitány Gábortól, Kovács Évától, Lengyel Györgytől, Majtényi Balázstól, Nagy Péter Tibortól, Örkény Antaltól, Szalai Júliától, Szirmai Viktóriától, Tamás Páltól, Tibori Timea Theodosiától, Váradi Lucától.

A kötetben szereplő tanulmányok a Socio.hu Társadalomtudományi Szemle 2016. évi második számában jelentek meg elektronikus formában. Köszönetet mondunk a Socio.hu Társadalomtudományi Szemle szerkesztőinek és anonim bírálóinak, akik áldozatos munkájukkal hozzájárultak e kötet színvonalának emeléséhez, valamint mindazoknak, akik a Magyar Tudományos

Akadémiához benyújtott könyvpályázatunkat támogatták. Külön köszönet illeti Kovács Mariannt, aki fáradhatatlanul dolgozott azon, hogy a kötetbe szánt írások kézzelfogható valósággá váljanak.

E könyv létrejöttéért kiemelt köszönet illeti Neményi Máriát, hiszen az ő munkássága és személye volt e kötet legfőbb ihletője:

Kedves Mari! Köszönjük, hogy vagy nekünk. Fogadd szeretettel Neked ajánlott írásainkat!

Budapest, 2016 júniusa

KÖSZÖNTŐK

Csepeli György

Herczog Mária

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor

Kovács Éva

Lengyel György

Majtényi Balázs

Nagy Péter Tibor

Örkény Antal

Szalai Júlia

Szirmai Viktória

Tamás Pál

Tibori Timea Theodosia

Váradi Luca

LEVÉL NEMÉNYI MÁRIÁNAK

Utoljára Moszkvából írtam neked levelet 1969-ben. Most Zamárdiból írom a szavakat, melyeket nehezen találok, bár mint Ottlik írja, „nem jók a szavak”. De nincs más választás, levelet nem lehet szavak nélkül írni. Az időt a szó nem kapja el, csak a kép. Emlékképeink vannak, melyeket csak mi látunk, mert mi láttunk. De a képek sem jók. A végső lényeg az érzés táján van, csak abba fér bele.

Az érzés nem múlik el, nem változik. Előbb van az érzés, mint az, aki kiváltja. Amikor megláttalak, azt éreztem, mintha már láttalak volna. Nem volt bennem idegenség, s ez nem változott. Nincs ebben az érzésben semmi, ami vonzana vagy taszítana, csak a biztonság, mely ugyanaz, mint amit magamban érzek.

Nem volt magától értetődő ez az érzés. Távol nőttünk fel, távoli végein a létnek. A nyelv, a város, a kor persze ugyanaz volt. És ugyanaz volt a hit, a remény, az akarat, hogy megváltoztatjuk a világot.

Nagyszerű érzés, hogy van valaki, aki az, mintha én lennék, miközben nem az én. Kívül van, s mégis belül. Fix pont.

Rengeteg érdekesség történt velünk. Együtt voltunk egyetemisták. Forgatókönyvet írtunk, a Lukács teraszán napoztunk, a Belvárosi Kávéházban vitatkoztunk, kirándultunk a Mecsekbe, a Bükkbe. Konferenciákra jártunk. Kozubnikban, New Yorkban. Sok dolgot írtunk együtt. Kutattuk az igazságtalanságot, kerestük az igazságot. Egyik legszebb írásunk franciául jelent meg. Histoire brisée, familie brisée volt a címe. Kulcsszavaink voltak az előítélet, sztereotípa, identitás. A szociálpszichológia volt közös életünk.

Éltünk, mint a Prozorovék. Vártuk, hogy egyszer majd kijutunk a világba, a fényre, a központba. Húsz évig vártunk. Minden megváltozott. Persze nem általunk. Kinyílt a világ. Elmentek a katonák. Te nem változtál, maradtál, aki voltál. Kutattál, írtál. Nagyszerű dolgokat csináltál.

A hely, ahol élünk, Magyarország, de nem az, amit a térképen látunk. Na'Conxipan polgárai voltunk és vagyunk, ahol a szabadság és az autonómia az úr.

Kutattunk, írtunk, de ment-e általunk a világ elébb? Kevesebb lett-e a gonoszság és a tudatlanság, s több lett-e a jószág és a tudás? Több vagy kevesebb lett a szabadság? Vörösmarty kérdései ezek. Az élet, melyet élsz, választasz. Példát mutatsz, erőt adsz, irányt mutatsz, nekem és másoknak.

Történelem lesz belőlünk. Mindaz, amit írtunk, megmarad, ott van már a könyvtárban. Ez a levél egy pillanat az időben, melynek téves olvasata az elmúlás. Heideggernek igaza van, amikor azt mondja, hogy „a múlt – amennyiben autentikus történetiségként tapasztaltjuk – minden egyéb, csak nem a pusztá elmúlás. Sokkal inkább az, amire újra és újra vissza tudok térni.”

A mi időnk közös.

Csepeli György

Közel 40 éves ismeretségünk alatt számtalanszor csodáltam Mari higgadtságát, távolságtartását, csendes makacsságát, szívósságát, kitartását, feltétlen megbízhatóságát, akár magánéletéről, akár munkáról van szó. Elnéző mosollyal nyugtázza, ha nem is osztja lelkesedésemet, aktivitásomat, elkötelezettségemet, ami sokszor józanítólag hat. Bár alapkarakterem persze nem változik, azért irigylem is nemegyszer azt a képességét, hogy távolabbról néz a történetekre, jelenségekre. Nem olyan „felugrálós”, kevesebb benne az aktivizmusra való készség.

Véletlennek is tekinthető módon a pályafutásunk kezdete is majd azonos, Mari is a Magyar Televízió Társadalomtudományi Osztályán dolgozott szerkesztőként, ahogy én is ott kezdem egyetem utáni pályafutásomat néhány évvel később. A Szociológiai Intézetben egy szobában dolgoztunk, amíg ott voltam, és elég sok időt töltöttünk együtt az intézeten kívül is. Gyerekeink közel voltak korban, nagyon szerettem ezeket a közös időket, nekem sokat jelentett. Mari bölcs volt, fantasztikus sztoicizmussal és hatékonysággal menedzselte a családját, végezte a munkáját, pedig nagyon nehezítettek voltak a körülmények. Mindeközben nagyon élénk társadalmi élet zajlott náluk, sok izgatott és izgalmas emberrel, akik között még inkább kitűnt a nyugalomával. Emlékszem a 40. születésnapja ünnepségére náluk, nehezen hihető, hogy 30 éve volt, bármilyen közhelyes, nagyon közelinek tűnik, noha az egész világ megfordult azóta, sajnos, most éppen úgy tűnik, visszafelé.

A szakmai munkánk azóta is időről időre összehozott minket, és a legtöbb kérdésben egyetértettünk, kölcsönösen akceptálva egymás eltérő véleményét is, és remélem, hogy erősítve is álláspontjainkat. Marit kiemelten érdekelték a nők és a romák, és a családok vizsgálata során is ezek a szempontok domináltak, de nagyon fontosak kutatásai, eredményei a gyerekekről szóló munkákban is. Jó volt közösen dolgozni a roma gyerekekről szóló kutatásban, sajnálom, hogy nem adódott sokszor több alkalom.

Az utóbbi években alig láttuk egymást: én keveset voltam itthon, és mint annyian, folytonos rohanás közben voltunk, ami nem kedvez a találkozásoknak.

Remélem, hogy a következő évtizedekben sokkal több alkalom lesz önfeledten fecsegni, beszélgetni fontos és kevésbé fontos dolgokról, munkáról, politikáról, a gyerekek és unokák jólétéről, barátokról és undokokról, a lakáscseréről és fürdőszoba átalakításokról, főzésről, a megszokott ironikus módon. Ahogy Maritól tanulni lehet, magunkat nem nagyon komolyan véve, de figyelve arra, ami fontos, nem hagyni szó nélkül az igazságtalanságot, egyenlőtlenséget, elmélyülten vizsgálva a tényeket, és remélni, hogy mindennek van értelme, és legalább valamivel jobb lesz a világ.

Herczog Mária

NEMÉNYI MARI SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Kamaszkorom (K. Á.) egyik meghatározó filmélménye volt Herskó János filmje, a *Szevasz, Vera*, Neményi Marival a főszerepben. Bizonyára akkor nem is sejtette Mari, hogy milyen nagymértékben hozzájárult annak a modern nőképnek a kialakulásához, amely akkoriban még újdonságszámba ment Magyarországon (és Kelet-Közép Európában). Egy egyszerre öntudatos, de ugyanakkor sérülékeny, érzékeny, szociálisan és interperszonálisan is empatikus karakter rajzolódik ki a filmből. És nyilván nem véletlen – hiszen nem egy felvett, tőle idegen szerepet játszott, hanem önmagát is adta –, hogy aztán Mari több évtizedes tudományos munkásságában ezek a tulajdonságok és képességek könyvekben, folyóirat publikációkban is testet öltöttek. Nagyon kevés ember tudja ilyen megtalált öazonossággal élni az életét.

Ma már fontos kutatási iránnyá nőtt ki magát a munka és a család, privátélet összeegyeztetése, egyensúlyának megteremtése. Jellemző persze, hogy ez még mindig főleg a női szerepek, élethelyzetek kapcsán vetődik fel. Aki tudományos pályára adja a fejét (de szinte minden hivatás-szerűen gyakorolt értelmiségi pályáról elmondható ez), az tudja csak igazán, hogy a valóságban milyen nehéz is ennek a kettőnek a harmonikus együttgyakorlása. Mari ezt is mesteri fokon, nagy önfegyelemmel és munkabírással oldotta meg (bizonyára nem kevés nehézség és konfliktus árán). S hogy ez milyen sikerrel történt, azt szimbolikusan is jelzi (lányaival), Kende Annával közösen írt, a Replikában megjelent tanulmányuk, az Anyák és lányok, amelyben az azonos tematikát két különböző generáció autonóm megközelítésmódjával és saját tapasztalatanyagát érvényre juttatva sikerült bemutatni, feldolgozni.

Az igazán hiteles társadalomtudományi kutatásokban mindig szerepet kap a személyes élmény- és tapasztalatanyag, indíttatás. Ez akkor válik igazán eredményessé, ha a személyesség nem telepszik rá a tudományos valóságábrázolás objektivitására, de az indíttatás „tüze”, lendülete soha nem fogy ki mögüle. Mari erről így vall fent említett közös tanulmányuk személyes bevezetőjében:

„Sosem tagadtam, hogy szociológiai-szociálpszichológiai kutatásaim témái valamiképpen mindig személyes érintettségből születtek. Olyan absztrakt tudományos fogalmak, mint amilyen a konverzió, a szociális reprezentáció, az előítélet, vagy olyan társadalmi jelenségek, mint amilyen az újraházasodás, a válás, a családon belüli erőviszonyok alakulása, mindig úgy kerültek érdeklődésem homlokterébe, hogy egyúttal magamat is fürkészhettem: milyen mértékben hasonlítanak élményeim azokéhoz, akiket úgymond objektíven vizsgálhatok. Kérdőívek, kvázi-experimentális vizsgálatok vagy mélyinterjúk készítése közben azt a kényelmes pozíciót foglalhattam el, hogy az önvizsgálat nárcizmusa helyett társadalmi jelenségeket kísérek meg kibontani, miközben arra is lehetőségem nyílik, hogy a magam helyzetén elgondolkozzam” (Replika, 1999. március, 35. szám 117. oldal).

Mari munkásságának egy másik fontos jellemzője kutatásainak interdiszciplinaritása: a pszichológia, szociológia, szociálpszichológia megközelítésmódját, módszertanát együttesen alkalmazva keresett, keres válaszokat olyan fontos társadalmi problémákra, mint a család, a gender,

az egészségügy a kisebbségek helyzete. Mindezt mindig is igazi csapatjátékosként tette, hazai és nemzetközi kutatási teamekben való részvétellel, közös publikációkon keresztül.

A szűk értelemben vett tudományos tevékenység mellett egész életében széles körű társadalmi aktivitás jellemezte és jellemzi: szerkesztői, kuratóriumi munka, OTKA-zsűri részvétel, az MTA Szociológiai Szakbizottság elnöksége... Mindezeket finom „tudománydiplomáciával” műveli, ahol nagyon gyakran éles ellentétek között sikerül neki közvetíteni, közös nevezőt találni.

Egész munkásságát áthatja – és remélhetőleg Mari példája ennek fontosságát a fiatalabb tudósnemzedékben is felerősíti – a fontos társadalomtudományos kutatásokat mindig motiváló és indukáló társadalmi felelősségérzet és a társadalom alakításának lehetőségébe vetett hit, amelyet, s ez nagyon nagy szó, a több évtizedes „megpróbáltatások” sem tudtak, mindannyiunk szerencséjére, elkoptatni benne.

Kívánjuk, hogy még évtizedeken át kísérje hit, lelkesedés, eredmények és sikerek sokasága Mari munkáját.

*Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor
Budapest, 2016.*

MARI ÉS A 20. SZÁZAD HANGJAI

Amikor először fordultam Marihoz azzal, hogy szeretnénk megkapni a régi interjút az alakuló 20. Század Hangja Archívumba, szája sarkában a tőle megszokott hetyke mosollyal valami olyasmit mondott, hogy azokat ő bizony nem adja, mert magának készítette őket. Kíváncsi tekintetemre így folytatta: azok az interjúk másnak nem érdekesek, nem tud velük semmit kezdeni, hisz egy olyan, nagyon egyedi és megismételhetetlen helyzetben keletkeztek, amelyet ő idézett elő azzal, hogy beszélgetett olyan emberekkel, akiknek az élete és döntései a kutatása számára fontosak voltak. Tudományosan szólva azzal érvelt, hogy az interjúk a kutatás performatív-teremtő részét alkották, az eredményeket aztán az írás diskurzív terében rögzítette. Olvassuk el a könyveit, ott vannak az interjúi. (Apropó, olvassuk bizony, olvassuk újra!)

Mari a leghíresebb együttműködés-megtagadó kollégáink közé tartozik. Azok közé, akik semmilyen korábbi kutatási anyagukat nem akarták az archívumunkba helyezni – ám közülük a legkedvesebbekből való. Nem azt mondta, hogy nem érdekes vagy hasznos, amit csinálunk, csak a saját interjút nem találta archiválandónak. Nem a projekt elől zárkózott el, sőt, rendszeresen látogatta a műhelybeszélgetéseinket, és jelenlétével, kapcsolataival hozzájárult több gyűjteményünk létrejöttéhez is. Az utóbbi időben még az is szóba került, hogy kapunk tőle régi interjút.

Óvatos ódzkodása indokolt és tiszteletreméltó. Aki interjúzott, tudja, hogy az interjúzás ideje telített: nemcsak a hang és a kép, de a gesztusok, a mozdulatok, arczúdlések, szagok, fények, a belső lelkivilág kivetülései is részei ennek az időnek, s nem mellékesen a közben, jó esetben mindkét oldalon megszülető megismerés és tudás is, melyet a papírra vett, bármely szigorú szabályok szerint is rögzített interjúleíratok nem képesek visszaadni, de még a helyszínen készült videófelvételek sem.

Az utóbbi időben komoly tanulmányok születtek, különösen a szó témájában arról is, miképp értette félre, torzította, forgatta ki és használta aztán olykor szakszerűtlenül a történész szakma a túlélőkkel és szemtanúkkal készült tanúságtételeket. Hogyan kerültek be ezek az egyéni tanúvallomások egy archívum gigagépezetébe, és milyen garanciái lehetnek annak, hogy a későbbi felhasználás is méltó maradjon az eredeti szándékhoz. Ezek az újabb fejlemények is azt sugallják, helyesen teszi, aki nagyon óvatosan bánik a saját interjúival és megfontolja, hová kerüljenek azok, ha archiválni szeretné őket.

Így hát nem tudnék egyértelműen biztató válaszokat adni a dilemmára, ami Marival azóta is visszatérő témánk és apropója több, közben egymásnak spontánul elmesélt történetünknek. Ezért születésnapjára is egy olyan mesével készültem, amely e dilemmát helyezi új fénybe. Nem vidám, nagyon nem vidám mese ez, de Mari hasonló történetek tucatjait hallotta már eddigi kutatásai közben. Cserébe rövidke lesz, és a vége, ígérem, happy end.

Néhány évvel ezelőtt esszét írtam a női testen elkövetett erőszak elbeszélhetőségéről. Két interjút olvastam össze, az egyiket egy olyan asszonnyal készítettem, akin 1944-ben, zsidó kamaszlányként Auschwitzban ál-orvosi kísérleteket végeztek, melyek következtében meddővé vált.

A másikat egy sorstársával, akit jó három évtizeddel később a sötét bőrszíne miatt, roma nőként a tudta nélkül sterilizáltak egy magyar kórházban. Tavaly összeismerkedtem egy jeles brit történésszel, aki életművét a náci ál-orvosi kísérleteknek szentelte. Számos könyvet publikált ebben a témában és neki van a világon legnagyobb statisztikai-demográfiai adatbázisa e kísérletek áldozatairól. Beszélgetéseink során szóba került az esszém és az angol változatát elküldtem neki. Elolvasta és a következő találkozásunkon gondterhelten közölte velem: az írásom megrázta, felkavarta, az interjú hiteles minden pontján, viszont, nem is tudja, hogyan mondja, de ezen a néven az illető asszonyt nem találta meg az adatbázisában, pedig erről az időszakról és erről a táborról az szinte teljesnek mondható.

Döbbsen nézhettem rá, mert forgott egyet bennem a világ a történeti és a szociológiai nézőpontok ilyen ütközését a saját bőrömmön tapasztalva. Hogy mi is van? Hiteles az elbeszélés, csak hát a név... De hiszen ott áll az első lábjegyzetben, hogy az asszonyok nevét megváltoztattam és az interjúkat anonimizáltam, mondtam cseppet felháborodva, enélkül, szociológusként, nem is írhattam volna meg a történetüket. De neki szívesen elárulom az Auschwitzban tizenéves lányként tönkretett nő igazi nevét. Közben nem hagyott nyugodni a gondolat, vajon honnan szerezhette meg a jeles brit kolléga ezeket a szenzitív anyagokat. Mint később kiderült, a Magyar Országos Levéltár kárpótlási iratait vásárolta fel a '90-es években a washingtoni Holocaust Museum (USHMM) – és fittet hányva a magyar levéltári törvénynek, azokat minden további nélkül, másolásra átadta egy kutatónak...

A történész kolléga néhány nap múlva csillogó szemmel állított be hozzám: megvan az asszony! És, noha erről eddig sem volt kétségem, hiszen az asszonyt több alkalommal volt szerencsém a két szememmel látni, izgatottságot színélve udvariasan visszakérdeztem: no és mit találtál még róla? Semmi mást, csak a nevét és a születési évét, felelte, majd némi szünetet tartva így szólt: hát igen, nálam megvan a neve, a történetét azonban csak te tudod.

Szóval, nem tudom, drága Mari, hol vannak nagyobb biztonságban elbeszélőink életeseiményei: egy adatbázisban vagy az általuk elmesélt élettörténetben. Bis hundertundzwanzig.

Kovács Éva

EGY S MÁS NEMÉNYI MARI KÖSZÖNTÉSÉRE

Neményi Marival tudományos bizottságokban dolgoztam együtt, s azt tapasztaltam, hogy Mari kötelességtudó ember. Hogy személyesen mikor ismerkedtünk meg, azt pontosan felidézni nem tudom. Ennek az az oka, hogy én egyoldalúan régtől fogva ismertem őt, mivel tinédzser főszereplője volt hatvanas évekbeli kamaszkorom egyik kedves filmjének, a *Szevasz Verának*. Szerettem ezt a filmet részint mondandója, részint a szereplői miatt is. Talán szolgál valamilyen vizuális szociológiai tanulsággal, ha beismerem: a mondandóra már nem nagyon emlékszem, de a pozitív élményre és a főszereplőre igen. Nyilván sokan vagyunk így, hogy ismertük már ebben a szerepben, mielőtt személyesen megismertük volna. Hogy mit jelentett számára ez a későbbiekben, szakmai életútja során, azt nehéz megbecsülni, mert jelenthette a környezet érdeklődését és nyitottságát, de jelenthette a fokozott elvárásokat és gyanakvást is. Gyanakvást mondok, mert – nem éppen Mari kapcsán, hanem általában –, magamban is érzékelttem egyfajta idegenkedést mindazoktól, akik nem szakmai munkájuk, hanem szüleik, közéleti, politikai, vagy újságírói szerepük révén váltak ismertté.

Ne érjen senkit előny azért, berzenkedett bennem a plebejus indulat, mert így-úgy ismertté vált. Helyes, ne érjen senkit szakmai előny a szakmán túli ismertsége miatt – csavartam lejjebb az előítélettel határos érzést idővel –, de ne érjen extra hátrány sem. Elvégre az ilyen ismertséggel, ahogy mondják, lehet élni és lehet visszaélni is. Soha nem tapasztaltam, hogy Mari visszaélt volna szakmán túli ismertségével, mint ahogy nem voltak sztár-allűrjei, de görcsös megfelelési kényszerei sem. Valahogy megtanulta kezelni, vagy ösztönösen jól viselte az „ismerem valahonnan”-pillantásokat, jó érzékkel válogatta szét az üres formalításokat és az érveket. Jól tudtunk együtt dolgozni a Bólyai Bizottságban, ahol a szociológiai területet képviseltük több cikluson keresztül. Méltányos és korrekt partner volt, általában egybevágtak az értékítéleteink, vagy áthidalható távolságra voltak egymástól. Ezzel együtt volt úgy, hogy kudarcot vallottunk, s a tudományközi zsűri vitájában se az én karcosabb megnyilvánulásaim, se Mari ismertsége és szelídebb érvei nem bizonyultak elegendőnek.

– Marika, mondtam neki egyszer, mikor meg akartam győzni valamiről. – Ne szólíts Marikának, kérte, mert lehet, hogy nem érzed, de van benne valami lekezelő. Nem csattant fel, nem volt sértődött, bántó, vagy kioktató, csak határozott. Nem mondom, hogy így se vágott orrba a kérés, mert nyilván éppen nem a lekezelés, hanem a megbecsülés és a közvetlenség érzékeltetésének igénye hozta a számra a megszólítást. De be kellett látnom, hogy onnan nézve talán igaza van. Hiszen engem is a nagymamám szólított utoljára Gyurikának, az is elég rég volt, s nem egyenlő felek diskurzusát tükrözte.

Sokan vannak, akik határozott véleménnyel bírnak a szakmáról, s úgy gondolják, hogy a szakmai közéletben való részvételt jobbra fontoskodás, hatalommánia, vagy önérdék-érvényesítés motiválja. Azt hiszem, Marit egyik vonás se jellemzi, csupán annak józan belátása, hogy egy szakma nem működhet anélkül, hogy az ember ésszerű mértékig ne vállalna ilyen feladatokat.

Gondolom, ez vezette akkor is, amikor elvállalta az Akadémia Szociológiai Bizottságának vezetését, s amikor egyetemünk doktori tanácsának tagja lett. Nem keresett kibúvót, se öngazolást. Nem mintha nagy öröm lenne ilyen bizottságokban ülni, vagy különösen ilyeneket vezetni, csak kötelesség. Mari egy kötelességtudó ember, akire lehet számítani.

Maradj is ennek, kedves Mari, ehhez kívánok sok türelmet és jó egészséget,

Lengyel Gyuri

NEMÉNYI MARI SZÜLETÉSNAPIJÁRA

A kutató életét meghatározza az a szellemi közeg, ami pályája elején körülveszi. Én szerencsésnek mondhatom magam, mivel fiatal kutatóként Mari révén egy olyan intellektuális környezetbe csöppentem bele, amely egyszerre volt befogadó és inspiráló.

Miután végre kikecmeredtem a jogi egyetem padsoraiból, bekapcsolódhattam a Mari által irányított interdiszciplináris kutatásba. A magyarországi romák politikai és emberi jogai – A jogok érvényesülésének társadalmi feltételei című „projekt”, 2001 és 2004 között a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi, Pszichológiai és Szociológiai Kutatóintézetei, valamint a Magyarországi Roma Parlament civil szervezet együttműködésében formálódott. Mari irányítása mellett, mi, a kutatás résztvevői, rendszeresen találkoztunk, többek között Pánczél Márta, Szalai Júlia, Takács Judit és Zsigó Jenő, s az általa vezetett közös beszélgetéseken formáltuk nézeteinket, álláspontunkat.

A kutatói műhely az ezredfordulón egy mára már megszűnt intellektuális térben, a roma civil szféra vezetői és alkotói, kutatók, jogvédők és újságírók részvételével szerveződött. Rendszeres találkozóinknak a Roma Parlament Tavaszmező utcai, akkor még pezsgő szellemi műhelyként működő központja adott otthont, ahol a színi előadások, közéleti viták és kiállítások egymást érték. Tudásunk legjavát adva igyekeztünk a Mari által felvázolt tartalmi kereteket alakítani, kitölteni. A Roma Akadémia rendezvényein beszélgetéseink egy része nagyobb nyilvánosságot kapott; a Rádió C közvetítette azokat, s az Amaro Drom kisebbségpolitikai lap beszámolt róluk, sőt alkalmanként még vitáink rövidített változatait is közölte mellékleteiben. Az első általam szerkesztett, a kutatás keretében készült kötetet (Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban) Mari mutatta be, és később is egyengette a pályámat.

A kutatás során, ahogy Zsigó Jenő mondta, arra törekedtünk, hogy „feltárjuk és megnevezzük” a romák kirekesztését meghatározó jogszabályi, intézménybeli struktúrákat. A petíciótól, a jogszabály módosító javaslatokon át a tanulmánykötetekig a rendszert és magát a roma kutatásokat leíró szövegekig sok minden született e beszélgetések eredményeképpen. Talán naivan, de hittünk abban, hogy egyénenként és kutatócsoportként is tehetünk valamit a növekvő szegregáció legyűréséért, a kisebbségek közjogi képviseletének megreformálásáért vagy a roma civil szféra megmentéséért, s együtt elérhetünk valamit. A rendszer működési problémáinak leírása mellett közösen dolgoztunk ki javaslatokat az elnyomás megszüntetése és a rendszer megváltoztatása érdekében. Igyekeztünk cselekedni is, aktívan szerepet vállalni mindebben.

Ma már távolinak látszik az az idő, amelyben ez a szellemi műhely megszületett, és állami pályázati támogatással működhetett. A közös kutatás hatása viszont azóta is elkísér. Mari kedves inspirálása, baráti bátorítása annál is többet jelentett, mint akkor gondolhattam. A közös munka meghatározóan sokat adott nekem: formálta a kutatót, akivé lettem, és jogvédővé is akkor, az ő hatására váltam.

Köszönöm a szakmai támogatást és a közös munka lehetőségét. Boldog születésnapot,
Mari!

Majtényi Balázs

A NEMÉNYI-SZÁM

Mivel Neményi Mária az átlagnál gyakrabban ír társszerzős cikkeket, a magyar szociológia egy szelete leírható olyan módon, hogy Neményi Mária körül koncentrikus köröket képzünk.

A módszert a matematika tudományszociológiai elemzésére találták ki, ahol sokkal jellemzőbb a társszerzőség és a szakmán belül tipikus forma a folyóirat-publikáció. Ez az úgynevezett Erdős-szám, mely az Erdős Páltól való távolságot, vagy ha úgy tetszik: a személye köré rajzolt koncentrikus körökben való elhelyezkedést méri.

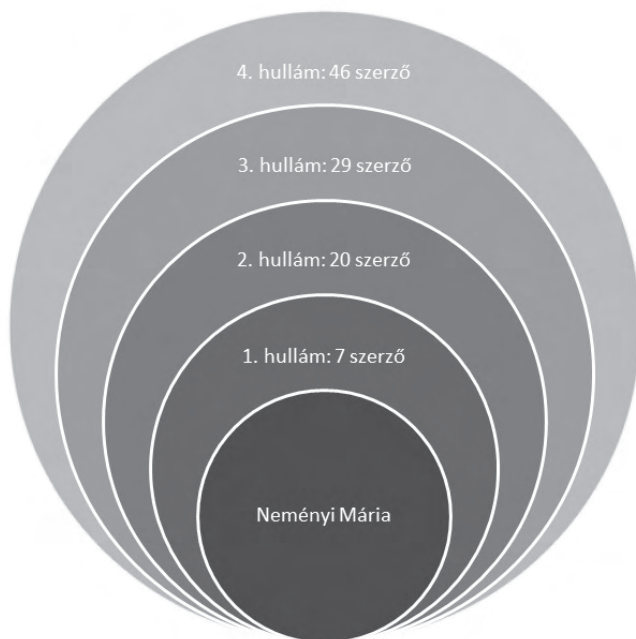
Az adatbázis, amelyből dolgozunk egy nagyobb nemzetközi tudományszociológiai kutatás (<http://interco-ssh.eu/en/>) során keletkezett. Az adatbázis két szempontból sem teljes és up-to-date: 1. A Magyar Tudományos Művek Tára 2010-es állapotát tükrözi; 2. az esetlegességek elkerülésére csak azokat tartalmazza, akik az alábbi három kritériumból egynek – 2010-ben – megfeleltek: a) Bármely társadalom és humántudományi orientációjú doktori iskola staff-jában részt vettek; b) kandidátusi/PhD vagy nagydoktori fokozattal rendelkeztek; c) önálló címszót kaptak a Magyar Nagylexikonban. (Mari és köreinek szerepét e számok tehát erősen alábecslik, hiszen gyakorlatilag alig számolnak a fiatalabb – a 2000-s években doktorált és 2010-re a doktori oktatásban szerepet még nem kapott – nemzedékkel.)

E korlátok között végzett felmérés szerint Neményivel társszerzőként működött Csepeli György, Erős Ferenc, Herczog Mária, Kende Anna, Messing Vera, Takács Judit, Szalai Julia. Tehát hét tudósra a Neményi száma 1. A Neményihez képest második körben – tehát a Neményi szerzők társszerzői csoportjában – már 20-an vannak. A harmadik körben 29 újabb tudós bukkan fel, negyedik körben pedig újabb 46. Mari és „környéke” 3889 cikkel gazdagította a magyar tudományt – és közel sem csak a szociológiát. Sőt: e fent leírt csoport a Szociológiai Szemlében csak 54 címmel szerepel, a folyóirat 17%-t uralva. Ehhez képest 70-nél több cikk található a Magyar Pszichológiai Szemlében, ahol a cikkek 30%-a és a Pszichológiában ahol a cikkek 33 %-a kötődik a körhöz. A Magyar Kommunikációtudományi Társaság folyóiratában a Jel-Képben is 70 feletti a jelenlét, a folyóirat 31%-át dominálva. De a magyar tudomány legfontosabb interdiszciplináris szemléiben is erős a jelenlét: hetvennél több cikket jelentettek meg a Világosságban, ahol 9%-ot, a Magyar Tudományban, ahol 7%-ot, a Kritikában, ahol 10%-ot, s a Valóságban (főleg persze a régieben, a '89 előttiben), ahol 8%-ot jelentett. Világosan mutatja mindez Mari és környéke interdiszciplinaritási irányait.

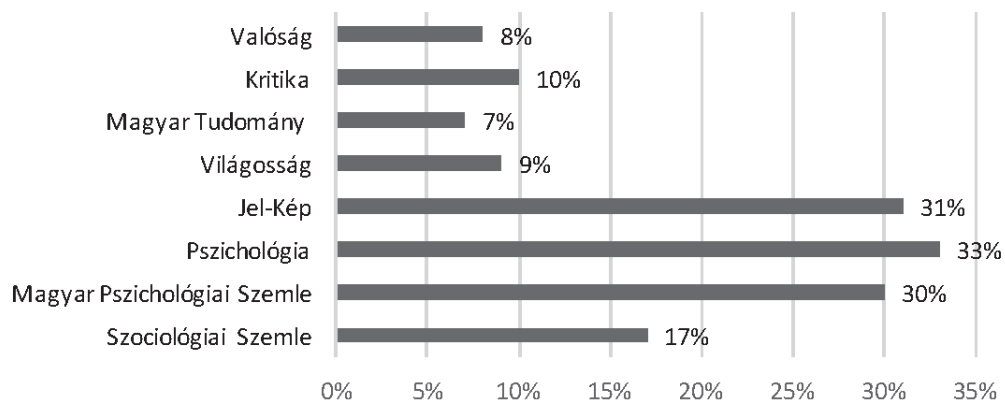
Boldog születésnapot!

Nagy Péter Tibor

Új szerzők száma hullámonként

Mari és „környékéhez” köthető megjelent cikkek százalékos aránya a folyóiratokban

A KIISMERHETETLEN NEMÉNYI

Tulajdonképpen Neményi Marival elég későn kerültem szorosabb kapcsolatba. Amikor a rendszerváltás környékén bekapcsolódtunk a nemzetközi igazságosság-percepció kutatásba, Marival, Csepeli Gyurival és Kolosi Tamással együtt alkottuk az első magyar kutatói csapatot. Azóta vagyok vele egyfajta közös szellemi és fizikai térben, találkozunk rendszertelenül, néha beszélgetünk, leginkább csak röviden, de van benne egy intim közelségérzet, mint egy biztos és fontos pontja az életemnek.

A mi szakmánkban és baráti körömben különös szerencse, hogy a merev gender határvonalak már nagyon korán elvesztették jelentőségüket, a férfiuralom lealkonyult, és a tudományos közösségünk, ahogy baráti köröm is¹ ebből a szempontból üdítően vegyes, és megszoktuk, hogy a hagyományos férfi-nő szerepek semmiféle jelentőséggel nem bírnak számunkra.

Mégis, amikor azon gondolkodom, hogy Marival való sajátos élettörténetünk miért olyan különös, miért olyan fontos, de megmagyarázhatatlan számomra, az nem más, mint hogy Mari a NŐ. Nekem valahogy első találkozásunk óta és végig az eltelt negyed évszázadban ő jelenti a titokzatos másik nem Mona Lisa-ját.

A jobboldali kép Mariról készült az 1960-as évek végén, de számomra örök. Amikor a kép pillanatfelvétele készült még nem ismertük egymást, a Szevasz Vera film sem emlékezetes számomra, sőt az is lehet, hogy nem láttam soha a filmet, de ez a kép valahogy tér-idő kontextus nélkül belém ivódott, és akár hányszor azóta találkozunk Marival, mindig velem van. És ahány-szor ránézek Marira, ma is látom benne ezt a képet.

1 Ennek tesztelésére megnéztem, hogy Facebook barátaim nemi megoszlása hogyan alakult. Az eredmény meglepően kiegyensúlyozott képet mutat. Nagyjából fele-fele az arány a két nem között.

Egyrészt ez a kép a szépségről szól. Arisztotelészi értelemben a fiatal nő, Mari, sugárzó tekintete és az arckifejezés harmóniája maga a tökéletesség, a tiszta harmónia. Az arc tisztasága, a tekintet naiv elfogadó kisugárzása, a száj finom, félig nyitott vonala az egyediség tökéletessége. A finom vonások összhangja sugározza a kedvességet, amit szeretni lehet, és ami a visszafogott érzelmi kifelé-fordulás ellenére az ártatlanság és lefojtott kedvesség megnyilvánulása. Horatius szerint a szépség gyönyörködtet, ami a másokban gyönyört, örömet és boldogságérzetet kelt, ez pedig a külső szemlélő megismételhetetlen érzelmi élménye. Az erény arra törekszik, hogy szép legyen, a kedvesség pedig a legnagyobb erejű emberi tulajdonság. A lány finom arca és tekintete ezt sugározza számomra, amit máig is mindig látok Mari tekintetében, ha nézem. Valamiféle bölcs nyugalom és megértő empátia lengi be reakcióit és mondatait, és kedves halk szava képes akár uralkodni is a sokszor heves és indulattal teli mindennapi beszédmódon. Marit úgy látom ma is, mint azon a képen a lányt.

Másrészt a kép számomra a nőről szól és a nőiségről. Nőiessége soha nem volt hivalkodó, inkább visszafogott, hiányzik belőle a radikális feminizmus, az elvárás, a számonkérés, a nemek közötti egyenlőség magamutogató számonkérése. Egyszerűen csak sugározza, hogy ő nő, és mint nő, ő más, miközben pont olyan, mint a férfiak. Az azonosság és a különbözőség evidenciájának természetessége teremti meg lényének harmóniáját.

És miért kapcsolódik bennem a fénykép és Mari a Mona Lisa jelenséghez? Ez a harmadik, de talán legizgalmasabb a dologban. Ahogy a Mona Lisa képből is valamiféle eltávolítottság, megfoghatatlanság, sejtelmes, de elérhetetlen és megmagyarázhatatlan varázslatosság árad, ugyanez figyelhető meg a fényképen, a lányon, és ugyanez jellemzi számomra Marit mindig, ha találkozunk. A megközelíthetetlen, akire roppant távolságból nézünk, miközben mély közelségérzet vesz rajtunk erőt, pedig az egészet a megközelíthetetlenség, az elérhetetlenség aurája lengi körül. Az elérhetetlenség teszi a szépséget önmagánál súlyosabb-értelművé, növeszti titkoddá, hordozóját átvitt jelentőségűvé. Daniel Arasse írja Mona Lisa rejtélyéről: *„Mona Lisa mulandó mosolyával tehát az emlékezet előtti idő káoszából a jelen szépségének múlt idejébe lépünk, de aztán vissza is térünk a káosz és a formátlanság végtelen idejébe.”*² A fénykép a lányról pont ezt a pillanatot ragadja meg: mintha a lány éppen távolodna tőlünk, de még visszanéz, a tekintetével egy pillanatra megragadja mindazt, amit hátrahagyott, miközben valamiféle fájdalom, kötődés és elválás, búcsú, és visszafojtott érzem sugárzik a pillantásból. És ezt érzem sokszor, amikor Marival találkozom: kisugárzás, szépség és kedvesség, megértés, és empátia, de mindig ott érzem közben a visszafogottság, az eltávolítás, a bezárkózás, az elrejtőzés titokzatosságát.

De talán sokszor pont a megérthetetlen és megmagyarázhatatlan titkok jelentik a kapcsolatok szoros kötését, megkérdőjelezhetetlenségét és örökké valóságát.

Boldog Születésnapot, Mari!

Örkény Antal

² Daniel Arasse (2007) Festménytörténetek. Budapest: Tipotex Kiadó, 32. o.

DRÁGA MARI!

Remélem, nem veszed az ünnep fényét elhomályosító léhaságnak, ha azt mondom: az egyszerűen egy vicc, hogy Te hetven éves vagy. Komoly évszám ez a hetven, de ha erre gondolok, mindenféle olyasmi jut eszembe, ami és amilyen Te nem vagy. Nem vagy magadat komolyan vevő életbölc, nem vagy megfáradt munkása a szakmánknak, nem vagy leereszkedő stílusú tanára a Nálad vagy öt évtizeddel fiatalabbaknak, nem vagy kiegészített és elidegenedett szemlélője annak, amiben élünk, nem vagy humorát veszített, megkeseredett visszavonuló – és még sok minden más, oly sok hetven évest jellemző karakterszál és magatartás hordozója nem vagy.

Ami elbűvölő, az mindennek az ellenkezője: a szellemi és fizikai frissességed, az olthatatlan kíváncsiságod, a fanyar távolságtartással ötvözött optimizmusod, és mindennekfelett az összeteveszthetetlen egyéni bájjal alakított, komoly viszonyod a munkához karakteresen megkülönböztet korosztályod/korosztályunk többségétől. Az arc sok mindent elmond az emberről, tudjuk. És ez a Te esetében fokozottan igaz. Ha az ember felidézi hajdani filmbéli arcodat és ránéz a mostanira, kevés változást lát. Ugyanaz a szelidség, ugyanaz az értő figyelés, ugyanaz a nyitottság a kételkedő önvizsgálatra, és ugyanaz a mélyről jövő melegség és megértési szándék. Ráadásul mindezt a fizikai megjelenésed is tükrözi. Néha elnézem, hogy milyen ruganyossággal és eleganciával mozogsz ma is. Semmi önmagad vonszolása, semmi megfáradt szögletesség – helyett bizakodó tekintet, és tornásznak is megirigyelhető egyenes tartás, ami így együtt elsősorban nyilván annak szól, hogy élni jó, és Te szeretsz élni. És ez így van a kezdetektől fogva. Egyszerűen mondva, nem változtál, és előnyödre nem változtál, hiába perkáltál le immár nem is kevés évtizedet.

Kapcsolatunknak nemcsak a közös munka a szövete, hanem a barátság is. És ez utóbbi révén látlak más szerepkörökben is. Amit mindig csodáltam, az a kifogyhatatlan energiád jó nagyra nőtt családot egyben tartására. Tudom, a családi rutinhoz tartoznak a vasárnapi ebédek, és bár magam is szeretek és tudok főzni, némi irigykedéssel vegyes elismeréssel adózom annak, hogy hétről hétre Te csak úgy „összedobsz” egy három fogásos ebédet, és még arra is van gondod, hogy a külön igényeket kielégítsed. Ugyanezzel a magától értődő természetességgel és könnyedséggel rendezel vendégségeket is. Úgy tálalod fel az ízletesnél ízletesebb falatokat, mintha láthatatlan angyalszárnyon érkeznének az ebédlőasztalra, mintha nem volna valakinek – Neked – sok-sok órányi munkája, de mindenekelőtt átgondolt figyelme és kiváló szervezőképessége az, ami a lakomát odavarázsolja.

Barátságunknak hosszú ideje jótékony hatása van a munkánkra, és fordítva. Régóta kollégák voltunk már, amikor a kilencvenes évek elején elkezdtünk együtt dolgozni. Fontos közös érdeklődés hozott össze minket: a romák élethelyzetének, az általuk elszenvedett jogtalanságoknak és megfosztottságoknak a kutatása. Más és másfelől érkeztünk e nagy és sokszálú témákör kutatásához. Neked addigra volt már néhány elmélyült kapcsolatot a roma értelmiség körében, és igazában tágra vett politikai szerepük lehetőségei és korlátai izgattak. Én a szegénységkutatások és a szociálpolitika diszfunkcionális működése felől érkeztem. Bár a két közelítés persze nem állt

távol egymástól, mégis máshová kerültek a hangsúlyok, és a kérdéseink sem voltak teljesen azonosak. A különbségek elég termékenynek bizonyultak. Talán mindketten kaptunk többleteket, de én biztosan nagyon sokat tanultam Tőled. Legfőképp a belső látásmódot: azaz azt a képességet, hogy kérdéseinket onnan igyekezzünk megfogalmazni, ahonnan maguk a romák teszik fel azokat.

Ez a belsővé tett látásmód segített abban, hogy politikai állásfoglalásaik és társadalomkritikájuk hátterében megpróbáljuk felfejteni roma partnereink saját élettapasztalataik által is mélyen befolyásolt aspirációit és a munkájukban követett motivációkat, és innen nézve értelmezzük mindazt, amit ők maguk sikernek vagy kudarcnak tartanak. Közös munkánk egyik legszebb emléke számomra az a több üléses interjú, amit Zsigó Jenővel készítettünk. Az én szempontomból ez az interjú mérföldkő volt. Ez volt az első meghatározó alkalom, amikor mélyebben belegondoltam abba a felemelő, ugyanakkor iszonyú nehéz mobilitási útba, amit az általunk tisztelt romák – és közöttük a kiemelkedően tehetséges Zsigó Jenő – bejártak. Nem lehetett nem végiggondolni a nehéz választásokat asszimiláció és tudatos különbség-vállalás között, és nem lehetett nem tisztelni azt a bátorságot, amivel a sorozatos választásokat partnerünk, partnereink végigvitték.

Ezeknek a kutatási tapasztalatoknak volt még egy, fontos, személyes hozadéka. Ez pedig a zsidó és cigány kisebbségi helyzetek csendes belső közösségének és ugyanakkor kiáltó különbségeinek végiggondolása. Nem kétséges, hogy az egyik foganatosít a másik mély átélésére, de nem kétséges az sem, hogy a két kisebbség iránti megkülönböztetések, lenézések és gyűlölködések tartalma és többségi motivációs bázisa nagy különbségeket teremt – látványos kirekesztéssel tetézve a romák megbélyegzését. De a kisebbségi szolidaritás és a diszkrimináció közös, zsidó-cigány testközeli megtapasztalása és e tapasztalások kutatási és értelmezési megközelítéssé emelése nagyon kitágította kutatásaink látóterét. Ezek a szervesen építkező tapasztalatok mind természetesebbé tették, hogy közös munkánk tengelyébe kerüljenek a faji-etnikai diszkrimináció problémái, és azokat ne csak mint személyközi viszonyokat, hanem egyszersmind mint intézményes építkezések talapzatait és/vagy megcsontosodásait vegyük számba. Visszapillantva ma a „Kisebbségek kisebbsége”-kötetre, amit együtt szerkesztettünk, jól látszik, ahogy témáink, érdeklődésünk és megközelítési módjaink összeértek. Lehetett szó a roma kisebbségi önkormányzatok első tapasztalatairól vagy a nevelési tanácsadók pszicho-pedagógiai szelekciós munkájáról, egyre tisztábban láttuk a kisebbségi be- és leszorítottság makro-strukturális meghatározottságait és azt is, ahogyan ezek a meghatározottságok a szereplők „belső természetévé” válnak. A „kívül” és a „belül” tehát összeötvöződött számunkra, és innentől fogva ez további közös munkáink elméleti és módszertani alapja lett.

Ezzel a fedezettel vágtunk neki annak, hogy gondolatmenetünket nemzetközi szintén is kipróbáljuk: az EDUMIGROM-kutatás az előbb említett „külső” és „belső” közelítés kettős lencséjén át nézett rá a romák és hátrányos helyzetű migráns csoportok legifjabb generációjának iskolai világára és hozta felszínre a mélyen a különböző országok társadalomtörténetébe és jelenkori társadalmi struktúrájába ágyazódó megkülönböztetések, diszkriminációs tapasztalatok következményeit a fiatalok pályautjára, valamint az egyéni és közösségi identitásokra. Menet közben a kutatás kezdetekor nem várt fontos összefüggésekre bukkantunk. Kiderült a többségi-kisebbségi kapcsolatok meghatározó szerepe abban, ahogy kisebbségi gyerekek szabadnak vagy

megfosztottnak ítélik magukat, és megtapasztalhattuk azt is, ahogy ezek az énképek fogva tartják őket a kiszorítottság csapdáiban, vagy éppenséggel motorjává válnak ambiciózus életterveknek és feltörekvési pályáknak. Érdekes volt látni mindennek lenyomatát a multikulturális kísérletektől a színvak inklúziós programokig és régióink befagyott és megmerevedett elkülönítő oktatási gyakorlatáig. A tanulság is fontos volt: az iskolák önmagukban nem elég erősek a többségi-kisebbségi viszony lényegi befolyásolására. Az egyenlő esélyt biztosító oktatásnak olyan társadalmi közeg kell, amely maga harcol a jogtalanságok és kiszolgáltatottságok ellen, és amely mindenki demokratikus alapjogának tekinti a tudás hozzáférhetőségét. Azaz megint a makro-társadalmi struktúrákhoz jutottunk vissza.

Legutóbbi közös munkánk a hazai roma politikusok idősebb és ifjabb generációinak élet- és pályautjait, meghatározó kapcsolatait és politikai értékválasztásait kutatja. A kutatás valóban a roma értelmiségiekéről és politikusokról szól – de szól persze a mi élettörténetünkről és a politikával kötött, hol melegebb, hol hidegebb kapcsolatainkról is. Ez a munka megint nyújtja a „belső” és a „külső” ránézések ötvözetét, és visszanyúl régi kérdéseinkhez. De persze mégis új a rápillantás: a rendszerváltás utáni 25 év történetének keretében láttatja azt a nagyon szűk teret, ugyanakkor hatalmas belső erőforrás-készletet, ami a politizáló romák önnön feladat-meghatározásának és fellépésének oly össze nem téveszthető sajátja. És így szemlélve, módot nyújt számunkra arra, hogy teljesítményeiket a kultúra vagy a politikai intézményesülés terén mint a kisebbségi önmegfogalmazás olykor heroikus erőfeszítéseit szemléljük egy olyan világban, amely a 25 év során a romák minden oldalú „másságát” és fokozatos, ám annál szélsőségesebb marginalizációját intézményesítette. Ez persze felveti számunkra a többségi felelősség kérdését, és arra késztet bennünket, hogy saját kutatói szerepünket is mérlegre tegyük mint a többségi roma-kép formálódásának egyik alkotóelemét. És bár közelítésmódunk mindvégig kritikai maradt, az azért néha felvetődik az emberben, hogy talán hangosabban kellett volna mondanunk, amit társadalomkritikánkkal mondani akartunk.

De mindez persze messze vezet. És hát nem is egy ünnepi köszöntő témája.

A sommázat azonban igen: nagyon jó volt és, remélem, lesz is együtt dolgozni és gondolkodni. Nekem ez folyamatos élvezetet jelentett, és ráadásul azt a jóérzést is, hogy amit létrehozunk, az, azt hiszem, fontos, és talán mások is meríthetnek belőle. Jó volna még sokáig csinálni. Még sok ilyen lehetőséget, drága Mari!

Nagyon-nagyon boldog születésnapot Neked, szeretettel:

Juli

KÖSZÖNTŐ

Egy olyan nőnek szeretnék boldog születésnapot kívánni, akivel a látszatok ellenére is sok a közös vonásunk, bár a jó kolléga kapcsolatán túl soha nem jutottunk, jöllehet talán szerettünk volna. Ezzel együtt mindig tudtuk, talán ő is és nemcsak én, hogy szakmailag, ideológiailag, világnézetileg és filozófiailag ugyanazon az oldalon állunk, mégpedig a társadalmilag hátrányos helyzetűek oldalán (ahogy fogalmazni szoktam: én a bikáknak drukkolok).

Ezt a szép és kerek születésnapot ünneplőről tudni lehet, hogy az egész eddigi (sőt feltevezem s további) szakmai életútját mindig az elesettekért, a hátrányos helyzetűekért áldozta, hiszen könyveket, tanulmányokat írt az elesett társadalmi helyzetű nők problémáiról, a kirekesztett romák helyzetéről, a mai előítéletes társadalmunkról, a mai és a jövőben remélt családi viszonyokról, családpolitikákról is. Az én szakterületem más, de csak látszólag, mivel bár engem mindig a városi tér, annak különböző formái érdekelték, de annak társadalmi szabdaltságai, belső egyenlőtlenségei, a jobban felszerelt és jobban ellátott lakóhelyi terekről kirekesztettek, a perifériákon élők problémái.

Egy kicsit visszavéve ebből a tudományos hangvételből, ki kell emelnem, hogy már a gimnáziumi évek alatt láthatóak voltak közös vonások: elég, ha valaki az interneten megnézi az 1964-ben, a Szilányi Erzsébet Gimnáziumban érettségizett IV. B. osztály tablóját (rajta az ünnepelt képét) majd 1963-ban a Berzsényi Dániel Gimnáziumban érettségizett IV. C. tablóját (rajta az e köszöntőt író képét) számos hasonlóságot tud felfedezni. Mégpedig, mind a két esetben (és persze az adott korban máshol illetve mindenhol megjelenő) szigorú és egyforma (iskolánként persze azért különböző, hol matrózruha, hol kiskosztümszerű) egyenruhákba gyömöszölt lányok között, azok egyéniségét elrejtteni törekvő, komor, vagy komoly arcát nézve. E képekből nem igazán derül ki, hogy ezekből a lányokból később lettek valakik, színes, vidám emberek. A IV. B. osztály tablóképének az utolsó sorában található ünnepelt, mielőtt tudós kutató, az MTA doktora lett, tévé-műsort szerkesztett és egy kicsit a filmszínészet felé is kikacsintott. A másik hamar lemondott az énekesnői ambícióiról, mivel Koncz Zsuzsával, aki szintén Berzsényis volt, nem akart versenyezni. De azért belőle is lett valaki. Amikor az e köszöntőt író valamikori IV.C osztályos tanuló megkapta a Széchenyi Díjat, sok gratulációt kapott, ezek között a legszebbet azonban Neményi Máriától kapta, aki azt írta: „Örülök, hogy nő kaptá, örülök, hogy szociológus kaptá, és örülök, hogy Te kaptad”.

Én pedig most nagyon örülök, hogy felköszönhetlek, s hogy ezt mindketten egészségben éljük meg, hogy mindketten továbbra is dolgozunk, s hogy eszünkbe sem jut az öregség. Naná, amikor az Amerikai Egyesült Államok következő potenciális elnökei korunkbeliek, ahogy Ausztéria most megválasztott köztársasági elnöke szintén.

Kedves Mari! Boldog Születésnapot kívánok Neked

Szeretettel,

Szirmai Viktória

68-AS SZEREPEK UTÓÉLET-VÁLTOZATAI KÖZÉP-EURÓPÁBAN

VÁZLAT

1968-ban Közép-Európában is születtek autentikus diákmozgalmak; országonként nagyon sokfélék. Belgrádban a diákok valahogy valóban Párizsra reflektáltak. Máshol e próbálkozások inkább autonómok voltak, helyi mozgásokhoz kapcsolódtak. A 68-as csehszlovák reformkísérlet nem diákkísérlet volt (bár az értelmiségi fiatalok támogatják, egyfajta statisztériaként, vagy talán Kórusként alakítják belső dinamikáját). Varsóban 68 tavaszán „urbánus” kultúrájú diákok nemzeti kulturális lázadással próbálkoznak, remélve, hogy ezzel munkástámogatókhoz jutnak. Ez mintha nem sikerülne, de Gomulka, 12 éves, a magyarnál korábbi és mélyebb „nemzeti kommunizmus” megbukik, győznek a párt konzervátorai. De ez nem elég, az országból Nyugatra száműznek mintegy húszezer, nagy többségében a rendszert építő, sőt, sokszor annak krémjéhez is tartozó zsidó értelmiségit, apparatcsikot. 68 Közép-Európáját azután a világban már később számtalan módon e két csoport, a 68 augusztusa után emigrált csehek és szlovákok, s egészen másként, de szinte még határozottabban a száműzött lengyel-zsidó pártmunkások már kint felnövő gyermekei jelenítik azután meg.

Magyarországon nincs ilyen fordulópont, a kultúrpolitikában „tépelődő reformkommunisták” vannak hatalmon, a 60-as évek közepén fiatal és középkorú értelmiségiek az általuk kijelölt, az addigiaknál sokkal szélesebb tereket lakják be, nem kevesen úgy érzik, hogy – persze kommunista keretekben – itt még lenne mit csinálni. És teszik is, amit lehet, ameddig lehet. Persze Prága után Pesten keveset beszélnek reformokról. De annak sincs sok nyoma, hogy a pesti reformértelmiségiek különösképpen kiálltak volna a prágaiak és a varsóiak mellett (társaságokban persze rokonszenveztek, egymás között, kávé mellett). De ennek a 66–68-as kisreformkornak is voltak időálló termékei. Jancsó első nagy filmjei, Márkus Györgyék megjelenése a bölcsészkar filozófiai szemináriumokon, egyáltalán a Lukács iskola nyilvánosságának újraszerveződése biztos, hogy ilyesmi lehetett. De ezekről sokan akkor sem tudtak, Szörényiék, Koncz Zsuzsák megjelenéséről azonban mindenki. És a két kulturális emelet között megjelentek olyan friss kulturális termékek, mint Herskó János „Szevasz, Verája”, (még 1967-ben!!) egy balatoni road movie (persze barackszedő építőtáboros történettel a kiskorpádi Szigettestónál), ahol még diáklányságként Neményi Mari játssza a címszerepet. A filmet a közönség mára, Herskó más filmjeivel együtt, jórészt elfelejtette. A filmtörténetészeket valamelyest érdekelte még Herskó (1926–2011) (a kor filmpolitikájának a Hunnia Filmstúdió vezetőjeként és a rendezők tanáraként a főiskolán aktív formálója, aki később 1970-től emigránsként Stockholmban ismét rektor), és Zsombolyai János, aki először fényképez Magyarországon ekkor kézi kamerával „francia újhullámos filmet”. De a közönségnek Vera kellett. Talán először volt új filmhősnőnek (persze „szervezetlenül”) ebben az időben értelmiségi funkclubja, mozgalma. A Mari által megjelenített lány mondatai, kisugárzása – még ha egy szerényebb, de nem is olyan kis körben, ma azt mondanánk, kultikusok lettek. De az egész túlságo-

san optimista, nem kiábrándult volt a későbbi évek ízlésének. Mit lehet kezdeni olyan hősökkel, akikről Herskó egy pillanatra el tudta hitetni, hogy képesek az adott keretekben konfliktusokat is vállalva megvalósítani önmagukat?

A magyar 68 ily módon nem mozgalom, nem lázadás (bár később sokan ilyennek szerették mondani, hinni), hanem mindennél sokkal puhább, a kulturális autonómia reformista modellje volt.

De mit csinálhattak azok, akik ennek a korszaknak lettek kulturális hősei, vagy talán kulturális termékei? Ha kezdők voltak, mindenk előtt igyekeztek – csalódottan, vagy nem – szakemberré válni. S ez nem is volt olyan szörnyen bonyolult. Az alapmodellben nem volt különbség gender szerint sem. Inkább a csapatokba szerveződés vált meghatározóvá. Ha szerencséd volt, már az egyetemen összeállt valami (kívülről, távolról úgy látszik, Marinak kifejezetten szerencséje volt pszichológus évfolyamtársaival), ami később is jelenthetett valamilyen közeget. Sokszor egy életen át.

Az akadémiai rendszer valamilyen védelmet kínált. Ha végigjátszottad a szükséges, soron következő játszmákat, mozoghattál előre. Később valamilyen politikai, vagy szociális normaszegésért ez a rendszer is büntetett. De csak annyiszor (olyan nem sokszor) tette, hogy a normakövetésből következő előnyöket a többség bemérhesse. Ily módon a magyar humanértelmiségi elit, nemcsak politikában, hanem szociális viszonyaiban is konformista lett. Ha kitérhetett, kitért. Ha megúszhatta, nem ütközött. Inkább úgy tett, mintha nem is ismerne személyesen a neki szakmában, világnézetében, kulturális mintáiban idegeneket. Egy ideig intézetekben, vidéki egyetemen könnyű volt egzisztenciát is teremteni. Közben, már a 80-as években, a pártállam olyan gyorsan erodálódott, hogy kialakultak azok a szélárnyékos helyek, tiltakozási formák, amelyekben részt vehettél anélkül, hogy a rendszer valahogy kibuktatott volna. Ez így kifejezetten nem veszélyes, hanem végül is hangulati konformitásnövelő volt.

A 90-es években, már a pártállam összeroppanása után kezdődő új Kulturkampf ezt az értelmiségi elitet meglepte. Nem is tudta, hogyan kell most viselkednie. Korábban a közéleti és szakmai konformizmus összekeveredett. Most elkezdett szétválni. De milyen lett most a szabad s mi maradt tilos? A zavar azóta sem oszlott teljesen el. Persze, egy ideig meg a „soft 68-asoknak” is megadatik tanulni.

De a következő nemzedék soha sem szokott közvetlenül tanulni a most kifutótól. Miért lenne ez éppen pont most másként?

Tamás Pál

TISZTELETTEL NEMÉNYI MÁRIÁNAK

Különös kapcsolatban vagyunk: nem a gyakorisága, hanem a tartóssága, a minősége fontos. Eltérő habitusunk, szocializációnk, hivatásbeli érdeklődésünk ellenére – vagy épp ezért – közös nyelvet beszélünk. A megismerés, a megértés és az elfogadás vezérel bennünket.

Ezen a születésnapon felidéződnek azok az események, beszélgetések, gesztusok, amelyek Neményi Máriát jellemzik és kapcsolatait átszövik.

Kiemelkedő képességei közül számomra – vállalva az elfogultság bélyegét – a legfontosabbak: az igazságosságra törekvés, az egyértelműség, az indulatmentesség, az érdeklődés, a megbízhatóság.

Mire gondolok? Olyan igazságot képvisel Neményi Mária, amely nem misztifikál, nem a furfangos észjárásból, hanem a valóságból fakad. A társadalmi igazságosság elvéből táplálkozva a méltányosságot, az emberi méltóságot, a szabadság eszményét, az egyén autonómiáját, az esélyegyenlőséget és a szolidaritást, a felelősségvállalást, a nézőpontok egyeztetését tekinti lehetséges kapcsolati elemnek. Ezt ajánlja partnerének, és maga is erre tart igényt.

Az egyértelműség Neményi Mária minden szóbeli és írásbeli közlésében tetten érhető. A tények alapján összefüggéseket feltételez, és ezt modellezi a társadalmi és az egyéni folyamatokra, ezért is olyan erős mondanivalójának érvényessége, hatása.

Indulatmentessége, ugyanakkor kritikai készsége közösségteremtő és megtartó erejű, a csoportos munkában építő jellegű. Ez a tulajdonsága ötvöződik ironikus modorával, ami humanizálja az egyre érdekesebb kapcsolatokat.

Érdeklődése az emberi kapcsolatok motívumai iránt mély és tartós, mégis visszafogott és tapintatos, mellyel bizalmat kelt és megerősíti partnerét.

A születésnap az a kivételes alkalom, amikor lehetőségünk van őszintén kezét fogni és méltatni az ünnepeket, sikereket, elismerést, szeretetet kívánni!

Sok örömet, boldogságot, Mari!

2016. május 8.

Tibori Timea

MARINAK

Ülök, és gondolkodom. Gondolkodom, hogy pontosan hogyan is építsem fel a kutatásomat. Igyekszem definiálni az alapelemeket, sorra venni mindent, amit a témáról olvastam. Felvázolom az összefüggéseket, és lassan már látom, hogy mi a fő irány.

Gondolkodom, hogy mit kellene kérdeznem, hogy érvényes válaszokat kapjak. Keresem az utamat, és nézem azokat, akik már jártak ezen az úton.

Mari után menni jó, mert ez az irány az én irányom is. Van néhány írás, ami mindig segít. Nekem ilyen a „Kis roma demográfia”. Sokszor újraolvasom, hogy el ne felejtsem: a kategóriákat nem vehetem adottnak. Hogy azt kell vizsgálnom, kinek mit jelentenek a kategóriák és miért. Hogy a kategóriák csakis egy adott társadalmi viszonyrendszerben értelmezhetőek, és kizárólag erről a viszonyrendszerről mondanak valamit.

Elindultam az úton, átgondoltam mit kérdezzek, kitől és hogyan, és alaposan megfontolom, mit kezdjek mindazzal, amit találtam. Mari megmutatta azt is, hogy sem a kérdések, sem a rájuk kapott válaszok nem lehetnek függetlenek tőlem. Szociológus vagyok, nő vagyok, anya vagyok, és örülök, hogy Marit olvasva és vele beszélgetve ezek mindegyikéhez találok útmutatót.

Váradí Luca

TABULA GRATULATORIA

<i>Acsády Judit</i>	<i>Ferencz Zoltán</i>
<i>Albert Fruzsina</i>	<i>Ferge Zsuzsa</i>
<i>Babarczy Eszter</i>	<i>Fodor Éva</i>
<i>Bakó Boglárka</i>	<i>Fokasz Nikosz</i>
<i>Barna Mária</i>	<i>Gárdos Judit</i>
<i>Bartha Attila</i>	<i>Gerő Márton</i>
<i>Bartus Tamás</i>	<i>György Eszter</i>
<i>Bányai Borbála</i>	<i>Hajdu Gábor</i>
<i>Berényi Eszter</i>	<i>Hammer Ferenc</i>
<i>Berta Péter</i>	<i>Hann Endre</i>
<i>Bíró Emese</i>	<i>Herczog Mária</i>
<i>Blaskó Zsuzsa</i>	<i>Hrubos Ildikó</i>
<i>Bogdán Mária</i>	<i>Izsák Éva</i>
<i>Bogdán Péter</i>	<i>Janky Béla</i>
<i>Bozsó Beáta</i>	<i>Juhász Borbála</i>
<i>Csákó Mihály</i>	<i>Kállai Ernő</i>
<i>Csepeli György</i>	<i>Kapitány Ágnes</i>
<i>Csizmady Adrienne</i>	<i>Kapitány Gábor</i>
<i>Csurgó Bernadett</i>	<i>Kárpáti Zoltán</i>
<i>Czibere Ibolya</i>	<i>Kende Anna</i>
<i>Dávid Beáta</i>	<i>Kende Ágnes</i>
<i>Dessewffy Tibor</i>	<i>Kerényi Szabina</i>
<i>Dobos Márta</i>	<i>Kisfalusi Dorottya</i>
<i>Dupcsik Csaba</i>	<i>Kóczé Angéla</i>
<i>Durst Judit</i>	<i>Kovách Imre</i>
<i>Erős Ferenc</i>	<i>Kovács Éva</i>
<i>Erőss Gábor</i>	<i>Kovács M. Mária</i>
<i>Feischmidt Margit</i>	<i>Kovács Mariann</i>
<i>Fényes Hajnalka</i>	<i>Körösényi András</i>

<i>Kristóf Luca</i>	<i>Simonovits Bori</i>
<i>Kriza Borbála</i>	<i>Somlai Péter</i>
<i>Kucsera Csaba</i>	<i>Szelényi Iván</i>
<i>Lantos Nóra</i>	<i>Szabari Vera</i>
<i>Légmán Anna</i>	<i>Szabó Andrea</i>
<i>Lengyel György</i>	<i>Szabó Gabriella</i>
<i>Losonczy Ágnes</i>	<i>Szalai Júlia</i>
<i>Máté Dezső</i>	<i>Szalma Ivet</i>
<i>Máté-Tóth András</i>	<i>Szász Anna Lujza</i>
<i>Megyesi Boldizsár</i>	<i>Szikra Dorottya</i>
<i>Messing Vera</i>	<i>Szirmai Viktória</i>
<i>Mészáros György</i>	<i>Takács Judit</i>
<i>Nagy Beáta</i>	<i>Tamás Pál</i>
<i>Nagy Péter Tibor</i>	<i>Tardos Katalin</i>
<i>Nyilas Mihály</i>	<i>Tardos Róbert</i>
<i>Örkény Antal</i>	<i>Tibori Tímea</i>
<i>P.Tóth Tamás</i>	<i>Tóth Olga</i>
<i>Paksi Veronika</i>	<i>Utasi Ágnes</i>
<i>Pál Gábor</i>	<i>Vajda Róza</i>
<i>Pető Andrea</i>	<i>Váradi Luca</i>
<i>Prazsák Gergő</i>	<i>Venczel Tímea</i>
<i>Rácz Andrea</i>	<i>Vörös Miklós</i>
<i>Rudas Tamás</i>	<i>Wessely Anna</i>
<i>Ságvári Bence</i>	<i>Zentai Viola</i>
<i>Sándor Judit</i>	<i>Zombory Máté</i>
<i>Schmidt Andrea</i>	<i>Zsigó Jenő</i>
<i>Schmitsek Szilvia</i>	

TANULMÁNYOK

ERŐS FERENC

IDENTITÁS ÉS ASSZIMILÁCIÓ

ERICH FROMM, BRUNO BETTELHEIM ÉS ERIK H. ERIKSON AMERIKAI PÁLYÁJA¹

ABSZTRAKT

A tanulmányban három neves pszichoanalitikus, Erich Fromm, Bruno Bettelheim és Erik H. Erikson pályafutását hasonlítom össze, tudománytörténeti és tudásszociológiai szempontból. Mindhárman Közép-Európából származtak, zsidó családokból, és a harmincas években emigráltak Amerikába. Életművük Amerikában bontakozott ki, de meghatározóak voltak európai tapasztalataik és kérdéseik: a szabadság értelme, a túlélés dilemmája és az indentitás mibenléte. Az ötvenes és hatvanas években nemcsak pszichoanalitikusként és társadalomtudományi gondolkodóként, hanem közértelmiségiként is ismertek és népszerűek voltak. Mára azonban „elfelejtett értelmiségiekké” váltak: a cikk bemutatja, milyen társadalmi, tudományos, politikai és személyes tényezők játszottak közre hírnevük hanyatlásában.

Kulcsszavak: Erich Fromm, Bruno Bettelheim, Erik H. Erikson, identitás, zsidóság, Amerika, asszimiláció, pszichoanalízis, náciizmus, közértelmiségiek

¹ Ez a tanulmány bővített változata annak az előadásnak, amelyet a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 23. őszi konferenciáján tartottam 2015. október 9-én.

Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 2–16,
DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.2

Ez az írás része egy hosszabb távú projektnek, amely a közép-európai pszichoanalitikusok két világháború közötti emigrációjával foglalkozik, különös tekintettel azokra a magyarországi származású analitikusokra, akik Németországban, majd az Egyesült Államokban leltek új hazára, mint például Alexander Ferenc, Róheim Géza, Margaret Mahler és Radó Sándor, vagy Angliában, mint Bálint Mihály vagy Melanie Klein.² A közép-európai pszichoanalitikusok emigrációja szerves részét alkotta annak az értelmiségi exodusnak, amely – mint Peter Gay írja – „*az átültetett intellektus, tehetség és tudományosság olyan kollektívját hozta létre, amelyet a világ korábban sohasem látott*” (Gay 1968:12). Az emigráció-történet egyik alpműve,³ a Fleming és Bailyn által szerkesztett *The Intellectual Migration* című kötet (Fleming–Bailyn 1969) függeléke 300 kiemelkedő emigráns nevét tartalmazza, köztük 13 pszichoanalitikusét: Franz Alexander, Bruno Bettelheim, Edward Bibring, Helene Deutsch, Erik H. Erikson, Otto Fenichel, Erich Fromm, Frieda Fromm-Reichmann, Heinz Hartmann, Karen Horney, Ernst Kris, Wilhelm Reich és Theodor Reik. Lewis A. Coser (1982) részletesebben foglalkozik az Amerikába emigrált pszichológusok és pszichoanalitikusok pályájának alakulásával. Úgy véli, hogy a pszichológusok mint csoport (a „Gestaltos” Kurt Lewin körének kivételével) személyes karrierjük és tanításaik fogadtatása szempontjából kevésbé voltak sikeresek, mint a pszichoanalitikusok, akik mind életpályájuk alakulása, mind pedig szakmai befolyásuk szempontjából „jó időben érkeztek jó helyre” (Coser 1984:42). Coser négy ilyen „sikertörténetet” vázol fel: Erik Erikson, Bruno Bettelheim, Erich Fromm és Karen Horney életútját. Ebben a tanulmányban Erikson, Bettelheim és Fromm életpályáját hasonlítom össze, nem csupán azért, mert a legsikeresebb emigráns analitikusok közé tartoztak, hanem azért is, mert életpályájuk és szerepeik alakulása, valamint recepciójuk története számos ponton mutat tanulságos párhuzamokat. Összehasonlításukat nagy mértékben megkönnyíti, hogy nemrég jelent meg Lawrence J. Friedman amerikai történész terjedelmes monográfiája Fromm, „a szeretet prófétája” életéről és munkásságáról (Friedman 2014)⁴, és ugyancsak Friedman publikálta az eddig legrészletesebb Erikson-életrajzot is „az identitás építészéről” (Friedman 1999). Bettelheimről ugyancsak számos fontos biográfia született az elmúlt években (Sutton 1996, Pollak 2005).⁵ Paul Roazen amerikai politológus és pszichoanalízis-történész *Political theory and the psychology of the unconscious* című könyvében (Roazen 2000) remek esszék olvashatók mind a három analitikusról. Írásomban nagy mértékben ezekre a szerzőkre támaszkodom.

„*Hogyan legyünk elfelejtett értelmiségiek?*” – teszi fel a kérdést Neil McLaughlin kanadai szociológus egy reputációtörténeti esettanulmányában (McLaughlin 2008), amely Erich Fromm felemelkedésének és bukásának tudás- és tudományszociológiai hátterét vizsgálja. Fromm „esetét” a posztmodern gondolkodás egyik vezéralakja, Jacques Derrida „esetével” veti össze. Míg Derrida rendkívüli gyorsasággal szerzett hírnevet és tekintélyt az amerikai akadémiai életben,

2 Lásd erről részletesebben: Erős 2013, Mészáros 2008.

3 A fasizmus elől Amerikába menekült társadalomtudósok életútjának számos feldolgozása közül lásd még pl. Jay 1968, Bodek–Lewis (szerk.) 2010.

4 Frommról sok más intellektuális életrajz is megjelent, lásd pl. Burston 1991, Durkin 2014.

5 Richard Pollak magyarul is megjelent könyve *Az igazi Bruno Bettelheimről* nem annyira rekonstruáló, mint inkább leleplező szándékkal mutatja be az egykor nagy hírű pszichoanalitikus életét és művét.

Fromm reputációja az utóbbi évtizedekben erősen lehanyaglott. Erikson és Bettelheim, akikre McLaughlin szintén hivatkozik, ugyancsak ilyen „felejtés” áldozata lett, olyan, egykor nagyhatású társadalomtudósokkal együtt, mint C. Wright Mills, David Riesman vagy Margaret Mead. Ez nem azt jelenti, hogy a tudomány- és eszmétörténet ne tartaná őket számon, hogy ne olvasnák egyes könyveiket, s hogy ne kerülhetnének be ma is különféle tankönyvekbe vagy szöveggyűjteményekbe (mint Erikson)⁶, hanem azt, hogy egyre inkább feledésbe merül az a *kontextus*, amelyben műveik létrejöttek, és az a közeg, amelyben *eredeti* hatásukat kifejtették.

Fromm, Bettelheim és Erikson, azon túl, hogy pszichoanalitikusként tevékenykedtek, „*public intellectual*”-ek, közértelmiségiek voltak. Az amerikai értelmiségiek azon csoportjához tartoztak, akik szűkebb szakmájuk művelése mellett sokszor hallatták hangjukat a legkülönbözőbb társadalmi és politikai kérdésekben, gyakran szerepeltek a nyilvánosság előtt, könyveik egy időben nagy népszerűségnek örvendtek, olykor több százezer példányban kerültek forgalomba, nem csak angolul, hanem más nyelveken is. Megnyilatkozásaik megosztották a szakmai és a tágabb közvéleményt, sokszor kerültek parázs viták középpontjába.⁷

Mindhárman nagyjából egyidőben éltek, és mindhárman Európából, német nyelvterületről származtak. Fromm 1900-ban született a Majna menti Frankfurtban, Erikson 1902-ben Karlsruheban, Bettelheim pedig 1903-ban Bécsben. Hitler hatalomra jutása után mindhárman Amerikába emigráltak, Fromm és Erikson már 1933-ban elhagyta Németországot, Bettelheim pedig 1939-ben a megszállt Ausztriát. További életét Erikson és Bettelheim mindvégig az Egyesült Államokban töltötte, az előbbi 1994-ben, az utóbbi 1990-ben halt meg. Fromm 1949 és 1965 között főként Mexikóban élt, 1974-ben pedig visszaköltözött Európába, és Svájcban halt meg 1980-ban. Terápiás intézetekben és magánrendelőkben folytatott pszichoanalitikus tevékenységük mellett életük nagy részében mindhárman egyetemeken tanítottak, Bettelheim a Chicagói Egyetemen, Erikson a Yale-n és a Berkeley-n, Fromm pedig a Mexikói Autonóm Egyetemen és a New York-i Egyetemen (NYU).

Mindhárman zsidó származásúak voltak, Fromm és Bettelheim mindkét, Erikson pedig anyai ágon. Bettelheim asszimilált, szekuláris bécsi zsidó kereskedőcsaládban nőtt fel. Fromm ugyancsak kereskedőcsaládból származott, és ortodox zsidó vallási nevelésben részesült. Már középiskolás korában hallgatója lett a modern ortodoxia egyik központjának, a frankfurti Szabad Zsidó Tanháznak. Ezen a híres szabadegyetemen tanított többek között Martin Buber és Saul Rosenzweig, Fromm

6 Ha álmából felébresztünk egy pszichológia vagy szociológia szakos egyetemi hallgatót, és megkérjük, mondjon egy szociálpszichológiai kísérletet, akkor bizonyára Stanley Milgram „áramütéses” vagy Philip Zimbardo „börtönös” kísérletét fogja mondani. Ha azt kérdezzük tőle, mi jut eszébe arról, hogy identitás, akkor (a saját, létező vagy nem létező) identitásán kívül nagy valószínűséggel Erikson neve fog eszébe jutni. Joggal, hiszen Erik H. Erikson életciklus- és identitáselméletét a társadalomtudományi, pedagógiai és pszichológiai stúdiumok széles körében tanítják ma is, a szocializáció elméleteitől a fejlődéslélektanig és a klinikai pszichológiáig vagy a pszichopatológiáig. Ha azonban azt kérnénk, említse meg Erikson legfontosabb műveit, valószínűleg egyet sem tudna megnevezni, holott számos könyve jelent meg, némelyikük magyarul is olvasható. (Erikson 1950/2002, 1958/1991)

7 Hogy csak néhány ismertebb példát említsek, Noam Chomsky, Susan Sontag, a neurológus Oliver Sachs, vagy az antipszichiátria atyjának tekintett Thomas Szasz.

tőlük sajátította el a judaizmus filozófiáját, majd a judaizmussal szakítva a marxizmus híve lett. A zsidó messianizmus és a kabalisztikus miszticizmus azonban – különböző formákban – egész életművére nagy hatással volt.⁸ Erikson ugyancsak szekuláris családban nőtt fel, nevelőapja zsidó orvos volt, vérszerinti apja révén azonban dán protestáns családból származott. Zsidóságát nem tagadta meg, de erősen vonzódott a lutheri kereszténységhez, és át is tért a protestáns hitre. Pszichohistóriai főművét, *A fiatal Luther*-t (Erikson 1958/1991) nem véletlenül szentelte a reformáció megalapítójának. Emellett Eriksonra és Frommra egyaránt nagy hatással voltak a keleti vallások és kultúrák, így a buddhizmus (Fromm–Suzuki 1986) és a hinduizmus is (Erikson 1969).

Fromm és Erikson, akik még időben emigráltak, nem voltak közvetlen elszenvedői az üldözéseknek, de Európában maradt hozzátartozóik közül többen a holokauszt áldozatai lettek. Bettelheimet viszont, aki Ausztriában maradt, 1938-ban, nem sokkal az Anschluss után a Gestapo Bécsben letartóztatta, majd Dachauba, onnan a buchenwaldi koncentrációs táborba hurcolták. 1939 végén azonban szerencsés körülmények között, befolyásos amerikai ismerőseinek segítségével sikerült kiszabadulnia a lágerből, és közvetlenül ezután Amerikába emigrálnia.⁹

Élettörténetük is indokolja, hogy mind a három analitikus gondolkodásmódjában és elméletalkotásában meghatározó jelentőségű volt az európai fasizmus és a nácizmus tapasztalata. Mindhárman egyetlen évtized alatt, 1940 és 1950 között publikálták azokat az írásaikat, amelyek későbbi műveik diszkurzusát is megalapozták – és amelyeknek elsődleges reputációjukat is köszönhatték. 1941-ben jelent meg Fromm főműve, *Menekülés a szabadság elől* (Fromm 1941/1993), amelyben összefoglalta és egyben továbbgondolta a frankfurti Társadalomkutató Intézet keretében végzett elméleti és empirikus kutatásainak, valamint pszichoanalitikusként folytatott terápiás munkájának eredményeit. Ez a könyv Wilhelm Reich 1933-ban megjelent műve, *A fasizmus tömegpszichológiája* (Reich 1933/1970) és Kolnai Aurél 1939-es könyve, *A Nyugat elleni háború* (Kolnai 1939) mellett az egyik első átfogó, még a holokauszt előtt született hozzájárulás volt a nácizmus hatalomra jutása társadalomlélektani okainak és következményeinek megértéséhez.

Bettelheim a buchenwaldi és dachaui koncentrációs tábor foglyaként személyesen is meg tapasztalhatta, hogyan működik a náci terror a maga szörnyű valóságában. A táborokban átélt személyes élményein és megfigyelésein alapult 1943-ban publikált tanulmánya, az *Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben* (Bettelheim 1943/1988), amely az első szisztematikus beszámoló és pszichológiai elemzés volt a koncentrációs táborok belső világáról – megelőzve olyan szerzőket, mint Viktor Frankl, Eli Wiesel, Primo Levi vagy Kertész Imre. Ez az írás – amely, mint első híradás, annak idején megdöbbenetete az amerikai közvéleményt – a holokauszt traumájával és a túléléssel foglalkozó irodalom egyik paradigmaticus alapművévé vált, annak ellenére, hogy Bettelheimnek az „igazi” megsemmisítő táborok, Sobibor, Treblinka, Bergen-Belsen vagy Auschwitz gázkamrái elől még sikerült megmenekülnie.¹⁰

⁸ Fromm messianizmusáról lásd Löwy 1998.

⁹ Lásd erről Bettelheim saját beszámolóját (Bettelheim 1988, 21–22, és Pollak 2005 88–98).

¹⁰ Bettelheimet követően, David Boder amerikai pszichiátertől származik az első olyan professzionális mű, amely a koncentrációs táborok túlélőinek lelki problémáival foglalkozik, túlélőkkel készített interjúk alapján (Boder 1949, lásd még Kellermann 2009).

Erikson paradigmaticus főműve, a *Gyermekkor és társadalom* (Erikson 1950/2002) már a holokauszt után, 1950-ben jelent meg, de előzményei visszanyúlnak a második világháború időszakára. A Bécsben Anna Freud tanítványaként kiképzett analitikus bostoni és Yale-egyetemi előzmények után 1939-ben került a Berkeley Egyetemre, ahol az ott működő gyermekjóléti intézet, az Institute of Child Welfare munkatársa lett. Ennek az intézménynek fontos szerep jutott a háborús erőfeszítésekben is. A második világháború kitörése, majd az Egyesült Államok 1941-es hadbalépése után a Roosevelt-kormányzat, a hadsereg és a hírszerző szervezetek hatalmas anyagi és szellemi energiákat mozgósítottak abból a célból, hogy képet nyerjenek az ellenséges hatalmak, elsősorban Németország és Japán, valamint szövetségeik politikai és katonai vezetőinek, hivatalnokainak, katonáinak és egész lakosságának pszichológiai profiljáról, karaktervonásairól, viselkedésük kulturális, társadalmi és ideológiai beágyazottságáról. Ennek óriási jelentősége volt katonai szempontból is, mivel az amerikai vezetők felismerték, hogy a háborús propagandának tekintetbe kell vennie a hadban álló, illetve legyőzendő országok lakosságának lelkiállapotát, karakterológiai sajátosságait, és ezt a tudást a háború után is alkalmazniuk kell a „nácitlanítás” és a totális rendszer helyébe lépő demokratikus intézményrendszer majdani kialakítása során. Nem utolsó sorban pedig nagy fontossággal bírt az Amerikával akkor szövetséges viszonyban lévő sztálini Szovjetunió belső viszonyainak, politikai-ideológiai és pszichológiai arculatának megismerése is. Az amerikai hatóságok emigráns és „bennszülött” társadalomtudósok, szociológusok, antropológusok egész hadát vonták be különböző formákban és szinteken ezekbe a többnyire titkos feladatokba. Köztük volt például Gregory Bateson, Margaret Mead, Ruth Benedict, Henry Murray, Kurt Lewin, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Max Horkheimer, és nem utolsósorban Erikson is.¹¹ Az ő feladata főként annak vizsgálata volt, hogy Hitler és a náciizmus hogyan hatott a német ifjúságra, melyek voltak azok a családi, nevelési, szocializációs, kulturális és közösségi minták, amelyek elősegítették a náciizmus térhódítását és a hitleri propaganda tömegméretű hatását. Ez a kérdésfelvetés nem állt távol „a tekintélyelvű személyiség” klasszikus adornói koncepciójától, de míg ez elsősorban Sigmund Freud ösztön- és libidóelméletére támaszkodott, Erikson Anna Freudnak az énnel és az elhárító mechanizmusokkal kapcsolatos felfogásából indult ki, amelyben nagy hangsúlyt kapott az „agresszorral való azonosulás” fogalma. A német ifjúságról és egyben saját identitásáról alkotott képét nagyban befolyásolták Németországban szerzett diákkori élményei is, különösen kamaszkori „vándorlásai” (*Wanderschaft*) idején. Az ifjúkorral kapcsolatos felfogását az Anna Freud gyermekpszichoanalitikus szemináriumán szerzett ismeretei mélyítették el, továbbá kapcsolatai olyan analitikus pályatársakkal, mint Heinz Hartmann, Paul Federn vagy August Aichhorn, a pszichoanalitikus pedagógia egyik úttörője, aki *Utat vesztett ifjúság* címmel írt könyvet a fiatalkorú bűnözésről és a serdülőkori krízisek lélektani hátteréről (Aichhorn 1925).

A berkeley-i intézetben végzett munkájának eredményeként született Erikson első pszichohistóriai tanulmánya, a *Hitler gyermekkorának legendája*, ami a *Gyermekkor és társadalom*-ban jelent meg, más írásokkal együtt, köztük a Maxim Gorkij gyermekkoráról szóló, ugyancsak pszichohistóriai dolgozattal (Bettelheim 1950/2002, 355–386), amely már nem német, hanem

11 Hasonlóképpen, a brit kormány is nagy erőket mozgósított a „náci lélek” tanulmányozására (lásd Pick 2012).

szovjet témát dolgozott fel, Mark Donszkoj szovjet filmrendező *Gorkij gyermekkora* című, 1948-ban készült, meglehetősen sematikus filmje alapján. Ebben az írásában Erikson párhuzamot velt felfedezni a protestantizmus megjelenése és a bolsevik forradalom között.

A Hitler- és Gorkij-tanulmány megelőzte Erikson híressé vált későbbi pszichohistóriai monográfiáit, *A fiatal Luthert* (1958/1991) és a *Gandhi igazságát* (1969). Már a Hitler-tanulmányban megjelennek identitás-elméletének főbb támpontjai, különös tekintettel a serdülőkori krízis problémájára. Hitler ifjúkori identitásválsága Erikson szerint nem pusztán személyes patológiájának megnyilvánulása volt, hanem egyúttal kifejezte a német nemzeti identitás válságát is, amely egyenes úton vezetett agresszióhoz, destrukcióhoz, gyűlölethez, a háború és a holokauszt szörnyűségéhez. Erikson szavaival: „*az identitásprobléma szörnyű természetébe való bepillantás megvilágíthat valamit ama ténnyel kapcsolatban, hogy több százezer német részt vett a »zsídó probléma« megoldásában, több millió pedig elfogadta azt*” (Erikson 1950/2002:353). Hitler és a német ifjúság identitásválságának tanulmányozása azonban nem önmagában vett célja volt Eriksonnak, hanem részét képezte egy nagyszabású projektnek, amely az identitásprobléma „szörnyű természetével” egy „felebaráti alapú, magábafooglalóbb” identitást állított szembe. Ehhez a projekthez Erikson számára kézenfekvően adódott új hazája, Amerika, „*egy olyan ország, amely az összes identitásból, amelyet választópolgárai magával hoztak, valamiféle szuperidentitást kísérel meg létrehozni*” (uo:280).

A pszichohistóriai megközelítéssel párhuzamosan dolgozta ki Erikson a személyes identitás fejlődési szakaszaira vonatkozó ún. epigenetikus modelljét.¹² Pszicho-szociális elmélete szerint (amely Freud pszicho-szexuális elméletével polemizál), a fejlődés ideális célja minden egyes szakaszban, a csecsemő- és kisgyermekkortól a serdülőkorig és a felnőttkorig ugyancsak valamifajta „szuperidentitás” létrehozása. Az egyes korszakokra jellemző társas konfliktusok megoldásától függ, hogy megvalósul-e a független, stabil, magabiztos és kreatív egyén „szuperidentitása”, vagy pedig egymásra torlódó identitásválságok roncsojják szét az individuumot, aki megreked a gyermeki dependenciákban, és egyre inkább fogékonnyá válik minden olyan hatalom és ideológia elfogadására, amely a biztonság illúzióját nyújtja számára. A fenyegető „agresszorral” – szülővel, nevelővel, tanárral, diktátorral – való azonosulás nem más, mint védekezési mechanizmus, folyamatos „menekülés a szabadság elől”, egyre keményebb kötelékek szorításában. Éppen ez a heteronóm, nem szabad, folytonosan védekező ember, másnéven a tekintélyelvű, antidemokrátikus személyiség képezi Fromm szerint a fasiszta mozgalmak karekterológiai bázisát is.

Erikson és Fromm mint Németországból származó emigránsok az Európából magukkal hozott kérdéseiket amerikai tapasztalataikkal vetették egybe, és a szabadságot, a cselekvést, a döntést, az ellenállást, az identitást és az alkotás szabadságát kérték számon az őket befogadó amerikai társadalmon. Bettelheimet ugyancsak a szabadság problémája foglalkoztatta, az a kérdés, hogy hol van az a „végső határ”, amelynél az ember már nem csak belső szabadságát, autonómiáját, lelki függetlenségét adja fel, amikor már senkivel, még az agresszorral sem képes azonosulni, hanem lelki és testi énjét egyaránt feladva élőhalottként, „muzulmánként” vonszolja magát – még egy ide-

12 Lásd „Az életciklus és az az identitás epigenezise” című tanulmányát, amely magyarul egy kötetben jelent meg a Luther-könyvvel (Erikson 1950/1991:437–496).

ig – a koncentrációs táborban.¹³ „*A koncentrációs tábor – írja Bettelheim – a Gestapo laboratóriuma volt, ahol a szabad embereket, mindenekelőtt a náci rendszer legádázabb ellenségeit olyan dezintegrációs eljárásnak vetették alá, amely megszüntette autonóm egyéniségüket*” (Bettelheim 1989:82). Rámutat arra is, hogy a dezintegráció folyamatát „csak érett és magabiztos emberekből álló” demokratikus ellenállási csoportok tudták megtörni, amelyek képesek voltak egymás segítésére, a szolidaritásra. Bettelheimet koncentrációs tábort járt pszichológusként mindvégig a végső határ kérdése és a túlélés lehetősége foglalkoztatta – új hazájának körülményei között is. Egymást követő könyveiben és tanulmányaiban a szélsőséges helyzetekre való reagálás különféle módjait kutatta: az autizmust mint bezárkózást az „elhagyott erdőbe” (Bettelheim 1967), a skizofréniát mint a személyiség dezintegrációját (Bettelheim 1988:83–98), vagy az önpusztító viselkedéseket és az öngyilkosságot (uo.:168–174), amellyel ő maga fejezte be életét 87 éves korában.

Fromm, Erikson és Bettelheim a szabadság, az alávetettség és a túlélés problémájának felvetése révén újra és újra kemény morális leckékben részesítette az amerikai társadalmat. Bettelheim szemére vetette az amerikaiknak, hogy naiv jóindulatuk és tapasztalathiányuk miatt fogalmuk sincs arról, milyen lehet a zsarnokság, a hitleri vagy a sztálini rendszer uralma alatt élni. Elképzelné se tudják, hogyan kerülhettek a totalitarianizmus bűvkörébe még olyan emberek is, akik korábban meggyőződéses ellenfelei voltak a hitlerizmusnak vagy a sztálinizmusnak, hogyan ment végbe náluk az agresszorral való azonosulás, és hogyan keletkezett bennük bűntudat akkor is, ha mindvégig pontosan tudták, hogy ártatlanul hurcolják meg őket (Bettelheim 1952/1986). Fromm az elidegenedést, a konformizmust, a piacorientált, „birtokló létmódot”, a szeretet hiányát és az emberi kapcsolatok kommercializálódását ostromozta,¹⁴ Erikson pedig a családon belüli és a generációk közötti kapcsolatok meglazulását, az individualizmus térhódítását tette felelőssé az amerikai fiatalság körében eluralkodó deviáns jelenségekért és a „túlzásba vitt” lázadó törekvésekért (Erikson 1964).

Pszichológiai előfeltevéseikből kiindulva az ötvenes és hatvanas években mindhárman erőteljesen társadalomkritikai hangot ütöttek meg, kritikájuk legfőbb célpontja az emberi kapcsolatok kiürülése, a fogyasztói társadalom és a tömegkultúra személyiségtorzító hatása volt. Míg azonban Erikson és Bettelheim a pszichológus szakértő nézőpontjából, elsősorban a családi élet, a nevelés és felnövekvő egyén identitásproblémái kapcsán vetett fel fontos társadalmi kérdéseket, Fromm közvetlenül is bekapcsolódott társadalmi és politikai mozgalmakba. Szocialista és marxista elkötelezettségét Németországból, a frankfurti iskola egykori tagjaként hozta magával, és Amerikában is tagja lett különféle szocialista köröknek és marxista csoportosulásoknak. A békemozgalom és az antinukleáris mozgalom híveként az erőpolitikát, a hidegháborút, a szovjet expanzionizmust és az amerikai imperializmust egyaránt elítélte. Kapcsolatokat keresett progresszív, enyhüléspárti amerikai politikusokkal, köztük Adlai Stevensonnal, William Fulbrighttal, sőt John Kennedy el-

13 Lásd erről Giorgio Agamben olasz filozófus könyvét (2002), amely sok szempontból Bettelheimre támaszkodik.

14 Lásd Fromm magyarul is megjelent, számos kiadást megért népszerű műveit: A szeretet művészete (1984), Zen-buddhizmus és pszichoanalízis (1986), Birtokolni vagy létezni? (1994). Ezekről lásd részletesebben Erős 2001:193–211.

nőkkel is, a hatvanas években pedig Moszkvában is részt vett egy békekongresszuson. A hruscsovi korszak kelet-európai menedzser-szocializmusát, a „gulyáskommunizmust” azonban éppúgy elvetette, mint a nyugati kapitalista rendszereket. Különféle „harmadik utas” platformokat javasolt – neves barátjával és harcostársával, Polányi Károllyal együtt – a „demokratikus szocializmus” vagy a „szocialista humanizmus” eszméinek elterjesztése céljából – Nyugaton és Keleten egyaránt. Ennek keretében *Let Man Prevail* címmel szocialista kiáltványt és programot állított össze. A hatvanas években nagy erőfeszítéseket tett kelet-európai másként gondolkodó marxista filozófusok támogatására, főként Lengyelországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában. Fórumot biztosított írásaik megjelentetésére, szoros barátságot kötött Adam Schaff lengyel filozófussal, és kapcsolatokat tartott fenn a jugoszláviai Praxis kör gondolkodóival. Politikai aktivizmusára jellemző, hogy amikor egyik távoli rokonát, a disszidens kommunista Heinz Brandtot a keletnémet hatóságok elrabolták az NSZK-ból és börtönbe zárták, Fromm – a Nobel díjas filozófus és békeharcos Bertand Russell közvetítésével – Walter Ulbricht NDK pártvezetőnél és Hruscsovnál járt közre Brandt kiszabadítása érdekében. Akciója végül sikerrel járt.¹⁵

Hűen Frankurtból hozott freudomarxista elkötelezettségéhez, Fromm Amerikában is Marx és Freud örökösének vallotta magát – annak a radikális humanizmusnak a jegyében, amelyet mindkettőjüknek tulajdonított. Számos írásában elemezte Marx és Freud emberfelfogását, kísérletet tett arra, hogy mindkettőt újraértelmezze és a modern társadalom problémáira alkalmazza. Éppen ezért mind az ortodox marxisták, mind az ortodox freudisták szemében „revizionistának” minősült. Fromm marxizmusa a fiatal Marx antropológiai humanizmusához kapcsolódott (Fromm 1961), Freudban pedig a marxi radikális humanizmus továbbvitelét látta, aki a tudattalan felfedezésével tudományos vizsgálat tárgyává tette az emberben működő irracionális erőket, és feltárta annak útját is, hogy miként lehet ezeket az erőket legyőzni. Ugyanakkor elvetette Freud biológiai determinizmusát, ösztön- és libidóelméletét, nemkülönben emberfelfogásának pesszimizmusát és terápiás hozzáállásának autoriter vonásait (Fromm 1959). Felfogására talán a kölcsönösséget és az empátiát hangsúlyozó magyar pszichoanalitikus, Ferenczi Sándor volt a legnagyobb hatással, akivel a húszas években személyesen is megismerkedett egy másik nagyhatású analitikus, Georg Groddeck társaságában. Fromm volt az, aki már 1958-ban kísérletet tett Ferenczi rehabilitálására. „A történelem sztálinista újraírásának”, karaktergyilkosságnak nevezve azt a módszert, ahogyan Ernest Jones brit analitikus Freudról szóló életrajzában Ferencziről azt állította, hogy élete utolsó éveiben, Freuddal szembekerülve, elmebetegségben szenvedett.¹⁶ Jones Freud-életrajzát Bettelheim is alapos bírálatban részesítette, rámutatva arra, hogy a brit szerző mennyire nem ismeri vagy nem érti azt a bécsi kulturális miliőt, amelyben a pszichoanalízis megszületett (Bettelheim 1989:39–56).

Bettelheim és Erikson ugyancsak ambivelensen viszonyultak a pszichoanalízis alapító atyjához. Hűséget fogadva szelleméhez, modernizálni kívánták Freudot, „asszimilálni” őt az amerikai kultúrához vagy legalábbis annak bennük élő képéhez, ha nem is egészen olyan irányban és nem is annyira radikálisan, mint Fromm. Mindketten egy Freud utáni, kevésbé patriarkális, szocio-

¹⁵ Lásd erről részletesebben: Friedman 2004.

¹⁶ Lásd erről részletesebben Erős 1991, Bacciagaluppi 1993.

lógiailag és interperszonálisan érzékenyebb Freudot akartak meghonosítani Amerikában, olyan pszichoanalízist, amely nem az egyén és a kultúra közötti kibékíthetetlen ellentétre, a freudi „rossz közérzetre”, hanem az alkalmazkodásra, a kompromisszumra, az „elégségességre” helyezi a hangsúlyt. Ezt fejezi ki Bettelheim egyik leghíresebb könyvének címe: *Az elég jó szülő* (1987/1994). Erre szolgál az identitás eriksoni kulcsfogalma is, amely nem cáfolja az eredeti freudi felismerések érvényességét, ugyanakkor új megvilágításba helyezi őket. *„Az identitás tanulmányozása... – írja Erikson – ugyanolyan stratégiai fontosságú a mi időnkben, mint a szexualitás tanulmányozása volt Freud idejében. Az effajta történeti viszonylagosság egy terület fejlődésében azonban... nem akadályozza meg eleve az alapelv következetességét és a megfigyelhető tényekhez való folytatódólagos közelséget. Freud felfedezései egy elmezavar neurotikus részének szexuális kóroktanát illetően ugyanolyan igazak a mi betegeinkre, mint amilyen igazak voltak az övéire, az identitás elvesztésének nehézsége pedig, ami a mi figyelmünk homlokterében áll, ugyanúgy terhet rótt Freud betegeire, mint a mieinkre, ahogy ezt az újraértelmezések kimutatják”* (Erikson 1950/2002:280–281).

A hetvenes-nyolcvanas években Fromm, Bettelheim és Erikson hírneve és tekintélye erősen fogyatkozni kezdett. Ennek számos oka volt, de hanyatlásukat és bukásukat jórészt mindhárman annak köszönhatték, aminek felemelkedésüket is: közértelmiségi szerepvállalásaiknak, amelyek révén írásaik és más megnyilatkozásaik az akadémiai tudományosság, a módszertan bűvöletébe esett szociológia és pszichológia számára túl populárisnak, a nagyközönség számára túlságosan tudományosnak tűntek. Fromm az „establishment” számára túl radikális volt, a hatvanas évek végén kezdődő diákmozgalmak szemében viszont inkább konzervatívnak tűnt. Erikson távolsággal és csekély rokonszenvvel szemlélte a diákmozgalmakat, Bettelheim pedig egyenesen betegnek, paranoznak, sőt „neonácinak” nevezte a lázadó diákokat (Roazen 2000:138).

Már életükben elkezdődött kirekesztésük és diszkreditációjuk, amely azután örökségükre is kiterjedt. Hármójuk közül Bettelheim járt a legrosszabbul. Szakmai és morális hitelét egyaránt kétségbe vonták, szabályos karaktergyilkosság áldozata lett. Nem sokkal halála után kezdtek megjelenni azok a leleplező újságcikkek, amelyekben azzal vádolták, hogy az autista és más súlyos lelki zavarokkal küzdő gyermekek általa vezetett nevelőotthonában, a chicagói Sonia Shankman ortogenetikus iskolában ő és munkatársai durván, erőszakos módon bántak a gyerekekkel, súlyos visszaéléseket követettek el, lelki terrort és testi fenyegetéseket alkalmaztak. Bettelheimet többben felelősnek tartották az egyik otthonlakó, egy tizenéves fiú öngyilkosságáért is.¹⁷ Bár ezeket a vádakokat sohasem bizonyították be teljes mértékben, kétségtelen, hogy Bettelheim vasfegyelmet követelve gyakran alkalmazott erőszakos módszereket, mintegy reprodukálva táborbeli helyzetét, amelyben ő volt az erőszak áldozata. Mindezek a vádak tovább rombolták Bettelheim hírnevét, mivel már életében is kétségbe vonták személyének és munkáinak hitelét. Többször felmerült a gyanú, hogy életrajzát is meghamisította, vagy legalábbis megszipítette. „Sarlatánsággal” is vádolták, bécsi évei alatt ugyanis nem szerzett sem pszichológus diplomát, sem pszichoanalitikus képzettséget, valójában művészettörténetből doktorált, bár melléktárgyként pszichológiát is tanult, és egy ideig pszichoterápiás kezelésben részesült. Plágiumvád is többször felmerült ellene,

17 Pollak (2005) több egykori bentlakó, hozzátartozó és munkatárs emlékezéseivel támasztja alá az abúzus-vádat. Lásd erről Fischer Eszter írását is (1994).

elsősorban *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek* című, Magyarországon is jól ismert könyve kapcsán (Bettelheim 1986).

Legvitatottabb műve azonban éppen az lett, amelynek eredetileg hírnevét köszönhette: az 1943-as láger-tanulmánya. Volt fogolytársai és más, későbbi olvasói és kritikussai, közülük legprovokatívabban Terrence Des Pres amerikai író, kétségbe vonták dachau-i és buchenwaldi tapasztalatainak hitelességét és őszinteségét, szemére vetve, hogy társainak nagyrészt az „agresszorral”, vagyis a tábori őrökkel, a Gestapóval való azonosulással vádolja, arctalan tömegnek, autonómiájuk maradványától is megfosztott gyermeki lényeknek tekinti őket, miközben önmagát autonómnak és „ellenállónak” stilizálja át (Des Pres 1976:18–171).¹⁸ Az igazság valószínűleg ennél sokkal összetettebb, mindenestre az a kérdés, hogy meddig tart a normalitás, és hol kezdődik a patológiás konformizmus, Bettelheimet egész életében foglalkoztatta. Idős korában Woody Allen *Zelig* című filmjében ő maga lépett fel, mint egy *fiktív* eset *valóságos* szakértője. A Zelig-jelenségről a filmbeli interjúban így nyilatkozott: „*Azt a kérdést, hogy Zelig pszichotikus volt-e, vagy pedig csak szélsőségesen neurotikus, a végtelenségig vitatták orvosai. Én magam azt hiszem, hogy érzései nem nagyon különböztek a normálistól. Azt, amit jól alkalmazkodó, normális személyiségnek nevezünk, ő csak szélsőséges fokon valószínűsítette meg. Én úgy látom, hogy őt valójában a végsőkig konformistának nevezhetjük.*”

Az a gyanúnk támadhat, hogy Bettelheim *önmagát parodizálta* Zelig parodisztikusan hiperaszimiláns figurájáról szóló, komoly szakértői véleménynek álcázott nyilatkozatában. De paradox módon éppen ő volt az, aki „zsidó öngyűlölettel” vádolta – egyik parodisztikus írásában – Portnoyt, Philip Roth *Portnoy panasza* című regényének főszereplőjét, aki fiktív pszichoanalitikus terápiáját csak arra használja, hogy igazolást keressen öngyűlöletéhez, ahhoz, hogy *ne* kelljen fellázadnia családjá ellen, és hogy *ne* kelljen megszabadulnia a „gettó-mentalitástól” (Bettelheim 2010). Bettelheim számos írásban foglalkozott a holokauszt tanulságaival, ugyancsak öngyűlöletet, konformizmust, „gettó-gondolkodást” tulajdonítva az európai zsidóságnak, amiért szervezett ellenállás nélkül, vezetőinek együttműködésével hagyta magát a haláltáborokba terelni (1989b:243–273). A „gettó-mentalitás” hatékony ellenszerét látta a közösségi nevelésre épülő izraeli kibuc-mozgalomban, amelyet hosszabb ideig tanulmányozott a hatvanas években (Bettelheim 1969).

A zsidóság kollaborációját saját elpusztításában kárhoztatta például Dr. Nyiszli Miklós *Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* című könyve¹⁹ amerikai kiadásához írt előszavában (Nyiszli 2012),²⁰ az Anna Frankról szóló írásában pedig felröptette a Frank-családnak, hogy nem szöktek meg időben a megszállt Hollandiából, holott szerinte megtehették volna (Bettelheim 1960a). Bettelheim álláspontját nem kisebb személyiség igazolta, mint Hannah Arendt, aki az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében (magyarul: Arendt 2000) ugyancsak a passzivitást és vezetőinek kollaborációját vetette az európai zsidóság szemére. Míg azonban Arendt – az őt ért vádak és kritikák ellenére – erkölcsileg támadhatatlan maradt, Bettelheimet

¹⁸ Lásd erről még Des Pres 1979, Hirsch 1995.

¹⁹ Nyiszli Miklós könyve először 1946-ban jelent meg. Újabb kiadása: Nyiszli 2010. A könyv – és az auschwitzi *Sonderkommando* szerepe – legújabbban a Saul fia című film révén került a figyelem középpontjába.

²⁰ Ebben az amerikai kiadásban Bettelheim korábbi előszava utószóként jelent meg.

erkölcsi integritásában zúzták szét, sajátos „bűnbakká” lett, talán éppen azért, mert ő valóban ott volt a lágerben, bár nem eleget ahhoz, hogy megtapasztalja, milyen egy „igazi” haláltábor. Elkövetette azt a „bűnt”, hogy idejekorán kiszabadult onnan. Ő maga lett Zelig, a szélsőségesen konformista és asszimiláns kisember, aki – az autista gyerekek otthonában – maga is „agresszorrá” válhatott, hogy azután élete végén agresszióját önmaga ellen fordítsa. Bettelheim március 13-án, Ausztria német megszállásának 52. évfordulóján lett öngyilkos, meglehetősen durva módszerrel, plasztikzacskót húzva a fejére (Roazen 2000:145). Egy volt páciense szerint „*Gazember volt. De zseniális*” (uo.).

Bettelheimével szemben Fromm erkölcsi integritása kétségbevonhatatlan volt, de a pszichoanalízis „mainstream”-jéhez képest mindvégig marginális pozícióban maradt, a főáram képviselői sohasem fogadták be maguk közé. A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület, amelyből automatikusan kizáródott, amikor 1936-ban – már emigránsként – ki kellett lépnie az „árjásított” német egyesületből, sohasem vette őt vissza tagjai közé, ennél fogva az Amerikai Pszichoanalitikus Egyesületnek sem lehetett tagja. 1943-ban Fromm alapította a Ferenczi egykori elgondolásaiból kiinduló amerikai interperszonális pszichoanalitikus irányzat fő műhelyét, a ma is létező New York-i William Alanson White Intézetet, a Ferenczi-tanítvány Clara Thompsonnal, Harry Stuck Sullivannal, valamint korábbi feleségével, Frieda Fromm-Reichmannal együtt. Később azonban súlyos vitákba keveredett korábbi munkatársaival, és kivált az intézetből.²¹ A legélesebb támadásokat egykori frankfurti kollégáitól és harcostársaitól, Adornótól, Horkheimertől, Marcusétól kellett elviselnie, akik a freudi libidó- és halálösztön-tan elvetése miatt revizionizmussal, opportunizmussal, konformizmussal, a fennálló társadalmi rendhez való alkalmazkodás szükségességének hirdetésével, a freudi elméleti eredeti forradalmi és radikális tartalmának felhígításával vádolták. Fromm és Marcuse között nagy vita zajlott 1955-ben a *Dissent* című folyóiratban.²² Marcuse szerint Fromm a fennálló rendszert igazolja, feltételezve, hogy a szabadság, a szeretet és a boldogság megvalósítható egy represszív rendszer keretein belül, míg Fromm a marcusei álláspont ultraradikalizmusának tarthatatlanságára, a „Nagy Tagadás” értelmetlenségére, annak alapvetően antihumánus vonásaira mutatott rá. Bár elismerte, hogy az igazi szeretet – az emberi kapcsolatok „piacosítása”, a birtoklási orientáció eluralkodása miatt – inkább kivétel, mint szabály a mai társadalomban, korántsem tekinthető pusztán „konformista ideológiának”, hanem olyan célnak, amelyre minden embernek törekednie kell. A „frankfurtiak”, akik ekkor még igen nagy befolyást gyakoroltak az amerikai társadalomtudományi elitre, kritikájukkal alaposan megtépázták Fromm tekintélyét. Pár évtizeddel később az „elméleti antihumanizmus” – Althusser, Foucault, Lacan, Derrida posztmodernizmusa – számúzta végleg az akadémikus tudomány élvonalából Fromm avított tünő radikális humanizmusát és profetikus messianizmusát.

Természetesen Erikson sem úszta meg szárazon. Ha nem is olyan durván, mint Bettelheim, de ő is áldozata lett egyfajta „karaktergyilkosságnak”. Ez legérzékenyebb pontján, saját identitásában érintette. Egy Marshall Berman nevű politológus 1975-ben a *New York Times Book Review*-ban megjelent cikkében azt állította, hogy Erikson voltaképpen „saját magát találta fel”. Identi-

21 Lásd Friedman 2014:183–214.

22 Lásd részletesebben Durkin 2014, Erős 2001.

tás-elmélete nem más, mint saját identitásválságainak elaborációja. Erik Homburger, ahogyan eredetileg hívták (az őt örökbefogadó apa, az anyját feleségül vevő karlsruhei zsidó orvos után), önkényesen választotta az Erikson nevet, azt sugallva, hogy ő saját magának, vagyis Eriknek lenne a fia. Az „Erikson” név a skandináv származásra utal, ám vérszerinti dán apját, akit személyesen nem is ismert, Valdemar Salomonsennak hívták. Amerikában már csak az Erikson nevet használta, csupán egy H betűt meghagyva a Homburgerből, ezzel is jelezve az asszimiláns pályát, azt az identitásváltást, amelynek során német zsidóból amerikai protestánssá vált, mintegy újraírva saját családregejét. Ahogy maga írja az emigráns lét követelte változásokról: *„Az embernek a változásból magából kell kialakítania az identitását, abból a képességéből, hogy a változást válassza, mint az élet alapelemét”* (idézi Friedman 1991:227).

Berman és mások is Erikson szemére vetették, hogy Luther-könyvében még csak említést sem tesz Luther olykor igencsak durva antijudaista megnyilatkozásairól, holott ez a modern antiszemitizmusban és náci propagandában is nagy szerepet kapott (noha persze teljesen történelmietlen volna Luther és Hitler között direkt párhuzamot vonni). A *fiatal Luther* Erikson nagyszabású kísérlete volt arra, hogy identitás- és életciklus-elméletét a történelmi múltra, a reformáció korszakára alkalmazza. A pszichohistóriai „családrege” történész- és teológuskörökben annak idején is nagy figyelmet keltett, de több kritikus kifogásolta, hogy Erikson önkényesen bánik a forrásokkal, illetve számos forrást figyelmen kívül hagy, az idős Luther megnyilatkozásait vetíti vissza a fiatalra, a történelmi hűséget feláldozza saját konstrukcióinak érvényesülése érdekében.²³ Ilyen kifogásokat vetettek fel Erikson modern kori pszichohistóriáival, így a Gandhi-könyvvel és a Gorkij-tanulmánnyal szemben is.

Eriksonnak sem volt sokkal több szerencséje a mainstream pszichoanalízissel, mint Frommnak, aki egyébként kifogásolta, hogy Erikson számos gondolatát a *Menekülés a szabadság elől* című művéből merítette, anélkül, hogy megfelelő módon hivatkozott volna rá. Bár Erik sokkal kevésbé radikálisan, sokkal óvatosabban deviált az ortodox Freudtól, mint Erich, „anyamestere”, Anna Freud és a korszak más „mainstream” pszichoanalitikusai a szemére vetették, hogy nem valódi pszichoanalízist csinál, hanem egyfajta pozitív pszichoterápiát, amelyben nem az én tudatalan elhárításai, hanem az alkalmazkodás tudatos folyamatai kerülnek előtérbe.

Más oldalról Erikson identitás- és életciklus modellje kapta a legtöbb kritikát. Bírálták az elmélet egyoldalú pszichologizmusát, amely szerint az identitást alapvetően nem a társadalom strukturális, hatalmi viszonyai, hanem az individuum belső törekvései és erői alakítják. Erikson identitás-elmélete normatív módon előírja, milyen az „egészséges” vagy „jó” identitás. Ennek az identitásmodellnek leginkább az amerikai fehér középosztályhoz tartozó fiatal férfiak felelnek meg, feltéve, ha sikerült „jó”, azaz a kulturális és társadalmi elvárásoknak megfelelő megoldást találniuk csecsemő- és kisgyermekkor, iskoláskor, kamasz- és ifjúkori kríziseikre. Ennek a fejlődési folyamatnak Erikson univerzális és ontológiai érvényt tulajdonít, az identitás újabb mai elméletei viszont az identitást, a „szelfet” narratív konstrukciónak, s nem valamiféle esszenciális „dolognak” tekintik (Gergen 1991).

23 A forráshiány vagy forráskezelés, illetve az értelmezés önkényessége persze a pszichohistória vagy pszichobiográfia általános problémája is (lásd pl. Botond 1998, Kőváry 2014, Kővér 2014).

Friedman könyve szól arról is (Friedman 1999:423–436), hogy az identitás- és életciklus modell legradikálisabb vitatói a pszichoanalízis feminista kritikusai voltak, akik Eriksont éppúgy, mint Freudot a férfidominanciát fenntartó kulturális mítoszok képviselőjének tartották. A hatvanas és hetvenes évek feminista szerzői, Naomi Weisstein, Kate Millet, Germaine Greer különösen Erikson „belső és külső tér” elméletét (Erikson 1960b) bírálták, rámutatva arra, hogy a nőknek tulajdonított „belső tér” és a férfias „külső tér” fenntartja, sőt tovább erősíti a pszichoanalízis biológiai alapú esszencialista gender-felfogását és a szexuális szeparatizmust. Más feminista gondolkodók, mint például Carol Gilligan, azt kifogásolták Eriksonnál, hogy modellje férfi-centrikus, nem hagy teret a női identitás önálló kibontakozásához. Gilligan szerint a nők számára egy másik identitás-fejlődési modell vár kidolgozásra, amelyben a hangsúly nem annyira a leválásra és a függetlenségre esik, mint a férfiaknál, hanem az intimításra és a kapcsolatiságra (Gilligan 1982). Mindenesre Erikson társadalmi nemről alkotott felfogása – csakúgy, mint Fromm és Bettelheimé – meglehetősen konzervatív, esszencialista vonásokkal rendelkezik, a homoszexualitást pedig – sok más korabeli pszichoanalitikussal együtt – alapjában véve patológikus jelenségnek tartották. Mindez azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

Összefoglalásul: Erikson, Fromm és Bettelheim életútja jellegzetesen emigrációs pálya volt, a maga asszimilációs csapdáival. Életművük Amerikában bontakozott ki, de meghatározóak voltak európai tapasztalataik és kérdéseik: a szabadság értelme, a túlélés dilemmája és az identitás mibenléte. Ezek a kérdések azóta sokféle átfogalmazáson és újraértelmezésen mentek át, mindazonáltal mindmáig aktuálisak maradtak. Éppen ezért Erikson, Fromm és Bettelheim hanyatlásának és bukásának története legalább annyira izgalmas és tanulságos, mint felemelkedésüké.²⁴ Bettelheim tekintélyét – érdemeitől függetlenül – lerombolták a leleplezések és gyanúsítások, Eriksont pedig kanonizálták és tankönyvi anyaggá szimplifikálták. Frommot, az egyik leghíresebb „elfelejtett értelmiségit” viszont, mint számos jel mutatja, reneszánsz „fenyegeti”: a posztmodern „antihumanizmus” hanyatlásával együtt a radikális humanizmus is új értelmet nyerhet (Durkin 2014).

24 Nagy kísértés lett volna hármójuk mellé Wilhelm Reichet is „bevenni”, akinek pályája ugyancsak egy jellegzetes emigráns pálya volt. Tündöklése még fényesebb, bukása még nagyobb volt, mint kortársaie, személye pedig végletesen megosztó maradt. Életművével azonban korábban részletesen foglalkoztam (Erős 2001).

HIVATKOZÁSOK

- Agamben, G. (2002) *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books.
- Aichhorn, A. (1925/1951) *Wayward Youth*. London: Imago.
- Arendt, H. (2010) *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest: Osiris.
- Bacciagaluppi, M. (1993) Ferenczi's influence on Fromm. In Aron, L. – Harris, A. (eds.) *The Legacy of Sandor Ferenczi*. Hillside, NJ: The Analytic Press, 186–205.
- Bettelheim, B. (1943/1988) Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben. In Bettelheim 1988:39–82.
- Bettelheim, B. (1967) *The empty fortress. Infantile Autism and the Birth of the Self*. New York: The Free Press.
- Bettelheim, B. (1969) *Children of Dream*. New York: Macmillan.
- Bettelheim, B. (1976/1985) *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Gondolat.
- Bettelheim, B. (1986) *Surviving the Holocaust*. London: Fontana Books.
- Bettelheim, B. (1988) *A végső határ. Tanulmányok*. Európa: Budapest.
- Bettelheim, B. (1987/1994) *Az elég jó szülő. Könyv a gyermeknevelésről*. Budapest: Gondolat.
- Bettelheim, B. (1989) *Freud's Vienna and other essays*. New York: Vintage Books.
- Bettelheim, B. (2010) Portnóy pszichoanalízisben. Dr. O. Spielvogel New York-i pszichoanalitikus iratai közül előkerültek terápiás jegyzetei. *Holmi*, 5. <http://www.holmi.org/2010/05/bruno-bettelheim-portnóy-pszichoanalízisben-palyi-mark-forditasa>.
- Bodek, R. – Lewis, S. (eds.) (2010) *The Fruits of Exile. Central European Intellectual Immigration to America in the Age of Fascism*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Boder, D. (1949) *I did not interview the dead*. Champaign: University of Illinois Press.
- Botond Á. (1998) *Pszichobistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Burston, D. (1991) *The Legacy of Erich Fromm*. Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press.
- Coser, L. A. (1984) *Refugee Scholars in America: Their Impact and Their Experiences*. New Haven: Yale University Press.
- Des Pres, T. (1976) *The Survivor. An Anatomy of Life in the Death Camps*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Des Pres, T. (1979) The Bettelheim Problem. *Social Research*, 4, 619–647.
- Durkin, K. (2014) *The Radical Humanism of Erich Fromm*. London: Palgrave-Macmillan. <http://dx.doi.org/10.1057/9781137428431>.
- Erikson, E. H. (1950/2002) *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Erikson, E. H. (1958/1991) A fiatal Luther. In *A fiatal Luther és más tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 7–387.
- Erikson, E. H. (1960) Inner and Outer Space: Reflections on Womanhood. *Daedalus*, 93, 582–606.
- Erikson, E. H. (1964) *Insight and Responsibility*. New York: London.
- Erikson, E. H. (1969) *Gandhi's truth*. New York: W.W. Norton.
- Erős F. (1991) A történelem sztálinista újraírása. *Thalassa* (2), 1, 92–97.
- Erős F. (2001) *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.
- Erős F. (2013) A pszichoanalízis és a közép-európai értelmiségi emigráció a huszadik század első felében. *Kritika*, 42(9–10):10–14.
- Fischer E. (1994) Egy „hamis próféta” különös története. http://www.fischeresztter.hu/irasok/egy_hamis_profeta.pdf.
- Fleming, D. – Bailyn, B. (szerk.) (1969) *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930–1960*. Cambridge, MA: Belknap, Harvard University Press.
- Friedman, L. J. (2014) *Love's Prophet. The Lives of Erich Fromm*. New York: Columbia University Press.

- Friedman, L. J. (1999) *Identity's architect. A biography of Erik H. Erikson*. New York: Scribner.
- Fromm, E. (1941/1993) *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Akadémiai.
- Fromm, E. (1959) *Sigmund Freud's Mission*. New York: Harper and Row.
- Fromm, E. (1956/1984) *A szeretet művészete*. Budapest: Helikon.
- Fromm, E. – Suzuki, D. T. (1960/1986) *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest: Helikon.
- Fromm, E. (1961) *Marx's Concept of Man*. New York: Frederick Ungar.
- Fromm, E. (1976/1994) *Birtokolni vagy létezni?* Budapest: Akadémiai.
- Gay, P. (1968) *Weimar Culture: The Outsider as Insider*. New York and Evanston: Harper and Row.
- Gergen, K. J. (1991) *The Saturated Self: Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books.
- Gilligan, C. (1982) *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hirsch, H. (1995) *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life*. Chapel Hill: North Carolina University Press.
- Jay, M. (1986) *Permanent Exiles*. New York: Columbia University Press.
- Kellermann, N. (2009) *Holocaust Trauma: Psychological Effects and Treatment*. New York – Bloomington: iUniverse.
- Kolnai, A. (1939) *The War against the West*. New York: Viking Press.
- Kövér Gy. (2014) A biográfia nehézségei. In Kövér Gy. *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris, 17–39.
- Kőváry Z. (2014) *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás*. Budapest: Oriold és Társa.
- Löwy, M. (1988) *Rédemption et Utopie. Le judaïsme libertaire en Europe Centrale*. Paris: Presses Universitaires de France.
- McLaughlin, N. (1998) How to Become a Forgotten Intellectual: Intellectual Movements and the Rise and Fall of Erich Fromm. *Sociological Forum*, 2, 215–246.
- Mészáros J. (2008) „Az Önök Bizottsága”. *Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció*. Budapest: Akadémiai.
- Nyiszli M. (2010) *Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban*. Budapest: Magvető.
- Nyiszli, M. (2012) *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account*. London: Penguin.
- Pick, D. (2012) *The Pursuit of the Nazi Mind. Hitler, Hess, and the analysts*. Oxford: Oxford University Press.
- Pollak, R. (2005) *Az igazi Bruno Bettelheim*. Budapest: Európa.
- Reich, W. (1933/1970) *The Mass Psychology of Fascism*. New York: Simon and Schuster.
- Roazen, P. (2000) *Political theory and the psychology of the unconscious*. London: Open Gate Press.
- Sutton, N. (1996) *Bettelheim: A Life and a Legacy*. New York: Basic Books.

„AHOGY »MÁSOKHOZ« VISZONYULUNK,
AZ TÜKRÖZI AZT, AMILYENEK MAGUNK VAGYUNK”

A MAGYARORSZÁGI IDEGENELLENESSÉG OKAIRÓL²

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban abból az állításból indulunk ki, hogy a másság elfogadásával kapcsolatos attitűdjeink egyben tükröt is tartanak elénk: a „másoknak” tartott emberek elutasítása egyben a saját világunkban való bizonytalanságból, az önbizalom hiányából táplálkozik. Ezzel az írással szeretnénk hozzájárulni annak megértéséhez, vajon mi állhat annak háttérében, hogy a magyar társadalom a nemzetközi felmérések alapján az idegenek be- és elfogadását tekintve az egyik leginkább elutasító társadalom Európában. Amellett érvelünk, hogy nem önmagában a szegénység vagy a jólét hiánya tesz a mássággal kapcsolatban elutasítóvá, sokkal inkább az, hogy egyedülállóan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közelről fenyeget a lecsúszás veszélye, akik folyamatos küzdelmet folytatnak az alsó-középosztálybeli társadalmi pozícióik megőrzéséért. E mindennapos bizonytalanság és fenyegetettség pedig fontos szerepet játszhat a bezárkózó és kirekesztő attitűdök terjedésében. A másik fontos tényező az iskola, a magyar oktatási rendszer évtizedek óta jellemző sajátosságai: az oktatás szelektív jellege és az ennek következtében létrejövő homogén iskolai környezet; a demokratikus normák hiánya az iskolában; az erőteljes és állandó versenyhelyzetre építő iskolai módszerek. Ezek mind az alacsony szintű elfogadásra szocializálják már nagyon korai életkortól fogva az későbbi felnőtteket. Tanulmányunkban a European Social Survey (ESS) első (2002) és hetedik (2015) adatfelvételéből származó adatokat használjuk fel.

Kulcsszavak: bevándorlás, a másság elfogadása, attitűdök, oktatás, Európa, Magyarország

1 A szerzők az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet munkatársai.

2 Az ESS 7. adathulláma a MTA és az NKFIH (projekt szám: ED_14-2-2014-0002) anyagi támogatásával valósult meg.

Ságvári Bence munkáját a PD105354 jelű („A kultúra és az értékek kapcsolata a gazdasági versenyképességgel”) projekt keretében az NKFI támogatta.

Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 17–37,
DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.17

Tanulmányunk egy empirikus kutatás eredményeiből indul ki, a leírtak értelmezése azonban már inkább egy tudományos esszé műfaji sajátosságait követi. Ezzel a „hibrid” írással szeretnénk Neményi Mária előtt tisztelni, melynek fő kiindulópontját Ő maga, illetve a vele közösen végzett kutatásaink ihlették: a másság tisztelete és az elfogadás azért kulcskérdés, mert az tulajdonképpen egy tükör saját magunkról; a „másoknak” tartott emberek elutasítása egyben a saját világunkban való bizonytalanságból, az önbizalom hiányából táplálkozik. A nemzetközi felmérések alapján a magyar társadalom a különösen elutasító és bezárkózni kívánó népek közé tartozik. A magyar népesség nemigen akar senkit elfogadni, legyen az szegény, külföldi, hajléktalan, cigány, más vallású, munkanélküli, fogyatékos, meleg vagy bármilyen szempontból „más”, mint az ideálisnak gondolt „magyar”. Elgondolkodtató azonban, hogy hogyan vált ennyire bezárkózóvá – legalábbis mentálisan – egy olyan ország, amely történetileg alapvetően soknemzetiségű, amelynek az egész történelme népekkel való együttélésről, alkalmazkodásról és együttműködésről tanúskodik, ahol szinte nem találni olyan családot, amelynek ne nyúlnának rokoni szálai Magyarországon kívülre. Miért fogadja be, sőt, igényli a magyar lakosság a kirekesztő politikusi szövegeket pont akkor, amikor a világ talán soha korábban nem látott módon kinyílt előtte?

E kérdés megválaszolására már nagyon sok elmélet született, és a hazai elemzések irodalma is bőséges (Fábián–Sik 1996, Sik–Dencső 2007, Sik 2016, Csepeli et al. 1998, Neményi–Takács 2005, Örkény 2005). Mi itt most a számos korábban részletesen tárgyalt szempont mellett (iskolázottság, társadalmi kapcsolatok, kontaktok mennyisége és jellege, média-hatás, politikai szimpátia, társadalmi státusz) két további lehetséges szempontot kívánunk röviden felvillantani: az egyik a társadalmi státusszal, pontosabban annak veszélyeztetettségével, a másik pedig az oktatással, pontosabban az itt végbemenő szocializációval kapcsolatos. Ez utóbbi gondolatot 2005-ben vetette fel tanulmányuk konklúziójában Neményi Mária és Takács Judit (Neményi–Takács 2005:52) – ezt szeretnénk továbbgondolni.

Amellett érvelünk, hogy nem önmagában a szegénység vagy a jólét hiánya teszi a mássággal kapcsolatban elutasítóvá a magyar társadalmat, hanem az, hogy egyedülállóan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közélről fenyeget a lecsúszás veszélye, akik folyamatosan azért küzdenek, hogy a nagyon gyenge alsó-középosztálybeli pozícióikat megőrizzék. E mindennapos bizonytalanság és fenyegetettség pedig fontos szerepet játszhat a bezárkózni és kirekeszteni vágyó attitűd terjedésében.

A másik fontos tényező az iskola, a magyar oktatási rendszer évtizedek óta jellemző sajátosságai: az oktatás szelektív jellege és az ennek következtében létrejövő homogén iskolai környezet; a demokratikus normák hiánya az iskolában; az erőteljes és állandó versenyhelyzetre építő iskolai módszerek. Ezek mind már nagyon korai életkortól fogva az el nem fogadásra és a másság elutasítására szocializálják az későbbi felnőtteket.

TÉNYEK: IDEGENELLENESÉG A SZÁMOK TÜKRÉBEN

Tanulmányunk első részében röviden bemutatjuk a magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos attitűdjeinek változását nemzetközi összehasonlításban. Számos felmérés méri esetenként és folyamatosan is a külföldiekkel és mássággal kapcsolatos attitűdöket. Elemzésünkhöz

a *European Social Survey* (ESS) adatait használjuk, mivel az 2002-ig visszamenőleg tartalmaz attitűdökre vonatkozó kérdéseket, és szigorú módszertani szabályai és kontrollja okán talán a legjobb minőségű, longitudinális és országok közötti összehasonlításra alkalmas felmérés. Miközben tisztában vagyunk az attitűdök kérdőíves mérésének bizonytalanságaival és a válaszok megbízhatóságainak módszertani kockázataival, sőt magunk is írtunk ezekről (Messing-Ságvári-Simon 2014), úgy gondoljuk, hogy hosszabb távon kimutatott, tartós eltéréseknek mégis van jelentősége, és ezek az eltérések alkalmasak arra, hogy rámutassanak hosszabb távú trendekre, illetve az egyes országok közötti makro-társadalmi különbségekre.

A magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos elutasító, illetve befogadó attitűdjeinek változása a rendszerváltástól napjainkig terjedő időszakban több szakaszra osztható. Az idegenellenesség mértékének az 1990-es évek első felében tapasztalt gyors ütemű növekedése rövid ideig tartó hullámmást követően, nagyjából a 2000-es évek elejétől kezdődően stabilizálódni kezdett (Bernát 2010). Az elutasítás mértéke „madártávlatból” tehát meglehetősen stabilnak mutatkozott, vagyis rövid távon nagyobb kilengések sem politikai, sem egyéb társadalmi változások hatására nem voltak kimutathatók. Az adatok azonban azt is jelzik, hogy a felszín alatt egy lassú, de folyamatos átrendeződés ment végbe.

Ennek bizonyítására az ESS 2002-es első és a 2014/15-ös hetedik hullámának adatait használtuk fel.³ Az idegenekkel kapcsolatos attitűdök longitudinális és mélyebb elemzéséhez két összevont mutatót hoztunk létre. A „befogadás-indexet” 4 kérdés összevonásával alakítottuk ki, melyek arra kérdezték rá, hogy a válaszadó az alábbi csoportok mekkora részének engedné meg a betelepülést az országába:

1. külföldön élő magyar nemzetiségűek⁴;
2. külföldön élő nem magyar nemzetiségűek;
3. szegényebb európai országokból érkezők;
4. szegényebb Európán kívüli országokból érkezők.

A „befogadás index” (pontosabban annak országokra kiszámolt átlagos értéke) azt fejezi ki, hogy hányan vannak azok, akik a fenti négyből egyik csoport betelepülését sem utasítják el teljes mértékben, mérlegelés nélkül.⁵

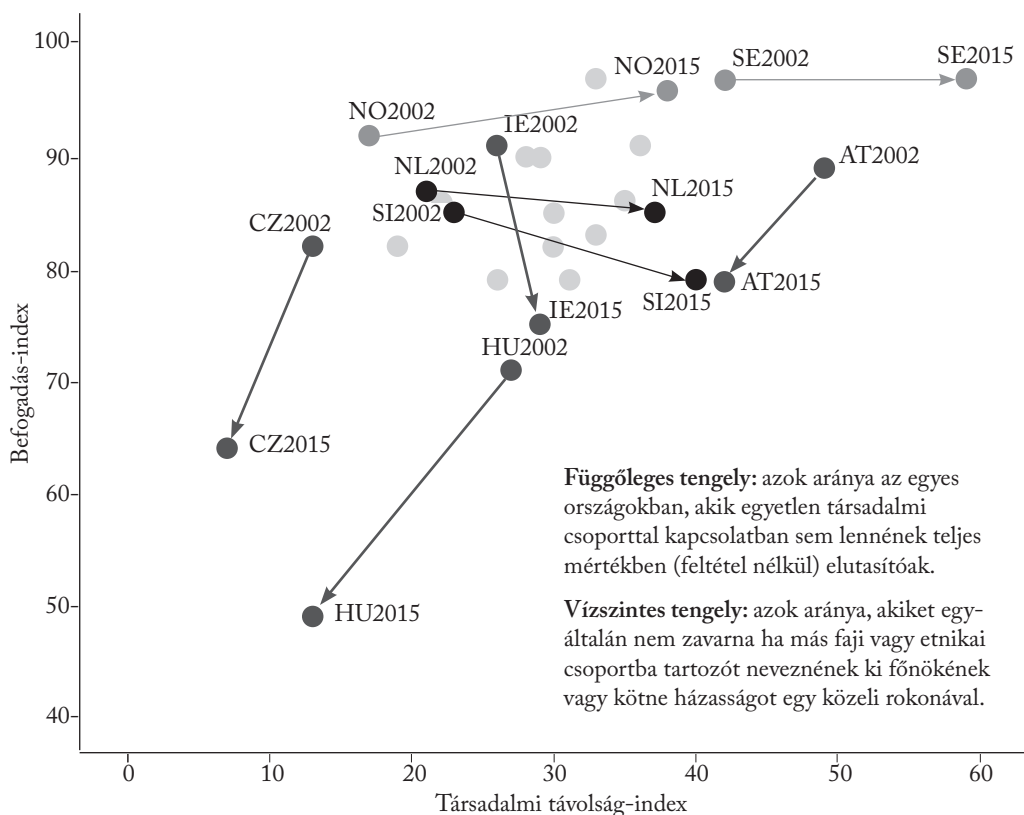
3 Az ESS 1. hullámának adatfelvételi munkálatai a résztvevő országokban 2002 szeptembere és 2003 februárja között zajlottak. Magyarországon a személyes interjúk néhány kivételtől eltekintve 2002 novemberében készültek. A 7. hullám adatfelvételére Magyarországon 2015. április 24-e és június 15-e között került sor. A többi országban ennél néhány hónappal korábban (2014 utolsó hónapjaiban, illetve 2015 elején) zajlott az adatfelvétel.

4 A kérdőív eredeti angol verziója az azonos etnikai csoporthoz tartozókra kérdezett rá, így ez minden ország esetében változó volt.

5 A kérdőívben négy válaszlehetőség volt: (1) *Sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek elni*; (2) *Jó néhánynak meg kellene engedni*; (3) *Kevéseknek kellene megengedni*; (4) *Senkinek sem kellene megengedni*. A „befogadás index” tehát azoknak az arányát fejezi ki, akik összességében a kérdésekre az 1–2–3 válaszlehetőségek valamelyikét adták.

1. ábra

Az idegenekkel kapcsolatos befogadó/elfogadó attitűdökkel rendelkezők arányának változása 2002 és 2015 között az ESS-ben résztvevő európai országokban

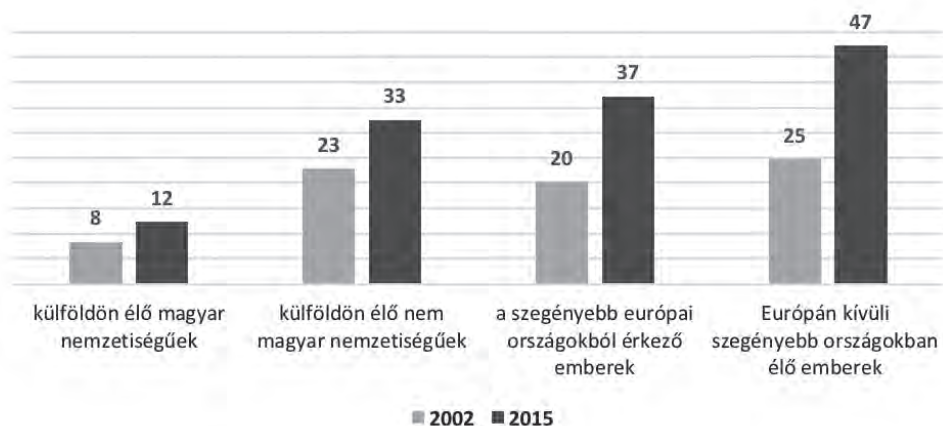
A másik összetett mutatót az ESS kérdőív szubjektív társadalmi távolságra vonatkozó két kérdése alapján hoztuk létre. Ezek azt vizsgálták, hogy a válaszadót mennyire zavarná az, ha egy olyan betelepülő külföldit, aki a sajátjától eltérő faji vagy etnikai csoporthoz tartozik, kineveznének (1) a főnökének, vagy (2) házasságot kötne egy közeli rokonával. Mindkét kérdés megválaszolására egy 0–10 közötti skála állt a válaszadók rendelkezésére, ahol a 10-es érték jelentette azt, hogy a lehető legnagyobb mértékben zavarná. Mivel a két kérdésre adott válaszok között igen erős az összefüggés⁶, így létrehozható volt belőlük egy összevont társadalmi távolság index változó.

A fenti két mutató értékei 2002-re és 2015-re vonatkozóan is rendelkezésünkre álltak, így ezek alapján megvizsgálhatjuk, hogy milyen irányú változások következtek be az elmúlt közel másfél évtizedben. Az 1. ábrán közvetett módon közelítettük meg az idegenellenességet, azaz inkább azt vizsgáltuk, hogyan változott az alapvetően nyitott, befogadó attitűddel rendelkezők aránya az egyes országokban. Az eredmények alapján 4–4 olyan országot tudtunk azonosítani (az összesen 15, mindkét ESS kutatásban résztvevő országból), ahol jelentősebb mértékben változott

⁶ A teljes (15 országot tartalmazó) mintára, illetve csak a magyarországi adatokra külön-külön is kiszámolva a két változó közötti korreláció értéke 0.70.

2. ábra

*Az elutasító attitűdökkel rendelkezők arányának változása 2002 és 2015 között
(azok aránya, akik az adott csoportból senkinek sem engednék meg a betelepülést)*

pozitív, illetve negatív irányban az idegeneket elfogadók aránya az ESS 1. és 7. hullámának adatfelvétele, azaz 2002 és 2014/15 között.

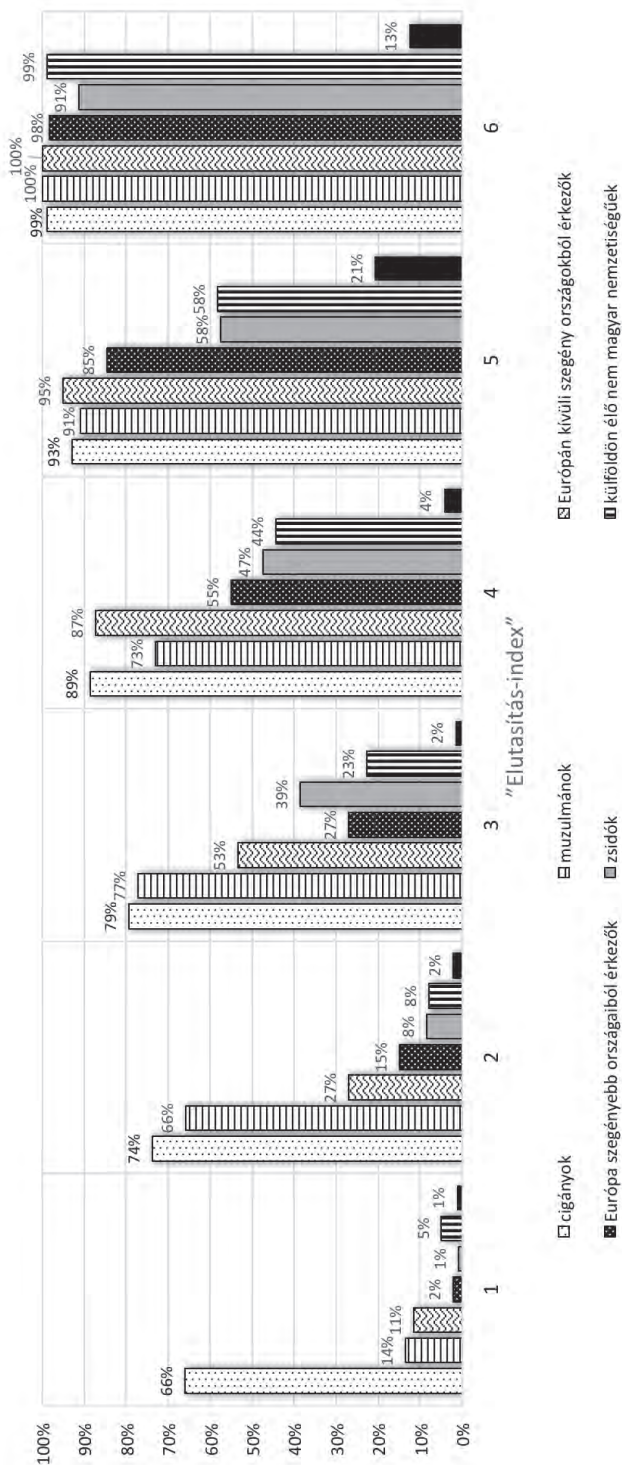
A 2002 és 2015 közötti időszakot és a két index együttes mozgását vizsgálva (1. ábra) Norvégiában és Svédországban egyértelműen nőtt a be- és elfogadók aránya (mindkét indexen pozitív elmozdulás), míg Magyarországon, Csehországban és Ausztriában csökkent (mindkét indexen negatív elmozdulás). Hollandiában és Szlovéniában pedig a befogadás index értéke kis mértékben csökkent, míg a társadalmi távolság érezhetően nőtt. A többi – szürkével jelzett – ország esetében a változás nem jelentős vagy nincsen egyértelmű iránya.

Különösen Magyarország esetében szembetűnő ez a változás, hiszen a legnagyobb „negatív ugrás” nálunk következett be: míg 2002-ben az embereknek még több mint 70%-a nem utasított el teljes mértékben egyetlen vizsgált népcsoportot sem, addig 2015-re az embereknek már csak alig fele tartozott ebbe a csoportba. Az indexet alkotó négy elemet külön-külön vizsgálva látható, hogy minden népcsoporttal szemben megnőtt a teljes mértékben elutasítók aránya (akik szerint senkit sem kéne közülük beengedni), de leginkább a „szegényebbek”, közülük is az Európán kívülről érkezők elutasításának mértéke áll a negatív magyar eredmények hátterében.

A bezárkózni látszó magyar társadalom másik nemzetközi összehasonlításban is kiugró negatív folyamata, hogy 2002–2015 között lényegében megfeleződött (27%-ról 13%-ra csökkent) azoknak az aránya, akiket sem főnökükként, sem pedig egy közeli rokon házas társaként nem zavarna egy idegen jelenléte. Itt fontos azt is megjegyezni, hogy már a 2002-es adatok alapján is Magyarországon volt az egyik legalacsonyabb a befogadó attitűdökkel rendelkezők aránya, 2015-re pedig hazánk Csehországgal együtt még inkább eltávolodott a többi (az ESS-ben résztvevő) európai országtól.

Ezek az eredmények nem feltétlenül jelentik azt, hogy az idegenekkel kapcsolatban koráb-

3. ábra
A mérlegelés nélkül elutasított társadalmi csoportok megoszlása
(aszerint, hogy ki hány csoportot utasított el összesen)

ban befogadó és nyitott társadalmi csoport mára egyértelműen idegenellenessé vált volna. A két szélső csoport közötti köztes, „mérlegelő zónában” a félelmekből, bizonytalanságból, kételyekből, konformizmusból táplálkozó attitűdök olyan komplex rendszerét találjuk, amely még nem jelent zsigeri elutasítást. A magyar társadalom egészére vonatkozóan azonban tapinthatóvá vált a domináns attitűdöknek a bezárkózás és a félelem irányába való eltolódása. Ezt jelzi az a tény, hogy 2015 késő tavaszán (tehát még a menekült válság legintenzívebb szakaszát megelőzően) az ESS adatai alapján a magyarok tűntek a leginkább bezárkózó, az idegeneket saját maguk között a legkevésbé elfogadó nemzetnek. Más kutatásokból azt is tudjuk, hogy a menekültválság sajátos kilengést (először növekedést, majd nem sokkal később nagyjából az eredeti állapotba való visszarendeződést) eredményezett az idegenekkel kapcsolatos attitűdök terén (Simonovits–Sik 2016).

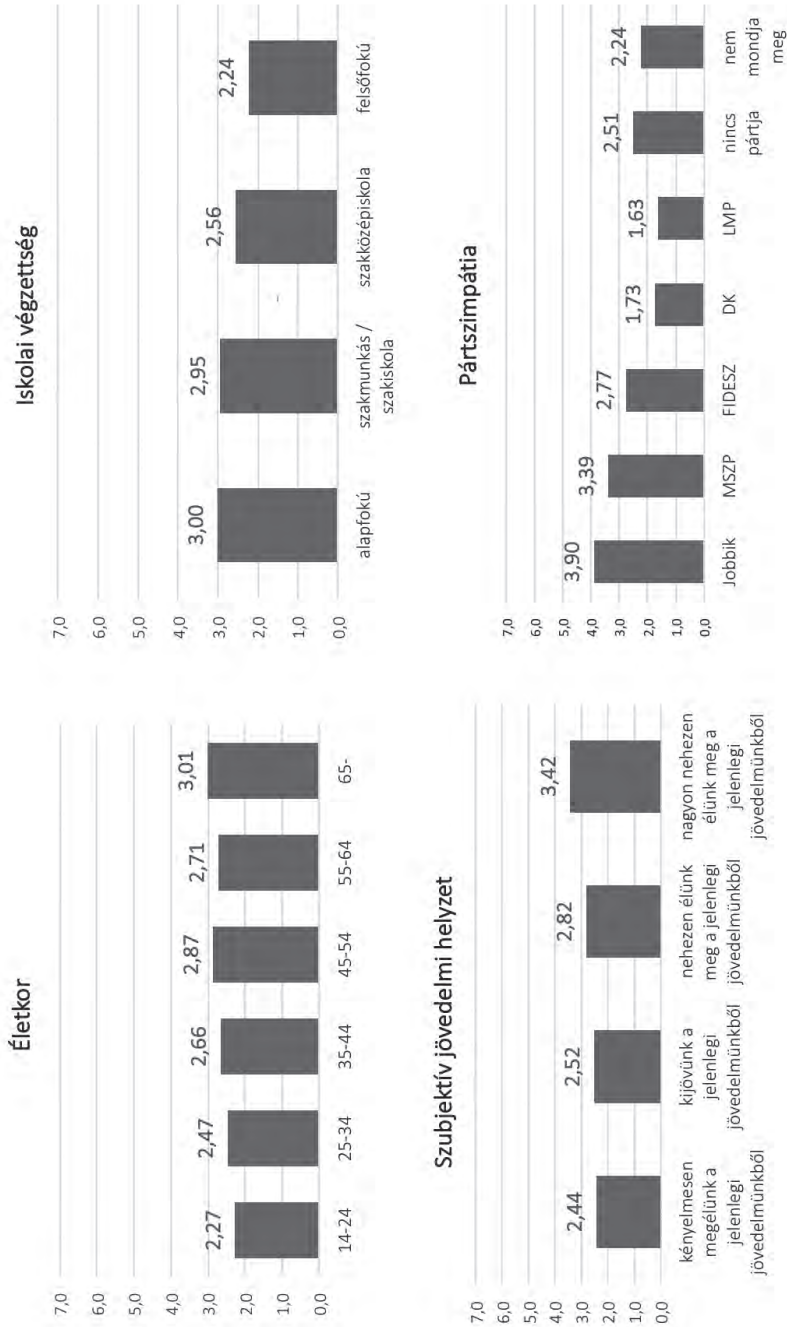
Magyarországgal kapcsolatban egy másik, kevésbé ismert tény az elutasító attitűdök viszonylag homogén jellege. Amennyiben nem a külföldiek letelepedéséhez való viszonyulást, hanem a különbözőség elfogadásának más dimenziót vizsgáljuk, úgy hasonlóan Európa inkább (de nem extrém mértékben) elutasító országai közé sorolhatók a magyarok.⁷

Az alábbiakban megpróbáljuk szétszálazni az elutasítás tényezőit. Az ESS adatai lehetővé teszik, hogy vallási, származási, etnikai, földrajzi (európai vagy azon kívüli) vagy gazdasági helyzet alapján azonos és eltérő csoportokra bontsuk a befogadás/elutasítással kapcsolatos attitűdöket. Hét csoportot vontuk a vizsgálatba: cigány (etnikai másság); muzulmán (vallási másság), zsidó (vallási és kulturális másság); külföldön élő magyar nemzetiségűek; külföldön élő nem magyar nemzetiségűek (földrajzi és nemzeti); szegényebb európai országból érkezők és szegényebb nem európai országból (földrajzi és gazdasági) érkezők elfogadásáról külön-külön is tartalmaz kérdéseket a kérdőív. A magyar népesség 8%-a mind a hét csoport befogadását elutasította, 18%- legalább hat, 27%-a legalább öt, 36%-a legalább négy, 47%-a legalább három, 59%-a legalább két és 73%-a legalább egy csoport befogadását utasította el minden további megfontolás nélkül (*„senkinek nem engedné meg, hogy Magyarországra jöjjön élni”*). Mindössze 27% volt azoknak az aránya, akik mind a hét csoport esetében (legalább) megfontolás tárgyává tennék a befogadást.

A 3. ábra adatai jól mutatják, hogy a leginkább elutasított csoport egyértelműen a cigányság (etnikai, faji); de hasonlóan erőteljes a muzulmánok (vallási), majd az Európán kívüli szegényebb országokból (gazdasági) érkezők elutasítása is. Látható tehát, hogy a magyar társadalomban legerősebb a faji/etnikai mássággal kapcsolatos averzió, ezt a vallási-kulturális, majd a gazdasági szempontú kirekesztés követi. Egyedül az azonos nyelvi, etnikai, kulturális és vallási háttérű, határon túli magyarokkal kapcsolatban tekinthető viszonylagosan befogadónak a magyar társadalom. Az elutasítás minden demográfiai csoportban erőteljes, de azért vannak jól látható különbségek: az idősebbek, az alacsonyabb iskolázottságúak valamivel elutasítóbbak, mint a fiatalok és az iskolázottabbak. Az anyagi bizonytalanság és a politikai pártszimpátia ugyanakkor jelentősebben befolyásolja az attitűdöket: az anyagi nehézségek között élők és a Jobbik szavazói az átlagnál jóval elutasítóbbnak. (4. ábra)

7 Például az ESS 2012-es adatai alapján a magyarok 46%-a értett egyet azzal az állítással, mely szerint *„bágyini kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják”*. Ezzel az értékkel hazánk a 28 európai ország között a 22. helyen állt.

4. ábra
A mérlegelés nélkül elutasított népcsoportok átlagos száma (0–7 közötti skálán)
életkor, iskolai végzettség, szubjektív jóvádelmi helyzet és pártszimpátiái alapján

De vajon mi lehet az oka a széles körű, stabil és viszonylag tagolatlan elutasító attitűdöknek? Az okok természetesen nagyon szerteágazók, így itt és most csak a bevezetőben már említett két szemponttal szeretnénk az adatok szintjén részletesebben foglalkozni.

A BIZONYTALANSÁG ÉS STÁTUSZVESZTÉSTŐL VALÓ FÉLELEM SZEREPE AZ IDEGENELLENESSÉG ERŐSÖDÉSÉBEN

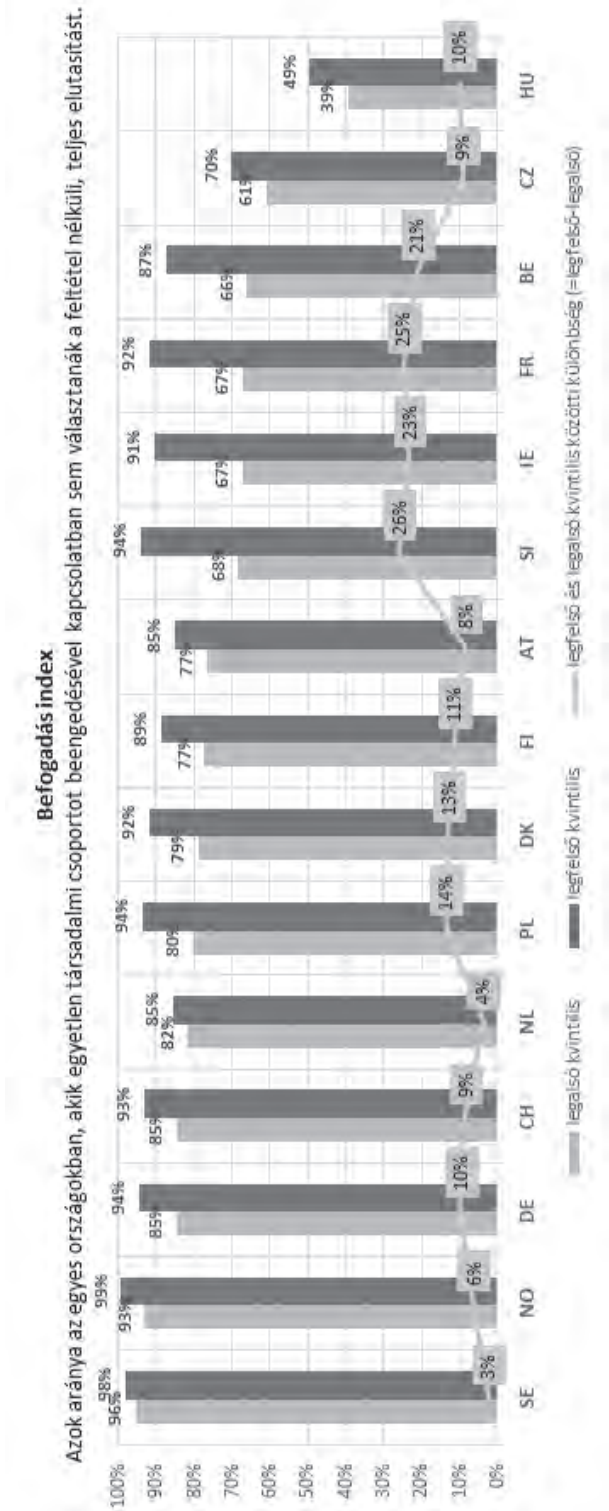
Egy ország teljes népességét egyetlen százalékos átlagértékbe „kényszeríteni” sok esetben félrevezető lehet, hiszen nem tudhatjuk, hogy vannak-e, és ha igen, akkor hol húzódnak a valódi törésvonalak egy közösségen belül. Úgy véljük, hogy nem önmagában az alacsony státusz, a szegénység, hanem sokkal inkább a lecsúszástól, a státuszvesztéstől való félelem növeli az idegenellenességre és a bezárkózásra való hajlamot. Ezért a következőkben az objektív és a szubjektív anyagi helyzetnek az idegenellenességre gyakorolt hatását külön-külön vizsgáljuk. Tisztában vagyunk azzal, hogy a státusz fogalma jóval összetettebb, mint amit az egydimenziós, anyagi helyzetre vonatkozó kérdésekkel mérni tudunk, azonban az ESS adatbázisa ebben a tekintetben igen szűk mozgásteret ad. Az idegenek elutasításának mértékét továbbra is a korábban bemutatott „befogadás-index” segítségével mérjük.

Az objektív jövedelmi helyzet mérésére az ESS országoként meghatározza a jövedelmi decilisek határait, a kérdőívben pedig ez az adat szolgál a háztartás vagyoni helyzetének mérésére. A legalsó és a legfelső jövedelmi decilisek esetleges mérési pontatlanságait csökkentendő az első kettő, illetve az utolsó kettő decilist összevontuk, így a továbbiakban a két szélső jövedelmi kvintilist vesszük alapul.

Az összes vizsgált országban a (háztartási jövedelem szerinti) legalsó és legfelső 20%-ot összehasonlítva az utóbbi csoport tagjai az inkább elfogadók. Országoként azonban igen nagyok az eltérések: azokban az országokban, ahol az emberek döntő többsége a „nem elutasítók” csoportjába tartozik, ott a jövedelmi kvintilisek által definiált „gazdagok” és a „szegények” csoportjai között kisebb az elutasítás mértékének különbsége (pl. Svédország, Norvégia, Németország). A kevésbé elfogadó országokban ezek a különbségek már jóval nagyobbak (pl. Szlovénia, Írország, Franciaország, Belgium). A magyar adatok annyiban térnek el az általános trendtől, hogyan nálunk a nagyon alacsony arányú elfogadás a két szélső jövedelmi csoportra univerzálisan jellemző: a legfelső és a legalsó jövedelmi ötöd között csak 10 százalékpont a különbség. Az 5. ábra azt is jól mutatja, hogy a magyarok leggazdagabb 20%-a bármely másik ország legszegényebb 20%-nál is elutasítóbb.

A konkrét jövedelem alapján meghatározott társadalmi státusz természetesen nem veszi figyelembe a szubjektív, pszichológiai tényezőket: a lecsúszástól való félelmet. A következő lépésben így létrehoztunk egy viszonylag egyszerű csoportosítást, amely a szubjektív jövedelmi helyzet, továbbá a gyermek, illetve kamaszkorban megélt súlyos anyagi depriváció együttes elemzése alapján különíti el a „felemelkedők”, illetve a „lecsúszók” egymással ellentétes társadalmi helyzetű csoportjait. Az előbbieket közé azokat soroltuk, akiknek jelenleg nem okoz gondot a megélhetés, ugyanakkor fiatalabb korukban mindennapos élmény volt számukra a nélkülözés. Az utóbbi csoportot pedig azok a jelenleg anyagi nehézségekkel küzdők alkotják, akik gyermekkorukban jól éltek,

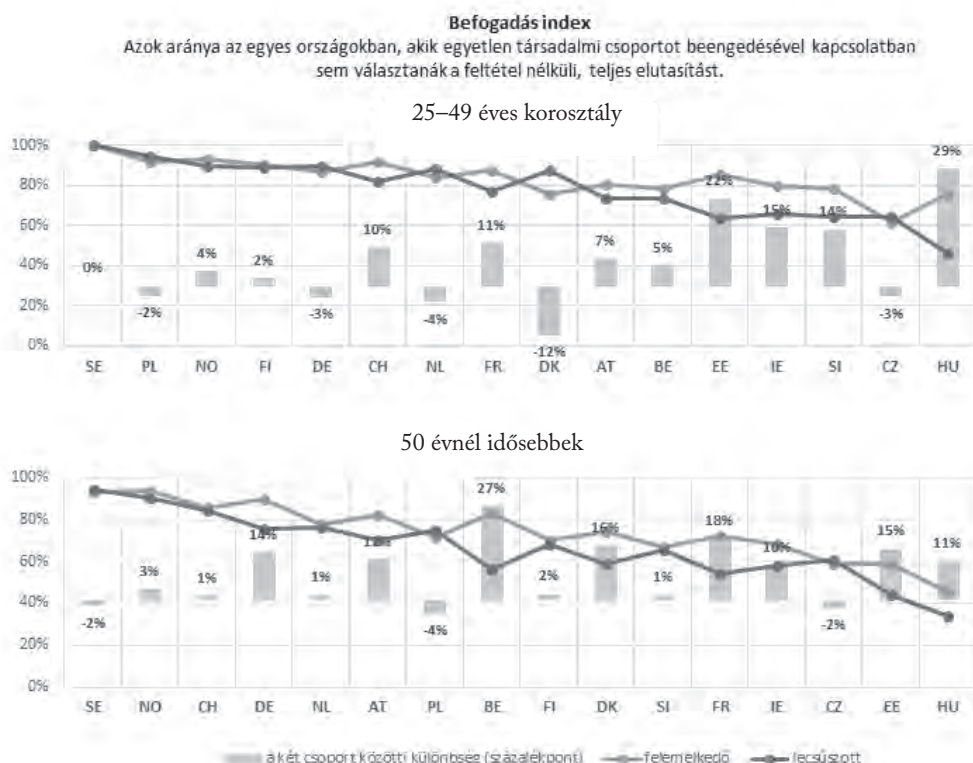
5. ábra
Az el- és befogadók aránya* a legalsó jövedelmi ötödben, illetve a legalsó és legfelső jövedelmi ötöd közötti különbség (százalékpontban)

* Azok aránya, akik egyetlen vizsgált társadalmi csoport beengedésével kapcsolatban sem választanak a mérlegelés nélküli elutasítást.

6. ábra

Az idegenek befogadásával kapcsolatos attitűdök a „felemelkedők” és „lecsúszók” csoportjában a 25–49 és az 50 évnél idősebb korosztályban

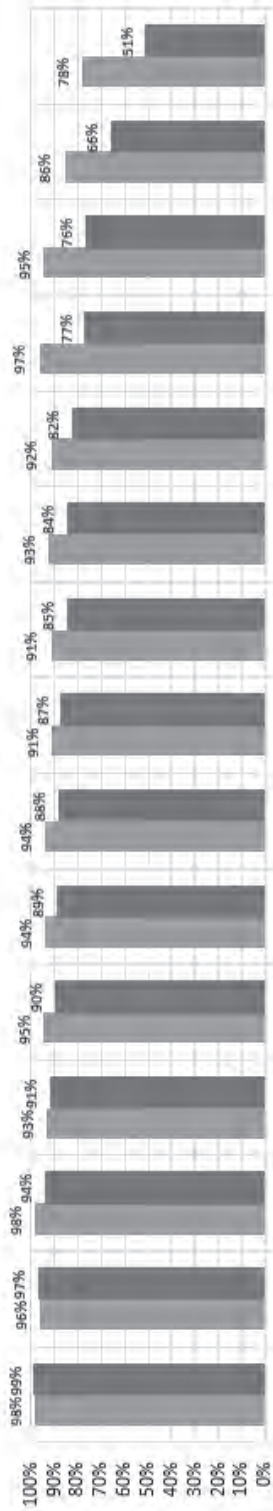
sosem nélkülöztek. Fontos ismételten rögzíteni, hogy ennek a két csoportnak ezzel a módszerrel való elkülönítése szintén csupán egy lehetséges alkotóeleme a társadalmi státusz sokdimenziós jelenségének.⁸

A két csoport mérete országonként eltérő: a felemelkedők esetében 6% (Magyarország) és 15% (Észtország) között mozog, míg a lecsúszóknál 2% (Svédország) és 17% (Magyarország) között. Természetesen nem törekedtünk arra, hogy Magyarországra vonatkozóan minden esetben nemzetközi összehasonlításban valamilyen szélső értéket nyerjünk az adatokból, de ez a szegmentáció is azt mutatja, hogy hazánkban a legrosszabb a helyzet akkor, ha a saját szubjektív érzet alapján létrejött felemelkedő és a lecsúszó csoportok arányát vizsgáljuk. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy a valós élethelyzet negatív megítélése mellett mennyiben jelenik meg itt az a sajátos magyar panasz kultúra, amely egyfajta normává emeli az elégedetlenséget. (A legalacsonyabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező európai országok – pl. Bulgária, Ukrajna, Moldávia, Románia – közül jelenleg még egyiknek sem érhetőek el az ESS 7. hullámának eredményei.)

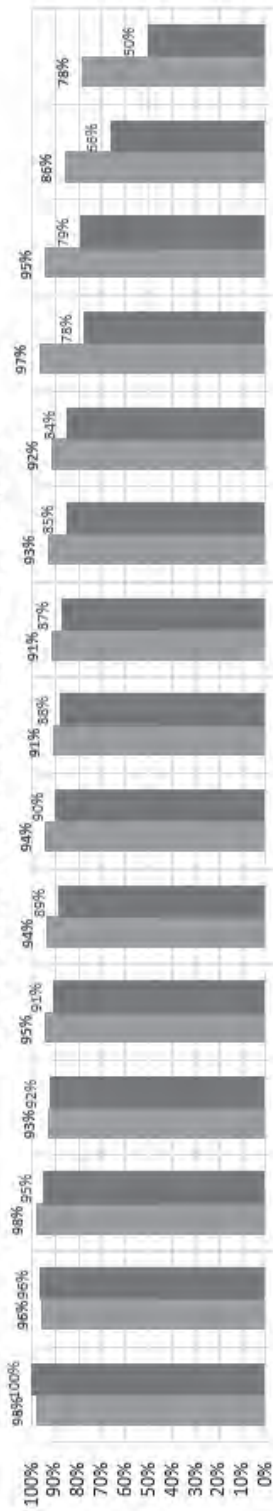
⁸ A két csoport létrehozásának pontos menetét a tanulmány függelékében közöljük.

7. ábra
Befogadás index értéke
(Azok aránya az egyes országokban, akik egyetlen társadalmi csoport beengedésével kapcsolatban sem választanák a feltétel nélküli, teljes elutasítást)

A. 14–24 évesek körében, 2002-ben és 2015-ben

B. Az 1978–1988-ban születettek körében, 2002-ben és 2015-ben

*Az ESS 2002-es I. hullámának idején 14–24 év közöttiek 2015-ben 27–37 évesek voltak. A százalékos érték a 2002-re és 2015-re vonatkozó eredmények százalék – pontos különbségét mutatja.

Nézzük most meg, hogy milyen mértékben határozza meg a befogadással kapcsolatos attitűdöket az, hogy valaki a „felemelkedő” vagy „lecsúszó” társadalmi csoport tagja-e? (6. ábra) Annak érdekében, hogy az életkor hatását figyelembe tudjuk venni, a teljes mintát két – nagyjából egyforma méretű – korcsoportra osztottuk. (Így az esetszám is megfelelő nagyságú maradt a további elemzéshez.) Az elsőbe a 25–49, míg a másodikba az 50 évnél idősebbek kerültek. A 25 évnél fiatalabbak eredményeit itt most nem vettük figyelembe, mivel sokan közülük még a szüleikkel együtt élnek, önálló egzisztencia nélkül, így esetükben a társadalmi státuszt és mobilitást is figyelembe vevő kategóriarendszer nem mérvado.

Az eredmények azt mutatják, hogy Magyarországon a két korosztályban ellentétes irányú tendenciák érvényesülnek. A fiatalabb csoportban (25–49 évesek) élesen elválnak egymástól a felemelkedők és a lecsúszók befogadással kapcsolatos attitűdjei. Ebben a korcsoportban 29 százalékpontos – nemzetközi összehasonlításban a legnagyobb mértékű – különbség a befogadók arányát tekintve. Ugyanakkor az idősebb korosztályban a két státusz-csoport közötti különbség már jóval kevésbé mutatható ki: a különbség 11%, viszont az itt lévő lecsúszó rétegek még a fiatalabbaknál is inkább elutasítók az idegenekkel szemben.

Ezek az eredmények tehát alátámasztani látszanak azt a hipotézisünket, mely szerint Magyarországon a korábbi – rendszerváltás előtti, alatti – társadalmi státuszukat elvesztő, anyagi lecsúszástól féltő és emiatt frusztrált emberek az idegenekkel szembeni elutasító és bezárkózó attitűdök fő hordozói.

Mielőtt az oktatás fontosságának szerepére rátérünk, érdemes röviden kitérni a legfiatalabb korosztályokra is. Az előbbiekhöz hasonló elemzést készítettünk, külön bemutatva a két adatfelvételi időpontban 14 és 24 év közöttiek (azaz a mindenkori fiatalok), illetve az 1978 és 1988 között született kohorsz értékeit (akik 2002-ben voltak 14–24 évesek, míg 2015-ben 27–37 évesek). Ez utóbbi adatsor indirekt módon (hiszen természetesen nem panelkutatás révén nem ugyanazokról az emberekről van szó) mutatja be az elutasítás mértékének növekedését azonos generáción belül.

Az eredmények azt mutatják, hogy a két adatfelvétel közötti időszakban a legfiatalabb korosztályokban is jelentős mértékben csökkent (78%-ról 51%-ra) azok aránya, akik egyetlen vizsgált társadalmi csoportot sem utasítanak el teljes mértékben, mérlegelés nélkül. Ez a jelenleg rendelkezésre álló ESS országok adatai alapján a legnagyobb mértékű csökkenés. A magyar fiatalok 2002-ben is az ország-rangsor végén voltak, 2015-re pedig még inkább nőtt a szakadék hazánk, illetve a másik 14 ország között. Az azonos kohorszt vizsgálva országonként az előzőhöz nagyon hasonló trendeket láthatunk. A vizsgált országok döntő többségében kimutatható valamilyen negatív irányú változás, de ez különösen szembetűnő Ausztria, Írország, Csehország és Magyarország esetében. Hazánkban az 1978–1988 között születettek körében (2002-höz képest 28 százalékpontos csökkenéssel) 2015-ben már csak az emberek fele tartozott a nem elutasítók csoportjába. (7. ábra)

Mindezek az eredmények azt támasztják alá, hogy a nem befogadó és bezárkózó attitűd már a legfiatalabb korosztályok esetében is jelen van, ami pedig felveti azt a kérdést, hogy vajon mi lehet az oktatás szerepe a széleskörű elutasító attitűdök kialakulásában? A szakirodalmat vizs-

gálva azt találjuk, hogy számos szerző foglalkozott az idegenellenes attitűdök és az iskolázottság szintje közötti összefüggések kimutatásával, annak magyarázatával (Drazanova 2010, Weil 1985, Jenssen–Engesbak 1994). A kutatások másik iránya a multikulturális oktatás, illetve a demokrácia tantervi oktatásával kapcsolatban vizsgálja az oktatás szerepét az elutasító attitűdök csökkentésében (Green et al. 2006). Az iskola azonban sokkal komplexebb tér, melyben olyan tényezők határozzák meg a gyerekek mindennapi élményeit, mint például az, hogy kikkel járnak egy osztályba, iskolába; hogyan tanítanak a tanárok, és mennyire bizalmi vagy hierarchikus a viszony velük; mennyire érdekes a tanítás, és kell-e félni az iskolában, akár a számonkéréstől magától, akár pedig a tanártól, vagy a diáktársaktól. Olyan irodalmat azonban, amely ezeket a tényezőket és az idegenellenes attitűdök kapcsolatát vizsgálja, sokkal kevésbé találni. Ez bizonyára nem véletlen, hiszen ezeket a tényezőket nagyon nehéz mérni, számszerűsíteni – különösen nemzetközileg is összehasonlító módon. Mi sem tudjuk ezt az előző fejezetben taglaltakhoz hasonlóan megtenni, ennek ellenére mégis szeretnénk felvázolni azt a gondolatmenetet, amelyet a rendelkezésre álló szakirodalom, a témában végzett kutatásaink (EDUMIGROM, amelynek Neményi Mária volt a hazai kutatásvezetője), valamint a rendelkezésre álló adatok is alátámasztanak. Ezek szerint a magyar iskolarendszer évtizedek óta uralkodó és nehezen változó tradícióinak meghatározó szerepe lehet az idegenellenesség és az elutasítás domináns társadalmi kultúrájának fenntartásában, újratermelésében.

AZ OKTATÁS LEHETSÉGES HATÁSA

A magyar oktatási rendszernek számos olyan sajátossága van, amelyek egyenként ugyan nem egyediek, összességében mégis szinte egyedülállóan erőteljesen korlátozzák az autonóm gondolkodás fejlődését, a demokratikus diskurzust, és ezáltal a tolerancia és empátia kialakulását a fiatal gyerekekben. Témánk szempontjából a legfontosabb tényezők az iskolarendszer évtizedek óta jellemző és egyre erősödő szelektivitása és ennek következtében fellépő egyenlőtlensége, valamint a lexikális tudásra és a fegyelmezésre hangsúlyt helyező pedagógia dominanciája.

A magyar iskolarendszer egyedülállóan szelektív; több szinten és változatos mechanizmusok folytán „biztosítja” hogy a különböző etnikai, társadalmi és gazdasági háttérű családok gyerekei eltérő iskolákba járnak és más minőségű oktatásban részesüljenek (Kertesi–Kézdi 2014, Feischmidt 2013, Messing 2014). Ennek a rendszerváltás óta egyre erősödő folyamatnak számos mozgatórugója van, melyek közül a legfontosabbak az iskolák fenntartóinak diverzifikálódása (az állami iskolák mellett megjelentek az alapítványi és egyházi iskolák), a szabad iskolaválasztás, valamint az iskolán belüli szelekció kialakítása tagozatok, specializációk első osztálytól történő bevezetésével.

Az alapítványi, egyházi és állami iskolák között kialakult „munkamegosztás” révén a különböző társadalmi háttérű gyerekek – a gyereknépesség közel ötöde, aki nem állami iskolába jár – már az iskolába történő belépéskor elkülöníttetnek. Az egyházi iskolákra annak ellenére nem vonatkoznak a beiskolázás körzetszabályai, hogy kiemelt állami normatívában részesülnek. Így az egyházi iskolák minden megkötés nélkül kimazsolázhatják a nekik tetsző családok gyermekeit, illetve az alapítványi iskolák elvárása a pénzbeli hozzájárulásra önmagában is kiszűri a nehéz anyagi

helyzetben élő családokat (Farkas 2014). Ez azonban csak a korosztályos népesség ötödét érinti, hiszen négyötödük továbbra is állami fenntartású iskolákban tanul. Csakhogy az állami „általánosnak” nevezett iskolák között is óriásiak a tartalmi és minőségi különbségek attól függően, hogy az ország melyik területén helyezkednek el; hogy falusi, kisvárosi vagy városi iskoláról van-e szó. A falusi iskolákban tanuló nyolcadikos gyerekek matematika teljesítménye 100 ponttal marad el a városi iskolában tanuló társaiktól (395 és 496 pont), de ha kiszűrjük a szülők társadalmi-gazdasági helyzetének befolyását, még akkor is 58 pontos különbség mutatkozik a két településtípus iskolásainak teljesítménye között (OECD 2013). Továbbá, a városi iskolák is kifinomult, gyakran informális módszereket alkalmaznak, hogy megszűrjék a gyerekeket: a körzeten kívülről érkező gyerekeket a szülői háttér alapján szűrik, miközben a gyerekeket az iskola falain belül is gyakran elkülönítik, az akár első osztályától indított különböző specializációk, nyelvi tagozatok mentén. Így gyakran már hatéves korban párhuzamos iskolába és osztályba kerülnek a gyerekek szüleik társadalmi háttérének és ambícióinak megfelelően. A szelekció bejáratott csatornáinak közvetlen következménye, hogy a magyar gyerekek zöme meglehetősen homogén iskolai környezetbe jár: a tőle társadalmi, gazdasági, vagy etnikai háttérét tekintve eltérő gyerekekkel csak ritkán találkozik. A toleranciára, a mássággal való megismerkedésre, együttműködésre és együttlétezésre tehát nem teremt lehetőséget az iskola.⁹ Márpedig a hétköznapi kapcsolatok jelentőségét és szerepét az idegenellenes attitűdök kapcsán a szakirodalom kontakt-elméletét tesztelő tanulmányok rendre megerősítik (Pettigrew 1998, Pettigrew–Todd 2008).

Az elutasító attitűdök elterjedtségéhez az iskola azonban nem csupán a homogén környezet megteremtésével járul hozzá, hanem a pedagógiai gyakorlatával is. Az iskola, amellett, hogy formálisan meghatározott tananyagot taníttat meg a diákokkal, a rejtett tanterven (*hidden curriculum*) keresztül értékeket, viselkedésmintákat is közvetít (Gillborn 1992). A rejtett tanterv szakirodalma széles, és itt elég csak arra utalni, hogy az iskola nem csupán a kimondott és leírt szóval, hanem a benne tevékenykedő emberek által – akarattal vagy akaratlanul – közvetített viselkedésmintákon keresztül is szocializál. Felvethető tehát egyrészt az a kérdés, hogy vajon a magyar iskolai tananyag mennyire veszi figyelembe, közvetíti a sokszínűséget, az el- és befogadást. A témán belül elsősorban a cigányság tankönyvi jelenlétére vonatkozóan születtek tanulmányok, és mind azt a megállapítást tartalmazzák, hogy a magyar iskolai tananyag a Magyarországon élő történelmi kisebbségeket nemigen, a hazánkban élő bevándorlókat pedig egyáltalán nem reprezen-

9 A szelektivitás másik fontos következménye az esélyegyenlőség hiánya az oktatási rendszerben: az

OECD háromévenként elkészített, a diákok tudásáról és annak háttértényezőiről szóló felvételének (PISA) tanúsága szerint az európai országok közül a magyar és a szlovák iskolarendszerben befolyásolja legerősebben a szülők társadalmi-gazdasági helyzete a diákok teljesítményét. Vagyis a hátrányos helyzetű tanulók esélyei a jó teljesítményre jóval csekélyebbek, mint ha másik ország iskolájában tanulnának: a leghátrányosabb és legkedvezőbb helyzetű tíz százalék gyermekeinek eredményei között óriási – 30%-os – szakadék tátong. Másképpen fogalmazva: a nyolcadik osztályt befejezők között ugyanúgy megtalálhatunk nemzetközileg is magas színvonalú tudással rendelkező és funkcionálisan analfabéta gyerekeket, legfőképp attól függően, hogy milyen családi környezetet tudnak maguk mögött. Magyarul, az iskola széthúzza az amúgy is meglévő jelentős társadalmi különbségeket ahelyett, hogy a különböző családi háttérű gyerekek esélyeit egymáshoz közelítené. (Schleicher 2014)

tájják. A tankönyvi leírások szemléletmódját szinte kizárólag a többségi társadalom nézőpontja, gyakran paternalizmusa határozza meg. Még a gyerekek számára készített feladatok között sem találni olyat, amelyben a szereplő kisebbséghez tartozó, vagy esetleg bevándorló lenne (Vidra–Fox 2011, Terestyéni 2004, Balázs et.al. 2014). *„Nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy egészében alacsony – a lehetséges 74 könyvnek csupán 28 százaléka – a cigányokat érintő tankönyvek száma, hanem azt is, hogy összességében a cigány vonatkozású szövegrészeknek a terjedelme is csekély: a roma említések harmada csak egyetlen mondatnyi volt, és mindössze 7 könyvben találtunk 2–3 bekezdésnyi vagy ennél hosszabb szövegrész(ek)e)t a cigányságról”* (Terestyéni 2014:3).

Azt is szeretnénk bemutatni, hogy a formális tananyagon túl, az úgynevezett rejtett tanterven keresztül milyen értékeket közvetít, milyen viselkedésre szocializál a magyar iskola, és vajon ez lehet-e összefüggésben a kirekesztő attitűdök elterjedtségével. Ahány iskola, annyiféle; ahány tanár, annyiépp tanít, de vannak nagy általánosságban és évtizedek óta meggyökeresedett jellemző vonásai a magyar iskolák pedagógiai gyakorlatának, amelyek szerepet játszhatnak a másság elutasításának szívós jelenlétében. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy az alábbi megállapítások alól bizonyára léteznek kivételek, és lehet, hogy nem is kevés ezek száma. Megállapításaink tehát a magyar közoktatás fősodrára vonatkoznak.

Az egyik ilyen általános jellemző a lexikális tudásra építő tanítás és tanulás; vagyis a gyerekek és készségeik helyett a magyar iskola az elsajátítandó tudás mennyiségét tartja szem előtt. Vagyis általános az a gyakorlat, amely a tananyagot akarja „leadni” és számon kérni, nem pedig a gyereket tanítani. Ez a tananyag-központú felfogás azonban kiveti magából azokat a gyerekeket, akik valamilyen okból kilógnak az átlagból: akár azért, mert valamilyen nehézségük adódik, akár azért, mert kiemelkedőek. Az erősen sztenderdizált tananyagot ugyanis minden gyereknek – képességeitől, érdeklődésétől, készségeitől függetlenül – egyforma mértékben kell elsajátítania¹⁰. Az átlagtól eltérő gyerekek problematizálásában annak a pedagógiai tradíciónak is jelentős szerepe van, amely az (egységes) tananyagot ráadásul egységes módon – azonos ütemben és módszerekkel – kívánja megtanítani. A tanároknak csak kicsiny része készült fel arra, hogy differenciáltan, a gyerekek képességeit figyelembe véve oktasson és kérjen számon tudást, tananyagot; továbbá a gyereket ne egy ideál, hanem az alapján értékelje, hogy saját magához képest hogyan teljesít, mennyit fejlődik. Ez a tradíció önmagában is felerősíti a másság problémaként történő értelmezését és annak elutasítását.

A másik fontos következménye a tananyag központú oktatási szemléletnek az, hogy az iskola gyakran unalmas, mivel a tanítás nem, vagy csak különleges tanári erőfeszítés árán képes a gyerekek érdeklődéséhez igazodni. Ennek közvetlen következménye a fegyelmi problémák sokasága, hiszen az unatkozó gyerek keres magának más teendőt – jobb esetben ismerkedik a padtársával, játszik a kezébe eső tárggyal, rajzolgat vagy a pad alatt olvas, rosszabb esetben zavarja a társait, tanárait. Ezen tevékenységek zöme pedig rosszalkodásnak minősül az iskolai környezetben, amely büntetést von maga után. A magyar iskolában állandó probléma a fegyelmezés, miközben nyilvánvaló, hogy a büntető szankciókon alapuló fegyelmezés nemcsak elveszi az időt a tanítástól, de

10 Ez a helyet a Nemzeti Alaptanterv keretjellegetének megszűnése és ehhez kapcsolódóan a centralizált tankönyv-ellátás beszűkült kínálata kapcsán még tovább súlyosbodott az elmúlt évben.

ritkán vezet eredményre. A gyakori büntetés végső soron a gyerek önbizalmának megnyirbálását eredményezi.

Ugyanezt – az önbizalom hiányát – erősíti a magyar iskola egy másik jellemzője, a negatív visszajelzés dominanciája. Miközben a feleletek, a dolgozatok a megszerzett tudás visszaadását célozzák, a gyakorlatban mégis a hiányokat értékelik, büntető módon. Ebben óriási különbségek vannak országok között: az amerikai iskolákban szélsőséges módon keresik azt, hogy miben jó és mit tud a gyerek, és a legkisebb szalmaszálba is belekapaszkodnak a tanárok, hogy megdicsérhessék a tanulókat. Az angol pedagógiai gyakorlat ugyan azt keresi, hogy mit tud a gyerek, de arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen hiányosságok vannak még a tudásával és mit érdemes fejleszteni. (Az amerikai és brit tanári visszajelzések pontos értelmezésének és kölcsönös fordításának önálló irodalma van.)¹¹ A „poroszos” pedagógiai gyakorlat azonban, amilyen a magyar is, bünteti a mereven értelmezett normától való eltérést. A büntetés apróbb kihágások, tudáshiány kapcsán is súlyos lehet: elég csak arra a széleskörű iskolai gyakorlatra utalni, amely a részleges házi feladat- és/vagy felszerelésihiányt is elégtelen – tantárgyi – tanulmányi osztályzattal „jutalmazza”. A gyér dicséret (megerősítés) és gyakori bírálat (büntetés) nagyon fontos következménnyel bír a gyerek személyiségfejlődésére vonatkozóan: a magyar gyerekek önbizalom-hiányosakká válnak az iskolától. Nem hiszik el, hogy ők jók, hogy vannak olyan területek, amiben sikerek lehetnek, mert az iskolában az hangsúlyozzák, hogy miben gyengék. A magyar iskola tehát több mechanizmuson keresztül is az önbizalom hiányára (is) nevel.

A befogadó attitűdök szempontjából további fontos jellemzője a magyar iskolának a frontális tanítási módszerből is adódó hierarchia: a partneri viszonyok és a demokratikus párbeszéd hiánya. A magyar iskolákban – megint csak általánosságban, annak fősodrára utalva – élesek és egyértelműek a hierarchikus viszonyok, nemcsak a tanár és gyerek között, de a tanári gárdán belül is. A tanár tekintélye mindenek előtt pozícionális: nem feltétlenül a tudásából, a személyiségéből származik (bár ideális esetben ezekben a tulajdonságokban gyökerezik), hanem a pozíciójából. A tanárnak igaza van; kivételes tanár az, amelyik megengedi, hogy állításaival kapcsolatban a gyerekek kételyeket fogalmazzanak meg, mert az a hierarchia és az abban gyökerező tekintély elleni támadásnak minősül. Az iskolai közegből nagyon hiányzik a partnerségi viszony és a demokratikus párbeszéd: a tananyagon túlmutató – akár aktuális, akár mindennapi – problémákat csak ritkán van mód egyenjogú társként megbeszélni. Ennek jelentőségét pedig számos, más tradíciójú iskola-rendszereket vizsgáló tanulmány bizonyítja: *„Az egyik fontos következtetés az volt, hogy a demokratikus szellemiség a hétköznapi osztálytermi munka során alakul ki. Habár a formális struktúrák támogatják ezt a folyamatot, de egyértelműnek tűnik, hogy az osztálytermen belüli kialakuló informális dialógus a kiindulópont”* (Hammarberg, 1998: 22, ford. a szerzők)

A fenti sajátosságok (homogén iskolai környezet megteremtése; fegyelmezés és büntetés meghatározó volta, a pozitív megerősítés gyengesége és ennek megfelelően az önbizalom megrendítése; a hierarchiára épülő közeg, melyből hiányzik a partnerség és az együttműködés) azok, amelyek problematizálják az átlagostól való eltérést, és rengeteg frusztrációt szülnek. Ezek mind olyan szocializációs normák, amelyek merev gondolkodási mintázatokat hoznak létre; és pont

11 <http://kieranhealy.org/blog/archives/2013/08/16/academic-feedback/>

ezek azok a sajátosságok, amelyet a szociálpszichológia a kirekesztésre, a befogadás elutasítására való fogékonyság mintázataként ír le (Adorno 1954). Ez az oktatási tradíció azonban nemcsak Magyarországra, de a szomszédos államokra is jellemző, és ha alaposabban megnézzük Európa térképét, azt látjuk, hogy többnyire pontosan ezekben az országokban a legelterjedtebb a kirekesztő szemléletmód. Eközben azokban az országokban a legmagasabb a befogadó attitűddel rendelkező fiatalok aránya (7. ábra), ahol a gyerekközpontú iskolai tradíció régóta meghatározó (Svédország, Norvégia), vagy ahol pontosan ilyen értelmű oktatási reformokat hajtottak végre a közelmúltban (Németország, Finnország, vagy akár Lengyelország). Ez az összefüggés természetesen nem kizárólagos, hiszen a befogadó attitűdök társadalmi mértetekben is kimutatható változása nagyon sok más tényezőtől is függ. Azt azonban kijelenthetjük, hogy az elfogadásra, a másság tiszteletére tanító, az ehhez szükséges készségeket és képességeket fejlesztő iskola mindennek alapvetően szükséges (de önmagában nem elégséges) feltétele.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk a magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos – nemzetközi összehasonlításban is kiugróan magas – elutasító attitűdjeit, illetve annak két lehetséges okát: a státuszcsökkenést, illetve az attól való félelmet, valamint az iskolai szocializációt. Tanulmányunk keretein belül csak egyszerűbb empirikus bizonyításra volt lehetőségünk, de bízunk abban, hogy sikerült alátámasztanunk azt az állításunkat, mely szerint a két tényező együttes hatása, a korábbi irodalomban ismertetett egyéb tényezők mellett meghatározó szerepet játszik abban, hogy a magyarok az idegenek befogadását és elfogadását, a velük való együttélést leginkább elutasító népek közé tartoznak. Bemutattuk, hogy 15 európai ország közül Magyarországon a legmagasabb a státuszvesztők és a legalacsonyabb a felemelkedők aránya, és azt, hogy a rendszerváltás környékén és az azt követően szocializálódott népesség körében nagyon jelentős – közel 30 százalékpontos – a két csoport befogadással kapcsolatos attitűdjei között a különbség. Írásunkban azt is bemutattuk, hogy melyek az oktatási rendszernek és a pedagógiai tradícióknak, gyakorlatoknak azon sajátosságai, amelyek közvetlen, de még inkább rejtett módon úgy szocializálják a gyerekeket, hogy annak eredményeként a kirekesztő attitűdökre inkább fogékonnyá váljanak, és ezeket az attitűdöket felnőttkorukra is megőrizték.

A magyar társadalomnak az idegenekkel szembeni elutasító attitűdjei természetesen nem újkeletűek. Ezeknek egy része generációkon keresztül, az alapvető társadalmi normáinkkal és értékeinkkel együtt átörököltet világgép (Neményi-Takács 2005), másik része pedig az adott kor történéseire, a közbeszéd és a politikai kommunikáció aktuális üzeneteire, illetve a közvetlen személyes tapasztalatokra (ha van ilyen...) adott reakció. Így, ha nem is napról napra, de ezek az attitűdök is változhatnak. Eredményeink azonban azt mutatják, hogy dacára az elmúlt két évtized európai integrációs folyamatának, a szabad mozgásnak, a média, az internet által a „világra nyitott kapunak”, az idegenekkel szembeni alapvetően elutasító attitűdünk nem változott. Sőt, inkább nőtt az elutasítók aránya, ezen belül pedig különösen szembetűnő a fiatal generációk esetében is tapasztalt növekedés. A nagy csoportátlagok mögött természetesen sokféle társadalmi csoport-

tot találunk, így a fiatalokat is különböző társadalmi helyzetben lévő, eltérő életlehetőségekkel és jövőképpel rendelkező fragmentumok alkotják. Közülük élesen elválík egymástól két csoport: egy arányait tekintve kicsiny, iskolázottságát tekintve heterogén, de nemzetközileg versenyképes, képességeit és tudását a globális (de legalábbis az európai uniós) munkaerőpiacokon is értékesíteni képes, mobil, és az így megszerzett tapasztalatain keresztül másokkal szemben inkább el- és befogadó réteg. A másik egy jóval nagyobb csoport, a státuszfélő leszakadóké, akik ezekhez a nemzetközi hálózatokhoz nem kapcsolódnak, miközben folyamatos küzdelmet folytatnak a pusztta létfenntartásukért, vagy a nehezen megszerzett alsó-középosztálybeli társadalmi pozícióik fennmaradásáért. E csoport társadalmi helyzetének az objektíve és szubjektíve is észlelt javulása önmagában még nem garantálná, de nélküle szinte biztos, hogy nem várható az idegenekkel kapcsolatos negatív attitűdöknek a nagyobb fokú elfogadás irányába való elmozdulása. A változáshoz az oktatási rendszer elkülönítő jellegének és a hagyományos, tananyag fókuszú pedagógiai tradícióknak és gyakorlatoknak az alapvető megváltozására is szükség lenne, olyanokra, amelyek támogatják az együttműködést, a nemzetközi terekben való könnyű tájékozódást és mozgékony-ságot, az önbizalmat és megalapozott pozitív önértékelést: csupa olyan tulajdonságok, amelyet a mai magyar iskola fősodra vagy mellőz, vagy akadályoz.

A 2015-ben felgyorsult menekülthullám, illetve az erre adott magyar kormányzati reakció, de legfőképpen a félelemre építő kommunikáció (Bernáth–Messing 2015) így tehát egy olyan fogékony „attitűd-térben” jelent meg Magyarországon, ahol a rövid távú politikai haszon borítékolható volt. Hosszabb távon azonban vélhetően konzerválja, vagy tovább növeli a magyar társadalom bezárkózó és elutasító hajlamát. Ha elfogadjuk azt, hogy az el- és bezárkózás, az ehhez kapcsolódó domináns attitűdök hosszú távon magának az el- és bezárkózó társadalomnak is károkat okoz, a kérdés leginkább úgy hangzik, hogy vajon megéri-e ily módon kioltani egy társadalom szolidaritásra, önreflexióra, együttműködésre való képességeit és hajlandóságát? És itt természetesen nem közvetlenül az elmúlt hónapokban menekültként Európába érkezők megítéléséről van csupán szó, hanem a politikai kommunikációs üzenetek közvetett, tovagyrűző negatív hatásáról, amelynek szenvedő alanyai éppúgy lehetnek cigányok, melegek, nők, férfiak, idősek, fiatalok, vagy éppen taxisofőrök és politikusok.

Visszatérve a kiindulóponthoz, Neményi Mária és Takács Judit 2005-ös írásához, sajnos nem tudunk jó hírekkel szolgálni: az idegenellenesség, a kirekesztő attitűdök az elmúlt tíz évben nem csökkentek, sőt a külföldiek, a másságot mereven elutasítók aránya növekedett 2015 tavaszára. Az Európai Unióhoz történt csatlakozás, a munkaerő szabad mozgása a kontinens területén, a jelentős uniós források mind-mind soha korábban nem látott lehetőséget jelentettek (volna) ahhoz, hogy az ország ne csak gazdaságilag, de mentalitását tekintve is modernizálódjon. Az optimista scenárió nem valósult meg, és úgy tűnik, a társadalom (és a politika) a bezárkózás útját választotta.

HIVATKOZÁSOK

- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswick, E. – Levison, D. – Sanford, N. (1950) *The Authoritarian Personality*. Harper and Brothers.
<http://dx.doi.org/10.4135/9781446220986.n8>
- Balázs A. – Ménesi L. – Horváth B. – Varga K. (2014) *Fekete pont 2014. A cigányság reprezentációja az általános- és középiskolai tankönyvekben*. Monitor Műhely tanulmány.
- Bernát A. (2010) Idegenellenesség Magyarországon és a visegrádi országokban. In Hárs Á. – Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA KI.
- Bernáth G. – Messing V. (2015) Bedarálva. Menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 4.
- Bernát A. – Simonovits B. (szerk.) (2016) *The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary*. Budapest: TÁRKI Social Research Institute.
- Csepeli Gy. – Fábián Z. – Sik E. (1998) Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458–489.
- Drazanová, L. (2010) *Does education matter for democracy? An international comparison of the effect of education on democratic attitudes and xenophobia*. MA thesis. Budapest: CEU.
- Fábián Z. – Sik E. (1996) Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 381–402.
- Farkas, L. (2014) *Report on discrimination of Roma children in education*. Brussels: European Commission, Directorate-General for Justice.
- Feischmidt M. (2014) A szegregáció folyamánya: kortárs és tanár-diák kapcsolatok Európa multi-etnikus iskolai közösségeiben. *Esély*, (2): 53–69.
- Gillborn, D. (1992) Citizenship, 'Race' and the Hidden Curriculum. *International Studies in Sociology of Education*, 2 (1), 57–73.
<http://dx.doi.org/10.1080/0962021920020104>
- Green, A. – Preston, J. – Janmaat, G. (2006) *Education, Equality and Social Cohesion – A Comparative Analysis*. Palgrave, Basingstoke. <http://dx.doi.org/10.1057/9780230207455>
- Hammarberg, T. (1998) *A School for Children with Rights*. Florence: UNICEF.
<http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.development.1110129>
- Jenssen, A. T. – Engebak H. (1994) The Many Faces of Education: Why are people with Lower Education More Hostile towards immigrants than people with higher education? *Scandinavian Journal of Educational Research*, 38(1): 33–50.
<http://dx.doi.org/10.1080/0031383940380103>
- Kertesi G. – Kézdi G. (2014) Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. *Budapest Working Papers on the Labour Market*, BWP, 2014/6.
- Messing, V. (2014) Apart or Together: Motivations Behind Ethnic Segregation in Education across Europe. In Szalai, J. – Schiff, C. (szerk.) *Migrant, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe. Being 'Visibly' Different*. London: Palgrave-McMillan. <http://dx.doi.org/10.1057/9781137308634.0008>
- Messing, V. – Ságvári B. – Simon D. (2014) „Vajon mire gondoltam?” A demokráciával kapcsolatos attitűdök értelmezési bizonytalanságairól. *Socio.hu*, 4. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.4>
- Neményi M. – Takács J. (2005) Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon. *Esély*, (5): 24–52.
- OECD (2013) *PISA 2012 Results: Excellence Through Equity: Giving Every Student the Chance to Succeed (Volume II)*. PISA, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264201132-eszo>
- Örkény, A. (2005) Hungarian National Identity: Old and New Challenges. *International Journal of Sociology*, 35 (4): 28–48.

- <http://dx.doi.org/10.2753/IJS0020-7659350402>
- Pettigrew, T. F. (1998) Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49: 65–68.
<http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65>
- Pettigrew, T. F. – Tropp L. R. (2008) How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic test of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38(6): 922–934. <http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.504>
- Schleicher, A. (2014) *Equity, Excellence and Inclusiveness in Education: Policy Lessons from Around the World*. Paris: OECD.
<http://dx.doi.org/10.1787/9789264214033-en>
- Sik E. – Dencső B. (2007) Adalékok az előítéletesség okainak és mértékének megismeréséhez a mai Magyarországon. *Educatio* (1): 50–66.
- Sik, E. (2016) The socio-demographic basis of xenophobia in contemporary Hungary. In Simonovits B. – Bernát A. (szerk) *The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary*. Budapest: TÁRKI Social Research Institute.
- Terestyéni T. (2014) Fekete pont. A középiskolai történelem- és társadalomismeret-tankönyvek romákkal kapcsolatos tartalmai. *Beszélő*, 9 (5).
- Vidra Zs. – Fox J. (2011) *The Embodiment of (in)Tolerance in Discourses and Practices Addressing Cultural Diversity in Schools in Hungary. The Case of Roma*. Budapest: CEU.
- Weil, F. D. (1985) The variable effect of education on liberal attitudes: a comparative historical analysis of anti-semitism using public opinion survey data. *American Sociological Review*, 50(4): 458–474.
<http://dx.doi.org/10.2307/2095433>

FÜGGELÉK

A szubjektív társadalmi helyzet alapján létrehozott „felemelkedők” és „lecsúszók” csoportjának összetétele

		Gyermek-, illetve kamaszkorában Ön és családja milyen gyakran küszködött súlyos anyagi gondokkal?				
		<i>mindig</i>	<i>gyakran</i>	<i>néha</i>	<i>szinte soha</i>	<i>soha</i>
Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét?	<i>kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkben</i>	1. csoport „felemelkedők”				
	<i>kijövünk a jelenlegi jövedelmünkben</i>					
	<i>nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkben</i>				2. csoport „lecsúszók”	
	<i>nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkben</i>					

A KONTAKTUSALAPÚ ELŐÍTÉLET-CSÖKKENTÉS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

EGY INTERVENCIÓ TAPASZTALATAI²

ABSZTRAKT

Az előítéletesség csökkentésének eddig ismert leghatékonyabb eszköze a pozitív csoportközi kontaktus, amely a legkülönbözőbb csoportközi konfliktusok enyhítésében bizonyult sikeresnek. Azonban nem is annyira a kontaktus megvalósítása, mint inkább az ehhez szükséges optimális feltételek megteremtése jelenti a legnagyobb nehézséget ott, ahol a társadalomból hiányzik az egalitáriánus normák széleskörű elfogadása, ahol erős a szegregáció, a csoportok közötti státuszkülönbségek nagyok és az előítéletek mélyek. Így a romákkal szembeni előítéletek enyhítésére tett kísérleteknél a kontaktus optimális feltételei a legritkább esetben adóttak. Tanulmányunkban két vizsgálat eredményeit mutatjuk be, amely során azt ellenőriztük, hogy a csoportközi barátságra – tehát a kontaktus egy kiemelten pozitív példájára – épülő intervenció működhet-e nem roma egyetemisták körében a romaellenes előítéletek csökkentésére. A kutatás az úgynevezett „*fast friends*” eljárásra épült, amelynek lényege, hogy egy rövid kölcsönös önfeltárás eredményeképp létrejövő közelség a résztvevők számára akár a létező barátságokhoz hasonló élményt nyújthat. Első vizsgálatunkban elsőéves pszichológushallgatók vettek részt ($N = 132$), akik egy kísérleti csoportot, egy kiterjesztett kontaktus csoportot, és egy „kontroll” csoportot alkottak. Az attitűdök kismértékű, de általános javulást tükröztek az elő- és utóteszt összehasonlítása alapján, miközben a csoportok között nem volt kimutatható különbség. Második kísérletünkben ($N = 61$) tehát azt ellenőriztük, hogy az eredményeink magának az intervenciónak, vagy az intervenció által kiváltott közvetett hatásnak, az előítélet-mentesség intézményes normájának tulajdoníthatók-e. Ezúttal

1 Kende Anna: ELTE PPK Szociálpszichológia Tanszék, Lantos Nóra Anna: doktorandusz, ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola.

2 Köszönetnyilvánítás: Szeretnénk megköszönni Kristin Daviesnek a kutatás kivitelezésében nyújtott segítségét, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a részletes vizsgálati protokollt, és véleményezte a kutatási jelentés első verzióját. Továbbá köszönettel tartozunk Daróczy Gábornak, Paskó Ildikónak, Antal Istvánnak, Berkics Mihálynak, Máriási Dórának és Ujhelyi Adriennek a résztvevők toborzásában nyújtott segítségükért, továbbá a Romaversitas, a Jezsuita Roma Kollégium hallgatóinak és az ELTE pszichológia szakos hallgatóinak, akik részvételükkel segítették kutatásunkat. Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 38–60, DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.38

egy kísérleti és egy naiv kontrollcsoporttal dolgoztunk. Ezúttal szignifikáns különbségeket találtunk a csoportok között mind az egyes attitűdök terén, mind az intézményes normák percepciójában. Tanulmányunkban a kutatás eredményeinek interpretációján túl a romaellenességgel kapcsolatos intervenciók lehetőségeit és korlátait vitatjuk meg.

Kulcsszavak: csoportközi kontaktus, intézményes norma, csoportközi barátság, előítélet-csökkenés, romaellenesség

A társadalmi diverzitás egyik legnagyobb kihívása, hogy egyszerre jelenik meg fontos célként a csoportközi harmóniára való törekvés és a csoportidentitások, illetve az ezek alapját képező csoporthatárok megőrzése. Ezek még az olyan erős demokratikus hagyományokkal rendelkező társadalmakban is nehezen összeegyeztethető célok, melyek jogalkotásukban, intézményeikben és a médiában támogatják az előítéletmentesség normáját. Különösen nehéz azonban az előítéletek csökkentése, vagyis a pozitív csoportközi találkozás feltételeinek megteremtése az olyan szegregált társadalmakban, mint a magyarországi, melyek nélkülözik az erős egalitáriánus normákat.

Előítéletmentes társadalmi normák hiányában kudarcba fulladnak az integrációs törekvések, és eredménytelenek a diszkriminációt tiltó jogi intézkedések is. A gazdasági problémák, Magyarország politikai, társadalmi és demográfiai folyamatai erős és nyílt romaellenes előítéletekhez vezettek (Kertesi 2005), melyek a törvényhozás, az oktatás, a munkavállalás és a lakhatás területén is diszkriminációban nyilvánulnak meg (Kemény–Jankó–Lengyel 2004, Kertesi–Kézdi 2005, Szalai 2010). A közbeszédben a nyílt előítéletek hangoztatása, sőt még a gyűlöletbeszéd is széleskörűen elfogadott (Messing–Bernáth 2012, Vidra–Fox 2012). Ilyen körülmények között a pozitív csoportközi találkozás rendhagyónak számít, az intézményes szegregáció következtében a magasabb iskolai fokozatok felé haladva pedig egyre ritkábbá válik. Bár a társadalom minden rétegét áthatja az előítéletesség, a szegregáció mintázata miatt éppen a legmagasabban képzett rétegnél, így pl. az egyetemisták körében nehéz megfelelő módszert találni a rasszizmus elleni küzdelemhez.

A következőkben két, pszichológia szakos hallgatók körében végzett terepkísérleten keresztül mutatjuk be egy kontaktusalapú előítélet-csökkentő módszer eredményeit, amely egyszerre valószínűsíti meg a csoportközi harmónia és a diverzitás kívánalmait. Kutatásunkban egy, a magyar helyzethez adaptált amerikai vizsgálatot ismételünk meg, amely a csoportközi barátság előítélet-csökkentő hatására épül (Davies–Wright–Aron–Comeau 2013).³

Egy 2010-ben végzett kutatás rámutat arra, hogy az előítéletek az egyetemisták körében is problémát jelentenek, és ez különösen kiugró a romákkal szembeni előítéletek esetében. Bár az általános, több csoportot érintő előítéletesség szintjében még kimutattak különbséget a különböző egyetemi karok között, amikor azonban a romákkal kapcsolatos előítéleteket fókuszcsoportos módszerrel vizsgálták, kartól függetlenül az előítéletes vélekedések magas szintjét találták (Paczári 2013). Pedagógusok, illetve pedagógusképzésben részt vevő hallgatók körében is a romákkal szembeni előítéletek átfogó jelenlétét találták több vizsgálatban (Bordács 2001, Erőss–Gárdos 2007). Ezek mentén arra a feltevésre alapoztuk kutatásunkat, hogy a pszichológushallgatói minta a romaellenes előítéletek tekintetében nem tér el jelentősen más egyetemistáktól vagy a magyar társadalom egészétől. Ugyanakkor a hatékony előítélet-csökkentés kiemelten fontos egy olyan csoport esetében, amelynél a pedagógusokhoz hasonlóan kulcsfontosságú a társadalmi érzékenység és az előítéletmentes munkavégzés.

3 A kutatás eredményeit Davies és Aron az SPSSI-EASP Small Group Meeting on Proactive Behavior across Group Boundaries konferencián ismertette Port Jeffersonban, 2012-ben. Az eljárás kidolgozásakor Kristin Davies személyes közléseire hagyatkoztunk, mivel a kutatásról eddig kutatási összefoglaló nem jelent meg, csupán az eredményekre történt utalás a hivatkozott könyvfejezetben.

A CSOPORTKÖZI BARÁTSÁG MINT ELŐÍTÉLET-CSÖKKENTŐ MÓDSZER

A sikeres csoportközi kontaktus Allport (1954) által leírt feltételei (1) a kontaktusban részt vevő csoporttagok egyenlő státusza, (2) a csoportközi együttműködés, (3) a közös csoportcélok és (4) az előítélet-mentesség társas és intézményes normáinak támogatása. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a csoportközi barátság létrejöttéhez is ezek a feltételek szükségesek, így a barátság a felszínes kontaktusnál jobban is közvetíti a csoportközi kontaktus és előítélet-csökkenés közötti kapcsolatot (Wright–Aron–Brody 2008). A csoportközi barátság és a külső csoport iránti pozitív attitűdök közötti kapcsolatot számos vizsgálat igazolta (a témában készült meta-analízist ld. Davies–Tropp–Aron–Pettigrew–Wright 2011), melyek az azóta eltelt időben készültek, hogy Pettigrew (1998) rámutatott a csoportközi barátság speciális jelentőségére a kontaktusra épülő előítélet-csökkentés hatásában.

A csoportközi barátság és az előítéletek csökkenése közötti ok-okozati kapcsolatot a barátságot manipulációként használó vizsgálatok támasztották alá (ld. Wright–Brody–Aron 2005). A hatás oka pedig az, hogy a csoportközi barátság következtében csökken a csoportközi helyzet által kiváltott szorongás (Page–Gould–Mendoza–Denton–Tropp 2008, Paolini–Hewstone–Cairns–Voci 2004, Wright–Aron–McLaughlin–Volpe–Ropp 1997), egyúttal nő az empátia és a bizalom (Turner–Hewstone–Voci 2007). Így a másik csoporthoz tartozó barátról (vagyis a személyközi kontaktusból kiindulón) generalizálódik a pozitív vélemény a külső csoportra, és attitűdváltozást eredményez a csoport többi tagja iránt is. A kiterjesztett kontaktus elmélete (tehát annak a hatása, hogy a saját csoportom valamely tagja pozitív csoportközi kontaktusban vett részt) pedig azzal magyarázza a generalizációs hatást, hogy a kontaktus révén új, előítéletmentes csoportnorma alakul ki (Wright et al. 1997). Látható tehát, hogy a saját csoport normáit a kontaktus befolyásolni tudja, de a kontaktushelyzettől független, előzetesen fennálló normák szintén fontos szerepet játszanak a változás előmozdításában. Tropp, O'Brien és Migacheva (2014) azt találták, hogy a kortárs-csoport meglévő befogadó normái erősebb bejósolói voltak a csoportközi barátságra való nyitottságnak, mint egy-egy korábban már meglévő csoportközi barátság. Ugyanakkor a kortárs-csoport normáit az intézményi normák is befolyásolják, melyek megszabják, hogy létrejön-e a csoportközi találkozás, és ha igen, kialakulhat-e attitűdváltozás ennek nyomán (Ata–Bastian–Lusher 2009, Lewis–Chesler–Forman 2000).

Az erősen szegregált társadalmakban a csoportközi barátságok épp olyan kis valószínűséggel fordulnak elő, mint a pozitív kontaktus más formái. Feltételezhetjük tehát, hogy eleve más-milyen attitűdökkel rendelkeznek azok, akiknek az uralkodó társadalmi normák ellenére vannak más csoportokból származó barátai (Binder et al. 2009). Mi több, a szegregáció demográfiai és intézményes megnyilvánulásainak eredményeként (Havas–Kemény–Liskó 2002, Virág 2006) a fizikai távolság lesz az első számú korlátja az ilyen kapcsolatok kialakulásának (Festinger–Back–Schachter 1950). Neményi Mária (2007, 2012) kutatásaiból tudjuk, hogy a vegyes iskolai környezet lehetőséget nyújt az etnikai identitás pozitív megélésére, azonban ebben meghatározó szerepet játszanak az intézményes környezet integrációra vonatkozó törekvései.

Történelmi példák, mint az afro-amerikaiak polgárjogi mozgalma, a dél-afrikai apartheid

rendszer bukása vagy az észak-írországi konfliktus azt mutatják, hogy még a megoldhatatlannak tűnő csoportközi konfliktusok is kezelhetőek, ha sikerül bizonyos strukturális átalakítások révén megteremteni a kontaktus lehetőségét, figyelembe véve a csoportközi viszonyok pszichológiai aspektusait. A háborús övezetekben, pl. Boszniában végzett sikeres intervenciók is a kontaktus szerepét támasztják alá a csoportok egymás iránti attitűdjének megváltozásában (Cehajic–Brown–Castano 2008).

A kölcsönös önfeltárás (feltárulkozás) játssza a legfontosabb szerepet abban, hogy egy kapcsolat intimmé válik, tehát a felszínes ismeretsegből barátság vagy szerelem alakul ki, amely során az interakcióban álló felek személyes információkat osztanak meg egymással (Aron–Aron–Smollan 1992, Aron–Melinat–Aron–Vallone–Bator 1997). A kölcsönös önfeltárás azonban nemcsak a barátság elmélyüléséért felelős, hanem úgy tűnik, a csoportközi barátság által kiváltott előítélet-csökkentésnek is kulcstényezője (Turner et al. 2007). Ez az oka annak, hogy egyáltalán felmerült a kölcsönös önfeltárás mint előítéletcsökkentő intervenció tesztelése. Aron és kollégái szerint (1997) a személyközi barátság kialakulása felgyorsítható, ha a feleket ráveszik arra, hogy egy aránylag rövid időintervallumban kölcsönös önfeltárára irányuló kérdéseket tegyenek fel egymásnak – melyet gyakran „*fast friends*” (gyors barátkozás) módszerként is említene. Ez az intimitást generáló mesterséges folyamat, úgy tűnik, ahhoz hasonlítható élményt nyújt, mint a természetesen létrejövő barátságok. Ezeket az újonnan szövődött barátságokat szignifikánsan intimebbnek és pozitívabbnak értékelik a kísérleti résztvevők, mint az ugyanennyi idő alatt kialakított, de kölcsönös önfeltárás nélküli kapcsolatokat. Erre a módszerre épül tehát Davies és munkatársai (2013) előítélet-csökkentő intervenciója fehér és afro-amerikai pszichológushallgatók között, melynek eredményei azt támasztották alá, hogy a külső csoport iránti attitűdök megváltoztathatóak a csoportközi barátság kialakításával a „*fast friends*” módszer segítségével.

Paradox módon éppen a barátság személyközi természete teszi lehetővé, hogy olyan közegben előítélet-csökkentő módszerként alkalmazzuk, ahol hiányzik a tágabb társadalmi támogatás, ugyanis a közvetlenül a csoportközi szintet megcélzó intervenciók módszerek reaktanciát, vagyis ellenállást válthatnak ki a magasabb státuszú csoportok tagjaiból. Számukra fenyegető lehet a meglévő csoportelölányök elvesztése, vagy a közvetlen az attitűdjük megváltoztatására irányuló meggyőzési szándék is, míg ez a fajta ellenállás kevésbé valószínű egy személyközi helyzetben (Cavazza–Butera 2008, Dixon–Durrheim–Tredoux 2007).

Ugyanakkor a túlnyomóan pozitív következmények ellenére a kontaktuson alapuló, csoportközi harmónia növelésére irányuló előítélet-csökkentő módszereknek megvannak a hátulütői is. Először is a csoportközi találkozás nem csupán kevésbé hatékony az attitűdváltoztatás szempontjából a résztvevő kisebbségi csoporttagok körében (Tropp–Pettigrew 2005), de előfordulhat, hogy kellemetlen élménnyé is válik számukra (pl. Hopkins–Kahani–Hopkins 2006, Shelton 2003). Másfelől a kisebbségi csoport tagjai éppen a több előzetes csoportközi kontaktus-tapasztalatnak köszönhetően kevesebb szorongást élhetnek meg a többségi tagokkal való találkozás során, mint a többségi tagok velük szemben. Tehát elképzelhető, hogy az élmény mindkét fél számára bizonyos mértékig szorongáskeltő, amelyet azonban ellensúlyoznak a széleskörben feltárt pozitív hatások (Pettigrew–Tropp 2006, 2008; Shelton 2003, Tropp–Pettigrew 2005).

A csoportközi kontaktus nemkívánatos következményei közül az utóbbi években egy újabb jelenség, a csoportközi találkozás demobilizáló hatása került a figyelem középpontjába. Számos kutatás bizonyítja, hogy a hátrányos helyzetű csoportok tagjai a kontaktus miatt előálló csoportközi harmónia illúziójának következtében kevésbé kérdőjelezzik meg a társadalmi egyenlőtlenségeket, emiatt sérül az érdekérvényesítő képességük (ld. Dixon–Tropp–Durrheim–Tredoux 2010, Wright–Lubensky 2009). Ezért van szükség arra, hogy az intervenciók ne csupán a csoportközi viszonyra, hanem a társadalmi változás lehetőségével is foglalkozzanak, túllépve az előítélet-csökkentés célján. Ennek eszköze lehet, ha a kutatók nem csak a többségi csoport tagjainál, de a kisebbségi csoporttagok körében is méri az intervenció hatását, és nem csak a harmóniát és a hasonlóságok hangsúlyozását, hanem a csoporthatárokat, strukturális problémákra való reflexiót és a kollektív cselekvésre való szándék növelését tűzik ki célul az igazságtalan státuszkülönbségek leküzdésére. Pettigrew és Tropp (2006) metaanalízise megmutatta, hogy a pozitív csoportközi találkozás növelheti a többségi csoport kollektív cselekvési szándékát a kisebbség érdekében, ugyanakkor a szövetséges aktivizmus, tehát amikor többségi csoporttagként valamely kisebbségi csoport érdekérvényesítésében vesz valaki részt, máig kevésbé kutatott aspektusa az előítélet-csökkentést célzó kutatásoknak.

A KUTATÁS CÉLJA

A magyarországi romák széleskörű szegregációja, és ebből következően a felsőoktatásban a roma és nem roma magyarok közötti informális találkozás lehetőségének a hiánya miatt olyan módszert kellett választanunk, amely viszonylag kis beavatkozást igényel, miközben korábbi kutatások alapján feltételezhető, hogy hatékony. Nyilvánvaló az is, hogy minél inkább szegregált egy társadalom, minél mélyebbek az előítéletek, minél erőteljesebb a kisebbségi csoport stigmatizációja, annál nehezebb megteremteni a csoportközi kontaktus optimális feltételeit. Éppen ez indokolja, hogy fontos megvizsgálni, lehet-e előítéleteket csökkenteni úgy, ha az optimális feltételek nem vagy nem maradéktalanul adottak.

Számos érv szól, amellet, hogy kiindulópontként a Davies és kollégái (2013) által alkalmazott „*fast friends*” módszerre támaszkodjunk. Az eljárás nem tartalmazott semmilyen kultúraspecifikus elemet, és nem is meghatározott csoportközi helyzetre készült, továbbá beilleszthető volt egy egyetemi szemeszter időkeretébe. A módszer ezen kívül adaptálható volt a szegregált magyarországi kontextus feltételeihez, mivel egy viszonylag könnyen kialakítható, pozitív személyközi kontaktusra épült, amelyről azt feltételeztük, hogy elfogadható lesz még azok számára is, akik egyébként ellenállnának annak, hogy kifejezetten a romaellenes előítéletek problémájával foglalkozzanak. Így a módszer elfogadhatónak tűnt a magyarországi kontextusban, ahol a többségi csoportot a nem-roma pszichológushallgatók, a kisebbségi csoportot a Romaversitas és a Jezsuita Roma Kollégium tagjai adták. Hangsúlyozzuk, hogy a vizsgálatot a fent sorolt praktikus okok miatt választottuk, és nem azért, hogy az eredeti eredmények replikálhatóságát vizsgáljuk. Ezért nem is térünk ki az eredeti vizsgálat eredményeivel való összevetésre, hanem a magyarországi kontextusban értelmezzük az eredményeket.

Az attitűdváltozáshoz szükséges allporti (1954) négy feltételt a következőképpen teremtettük meg. Pettigrew és Tropp (2006) az intézményes támogatást a pozitív változás legfontosabb aspektusaként jellemzi. Az egyetem, és azon belül a szociálpszichológia kurzus képes megteremteni a támogató normát azáltal, hogy megszervezi az intervenció alapját képező eseményt, vagyis lehetőséget ad az amúgy ritka csoportközi találkozásra. A kiterjesztett kontaktus hatás is kimondja, hogy a generalizációs hatásban fontosabb a saját csoport normája, mint az általánosabb társadalmi normák (Wright et al. 1997). Emiatt gondoltuk úgy, hogy érdemes azt is vizsgálnunk, vajon az intézményes támogatás felül tudja-e írni a közbeszédben meghatározó, előítéletes társadalmi normát. Az egyenlő státusz feltételét azzal biztosítottuk, hogy mindkét csoport egyetemi hallgatókból állt, bár tudtuk, hogy a roma hallgatók rendkívül alacsony aránya a felsőoktatási intézményekben azt a veszélyt hordozza magában, hogy a vizsgálatban részt vevő roma hallgatókat a pszichológus résztvevők kivételnek, egyfajta speciális alcsoporthoz tartják, amely akadályozhatja a pozitív élmény csoportközi attitűdökre való generalizációját (Allport 1954, Hewstone 1996). Végezetül, a „*fast friends*” módszer nyomán kialakuló csoportközi barátság, ugyanúgy, mint az eredeti vizsgálatban (Davies et al. 2013), a közös célokat és a csoportközi kooperációt helyettesítette.

Hewstone és Brown (1986) kiemeli, hogy fontos, hogy a partnert valóban a külső csoport tagjaként kategorizáljuk, hiszen a pozitív interperszonális élmény másként nem tud a csoport egészére kiterjedni. Ezt azzal biztosítottuk, hogy roma szervezeteket kértünk fel partnerként az intervencióhoz, így a pszichológushallgatók számára a csoporttagság ténye ismert volt.

A kutatás célja tehát az volt, hogy megvizsgáljuk, Aron és kollégái (1997) kölcsönös önfeltáráson alapuló, pozitív csoportközi találkozáshoz vezető módszere képes-e a személyközi közelség kiváltására a romaellenes előítéletek erős társadalmi jelenléte mellett. Továbbá kíváncsiak voltunk arra, hogy a személyközi közelség és a domináns társadalmi normával szemben megteremtett intézményes normák kiváltják-e a generalizációs hatást, vagyis az előítéletek csökkenését, és a nagyobb mértékű kollektív cselekvési szándékot a romák érdekében.

Kutatásunk nem a roma résztvevők attitűdváltozásának vizsgálatára irányult, ezért a résztvevő roma egyetemisták körében nem vizsgáltuk az intervenció hatását. Mivel a csoportközi találkozás akár negatív élmény is lehet a kisebbségi csoport tagjai számára (Pettigrew–Tropp 2006), ezért azt viszont felmértük, hogy miként értékelték az intervenciót a roma résztvevők. Ezen felül részletes tájékoztatást adtunk a kutatásról közvetlenül az intervenció után egy csoportos beszélgetés formájában, ahol érintettük a demobilizációs hatás problémáját is. Mivel azonban kutatásunkban elsősorban a többségi társadalmat átható romaellenes előítéleteik problémájával foglalkoztunk, az intervenció hatását csak a többségi résztvevők körében vizsgáltuk.

HIPOTÉZISEK

Feltételeztük, hogy a „*fast friends*” módszeren alapuló intervenció növelni fogja a pozitív érzéseket (csökkenteni a negatív érzéseket) a roma emberek felé általában, csökkenteni fogja a romaellenes előítéleteket és diszkriminációs szándékot, növeli a későbbi informális találkozásra és a roma érdekérvényesítés támogatására vonatkozó kollektív cselekvési szándékot a kísérleti

csoport pszichológushallgatói körében. A kiterjesztett kontaktus hipotézis alapján (Wright et al. 1997, Turner et al. 2007, Turner–Hewstone–Voci–Vonofakou 2008) azt feltételeztük, hogy azok a pszichológushallgató résztvevők, akik más pszichológushallgatókkal beszélgettek az intervenció során, ugyanakkor tanúi voltak a saját és a külső csoport (más pszichológushallgatók és roma hallgatók) közötti pozitív kontaktusnak, a közvetlen kontaktusban részt vevőkhöz hasonló attitűdváltozáson mennek keresztül azokhoz képest, akik nem voltak tanúi a pozitív csoportközi kontaktusnak, vagyis nem voltak jelen az eseményen. Tehát statisztikai értelemben a kísérleti feltételek és az idő (elő- és utóteszt) interakcióját vártuk.

Mindkét vizsgálatot jóváhagyta az ELTE PPK etikai bizottsága, a tanulmányban minden változóról, feltételről és az elemzésből kihagyott adatokról beszámolunk.

ELSŐ VIZSGÁLAT

A 2*3-as kísérleti elrendezés egy kísérleti (csoportközi kontaktus pszichológushallgatók roma hallgatókkal), egy kiterjesztett kontaktus (pszichológushallgatók egymással párba osztva, akik tanúi a csoportközi párok beszélgetésének), és egy „kontroll” (kontaktus nélküli csoport, akik nem vettek részt az ismerkedésen) csoportból állt, amelynek résztvevői egy elő- és egy utótesztet tölthettek ki az intervenciót megelőzően illetve követően. Mindkét teszt az elsőéves pszichológushallgatóknak szóló szociálpszichológia előadás során került felvételre, a szemeszter második és tizenharmadik hetében 2014-ben. Az intervenció két külön alkalommal történt, a negyedik és nyolcadik héten, de minden résztvevő csak az egyik eseményen vett részt. A pszichológia szakos hallgatók a kurzusba beszámítható pontot kaptak a részvételért, de a részvétel önkéntes volt. Az intervenció során a másik csoport a Romaversitas hallgatóiból állt. Ők is önkéntesen vettek részt a találkozón, az intervenció időpontjait az ő szokásos találkozóikhoz igazítottuk.

Az intervenciót képező ismerkedés kb. 60 perces volt, melynek során a pszichológushallgatókat random rendeltük hozzá egy partnerhez, aki vagy a Romaversitas tagja (kísérleti feltétel), vagy egy másik pszichológushallgató (kiterjesztett kontaktus feltétel) volt. A párok egy három részből álló kérdéssort kaptak a közelséget generáló kérdésekből (ezt Aron és munkatársai 1997-es kérdéseiből állítottuk össze). A kérdéssort úgy alakították ki, hogy az lehetővé tegye a fokozatos önfeltárást. Egy-egy példa az egyes kérdéssorozatokból: *„Hogy néz ki számodra egy »tökéletes« nap?”* (első rész), *„Mi a legnagyobb félelmed az életben?”* (második rész), és *„Mondd el a partnerednek, hogy mik azok a most megismert belső tulajdonságai, amelyeket kedvelsz benne!”* (harmadik rész). Mindhárom kérdésblokkot kb. 20 perc alatt beszéltek meg a párok, miközben felváltva kérdezték egymást.

Az intervenciót képező ismerkedés egy nagy aulában zajlott, amely lehetővé tette, hogy kettesével ülve, zavartalanul beszélgessenek egymással a párok. A beszélgetéseket semmilyen módon nem rögzítettük, és utólag sem kérdeztünk rá a beszélgetések tartalmára. A résztvevőket úgy tájékoztattuk, hogy a találkozás célja az ismerkedés. A pszichológushallgatókkal nem közöltük, hogy az elő- és utóteszt azonos kutatás részét képezi, mint az intervenció, és erről, illetve a kutatás egészéről csak az utóteszt kitöltése után kaptak teljes tájékoztatást. Minden kérdőívet papíron vettünk fel.

Az amerikai vizsgálattal ellentétben, ahol mindkét csoport tagjai (fehér és afrikai amerikai

diákok) pszichológushallgatók voltak, nem tudtuk teljes mértékben maszkolni az intervenció célját. Az eseményt úgy definiáltuk, hogy annak célja pszichológushallgatók és roma egyetemisták közötti találkozás. Így a találkozás csoportközi minőségét nem titkoltuk. Ez az információ és az esemény szokatlansága növelhette a csoporttagság kiugróságát, amely akár meg is erősíthette a feltételezett hatást. Mivel a tipikusság és a csoporttagság kiugrósága a generalizációs hatás szükséges elemei, az utóbbi ellensúlyozhatta az előbbi, vagyis a roma résztvevők prototipikusságának hiányát (Brown–Hewstone 2005). Ezt természetesen figyelembe vesszük az eredmények értelmezésénél. Végül, az eredeti vizsgálattal ellentétben nem tudtuk biztosítani mindenki számára az azonos nemű párt, a két alcsoport eltérő nemi aránya miatt, így ezt a változót nem kontrolláltuk.

Mérőeszközök. A kérdőív a Davies és kollégái által használt skálákból állt, melyet kiegészítettünk a romaellenes attitűdök mérésére alkalmas specifikus mérőeszközökkel. Az elő- és utótesztben függő változóként használtuk az egyitemes, kilencfokú rokonszenvmérőt, és a 6 itemből álló általános értékelő skálát, amely egy csoportfüggetlen szemantikus differenciál skála (Wright et al. 1997, $\alpha_{\text{előteszt}} = 0,80$; $\alpha_{\text{utóteszt}} = 0,82$).

Ezt egészítettük ki egy 9 itemes romaellenes attitűdöt mérő skálával (Enyedi–Fábián–Sik 2004), mely faktoranalízis alapján két alskálából áll, az egyik a 4 itemes negatív sztereotipizálás alskála (az egyik tételt ki kellett hagynunk az alacsony illeszkedés miatt, $\alpha_{\text{előteszt}} = 0,71$, $\alpha_{\text{utóteszt}} = 0,76$), a másik pedig a 4 itemes diszkrimináció elfogadása alskála ($\alpha_{\text{előteszt}} = 0,83$, $\alpha_{\text{utóteszt}} = 0,82$). Egy tétellel mértük az informális kontaktusra vonatkozó viselkedéses szándékot, és 3 itemmel a kollektív cselekvési szándékot ($\alpha_{\text{előteszt}} = 0,86$, $\alpha_{\text{utóteszt}} = 0,87$). Ezeket a mérőeszközöket mi hoztuk létre a kutatás céljából. Minden kérdőívnel (a rokonszenvmérőt leszámítva) ötfokú skálán kértük a válaszokat, ahol az 1 jelentette az „egyáltalán nem értek egyet”, az 5 a „teljes mértékben egyet-értek” választ. Minden skála megtalálható a *Függelékben*.

Az utótesztben ugyanezeket a kérdéseket használtuk, kiegészítve azzal, hogy rákérdeztünk, megváltozott-e a véleményük a roma emberekről az első teszt kitöltése óta, és ezen kívül használtunk két manipuláció-ellenőrző kérdést. Az egyik a partner etnikai hovatartozására kérdezett rá, és a „roma”, „nem-roma” és „egyéb” opciókat adtuk meg, a másik pedig arra kérdezett rá, hogy a partnerük a Romaversitas tagja volt-e vagy pszichológushallgató. Ezek a kérdések biztosították annak ellenőrzését, hogy a kísérleti csoport tagjai helyesen azonosították-e az intervenciót mint csoportközi helyzetet. Végül egy nyitott kérdést tettünk fel az intervencióval kapcsolatban, amely alapján teljesebb képet kaptunk az intervenció szubjektív élményéről.

Azért, hogy maszkolni tudjuk a kérdőív valós célját, más célcsoportokkal kapcsolatos attitűdöket is mértünk a rokonszenvmérő, az általános értékelő skála és a kontaktus és kollektív cselekvési szándék skálákon, és más, romaellenes előítéletek szempontjából közvetlenül nem releváns skálákat is felvettünk az elő- és utótesztben (pl. ambivalens szexizmus skála, szociális dominancia orientáció skála, antiszemitizmus skála). Ezeket nem használtuk az elemzés során.

Az elő- és utótesztől függetlenül, közvetlenül az intervenció után még egy rövid kérdőívet vettünk fel, hogy felmérjük és összehasonlítsuk a résztvevők tapasztalatait az intervencióról. Itt az intervenciót képező ismerkedés minden résztvevőjét kérdeztük, vagyis a roma résztvevők tapaszt-

talatait is vizsgáltuk. Ez a kérdőív nem tartalmazott semmilyen azonosításra alkalmas kérdést vagy kódot, így nem is párosítottuk össze az elő- és utótesztekkel. A kérdőív öt, általunk létrehozott tételeből állt a partnerrel és a beszélgetéssel kapcsolatban ($\alpha = 0,85$). A következő kérdéseket kértük, hogy értékeljék egy 5-fokú skálán, ahol az 1 az „egyáltalán nem” választ, az 5 a „kifejezetten igen” választ jelölte: *„Mennyire kedveli a beszélgetőpartnerét? Mennyire értékeli személyesnek a kapcsolatát a partnerével? Mennyire élvezte a beszélgetést? Ha lehetősége lenne, folytatná a beszélgetést a partnerével? El tudná képzelni, hogy a későbbiekben kapcsolatba lép beszélgetőpartnerével?”*

EREDMÉNYEK

Az intervenció értékelése. 135 résztvevő (78,2% nő) töltötte ki az intervenció értékelésére vonatkozó kérdőívet, amelyet még az intervenció helyszínén, közvetlenül a beavatkozás után vetünk fel. A kérdőív kitöltőit három csoportba soroltuk: kísérleti csoport (pszichológushallgatók Romaversitas partnerrel, $n = 32$), kiterjesztett kontaktus csoport (pszichológushallgatók másik pszichológushallgató partnerrel, $n = 70$) és roma csoport (Romaversitas hallgatók pszichológushallgató partnerrel, $n = 33$).

Az 5 tételes kérdőív átlagai azt mutatják, hogy az intervenciót a résztvevők kiemelkedően pozitívan élték meg ($M = 4,53$, $SD = ,56$), és a csoportok között nem volt szignifikáns különbség a kontaktus értékelésében ($M_{\text{kísérleti}} = 4,47$ $SD_{\text{kísérleti}} = 0,50$; $M_{\text{kiterjesztett}} = 4,54$ $SD_{\text{kiterjesztett}} = 0,54$; $M_{\text{roma}} = 4,56$ $SD_{\text{roma}} = 0,67$; $F(2, 132) = 0,219$, $p = 0,804$). Tehát az intervenciót követő kérdőív alapján a kontaktus egyaránt pozitív élmény volt a csoportközi kontaktusban részt vevő roma és nem roma résztvevők számára, és a kiterjesztett kontaktus résztvevőinek (akik saját csoportjuk tagjával beszélgettek).

Leíró statisztika. Az előtesztet 162 résztvevő töltötte ki, de 32 résztvevő lemorzsolódott az utóteszt-szakasz előtt. Ezért 130 fővel végeztük az összesített elemzést (83,5% nő, $M_{\text{kor}} = 20,23$, $SD_{\text{kor}} = 2,45$). Az elő- és utóteszttel egyaránt rendelkező résztvevők feltételek közötti megoszlása a következőképpen alakult: kísérleti csoport: $n = 30$; kiterjesztett kontaktus csoport: $n = 49$; „kontroll” csoport $n = 51$. A G-power elemzés szerint, a várható kisebb hatáserősség miatt a mintaelemszám inkább alacsony (Faul et al. 2009), emiatt a kutatás eredményei konzervatív következtetésre alkalmasak (vagyis abban az esetben, ha a kutatás nem eredményes, ennek oka akár a kisebb elemszámban is keresendő, amennyiben azonban kimutatható különbség, az azt jelenti, hogy a vártnál nagyobb hatás érvényesült).

Az előteszt eredménye, tehát a kiinduló állapot, negatív attitűdökről tanúskodik a rokon-szenvmérőn (a 9 fokú skálán a magas számok jelentik a pozitív viszonyulást, $M = 3,87$, $SD = 1,74$), az általános értékelő skálán (az itemeket megfordítottuk, így itt is a magasabb pontszám jelent pozitívabb viszonyulást $M = 2,66$, $SD = 0,60$), a romaellenes-sztereotípia alskálán (a magas számok jelzik a fokozottabb negatív sztereotipizálást, $M = 3,34$, $SD = 0,84$), és a középértéknél alacsonyabb érték jelent meg a kollektív cselekvési szándékban ($M = 2,80$, $SD = 1,04$). Ezzel szemben a diszkrimináció elfogadása alskála a középértéknél alacsonyabb értéket ér el ($M = 2,20$, $SD = 0,99$), ami a diszkriminációval szembeni alacsonyabb toleranciát jelzi, és az informális kontaktus

szándéka szintén inkább pozitív ($M = 3,46$, $SD = 1,04$). Az első vizsgálat elő-és utótesztjeinek leíró statisztikáit a három feltételben az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat.

Az első vizsgálat függő változóinak átlagai és szórásai a három feltétel szerinti bontásban

		Kísérleti csoport n = 30	Kiterjesztett kontaktus csoport, n = 49	„Kontroll” csoport n = 51	Összesen N = 130
Tesztelés ideje (1:előteszt; 2:utóteszt)			Átlag (Szórás)	Átlag (Szórás)	Átlag (Szórás)
Rokonszenvmérő (1–9)	1	3,87 (1,99)	3,73 (1,17)	3,65 (2,05)	3,87 (1,74)
	2	4,27 (1,79)	4,18 (1,41)	4,24 (2,07)	4,22 (1,77)
Általános értékelő skála	1	2,54 (0,72)	2,74 (0,51)	2,64 (0,60)	2,66 (0,60)
	2	2,71 (0,56)	2,79 (0,52)	2,66 (0,75)	2,72 (0,63)
Romaellenes attitűdök: sztereotipizálás	1	3,34 (0,87)	3,31 (0,77)	3,39 (0,89)	3,34 (0,84)
	2	3,12 (0,79)	3,12 (0,88)	3,30 (0,86)	3,19 (0,85)
Romaellenes attitűdök: diszkrimináció elfogadása	1	2,12 (1,02)	2,18 (0,97)	2,27 (1,02)	2,20 (0,99)
	2	2,03 (1,00)	2,05 (0,85)	2,27 (1,14)	2,13 (1,00)
Kontaktus szándéka	1	3,13 (1,22)	3,29 (1,00)	3,08 (1,07)	3,17 (1,08)
	2	3,33 (1,24)	3,63 (0,93)	3,35 (1,00)	3,46 (1,04)
Kollektív cselekvési szándék	1	2,68 (1,13)	2,87 (0,96)	2,80 (1,09)	2,80 (1,04)
	2	3,06 (1,11)	3,05 (1,01)	2,93 (1,03)	3,01 (1,04)

Megjegyzés: Minden tételre 5-fokú skálán kértük a válaszokat (kivéve, ahol másképp jelöltük), ahol az 1 az „Egyáltalán nem értek egyet”, az 5 a „Teljesen egyetértek” választ jelentette.

Bár a kísérleti és kiterjesztett kontaktus feltételbe kerülés randomizált módon történt, a „kontrollcsoportba” kerülés nem, hiszen a kontrollcsoport azokból állt, akik nem vállalkoztak az intervencióban való részvételre, azonban azonos szociálpszichológia kurzusra jártak. Ennek természetesen számos oka lehetett – pl. kedvezőtlen időpont vagy helyszín –, de azt is ellenőriztük, hogy állhatott-e ennek háttérben egyfajta önszelekció, amely torzíthatná az eredményeinket. Ezért összevetettük a csoportokat az előteszt szakaszban.

Egyik függő változóban sem találtunk különbséget: rokonszenvmérő: ($F(2, 127) = 0,15$, $p = 0,863$), általános értékelő skála ($F(2, 127) = 1,08$, $p = 0,342$), romaellenes attitűd (sztereotipizálás: $F(2, 127) = 0,13$, $p = 0,877$; diszkrimináció elfogadása: $F(2, 127) = 0,23$, $p = 0,793$), informális kontaktus szándéka ($F(2, 124) = 1,16$, $p = 0,318$) és kollektív cselekvési szándék értékei ($F(2, 127) = 0,31$, $p = 0,732$). Így az alcsoportok alkalmasak arra, hogy összehasonlítsuk őket az intervenció hatékonyságának teszteléséhez.

Manipulációellenőrzés. A kísérleti csoportba sorolt 30 fő közül 24-en jelezték, hogy a beszélgetőpartnerük „roma”, négyen jelezték, hogy „részben roma”, egy jelezte az „egyéb” választ és egy nem jelölt választ. Ugyanakkor mind a harminc résztvevő helyesen azonosította partnerét

mint a Romaversitas tagját. Az utóteszt végén található nyitott kérdésre, két válaszoló kivételével, a kísérleti csoportból mindenki pozitív szöveges választ adott az intervenció értékelésére, mint pl. „Nagyon pozitív élmény nyújtott” vagy „Nagyon pozitív élmény volt, sok közös pontot találtunk. Meghatározó élmény volt.”

Ezek az eredmények, az intervenciót közvetlenül követő kérdőíves értékelésekkel együtt azt mutatják, hogy sikerült megteremteni a pozitív csoportközi kontaktust a kísérleti feltételben, amely feljogosít minket arra, hogy vizsgáljuk az intervenció hatását.

Hipotézis-ellenőrzés. Ismételt méréses vegyes ANOVA-t használtunk annak tesztelésére, hogy van-e különbség az attitűdökben az elő- és utóteszt között, és a háromféle feltételben történő részvételnek volt-e hatása a változás mértékére. A számítások alapján nem találtunk szignifikáns interakciót az eltelt idő dimenziója (elő- és utóteszt közötti változás) és a feltételek között a függő változókban. Az ANOVA eredményeit ld. a 2. táblázatban.

2. táblázat

Az első vizsgálat idő x feltétel közötti interakciós hatásai a függő változók mentén

	df	Standard hiba	F	p	parciális η^2
Rokonszenzmérő	2	124	0,258	0,773	0,004
Romaellenes attitűdök: sztereotipizálás	2	124	0,313	0,729	0,005
Romaellenes attitűdök: diszkrimináció	2	124	0,329	0,720	0,005
Általános értékelő skála	2	124	0,780	0,461	0,012
Kontaktus szándéka	2	124	0,236	0,790	0,005
Kollektív cselekvési szándék	2	124	0,987	0,375	0,016

Találtunk viszont idői főhatást négy változó mentén, vagyis ezeken a mérőeszközökön mérve a csoportba sorolástól függetlenül minden résztvevőnél változás történt az elő- és utóteszt között. Növekedés figyelhető meg a rokonszenzmérő eredményeiben ($F(1, 124) = 10,79, p = 0,001, \text{parciális } \eta^2 = 0,08$), csökkenés a romaellenes attitűdök sztereotipizálás alszkáláján ($F(1, 124) = 8,20, p = 0,005, \text{parciális } \eta^2 = 0,06$), emellett nőtt az informális kontaktus szándéka ($F(1, 124) = 8,89, p = 0,003, \text{parciális } \eta^2 = 0,07$), és a kollektív cselekvési szándék ($F(1, 124) = 8,48, p = 0,004, \text{parciális } \eta^2 = 0,06$). Nem történt változás az általános értékelő skála mentén ($F(1, 124) = 1,924, p = 0,168, \text{parciális } \eta^2 = 0,015$), illetve a romaellenes attitűdök diszkrimináció elfogadása alszkálájában ($F(1, 124) = 1,553, p = 0,215, \text{parciális } \eta^2 = 0,012$).

Annak ellenére, hogy nem találtunk a feltételek között különbséget a függő változókban, abban a kérdésben, hogy saját megítélésük szerint változott-e a romákról alkotott véleményük, mégis volt különbség. A kísérleti feltételben lévő résztvevők szignifikánsan magasabb véleményváltozásról számoltak be, mint a másik két csoport, habár a változás percepciója mindenhol viszonylag alacsony ($M_{\text{kísérleti}} = 2,45, SD_{\text{kísérleti}} = 1,2; M_{\text{kiterjesztett}} = 1,86, SD_{\text{kiterjesztett}} = 0,94; M_{\text{kontroll}} = 1,84, SD_{\text{kontroll}} = ,87; F(2, 126) = 4,30, p = 0,016, \text{parciális } \eta^2 = 0,07$).

AZ ELSŐ VIZSGÁLAT MEGVITATÁSA

A pozitív csoportközi kontaktus nyomán bekövetkező attitűdváltozással kapcsolatos főhipotézisünk nem nyert alátámasztást, hiszen annak ellenére, hogy attitűdváltozás következett be több skálán mérve, ezek az eredmények nem kizárólag a kísérleti és kiterjesztett kontaktus csoportokra voltak igazak, hanem a „kontroll” csoportra is. Ezért arra következtethetünk, hogy a változás nem az intervencióban való részvétellel állt összefüggésben, hanem valami más, az intervención kívül álló ok váltotta ki. Erre vonatkozóan két lehetséges magyarázatot találtunk. Az első, hogy mindhárom csoport tagjai részt vettek a szociálpszichológia kurzuson, ahol az adatgyűjtés zajlott. Mivel ez a kurzus explicit módon foglalkozik a sztereotipizálás és előítélet témáival, ez egyfajta „felvilágosulási hatást” eredményezhetett (Gergen 1973), vagyis minden résztvevő tudatosabbá vált az előítéletek helytelenségének a kérdésében.

Másodszor, figyelembe kell vennünk az eljárás korlátait, különösképpen azt, hogy a „kontrollcsoport” olyan hallgatókból állt, akik ugyan nem vettek részt az intervencióban, de jelen voltak a toborzásnál, és kapcsolatban álltak az intervencióban részt vevő hallgatókkal. Mivel az intervenció célját nem tudtuk teljesen maszkolni, tehát világos volt, hogy csoportközi találkozásról van szó, így valójában ez a csoport is egyfajta kiterjesztett kontaktus feltétel tagja volt, hiszen tisztában voltak az-
zal, hogy saját csoportjuk tagjai pozitív csoportközi kontaktusba léptek roma hallgatókkal (Wright et al. 1997). Ez indokolja a kontrollcsoport kifejezés idézőjeles használatát is, hiszen az abban részt vevők nem voltak teljesen naiv személyek, vagyis nem képezték egy valós kontrollcsoportot.

Az, hogy egy olyan skálán találtunk változást a teljes mintában, amely a romákkal kapcsolatos sztereotípiákat méri, ugyanakkor nem találtunk különbséget egy általánosabb értékelő skálán, arra hívja fel a figyelmet, hogy az eredmény a valódi előítélet-csökkenés helyett az előítéletek nyílt kifejezésében bekövetkezett gátlásnak tudható be (az előítéletek kifejeződését felszabadító és gátló tényezőkhöz ld. Crandall–Eshleman 2003). Ez a gátlás a helyzetből fakadó társas normák hatására jelenhetett meg, mely egyaránt származhatott az egyetem által szervezett intervencióból és a szociálpszichológia kurzuson való részvételből. Összefoglalva tehát lehetséges, hogy a hallgatók egyszerűen megtanultak „megfelelőbb” válaszokat adni az attitűdteszteken.

Nem zárható ki azonban, hogy az utótesztben tapasztalt változásokat az okozta, hogy az intervenció kapcsán a hallgatók megtapasztalták a támogató intézményes normákat, hiszen ehhez a hatáshoz sem kellett közvetlenül részt venni az intervencióban. A közvetlen intézményes normák fontosságát, akár szélesebb társadalmi normák befolyásával szemben, számos előzetes kutatás kiemeli (pl. Ata et al. 2009, Lewis et al. 2000, Wright et al. 1997). Eszerint az optimistább olvasat szerint tehát volt értelme az intervenciónak, amely így közvetve fejtett ki hatást az attitűdökre, ami az érzések, sztereotípiák és viselkedési szándékok változásában nyilvánult meg. Ezt azonban ebből a vizsgálatból biztosan nem állapíthatjuk meg, ezért még egy vizsgálatot végeztünk, hogy ellenőrizzük, valóban az intézményi normák állhatnak-e az attitűdváltozás hátterében, és hogy ezek a normák az intervencióhoz kötődnek-e, vagy „csak” a szociálpszichológia kurzus felvilágosító hatásának tudhatók be.

MÁSODIK VIZSGÁLAT

A második vizsgálat az első megismétlése volt. Ezúttal egy 2*2-es kísérleti elrendezést használtunk, egy kísérleti csoportközi kontaktus feltétellel (pszichológushallgatók roma partnerrel) és egy naiv kontroll (kontaktus nélküli) feltétellel, melynek résztvevőit egy másik szociálpszichológia kurzus résztvevőiből toboroztuk, így nem értesülhettek az intervencióról. Az első vizsgálatban használt kérdőívet kiegészítettük az intézményes norma észlelésére vonatkozó itemekkel az utótesztben. Az előtesztet a szemeszter második hetében vettük fel, az intervenciók a szemeszter negyedik és nyolcadik hetében valósultak meg, míg az utóteszt felvételére a tizenkettedik héten került sor 2015-ben. A pszichológushallgatók ismét a kurzuson beszámítható pontokért, míg a Romaversitas és a Jezsuita Roma Kollégium hallgatói önkéntesen vettek részt. Az alkalmak időpontjait az ő szokásos találkozóikhoz igazítottuk, és ezúttal a helyszínt is ők biztosították a találkozókhöz.

Mérőeszközök. Ugyanazokat az mérőeszközöket használtuk, amelyeket az első vizsgálatban: az egytételes rokonszenvmérőt (9 fokú skála), a 6 itemes általános értékelő skálát ($\alpha_{\text{előteszt}} = 0,81$; $\alpha_{\text{utóteszt}} = 0,81$), a 8 itemes romaellenesség skálát, amely a 4 itemes sztereotipizálás alszállából ($\alpha_{\text{előteszt}} = 0,67$; $\alpha_{\text{utóteszt}} = 0,75$), és a 4 itemes diszkrimináció elfogadása alszállából áll ($\alpha_{\text{előteszt}} = 0,82$; $\alpha_{\text{utóteszt}} = 0,82$), egy tétel szól az informális kontaktus szándékáról, és 3 item a kollektív cselekvési szándék skála ($\alpha_{\text{előteszt}} = 0,89$; $\alpha_{\text{utóteszt}} = 0,87$).

Az utóteszt ismét tartalmazott egy roma emberekkel kapcsolatos véleményváltozásra vonatkozó kérdést az előteszthez képest, és a partner etnikai és intézményi hovatartozására (helyesen azonosítja-e a partnert mint az egyik roma szervezet tagját) vonatkozó manipuláció-ellenőrző kérdést. Nyitott kérdést tettünk fel itt is, hogy vizsgálhassuk az intervenció értékelését, az arra való reflexiókat. Három kérdést hoztunk létre az észlelt intézményi támogatás mérésére. Az egyik a támogató állami normák észlelésére, a másik kettő a közvetlenebb intézményi normák észlelésére vonatkozott, pl. amit az egyetem, és amit a BA-s szociálpszichológia kurzus közvetít ($r = 0,55$, $p < 0,001$). Minden mérőeszközt, a maszkoló kérdések kivételével ld. a *Függelékben*.

Ezúttal is felvettük az 5 itemből álló, a beszélgetésre és a partnerre vonatkozó értékelő kérdőívet az esemény után közvetlenül, mind a nem-roma, mind a roma résztvevők körében, melyet arra használtunk, hogy felmérjük és összehasonlítsuk az intervenció élményét az összes résztvevő körében.

EREDMÉNYEK

Az intervenció értékelése. Összesen 62 személy (65,5% nő) töltötte ki azt a kérdőívet, melyet közvetlenül az intervenció után vettünk fel. Ebben a vizsgálatban a kiterjesztett kontaktus feltétel nélkül két csoportot hasonlítottunk össze: a nem-roma pszichológushallgatókból álló kísérleti csoportot ($n = 30$) és a roma csoportot ($n=32$). Az eredmények újra az élmény általános pozitív értékeléséről tanúskodtak ($M = 4,39$, $SD = 0,46$), de a két csoport összehasonlítása ezúttal szignifikáns különbséget mutatott ($M_{\text{kísérleti}} = 4,26$, $SD_{\text{kísérleti}} = 0,46$; $M_{\text{roma}} = 4,53$, $SD_{\text{roma}} = 0,42$; $t(60) = -2,47$, $p = 0,017$). Az eredmények igazolják a pozitív csoportközi kontaktust mindkét csoportnál, de különösen a roma csoporthoz tartozó résztvevők körében.

Leíró statisztika. Az előtesztet 90 résztvevő töltötte ki. Kilencen morzsolódtak le az utóteszt fázisra, az ő adataikat kizártuk az elemzésből. Tizenkilenc résztvevő nem vett részt az in-

tervención, de arra a szociálpszichológia kurzusra járt, ahol az intervenciónak a toborzása zajlott, vagyis ez a csoport megegyezett az első vizsgálat nem-naiv „kontroll” csoportjával, ezért kihagytuk őket az elemzésből. Így az ideálisnál kisebb elemszámú kísérleti ($n = 27$) és kontroll csoportunk ($n = 35$) maradt, tehát az eredményeket ismét némi óvatossággal kell kezelni.

Az előteszt kérdőívei az első vizsgálatához hasonlóan általánosan negatív viszonyulást mutattak a romák felé. A rokonszenvmérő (1–9 skálán, $M = 3,63$, $SD = 1,42$), és az általános értékelő skála ($M = 2,57$, $SD = 0,56$) hasonlóan negatív volt. A romaellenes skála sztereotipizálás alskálája enyhén pozitív volt ($M = 2,95$, $SD = 0,83$), és a diszkrimináció elfogadása alskála itt is viszonylag alacsony értéket tükrözött ($M = 2,12$, $SD = 0,83$). Az informális kontaktus szándéka valamivel a középérték felett volt ($M = 3,34$, $SD = 1,11$), ahogy a kollektív cselekvési szándék is ($M = 3,17$, $SD = 1,09$). Az elő-és utóteszt leíró statisztikáit a két feltételben a 3. táblázatban mutatjuk be.

3. táblázat.

A második vizsgálat függő változóinak átlagai és szórásai a két feltétel szerinti bontásban

		Kísérleti csoport $n = 27$	Kontroll csoport, $n = 35$	Összesen $N = 62$
Tesztelés ideje (1:előteszt; 2:utóteszt)		Átlag (Szórás)	Átlag (Szórás)	Átlag (Szórás)
Rokonszenvmérő (1–9)	1	3,56 (1,67)	3,66 (1,21)	3,61 (1,42)
	2	4,56 (1,80)	4,29 (1,13)	4,40 (1,45)
Általános értékelő skála	1	2,44 (0,61)	2,67 (0,50)	2,57 (0,56)
	2	2,89 (0,72)	2,80 (0,45)	2,84 (0,58)
Romaellenes attitűdök: sztereotipizálás	1	3,16 (0,83)	2,78 (0,08)	2,95 (0,83)
	2	2,95 (0,86)	2,65 (0,74)	2,78 (0,80)
Romaellenes attitűdök: diszkrimináció elfogadása	1	2,23 (0,98)	2,03 (0,79)	2,12 (0,83)
	2	2,12 (1,04)	1,86 (0,74)	1,98 (0,88)
Kontaktus szándéka	1	3,11 (1,15)	3,51 (1,01)	3,34 (1,11)
	2	3,44 (1,09)	3,37 (1,14)	3,40 (1,11)
Kollektív cselekvési szándék	1	3,04 (1,24)	3,27 (1,15)	3,17 (1,09)
	2	3,11 (1,09)	3,42 (1,99)	3,28 (1,04)

Megjegyzés: Minden tételre 5-fokú skálán kértük a válaszokat (kivéve, ahol másképp jelöltük), ahol az 1 az „Egyáltalán nem értek egyet”, az 5 a „Teljesen egyetértek” választ jelentette.

Manipuláció-ellenőrzés. Tizenkilenc résztvevő adott „roma” vagy „részben roma” választ a partner etnikumára vonatkozó kérdésre, nyolcan hagyták válasz nélkül a kérdést, és a kísérleti csoport mind a 27 résztvevője helyesen azonosította a partnerét a két roma szervezet egyikének tagjaként, ami alapján feltételezhetjük, hogy tudatában voltak a beszélgetés csoportközi jellegének, még ha valamilyen okból nem szívesen válaszoltak is az etnikumra vonatkozó kérdésre. Ennek az egyik oka lehetett, hogy a személyes beszélgetést követően, és a társadalomban észlelt előítéletek tükrében nem érezték helyénvalónak a partner etnikai kategorizációját, továbbá mivel a kérdések között expliciten nem volt az etnikai származásra irányuló, a beszélgetés során nem biztos, hogy előkerült a téma. Egy kivétellel minden nyitott kérdésre adott válasz pozitív volt, és egy résztvevő nem adott választ. A válaszok az intervenciót mint kellemes tapasztalatot (pl. „Pozitív meglepetés

volt, nagyon kellemes volt a beszélgetés, szimpatikus volt a partnerem”), mint szemléletformáló eseményt („...a példája mutatta meg nekem, hogy a romákkal kapcsolatos előítéletek túlzóak”) vagy mint mély élményt jellemezték („Őszinték voltunk egymással (...) Ritkán tapasztaltam, hogy ilyen mély barátság kialakulhat valakivel már az első alkalommal, mint vele”). Vagyis a kísérleti csoport pozitív csoportközi találkozást élt meg, ami lehetővé teszi az intervenció hatásvizsgálatát.

Hipotézis-ellenőrzés. Ismételt méréses vegyes ANOVA-t használtunk újra. A „fast friends” módszer attitűdökre kifejtett hatásának eredeti hipotézise szerint ezúttal találtunk interakciós hatást két változó mentén: az általános értékelő skálában ($F(1,59) = 6,69, p = 0,012$, *parciális* $\eta^2 = 0,10$) és a további kontaktus szándékában ($F(1, 59) = 5,09, p = 0,028$, *parciális* $\eta^2 = 0,08$). Ez azt jelenti, hogy e két változó mentén az elő- és utóteszt közötti szignifikáns változás mértéke eltérő volt a két feltételben. Az ismételt méréses ANOVA eredményei a 4. táblázatban láthatók.

4. táblázat.

A második vizsgálat idő x feltétel közötti interakciós hatásai a függő változók mentén

	df	Standard hiba	F	p	parciális η^2
Rokonszenvmérő	1	59	0,090	0,765	0,019
Romaellenes attitűdök: sztereotipizálás	1	59	0,304	0,583	0,005
Romaellenes attitűdök: diszkrimináció elfogadása	1	59	0,090	0,765	0,002
Általános értékelő skála	1	59	6,689	0,012	0,102
Kontaktus szándéka	1	59	5,089	0,028	0,079
Kollektív cselekvési szándék	1	59	0,139	0,711	0,002

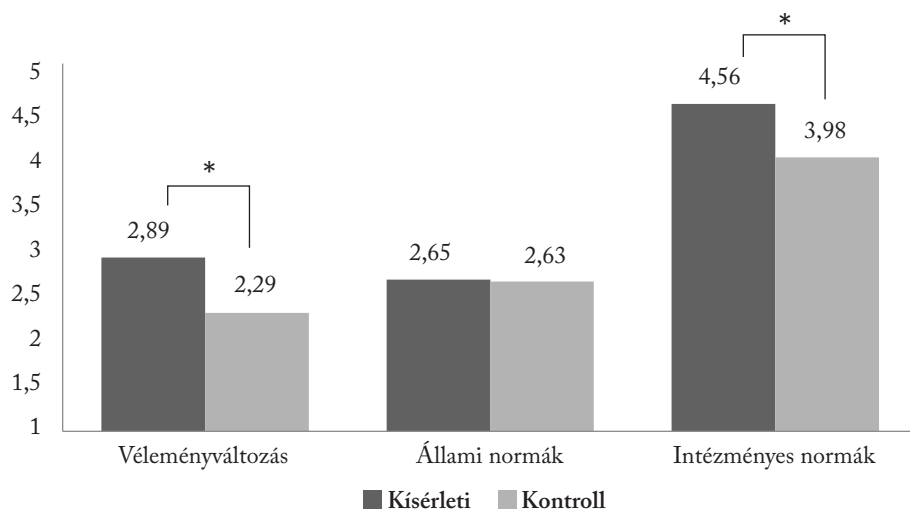
Megjegyzés: A szignifikáns interakciókat dőlttel és vastagon szedve kiemeltük.

Az általános értékelő skála szignifikáns idői főhatást mutatott, vagyis mindkét csoport attitűdjei pozitívabbak lettek, de a kísérleti csoportban ez a változás szignifikánsan nagyobb mértékű volt ($F(1,59) = 16,38, p < 0,001$, *parciális* $\eta^2 = 0,22$). A viselkedési szándékban viszont nem találtunk szignifikáns főhatást az idői dimenzióban ($F(1, 59) = 0,765, p = 0,39$, *parciális* $\eta^2 = 0,01$). Azon változók esetében, ahol nem volt szignifikáns interakció, szignifikáns idői főhatást találtunk a romaellenes sztereotipizálás alszállában ($F(1, 59) = 5,90, p = 0,018$, *részleges* $\eta^2 = ,09$) és a rokonszenvmérőben ($F(1, 59) = 20,03, p < 0,001$, *parciális* $\eta^2 = 0,25$). Nem történt idői változás a romaellenesség diszkrimináció elfogadása alszálláján ($F(1, 59) = 2,616, p = 0,111$, *parciális* $\eta^2 = 0,042$) és a kollektív cselekvési szándék itemei tekintetében ($F(1, 59) = 0,964, p = 0,330$, *parciális* $\eta^2 = 0,016$).

Az első vizsgálatához hasonlóan, a csoportok különböztek egymástól abban, hogyan értékelték saját véleményváltozásukat ($M_{\text{kísérleti}} = 2,89, SD_{\text{kísérleti}} = 1,28; M_{\text{kontroll}} = 2,28, SD_{\text{kontroll}} = 1,07, t(60) = 2,017, p = 0,048$). A kísérleti csoport nagyobb mértékű változásról számolt be, habár a változás szintje mindkét csoportnál viszonylag alacsony. Az előítélet-mentesség észlelt normáját a társadalom egészére és az egyetem intézményével kapcsolatban teszteltük. Az előítélet-mentesség társadalmi normájának észlelésében alacsony átlagokat kaptunk, és a két csoport között nem volt különbség ($M_{\text{kísérleti}} = 2,65, SD_{\text{kísérleti}} = 0,99; M_{\text{kontroll}} = 2,63, SD_{\text{kontroll}} = 0,93, t(45) = 0,07, p = 0,943$).

1. ábra.

Az utóteszt alapján a kísérleti és a kontroll csoport válaszai a véleményváltozásra, az állam és az intézmény előítéletmentes normáira vonatkozó percepciók. A csillaggal jelzett különbségeknél $p < 0,05$

Ezzel szemben az intézményes normák észlelésénél az átlagok jelentősen magasabbak, és a két csoport között szignifikáns mértékben eltértek a kísérleti csoport javára ($M_{\text{kísérleti}} = 4,56$, $SD_{\text{kísérleti}} = 0,42$; $M_{\text{kontroll}} = 3,98$, $SD_{\text{kontroll}} = 0,81$, $t(53) = 3,27$, $p = 0,002$). A csoportok közötti különbségeket az észlelt változás és a normák percepciójában az 1. ábra mutatja.

A MÁSODIK VIZSGÁLAT MEGVITATÁSA

Úgy tűnik, a naiv kontrollcsoport bevezetése eredményes volt, mivel ebben a vizsgálatban találtunk a feltételek és idő között interakciós hatást. Ez az eredmény alátámasztja az intervenció hatékonyságát, vagyis megerősíti a „fast friends” módszer attitűdökre kifejtett hatására vonatkozó fő hipotézisünket. Ugyanakkor ez a hatás csak az általános értékelő skála és az informális kontaktus szándék változókra korlátozódott. Továbbra is általános, tehát mindkét csoportra jellemző javulást találtunk két változó mentén, hiszen a romaellenes sztereotipizálás csökkent, és a rokonszenvmérőn mutatott szimpátia nőtt, ami újra valamely, az intervenciótól független hatást jelez. Eszerint az első kísérlet eredményeinek az az értelmezése helyes volt, hogy a szociálpszichológia kurzus befolyásolhatta a résztvevők attitűdjeit, vagy legalábbis csökkentette az előítélet kifejezésének hajlandóságát. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy az előítélet-mentesség intézményes normáinak percepciója (mind a szociálpszichológia kurzusé, mind az egyetemé) magas volt mindkét csoportban (a kísérleti csoport viszonylagos magasabb értékeivel együtt), különösen a társadalmi normákkal való összehasonlításban.

A második hipotézisünk, amely arra vonatkozott, hogy az intervenció következtében nő az előítélet-mentességet támogató intézményes norma észlelése az intervenció hatására, szintén alátámasztást nyert. Ez az eredmény megerősítette azt az első vizsgálat alapján megfogalmazott feltételezésünket, hogy a pozitív csoportközi találkozás nem önmagában vezet generalizált (vagyis

egy személyről az egész külső csoportra kiterjesztett) attitűdváltozáshoz, hanem azon keresztül, hogy az intervenció hatással van a támogató intézményes normák észlelésére is. Ugyanakkor sem az intervenció, sem azon kívüli más hatás nem csökkentette a diszkrimináció elfogadását, és nem növelte a kollektív cselekvési szándékot, az utóbbi eredmény ellentmondott az első vizsgálatban kapott pozitív eredményeknek a kollektív cselekvési szándék változásáról.

A kísérleti csoport ismét magasabb attitűdváltozást élt meg, ami arra enged következtetni, hogy a pozitív csoportközi élmény sikeresen tudatosította a résztvevőkben az előítéleteket és az attitűdváltozást, ahogy a támogató intézményes normákat is, a kontrollcsoporthoz képest. Megvizsgálva, hogy mely változók mentén van különbség a két csoport között, és ezeket összevetve azokkal, ahol idői főhatás volt csak, azt állapíthatjuk meg, hogy csak korlátozott mértékben történt generalizációs hatás, hiszen inkább egyfajta pozitívabb személyes alapállást tükröz ez a változás, míg a sztereotípiák skálákkal mérve nem igazolható az intervenció hatása. Az intervenció tehát képes volt növelni a további személyes kontaktusra való nyitottságot, és olyan támogató intézményes normákat tudott közvetíteni, amelyek kulcsszerepet játszanak az intervenciók módszerek sikeres alkalmazásában. Ebből a szempontból ez a módszer – még ha korlátozott eredményeket is hozott – megfelelőnek bizonyult egy erősen stigmatizált csoporttal kapcsolatban, mivel sikeresen közvetítette a támogató intézményes normákat, és hozzájárult az ezzel kapcsolatos tudatosság és további személyes kapcsolat iránti hajlandóság növeléséhez. Ez valószínűleg éppen az intervenció kevésbé direkt és inkább személyközi jellegének köszönhető, összhangban azokkal a tanulmányokkal, amelyek a közvetlenül csoportközi fókuszú módszerek ellenállást kiváltó hatására hívják fel a figyelmet (Cavazza–Butera 2008, Dixon et al. 2007).

ÁLTALÁNOS MEGVITATÁS ÉS KORLÁTOK

Kísérletünket egy terepen végeztük – tehát nem laborban szimulált – intervenció keretein belül végeztük pszichológushallgatók körében, így nem tudott megvalósulni egy teljes mértékben kontrollált elrendezés és az optimális mintanagyság. Ugyanakkor a két vizsgálat mégis hozzá tudott járulni ahhoz, hogy jobban megértsük, milyen lehetőségek rejlenek a csoportközi kontaktusra épülő intervenciókban optimális társadalmi feltételek hiányában. Az interakciós hatás hiánya az első vizsgálatban, és korlátozott megjelenése a másodikban arra int, hogy ne bízzuk el túlságosan magunkat az intervenció hatásosságával kapcsolatban. Ugyanakkor az eredményeink megerősítik a közvetlen intézményes normák jelentőségét a tágabb társadalmi normákkal szemben (ld. Neményi 2012), továbbá kiderül, hogy a támogató intézményes normák észlelése már egy olyan intervenció segítségével is kiváltható, amely csupán egy rövid ideig tartó pozitív csoportközi kontaktusra ad lehetőséget. Ezt a hatást valószínűleg felerősítette, hogy lehetetlen volt maszkolni az intervenció célját, ami a csoporttagság kiugróságát növelhette a személyközi interakció során (ld. Brown–Hewstone 2005). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy mindkét vizsgálat résztvevői szociálpszichológia kurzuson is részt vettek a két tesztelés között, amelyek szintén felelősek lehetnek az idői főhatásokért, amit alátámasztott a naiv kontrollcsoport attitűdváltozása is a második vizsgálatban.

Összefoglalásként, egy nagymértékben szegregált társadalomban, ahol hiányoznak az előítélet-mentesség normái, a pozitív csoportközi kontaktus élménye közvetlenül csupán kevésbé alakítja az attitűdöket és a sztereotipizálásra való hajlamot, viszont egyfajta tudatosságot alakít ki az adott intézményi kontextus előítéletmentes normáival kapcsolatban. Habár vegyes eredményeket kaptunk a kollektív cselekvési szándékkal, optimisták vagyunk az intézményi norma észlelésében bekövetkező változás miatt, amely megadhatja a szövetségesként való fellépés lehetőségét, alapul véve az összefüggést, hogy a kollektív cselekvésbe való bekapcsolódásban kulcsszerepet játszanak a csoportnormák (van Zomeren–Postmes–Spears–Bettache 2011).

KONKLÚZIÓ

Az eredményeink nem adnak egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy a „*fast friends*” módszer az előítélet-csökkentés sikeres eszköze lehet-e egy olyan társadalomban, ahol gyengék az előítélet-mentességre vonatkozó társadalmi normák egy olyan csoporttal szemben, amely erősen stigmatizált és nyíltan elutasított, és akikkel korlátozott a pozitív csoportközi találkozás lehetősége. Ugyanakkor az eredményeink azt mutatják, hogy a pozitív kontaktus megteremtésén keresztül létre lehet hozni a támogató intézményes normát, és nagyobb fokú tudatosságot a változtatás szükségességével kapcsolatban, és ezáltal akár közelebb is kerülhetünk ahhoz a célhoz, amit a „*fast friends*” intervencióval eredetileg kitűztünk. Az eredmények alapján tehát úgy gondoljuk, hogy van lehetőség a változtatásra, azonban a pozitív személyközi élményeken alapuló attitűdváltoztatási kísérletek csakis a diverzitást támogató intézményes normák segítségével lehetnek eredményesek.

Hivatkozások

- Allport, G. W. (1954) *On the nature of prejudice*. Boston, MA: Addison-Wesley.
- Ata, A. – Bastian, B. – Lusher, D. (2009) Intergroup contact in context: The mediating role of social norms and group-based perceptions on the contact–prejudice link. *International Journal of Intercultural Relations*, 33, 498–506. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijintrel.2009.05.001>
- Aron, A. – Aron, E. N. – Smollan, D. (1992) Inclusion of Other in the Self Scale and the structure of interpersonal closeness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 596–612. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.63.4.596>
- Aron, A. – Melinat, E. – Aron, E. N. – Vallone, R. D. – Bator, R. J. (1997) The experimental generation of interpersonal closeness: A procedure and some preliminary findings. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 363–377. <http://dx.doi.org/10.1177/0146167297234003>
- Binder, J. – Zagefka, H. – Brown, R. – Funke, F. – Kessler, T. – Mummendey, A. – Leyens, J.-P. (2009) Does contact reduce prejudice or does prejudice reduce contact? A longitudinal test of the contact hypothesis among majority and minority groups in three European countries. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 843–856. <http://dx.doi.org/10.1037/a0013470>
- Bordács M. (2001) A pedagógusok előítéletességének vizsgálata roma gyerekeket tanító pedagógusok körében. *Új Pedagógiai Szemle*, február. Letöltve: 2016. ápr. 24. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00046/2001-02-ta-bordacs-pedagogusok.html>
- Brown, R. – Hewstone, M. (2005) An integrative theory of intergroup contact. *Advances in Experimental Social Psychology*, 37, 255–343.
- Cavazza, N. – Butera, F. (2008) Bending without breaking: Examining the role of attitudinal ambivalence in resisting persuasive communication. *European Journal of Social Psychology*, 38, 1–15.
- Cehajic, S. – Brown, R. – Castano, E. (2008) Forgive and forget? Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29, 351–367. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9221.2008.00634.x>
- Crandall, C. S. – Eshleman, A. (2003) A justification-suppression model of the expression and experience of prejudice. *Psychological Bulletin*, 129, 414–446. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.129.3.414>
- Davies, K. – Wright, S. C. – Aron, A. – Comeau, J. (2013) Intergroup Contact through Friendship: Intimacy and Norms. In G. Hodson & M. Hewstone (szerk.), *Advances in Intergroup Contact*. New York: Psychology Press. 200–229.
- Davies, K. – Tropp, L. R. – Aron, A. – Pettigrew, T. F. – Wright, S. C. (2011) Cross-Group Friendships and Intergroup Attitudes A Meta-Analytic Review. *Personality and Social Psychology Review*, 15, 332–351. <http://dx.doi.org/10.1177/1088868311411103>
- Dixon, J. – Durrheim, K. – Tredoux, C. (2007) Intergroup contact and attitudes toward the principle and practice of racial equality. *Psychological Science*, 18, 867–872. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01993.x>
- Dixon, J. – Tropp, L. R. – Durrheim, K. – Tredoux, C. (2010) “Let Them Eat Harmony” Prejudice-Reduction Strategies and Attitudes of Historically Disadvantaged Groups. *Current Directions in Psychological Science*, 19, 76–80. <http://dx.doi.org/10.1177/0963721410363366>
- Enyedi Zs. – Fábán Z. – Sik E. (2004) „Nőttek-e az előítéletek Magyarországon?” In Kolosi T. – Tóth István Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*, 375–399. Budapest: TÁRKI.

- Erőss G. – Gárdos J. (2007) Az előítélet-kutatások bírálatához. *Educatio*, I, 17–37.
- Faul, F. – Erdfelder, E. – Buchner, A. – Lang, A.-G. (2009) Statistical power analyses using G* Power 3.1: Tests for correlation and regression analyses. *Behavior Research Methods*, 41, 1149–1160. <http://dx.doi.org/10.3758/brm.41.4.1149>
- Festinger, L. – Back, K. W. – Schachter, S. (1950) *Social pressures in informal groups: A study of human factors in housing*. Stanford: Stanford University Press.
- Gergen, K. J. (1973) Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 309–320. <http://dx.doi.org/10.1037/h0034436>
- Havas G. – Kemény I. – Liskó I. (2002) *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet, Új Mandátum.
- Hewstone, M. – Brown, R. E. (1986) *Contact and conflict in intergroup encounters*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hewstone, M. (1996) Contact and categorization: Social psychological interventions to change intergroup relations. In Macrae, C. N. – Stangor, C. – Hewstone, M. (szerk.) *Stereotypes and stereotyping*. New York, NY: Guilford Press, 323–357.
- Hopkins, N. – Kahani-Hopkins, V. (2006) Minority group members' theories of intergroup contact: A case study of British Muslims' conceptualizations of Islamophobia and social change. *British Journal of Social Psychology*, 45, 245–264. <http://dx.doi.org/10.1348/014466605x48583>
- Kemény I. – Jankó B. – Lengyel G. (2004) *A magyarországi cigányság 1971–2003*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest: Gondolat.
- Kertesi G. (2005) *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2005) Általános iskolai szegregáció, II. rész. *Közgazdasági Szemle*, LII. (5.), 462–479.
- Lewis, A. E. – Chesler, M. – Forman, T. A. (2000) The impact of „colorblind” ideologies on students of color: Intergroup relations at a predominantly White university. *Journal of Negro Education*, 69, 74–91.
- Messing V. – Bernáth G. (2012) Szélre tolva: Roma médiakép 2011. *Médiakutató: Médiaelméleti Folyóirat*, 1, 18–28.
- Neményi M. (2007) Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái, *Educatio*, 16, 84–98.
- Neményi M. (2012) Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra. *Szociológiai Szemle*, 22, 27–53.
- Paczári V. (2012) Előítéletek egy debreceni egyetemisták körében. *Metszetek*, 4, 232–243.
- Page-Gould, E. – Mendoza-Denton, R. – Tropp, L. R. (2008) With a little help from my cross-group friend: reducing anxiety in intergroup contexts through cross-group friendship. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 1080–1094. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.95.5.1080>
- Paolini, S. – Hewstone, M. – Cairns, E. – Voci, A. (2004) Effects of direct and indirect cross-group friendships on judgments of Catholics and Protestants in Northern Ireland: The mediating role of an anxiety-reduction mechanism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 770–786. <http://dx.doi.org/10.1177/0146167203262848>
- Pettigrew, T. F. (1998) Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65–85. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65>
- Pettigrew, T. F. – Tropp, L. R. (2006) A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751–783. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>

- Pettigrew, T. F. – Tropp, L. R. (2008) How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38, 922–934. <http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.504>
- Shelton, J. N. (2003) Interpersonal concerns in social encounters between majority and minority group members. *Group Processes & Intergroup Relations*, 6, 171–185. <http://dx.doi.org/10.1177/1368430203006002003>
- Szalai J. (2010) A szabadságtalanság bővülő körei: Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről”. *Esély*, 10, 3–22.
- Tropp, L. R. – O’Brien, T. C. – Migacheva, K. (2014) How peer norms of inclusion and exclusion predict children’s interest in cross-ethnic friendships. *Journal of Social Issues*, 70, 151–166. <http://dx.doi.org/10.1111/josi.12052>
- Tropp, L. R. – Pettigrew, T. F. (2005) Relationships between intergroup contact and prejudice among minority and majority status groups. *Psychological Science*, 16, 951–957. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9280.2005.01643.x>
- Turner, R. N. – Hewstone, M. – Voci, A. (2007) Reducing explicit and implicit outgroup prejudice via direct and extended contact: The mediating role of self-disclosure and intergroup anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93, 369–388. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.93.3.369>
- Turner, R. N. – Hewstone, M. – Voci, A. – Vonofakou, C. (2008) A test of the extended intergroup contact hypothesis: The mediating role of perceived ingroup and outgroup norms, intergroup anxiety and inclusion of the outgroup in the self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 843–860. <http://dx.doi.org/10.1037/a0011434>
- Vidra, Zs. – Fox, J. (2012) *The Rise of the Extreme Right in Hungary and the Roma Question: The radicalization of media discourse* [Research report]. Accept Pluralism Research Project, Tolerance, Pluralism and Social Cohesion: Responding to the Challenges of the 21st Century in Europe. European University Institute; Robert Schuman Centre for Advanced Studies. Elérhető: <https://cps.ceu.edu/sites/default/files/publications/cps-policy-brief-accept-pluralism-rise-of-extreme-right-in-hungary-and-roma-question-2012.pdf>
- Virág T. (2006) Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer, *Szociológiai Szemle*, 1, 127–139.
- Wright, S. C. – Aron, A. – McLaughlin-Volpe, T. – Ropp, S. A. (1997) The extended contact effect: Knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 73–90. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.73.1.73>
- Wright, S. – Brody, S. – Aron, A. (2005) Intergroup contact: Still our best hope for reducing prejudice. In C. S. Crandall & M. Schaller (szerk.) *The social psychology of prejudice: Historical perspectives*. Seattle: Lewinian Press. 115–142.
- Wright, S. C. – Lubensky, M. E. (2009) The struggle for social equality: Collective action versus prejudice reduction. In S. Demoulin, J. P. Leyens & J. F. Dovidio (szerk.) *Intergroup misunderstandings: Impact of divergent social realities*. New York: Psychology Press. 291–310.
- van Zomeren, M. – Postmes, T. – Spears, R. – Bettache, K. (2011) Can moral convictions motivate the advantaged to challenge social inequality? Extending the social identity model of collective action. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14, 735–753. <http://dx.doi.org/10.1177/1368430210395637>

FÜGGELÉK

Az elő- és utóteszt itemei

Az általános értékelő szemantikus differenciál skála tételei (1–5 közötti skála):

melegszívű – rideg, negatív – pozitív, barátságos – ellenséges, megbecsülendő – megvetendő,
gyanús – megbízható, csodálatraméltó – undort keltő

Romaellenes attitűdök skála tételei (az 1–5 közötti skálán az 1: Egyáltalán nem értek egyet, az 5: Teljes mértékben egyetértek)

– *sztereotipizálás alskála:*

A romáknak több segítséget kellene adni, mint a nem romáknak.

A romák gondjai megoldódának, ha végre elkezdenének dolgozni.

A romák közül sokan azért nem dolgoznak, mert nem kapnak munkát. (fordított tétel)

A roma családokban azért van olyan sok gyermek, mert az utánuk kapott családi pótlékból akarnak megélni.

– *diszkrimináció elfogadása alskála:*

A romákat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együtt-élésre.

Csak helyeselni lehet, hogy még vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a romákat nem engedik be.

A roma lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát.

Minden roma gyermeknek joga van arra, hogy a nem romákkal közös iskolai osztályokban tanulhasson. (fordított tétel)

Kihagyott item, amelynek nem volt jó illeszkedése az alskálákhoz:

A romák között ugyanannyi a bűnöző, mint a hasonló körülmények között élő nem romák között. (fordított tétel)

Kontaktus szándékára vonatkozó item (az 1–5 közötti skálán az 1: Egyáltalán nem értek egyet, az 5: Teljes mértékben egyetértek) Szívesen elmenne olyan összejövetelre, ahol romák is vannak?

Kollektív cselekvési szándék tételek (az 1–5 közötti skálán az 1: Egyáltalán nem értek egyet, az 5: Teljes mértékben egyetértek)

El tudná képzelni magáról, hogy az esélyegyenlőségért dolgozzon egy civil szervezetben?

Szívesen dolgozna olyan civil programban, amely a cigányok elleni előítéletek csökkentését célozza?

Szívesen részt venne a jövőben egy, a cigánysággal való szolidaritást kifejező megmozduláson?

Manipuláció-ellenőrző kérdések

Az ismerkedésen a beszélgetőpartnerem a:

<a roma hallgatókat tömörítő szervezet> hallgatója volt

<az egyetem> pszichológia szakos hallgatója volt
egyéb

Kiderült-e a beszélgetés során az ön számára a partnere származása?

Igen – Nem, Ha igen... Roma – Részben roma – Egyéb származású

Az utótesztben hozzáadott itemek

Véleményváltozás percepciója:

Megváltozott-e a véleménye az első kitöltés óta a romákkal kapcsolatban?
(a választ 1–5 skálán kértük, ahol 1: egyáltalán nem, 5: teljes mértékben)

Kontaktus értékelése:

Röviden írja le, hogy milyen élmény volt az ön számára az ismerkedési esemény:
(nyitott kérdés)

A második vizsgálat hozzáadott tételei:

Észlelt normák (a választ 1–5 skálán kértük, ahol 1: egyáltalán nem, 5: teljes mértékben)

Magyarországon az állami intézmények (pl. bíróság, iskolák, egészségügyi intézmények) támogatják azokat a programokat, amelyek a romákkal szembeni előítéletek csökkentésére irányulnak.

Az ELTE támogatja azokat a programokat, amelyek a romákkal szembeni előítéletek csökkentésére irányulnak.

A BA szociálpszichológia kurzus támogatja azokat a programokat, amelyek a romákkal szembeni előítéletek csökkentésére irányulnak.

FORTÉLYOS FÉLELMEK

NEGATÍV VISZONYLATOK SZOCIOKULTURÁLIS ÉS IDEOLÓGIAI BEÁGYAZOTTSÁGA²

ABSZTRAKT

Az elmúlt évek a migrációs problematika ugrásszerű felívelését hozták mind a hazai, mind a nemzetközi nyilvánosság színterén. Az új jelenségek a mélyebben meghúzódó attitűdök kutatására és különböző vonatkozásokban végbement átrendeződéseik újragondolására készítetnek. A jelen tanulmány az MTA-ELTE Peripato Kutatócsoport 2014 tavaszi felvételén alapul, amely a bevándorlásról és a külföldiekkel kapcsolatos attitűdökről, sztereotípiákról is tartalmazott egy kérdésmodult. Bár a terepmunka még a menekültválság nagyobb hullámai előtt zajlott, e modul és további kérdésblokkok a közgondolkodás átfogóbb szemléleti mintáinak elemzését is lehetővé teszik. A megállapítások az outgroup- és ingroup-fókuszok külön szindrómáinak érvényesülését támasztják alá; ez a kétirányú megközelítés nem magától értetődő a negatív és pozitív viszonyulások többnyire reciprok működését feltételező irodalomban. A két dimenzió alapján továbbá egy négyelemű tipológia rajzolódik ki, amely a befogadás/kirekesztés szempontjából két ideológiailag koherensnek tekinthető, és két ilyen szempontból „eklektikus” (az általános bizalom vagy ressentiment másfajta köznapi logikáihoz kapcsolódó), összességében nagyobb létszámú típust foglal magába. Az elemzések a szociodemográfiai és a kulturális-ideológiai mozzanatok részben eltérő magyarázó együtteseit vázolják az attitűdök ingroup- és outgroup-tengelyeit, másrészt a szemléleti logika koherens és „rendhagyó” szegmenseit tekintve; a regionális-kontextuális tényezők, a gazdasági erőforrások szintje és dinamikája, valamint az ideológiai-politikai tengelyek egyaránt a meghatározó befolyások közt szerepelnek. A migrációs attitűdök közgondolkodásbeli helyéről a képet végül egy olyan (szemantikai hálózatra épülő bipartit) networkkrajzolat egészíti ki, amelynek alapelemeit a csoportközi attitűdök vizsgált metszetei, illetve három (bal/jobb, liberális/konzervatív, mérsékelt/radikális) ideológiai-politikai dimenzió kölcsönös összefüggései alkotják.

Kulcsszavak: csoportközi attitűdök, outgroup/ingroup fókusz, menekültválság, negatív viszonylatok, bipartit network

1 MTA-ELTE Peripato kutatócsoport

2 Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 61–88,
DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.61

1. A PROBLÉMA, TÁGABB AKTUALITÁSOKKAL

E tanulmány kidolgozására óhatatlanul rányomták bélyegüket azok a menet közbeni események – menekültválság és az Európába özönlő milliányi népesség, a terrorakciók világszerte gyűrűző hullámai –, amelyeket, s nem utolsósorban a közvéleményre való hatásait a téma kapcsán, egyszerűen nem lehet mellőzni. Az alapul szolgáló empirikus eredmények 2014-ből valók, s ez a körülmény kétségkívül mérsékli a relevanciájukat. Ugyanakkor bizonyos előnnyel is jár: inkább engedi látni a gondolkodási struktúrák tartósabb beágyazottságait. Bár az aktuális reakciók gyakran pánikhatás nyomán és a politikai vonzalmak következtében formálódnak, a megelőző időszakból származó adatok lehetővé teszik, hogy a közgondolkodás látens elemeit, „népérzületi” komponenseit³ ezektől a tényezőktől mentesebben vegyük szemügyre.

Az aktuális véleményekben a változások ütemét jól szemléltetik a témakörben az elmúlt időszakban gyakoribbá vált közvélemény-kutatások. Ezek mindenképp árnyaltabb képet adnak, mint a napi publicisztika nem ritka fekete-fehér beállítása. A Tárki jelenleg is folyó kutatássorozatának első eredményei (2015) még a jelzett események után is a közgondolkodás csekély átrendeződésére utaltak. Az ott alkalmazott hármas tipológia⁴ alapján a „xenofóbok” aránya nem emelkedett tovább a 2015 első feléhez képest, ha az elmúlt jó két évtizedben megfigyelt legmagasabb szintek táján alakult is. Sőt, ez az arány a témában beindult közéleti viták, a civil szerveződések menekültügyi akciói nyomán valamelyest még csökkent is. Hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők a nemzetközi összehasonló kutatások eredményeiben is. A visegrádi országokban a CEORG (illetve a hazai felvételt illetően szintén a Tárki) égisze alatt végzett 2015. októberi kutatás az aktuális fejlemények nyomán e szűkebb régióban bizonyos kiegyenlítődésről tanúskodott (a háborús övezetektől érkező menekültekkel szemben ezen belül a cseh és a szlovák közhangulat mutatkozott a legelutasítóbbnak). A DEREK kutatássorozat⁵ elmúlt másfél évtizedből való eredményei a régiót az idegenekkel szembeni toleranciában a nemzetközi mezőny alsó mezőnyéhez kapcsolták. A hazai közgondolkodás megosztottságáról és ellentmondásos belső szerveződéséről adott képet a Publicus 2015. szeptemberi felvétele (a tetőző civil aktivitáshoz és a menekülő útvoznak ideiglenes megnyitásához közeli dátummal).⁶ Míg a felvétel során leggyakrabban választott kijelentések közül csaknem mindenki (87%) volt azon a véleményen volt, hogy Európa nem fog tudni megbirkózni a menekültek áradatával, kétharmadnyian voltak azok is, akik úgy vélekedtek, hogy a menekülteken segítenünk kell, és 52%-os többségben azok, akik humánusabb bánásmódot igényeltek velük kapcsolatban. A kerítésügyben az eszköz hatékonyságával kapcsolatos szkeptikus többségi álláspont még erősödött is nyárról az ősz elejére.⁷

3 E fogalmi megkülönböztetésekről lásd Angelusz 1983.

4 A kutatássorozat a xenofóbok (idegenellenesek) és az idegenbarátok csoportjai mellett egy harmadik, a kettő között elhelyezkedő mérlegelő csoportot is megkülönböztet. Simonovits (2014) ismerteti a Tárki felvételeiben több mint két évtizede alkalmazott kérdést (a menedékkérők feltétlen vagy szelektív befogadására, illetve feltétlen elutasítására vonatkozóan), amelyre e hármas tipológia épült.

5 Lásd a fentieket Tárki–CEORG 2015, illetve Juhász et al. 2014.

6 Lásd Publicus Research 2015.

7 A vélekedések ambivalenciáira, nyilvános normák és a vélt személyes felelősség szerepére utal ugyanakkor,

Szembetűnő a fentiek és a Medián év végi eredményei közti kontraszt.⁸ Míg a kerítés kérdésében már az intézet kora őszi felvétele is a kormányálláspont támogatottságát jelezte, ez közel 20%-ot növekedve túlnyomó (87%-os) többséggé vált november végére. Az uniós kvótajavaslat korábbi enyhe többségi elfogadottsága is a teljes ellentétére változott. A vizsgálat a népesség valamennyi politikai szegmensében hasonló elmozdulásokra hívta fel a figyelmet – a pártpreferenciáktól nem teljesen függetlenül. Az időtényező hangsúlyos szerepére utal,⁹ hogy míg a tavaszi plakátkampány, kormányzati propaganda hatása a nyári-kora őszi eredmények alapján még nem mutatkozott kifejezetten átütőnek, az alig két héttel a párizsi terrordráma után lezajlott felvétel már a hazai közvélemény jelentős áthangolódását regisztrálta.¹⁰

Röviden érdemes megemlíteni a nemzetközi tapasztalatokat, esetenként párhuzamos tendenciákat is. Az Eurobarometer 2015. szeptemberi felvétele¹¹ (még az említett párizsi események előtt) arról adott számot, hogy 2013-hoz képest a problématerületek, kihívások rangsorában messze a bevándorlás és a terrorizmus vitte a prímet, felfelé mozdulva. Jelentősebb különbségek mutatkoztak az Unión belüli munkaerőmozgásnak, esetleges áttelepüléseknek egy-egy ország gazdasági és kulturális életére való befolyását illetően. Az új tagországok válaszdói ezen belül jóval több fenntartást fogalmaztak meg főként a munkaerőpiacot, a gazdasági kihatásokat tekintve (a magyar adatok ez utóbbi mezőnybe tagozódnak be, míg egy említett felvételhez hasonlóan e téren is a cseh és szlovák véleményekben fejeződött ki a legtöbb averzió).

A 2016-os elnökválasztási kampánnyal és az előválasztásokkal felfutó amerikai kutatások is a közgondolkodás hangsúlyváltásait tükrözik. A Quinnipec University Poll (2015. decemberi) felvétele az aktuális problémák rangsorát illetően a demokrata és a republikánus szavazók közötti szokatlan méretű eltérésekről számolt be. Míg az előbbieknél a munkanélküliség, az utóbbiaknál a terrorizmus témája vezette a problémalistát.¹² Noha a terrorizmus világhulláma San Bernardinoval az amerikai terepen is látványosan megjelent, közvetlen és gyökeresen eltérő kihatása aligha lehetett a különböző pártállású szavazókra nézve; a szemléleti platformok különbségei, esetleg az egyes pártkampányok, központi szereplők iránti érdeklődés eltérő foka is szerepet játszhat az észlelt problémarangsorok e szokatlan mértékű differenciáiban.¹³

hogy abban a másik kérdésben, amely egy elképzelt helyzetben arról érdeklődött, hogy a kérdezett személy szerint szintén megépítette volna a kerítést, az elutasító álláspont szintén többségben volt, azonban ez az 51%-os válaszarány már néhány százalékkal alacsonyabb volt, mint két hónappal korábban.

8 Lásd Hann–Róna 2015.

9 Nem kizárt, hogy az időtényező kétségtelen szerepe mellett egyes felvételek általános tematikája és kérdésblokkjainak eltérő kontextusa is hatással lehetett az eredmények közti különbségekre.

10 És a kronológiai hűség kedvéért, közvetlenül a jelen átdolgozott kézirat leadása előtt jelent meg az a sajtóközlemény, amely a Tárki kutatássorozatának újabb publikációja alapján 2016 elején az idegenellenesség minden korábbinál nagyobb mértékéről adott hírt.

11 Eurobarometer 84.

12 Sőt e 30%-os arányhoz csatlakozott a bevándorlás témájának 11%-os részesedése; a demokrata szavazóknál ugyanezek mindössze 10, illetve 3%.

13 Sőt e mozzanatoknak a republikánus táboron belüli kitüntetett szerepe mutatkozik meg abban, hogy

A nemzetközi kutatási tapasztalatok arra hívják fel a figyelmet, hogy bizonyos veszélyforrások korábbinál drasztikusabb megjelenése, a mindennapok biztonságának észlelt megingása nyomán a közhangulat élesen változhat. A szóban forgó vélemények ellentmondásos és törékeny, sok tekintetben szituatív jellege nem jelenti, hogy adott szituációkban e vélekedések, vagy akár csak a közvéleményről alkotott kép, az azzal kapcsolatos várakozások ne nyomhatnák rá jelentősen a bélyegüket a nyilvánosság egy-egy terepén a látásviszonyok aktuális alakulására.

A jelen tanulmány az idegenekkel, kisebbségekkel, a külső és a saját csoportokkal kapcsolatos gondolkodási sémák vizsgálatára tesz kísérletet. Elsőként e beállítódások szerveződésének kérdésével, egy vagy inkább több látens dimenzió érvényesülésével foglalkozik. Majd ezeknek az elemzéseknek az alapján egy olyan tipológiai modellt vázol fel, mely egyrészt a külső és belső fókusz önálló szerepét emeli ki, másrészt lehetőséget nyújt a befogadás/kirekesztés szempontjából vett ideológiai koherencia eltérő fokával jellemezhető, ilyen szempontból kongruens vagy „eklektikus” (az előbbihez képest másfajta szemléleti logikákat követő) népelemszegmensek megkülönböztetésére. A vizsgálódás további tárgya a beállítódások egyes dimenzióinak és típusainak szociokulturális beágyazottsága, külön figyelemmel az attitűdváljak és szemléleti szegmensek szerinti eltérésekre. Végül egy szemantikai csomópontokra épülő kapcsolathálózati rajzolat egészíti ki a vizsgált viszonyulások, köztük a migrációs attitűdök közgondolkodásbeli elhelyezkedéséről alkotott képet. A tanulmány ezekre a csomópontokra épül a konceptuális kiindulópontok felvázolásától (2. rész) az egyes változók mérésén és a felhasznált módszerek ismertetésén keresztül (3. rész) az eredmények bemutatásáig (4. rész) és a nyitott kérdésekre, további irányokra is kitekintő összefoglalásig (5. rész).

2. KONCEPTUÁLIS KIINDULÓPONTOK

Peter Blau (1994) minden elődjénél hangsúlyosabban kísérte meg a csoportközi interakciók alakulását tisztán strukturális tényezőkkel magyarázni (mint például csoportméret, homogén vagy heterogén eloszlás, bizonyos tulajdonságok, pozíciók együtt járása vagy szétválása). A kontaktusok esélyével, a (sokdimenziós) társadalmi térben elfoglalt helyek közelségével valóban meghatározó mozzanatokot ragadott meg. Némiképp más tartalmi implikációkkal járt volna ugyanakkor a távoli pozíciók redukált kapcsolódási valószínűségéből való – ugyanúgy lehetséges – kiindulás. Empirikus vizsgálódásainak eredményei Blaut később egy olyan „szegregációs klauzula” beiktatására vezették, amely a fenti típusú strukturális hatások érvényét a csoportközi mozgásokat konszenzusosan nem akadályozó (vagy másként, nem előítéletes) közegekre korlátozta. Míg az elméleti építmény ezzel realiztikusabbá vált, a szóban forgó kulturális vonatkozások feltárása már más megközelítésekre maradt.

míg e szavazói szegmensben belül az aktuálisan éllovas Donald Trump választása főként a terrorizmus kiemelt említésével jár együtt, addig a munkanélküliség problémáját hangsúlyozók inkább más jelölteket részesítenek előnyben. A választói viselkedés amerikai polarizációjának lényeges – politikai, pártjellegű – elemeire világít rá Hetherington (2009), és sok tekintetben ezekre a megállapításokra is támaszkodva aktuálisabban a Vox/Morning Consult projekt (Taub 2016).

A társadalmi távolságok egyik úttörő kutatója, Bogardus (1926) a korabeli viszonyok közt alighanem világosabban érzékelhetően fogalmazott úgy, hogy a csoportok közti távolságtartás funkciója nem utolsó sorban a „kivívott” társadalmi státus fenntartása, értékvesztéstől való megőrzése. A kapcsolathálózati és társadalmi tőke irodalmának (részben már Blau utáni) fejleményei például egyes kontaktusok s a velük kapcsolatos társadalmi miliók presztízsét, az ázsiójukkal kapcsolatos státusszignálokat tették vizsgálat tárgyává.¹⁴ A networkkutatások egy, a társadalmi homofília különböző dimenzióit új típusú eszközökkel megközelítő vonulata (például McPherson et al. 2014) további elemekkel egészítette ki a faji-etnikai tényezőknek a csoportközi kapcsolatok – illetve kapcsolathiányok – terén már Blau és Schwartz (1984) által kimutatott, majd Marsden (1988) kapcsolathálózati eszközökkel is megerősített vezető szerepét Amerikában.

A szociálpszichológiai kiindulású attitűdkutatások számára általában kulcskérdés a vélekedések minél egyszerűbb (lehetőleg egy dimenziós) és minél magasabb mérési szintű (lehetőleg lineárisan megragadható) leképezése. A komparatív metodológia (különböző közegekre, eltérő kulturális környezetekre vonatkoztatott) strukturális ekvivalencia igénye sok tekintetben hasonló gyökerekről fakad.¹⁵ Például a szélsőjobboldali attitűdökre irányuló mérések metodológiája, részben deduktív jellege annyiban is igazodik ezekhez a metodológiai kiindulópontokhoz, mivel egy meghatározott népességszegmens meghatározott tulajdonságokkal való körülírása bizonyos fokig eleve garantálja a belső koherenciát, az egyes elemek közti empirikus összefüggések magas szintjét. Más a helyzet, ha az előbbihez képest szélesebb népességszegmensek gondolkodásmódjára, s azok – bizonyos elméleti vagy ideológiai kiindulópontok szerint – nem feltétlenül koherens jellemzőire irányul a vizsgálat. Az attitűdkutatások terén fontos fordulat volt, amikor Cacioppo és munkatársai (1997) arra a következtetésre jutottak, hogy bizonyos tárgyak pozitív és negatív vonatkozásai nem egy adott skála végpontjaiként, inkább két különböző skála elemeiként ragadhatók meg; s hogy következményeit tekintve a negatív vonatkozás többnyire hangsúlyosabb szerepet játszik ezen belül. Haidt és munkatársai (2009) újabb kutatásai a bal és jobb (vagy liberális és konzervatív) bináris szembenállás viszonylagosságára hívták fel a figyelmet, s bizonyos fokig ezekkel az eredményekkel csengenek egybe a kapcsolathálózati megközelítésre is építő Baldassarri–Goldberg (2014), illetve DiMaggio–Goldberg (2015) tanulmányokban körvonalazott tipológiai elképzelések az ideológiai mintázatok szerveződésének különböző népességszegmensekben eltérő logikáiról.

Bár a vizsgálódásunk tárgyához közelebb eső területen, az előítéletek kérdéskörében is megfogalmazódtak azok a felismerések, amelyek az ingroup- és outgroup attitűdök reciprok jellegének szükségszerűségét kétségbe vonták, ezek azonban nem bizonyultak a kutatói gyakorlatot tekintve igazán átütő erejűnek. Az e felfogást hangsúlyosan képviselő Brewer (1999) Allport (1954) klasszikus munkájának arra a szövegére hivatkozik egyik fő irodalmi támpontjaként, amely a két vonatkozásban ellentett beállítódások feltételezését domináns áramlatként konstataulta – és az előzményhez képest közel fél évszázad múlva továbbra is a kutatások hasonló szemléleti jelleg-

¹⁴ Így Podolny (2004).

¹⁵ A strukturális ekvivalencia elvének különböző fajta invariancia kritériumairól (az ingelehart-i megközelítés kritikai kontextusában) lásd Lakatos 2015.

zetességéről számolhatott be. Bár Hetherington és kutatótársai (2014) már említett vizsgálatso-rozatának polarizációs hangsúlya maga is a reciprok megközelítéshez szolgálhatott adalékokkal, az etnikai szubkultúrák szerepét kiemelő elemzések az autoriter beállítódások szerveződésének a kisebbségi csoportokban a többségi „normál” mechanizmusoktól eltérő jellegére hívták fel a figyelmet.

Elemzésünk – alapvetően exploratív fókusza mellett – több olyan elméleti implikációtól sem mentes elemet tartalmaz, amelyek a jelzett szakirodalmi kezdeményezéseket egészítik ki, gondolják tovább bizonyos pontokon. 1. Annak tételezése, hogy az outgroup- és ingroup-fókusz szemléleti orientációi nem egymás közvetlen reciprokjai, egymástól bizonyos fokig eltérő komponenseken alapulnak, és részben különböző szociokulturális mintázatokba is ágyazódnak. 2. Míg az ingroup-mozzanat szimbolikus közösség és hagyomány eleme az értékvonatkozások, szemléleti orientációk jelentősebb szerepét feltételezi, addig az outgroup-mozzanat esetében a munkaerő-piaci versenyhelyzet, a globalizációval kapcsolatos fenyegetettség-érzések, az „idegenség” megjelenésének a mindennapi élethelyzetre, életmódra való kihatásai jöhetnek inkább szóba az ezekkel kapcsolatos érdekvonatkozásokkal, személyes vagy csoportszintű szociodemográfiai befolyásokkal együtt. 3. Továbbmenve, míg Converse (1964) és mások nyomán hosszú időn keresztül a koherens szemléleti szerveződések álltak az elméleti érdeklődés előterében – az azoktól való eltérést inkább csak a tájékozottság hiányának tulajdonítva –, az elemzésünk által előnyben részesített megközelítés szerint az ideológiai értelemben inkohere ns szerveződések legalább annyira tipikusak lehetnek. 4. Az előbbie kkel részben összefüggő módon, az ideológiai-politikai befolyások közül nem csupán a bal-jobb, hanem a – köznapi szemléleti jellemzőkhöz közelebbi – liberális-konzervatív és mérsékelt-radikális dimenziók is jelentős szerepet játszhatnak. 5. Amikor az outgroup- és ingroup-alapelemek és az ideológiai-politikai pólusok közti szemantikai jellegű network-kapcsolódásokat vizsgáljuk, egy bináris ellentétekre épülő, világos körvonalú szerveződés helyett szintén egy több pólus szerint szerveződő, kevésbé sematik us mintázatot feltételezünk. E kérdésfeltevések, ha nem is feltétlenül előzmény nélküliek, a hazai, sőt a nemzetközi irodalomban sem széles körben elterjedtek és magától értetődőek, de az utóbbiakban említett kapcsolathálózati elemzési irányok újszerű megközelítéseket is magukba foglalnak.¹⁶

Aktuális hozadékként mindenekelőtt a migrációs témakörnek a csoportközi beállítódások tágabb rendszerében való elhelyezkedését jelölhetjük meg (amely kérdéshez a fentiekben jelzettek közül elsősorban az 1., illetve a szintetikusabb megközelítések után a kiinduló elemekhez ismét visszatérő 5. pont járulhat hozzá). Nem kevésbé jelentős célpont azoknak az élethelyzeteknek, neuralgikus közegeknek a körvonalazása, amelyekhez a fókuszban lévő negatív viszonyulások gyökerei, ressentiment motívumok kiváltói kapcsolódhatnak (e kérdésekhez a 2., 3. és 4. pontokban foglaltak adhatnak támpontokat). És érdeklődésre tarthat számot a kérdéskörnek az ideológiai-politikai erőter hazai kontúrjain belüli elhelyezkedése (ehhez a fentekből főként a 3., 4. és 5. pont szolgálhat adalékkal). Kétségtá n kívül nem kevés kérdésről van szó, és nincs is garancia mindent kimerítő válaszokra. De ha a felmerülő problémák komplexitását tekintjük, sokkal kevesebb el nem is

16 A viszonyulási fókuszok vizsgálatának egy általánosabb szociológiai értelmezési kereteket is magába foglaló sémavázlatát a Függelék 1. ábrája tartalmazza.

úszhatjuk meg, amennyiben valamennyire is árnyalt képet szeretnénk kapni. Az elmúlt pár évben a szélesebb szintén is előtérbe került új jelenségek, közgondolkodásbeli és ideológiai-politikai áttrendeződések értelmezéséhez, bizonyos kérdések újragondolásához a nemzetközi tudományos-ság is csak az első lépéseket tette meg – sok tekintetben még az adekvát kérdések megtalálása a feladat.

3. MÓDSZEREK, DIMENZIÓK, MÉRÉS

Mikor a témakör kutatásában a kulturális mozzanatok, szemléleti sémák megkerülhetetlen szerepe felé közelítünk, nem árt az e téren is jelen levő megismerési korlátokkal kezdeni. Komoly hasznunkra lehetnek itt olyan klasszikus kutatások is, mint a múlt század harmincas éveiből LaPiere (1934) az attitűdöket és a tényleges cselekvést szembeállító – a felépítését tekintve ma is egész korszerűen ható hibrid (kísérleti plusz survey) módszertanon alapuló – vizsgálata. A vizsgálat kapcsán fontos kritikai észrevételek is elhangoztak. Miller és munkatársai (2000) a privát és nyilvános vélemények közti eltérések mindennapos jelenségére világítottak rá. A szintén klaszikus Katz–Allport (1931) kutatás volt a hivatkozási alap arra a tapasztalatra is, hogy bizonyos szituációkban a csoporttársak feltételezett véleménye – s gyakran az erről alkotott téves kép – lehet a meghatározó. Az észrevételek a többnyire hallgatólágos köznapi norma, a rutin interakciók, új kontaktusok során a találkozási partnernek megelőlegezett bizalom működésére is felhívták a figyelmet.

Jóllehet zömüket aktuális közhangulati fókusz jellemzi, a menekültválság kérdéskörében az előljáróban hivatkozott hazai közvélemény-kutatások némelyike a szerkezeti összefüggések mélyebb vonatkozásait illetően is szolgál adalékokkal. A Társi már érintett hármas tipológiájának valamennyi eleme figyelmet érdemel.¹⁷ Már maga a xenofóbia fogalma is rejt magában komplikációkat. Bár a xenofília pozitív érzelmi töltésével szemben a xenofóbia oldalán negatív viszonyulás áll, a szeretet egyik végpontjával szemben a másik oldalon – noha az idegengyűlölet gyakori publicisztikai, de köznapi szóhasználata is így sugallja – gyűlöletről közvetlenül már nem annyira, inkább félelemről, idegenkedésről beszélhetünk. Ha az előbbi többnyire előfeltételezi is az utóbbit, a negatív érzelmek intenzitásának fokozati különbsége nem mellékes. A jelen vizsgálódáshoz is fontos szempontokat adnak azok az elméleti előzmények, amelyek a kérdéskörben a félelem elemére s a mindennapi biztonságérzet hiányának szerepére hívják fel a figyelmet.¹⁸ Végül a tipológia harmadik, formailag közbülső kategóriájánál, az ún. „mérlegelőknél” is érdemes megállnunk. Ha

17 Ezek első tagja a jelen vizsgálódás keretei közt kiemelt kapcsolathálózati megközelítés szempontjából annál érdekesebb, mivel közvetlen tartalmi szálak is fűzik a kapcsolathálózati irodalom – az utóbbi időben előtérbe került – előzőleg említett homofília/heterofília fogalompárhoz (lásd McPherson et al. 2001).

18 Az idegen fogalmával foglalkozó szociológiai, filozófiai irodalom nem utolsó sorban a jellegbeli eltérés köznapi percepcióját és a vele kapcsolatos reflexszerű válaszokat teszi vizsgálat tárgyává. Simmel (1908) az (eredetileg többnyire kereskedelmi tevékenységet folytató) jövevények hiányzó helyhez kötöttségét, s e (részben társadalmi-kulturális) kötetlenségnek a törzsökös népesség számára zavaró voltát emeli ki. Vajda (2015) értelmezésében a közösségbeli azonosság, egyneműség a köznapi identitás olyan horgonya, amelyhez képest az idegenséggel járó szokatlanság, meglepő jelleg a biztonságérzet elvesztésének, a félelemnek, esetleg további frusztrációnak a forrása.

el is tekintünk attól a gyakori interjúszituációs tapasztalattól, hogy a határozott választás elutasítását egyszerűen egy adott tárgygal kapcsolatos tájékozottság hiánya, egyfajta „passzolás” motíválja,¹⁹ a szóban forgó típus jelenléte nem pusztán a dologról való gondolkodás meglétét, hanem esetleg egy, a meglévő – ideológiailag koherens, vagy esetleg csak a sztereotíp megformáltság értelmében rendezett – kognitív sémáktól különböző „alternatív gondolkodás” megjelenését jelezheti. Ahogy korábban szó esett róla, a „nem kongruens” szemléleti válfajok felmutatása az elmúlt időben kulturális irányok felé fordult kapcsolathálózati, de a komplexebb kezelésmódok irányában tájékozódó szociálpszichológiai megközelítéseknek is figyelemre méltó új mozzanata.

A Tárki vizsgálatnak már a Political Capital/DEREX kutatássorozattal összefüggő elméletileg érdekes mozzanata a „jóléti sovinizmus” terminus hazai bevezetése és a bevándorlótól, illetve a megjelenésük következményeitől való félelem mérésében történő alkalmazása. Főként a skandináv országokban néhány évtizede megjelent (radikális, populist) „új-jobboldali” pártok szavazóközönségét mozgatta sok esetben a korábban megszerzett jóléti vívmányok megosztásától, esetleg elvesztésétől való aggodalom. Felmerül, hogy a mi esetünkben ezek az aggodalmak jelentős részben még egy alacsonyabb egzisztenciális szinthez tapadnak.²⁰ Vélhetően az Európában megfigyelt regionális szétválások is legalább részben ezen a tájon eredeztethetők. Ahogy az itt alkalmazott konceptuális keret egy fontos eleme a szükségletek Maslow (1943) által tételezett hierarchikus rendeződése, úgy feltételezhető, hogy azokban a közegekben, ahol az egzisztenciális alapok, alapvető biztonságigények kielégítése eleve ingatagabbak, ott az ezek – valóságos vagy vélt – veszélyeztetettségének aggodalmai is intenzívebben jelentkeznek.

A DEREK-mérések által megkülönböztetett négy analitikus komponens némelyike a jelen kutatási hangsúlyoktól sem áll távol. Így a „félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus” szindróma sok tekintetben rokon az általunk is kiemelt jelenségekkel, de az „előítéletesség, jóléti sovinizmus” komponens is – a fent kifejtettek ellenére. S míg az előbbi nézet-együttes egyértelműen negatív vonatkozású, az utóbbi – egyértelműen pejoratív tartalma ellenére – legalábbis formálisan (a saját csoport értékelését tekintve) egy pozitív elemet is tartalmaz. E megkülönböztetés fontos szempont lesz a következő elemzéseinkben.

Az érdekmotívumok által diktált távolságtartást – részben ezekre épülve – ideologikus megkülönböztetések, orientációs sémák, sztereotípiák, előítéletek jókora halmaza tetézheti, amelyek a csoportközi viszonyok alakulása szempontjából kutatásra érdemesek. Az MTA–ELTE Peripato Összehasonlító Társadalomdinamika Kutatócsoport Válság és Innováció projektjének 2014 tavaszi személyes megkeresésen alapuló 1000 fős országos felvétele²¹ körében egy jelen-

19 Simonovits (ibid) is utal a kérdéssel, illetve a szóban forgó típussal kapcsolatban felmerült módszertani megfontolásokra.

20 A tanulmány empirikus kifejtésében esik majd szó a materialista/posztmaterialista érzékenység vizsgálatában az előbbi póluson az „egzisztenciális” és a „státus-materialista” válfajok szétválásáról.

21 Az országos reprezentatív jellegű személyes survey a jelen elemzésekben is felhasznált témakörök mellett a formális és informális politikai és civil részvétel, a médiafogyasztás és személyes kommunikáció, a kapcsolathálózati erőforrások és társas miliók különböző témaköreit fogta át. A minta szociodemográfiai összetételéről, s a jelen elemzésekben alkalmazott változók alapjellemzőiről a Függelék 1. táblázata ad együttes áttekintést.

több modul irányult idevágó témákra. A kérdőív az Athéni Egyetem Szociológiai Intézete által kidolgozott kérdésblokkot adaptálva többek közt migrációs vonatkozású, a bevándorlással kapcsolatos kérdéseket is tartalmazott. Két éve mindez absztraktabb jelleggel merült fel, mint a majdani eseménysorozat fényében. Viszont – ahogy szó esett róla – bizonyos alapattitűdök, mélyebben fekvő gondolkodási sémák még tisztábban jelenhettek meg, mint aztán később aktuális érzelmek és politikai befolyások által formálódtak.

A mélyebb beágyazottságok vizsgálatát a modulban a migrációs vonatkozás mellett szereplő további kérdéskörök is segítik. Így bizonyos etnikai csoportok iránti előítéletek, meghatározott nemzetekkel, népekkel kapcsolatos sztereotípiák (a klasszikus Buchanan–Cantril 1953 megközelítésre építve), a pluralizmus ignorancia elgondolásnak az Angelusz Róbert által meghatározott kisebbségi vonatkozásokra adaptált változata²² és a tradicionális-autoriter (illetve ellentett) beállítódások egy néhány tételes együttese. Az orientációk, általánosabb szemléleti beállítódások olyan vonatkozásai is rendelkezésre állnak a felvétel moduljai közül, mint a (pozitív viszonyulás szűkebb vagy tágabb csoportkereteit jelző) „bizalom-rádiusz”.²³ A materialista vagy posztmaterialista jellegű tematikus érzékenység egy kommunikációs alapú indexe²⁴ mellett a személyes válságpercepció tételsorozata, illetve a személyes társadalmi-gazdasági státus egy Cantril által bevezetett kérdés-együttese is szerepelt a kérdőívben. A kutatásainkban már hosszabb ideje megkülönböztetett három ideológiai-politikai tengelye, továbbá az ideológiai orientációk egy nyolc identifikációs címkére épülő megközelítése mellett a politikai emóciók (a politika által kiváltott pozitív vagy negatív indulatok) egy – szintén nyolctételes kiválasztáson alapuló – mutatója a vizsgálat további változóblokkja.²⁵

Az elemzésekbe bevont mutatók és módszerek rövidre fogva a következők:

I. Az idegenekkel, kisebbségekkel és a saját csoporttal, közösségekkel kapcsolatos viszonyulások

A. (Anti)migrációs vonatkozások (MIGRATT) – három kérdés alapján az olyan válaszok összesített előfordulása, amelyek az Európai Unión kívülről Magyarországra érkezett számát nagyon soknak, a bevándorlás hatását az országra egészében inkább negatívnak, mint pozitívnak tekintik, illetve arról szólnak, hogy az illetőt zavarná, ha a gyereke bevándorlóval kívánna összeházasodni.

B. Előítéletek (ELOITDSC3) – az utóbbi fajta kérdés egy általánosabb, ugyanakkor meghatározott nemzetiségek, etnikai vagy vallási kisebbségek értelmében specifikusabb változata képezte a szóban forgó index alapját (öt item hierarchikus – Ward módszerű – klaszterezésével, majd hiányzó adatok miatt kieső esetek diszkriminanciaanalízis révén való feltöltésével ezen belül három csoportot különítve el az elzárkozó vagy befogadó viszonyulás

22 Angelusz (1996) a pluralizmus ignorancia tükörpercepció és ettől eltérő változatait különbözteti meg; a jelen alkalmazás a személyeshez képest felülbecsült többségi elutasítás utóbbi verziójához kapcsolódik, az adott tematikai összefüggésben a politikai korrektségnek megfelelő, illetve mellőző álláspontok értelmében.

23 A bizalom kérdéskörének erről az újabb megközelítéséről lásd Delhey et al. 2011.

24 Az itt kirajzolódott három kategória – az eredeti inglehart-i koncepciónál differenciáltabb módon – az egzisztenciális materialista, a státusmaterialista és a posztmaterialista érzékenység típusai.

25 Ez utóbbi mutató szintén az Athéni Egyetem kérdőívtervezetének adaptálása.

fokozatai szerint).²⁶

- C. Politikai (in)korrektség (POLKORRDSC4) – az Angelusz-féle pluralizmus ignorancia kérdéssorozat (háromszor két iteme) alapján képzett index bizonyos típusú politikai diszkriminációk elutasítását vagy elfogadását tekintve (személyes és projektív – észlelt többségi – attitűd alapján egy parlamenti választás szavazási szituációjában).
- D. Külföldiek iránti sztereotípiák (KULFSZTER) – a Buchanan–Cantril-féle megközelítés adaptálása, tizenhat tulajdonság alkalmazásával amerikai, orosz és görög viszonylatban, a pozitív és negatív mozzanatok összesített egyenlege alapján.²⁷
- E. Magyarok iránti sztereotípiák (MAGYSZTER) – a fenti kérdésmodul önkép vonatkozása, a választott pozitív és negatív tulajdonságok egyenlegének hasonló indexe révén.
- F. Tradicionális-autoriter attitűdök (AUTORATT) – tekintély- és hagyományközpontú beállítódások négy sztenderd kijelentésének felhasználásával, Optimal Scaling kategoriális skálázási eljárás (és a kirajzolódott skála tercilis kategorizálása) révén.

II. Szociodemográfiai változók²⁸

- A. Demográfiai adatok
nem, életkor (4 kategória)
- B. Réteghelyzet
iskolázottság (4 kategória), foglalkozási státusz (8 kategória), foglalkozási milió (7 kategória),²⁹ szubjektív osztály-identifikáció (5 kategória), anyagi önbesorolás (5 kategória)
- C. Területi státusz
településtípus (4 kategória), régió (3 kategória)
- D. Vallási, etnikai vonatkozások.
vallásosság (5 kategória), felekezet (3 kategória), kisebbségi családi háttér (önbesorolás alapján)
- E. Ideológiai-politikai identifikáció
bal-jobb (tizenegyfokú skála alapján három kategória), liberális-konzervatív (ua.), mérsé-

26 A hierarchikus klaszterezés által kirajzolt három csoport hiányzó eseteinek feltöltéséhez az öt kiinduló item (meglévő adatainak) újbóli bevonása szolgált alapul a diszkriminancia elemzés idevágó rutinja révén.

27 A kérdésmodul alapadatainak részletesebb bemutatása a változók nagy száma miatt e tanulmány kereteit szétfeszítené, lásd ugyanakkor a kutatásról, s ezen belül e résztémáról Peripato Gyorsjelentést (2015), ezen belül Jelenfi Gábor összefoglalását.

28 A részletesebb kategóriákat külön-külön lásd a regressziós-reziduális elemzések Függelékben közölt adatainál.

29 A Peripato kutatásnak egy, a személyes (jelen és múltbeli) munkajelleg és ágazati pozíciók kívül a családi-ismeretségi nexusok hasonló vonásain alapuló leegyszerűsített változata. Az Angelusz Róberttel végzett Kulturális-interakciós rétegződés vizsgálatokból a kapcsolathálózati és tudásstílus mutatók szélesebb körét bevonó foglalkozási miliómutató alapjairól lásd Angelusz–Tardos 1991, Tardos 2008, bizonyos vonatkozásokban 2015.

kelt-radikális (ua.)

III. Ideológiai-politikai, szemléleti orientációs (közbülső) változók:

- A. Ideológiai orientáció (IDEOCLU4) – nyolc ideológiai orientációs címke közt két tétel választása³⁰ alapján kialakított (hierarchikus Ward) klasztertipológia
- B. Politikai emóciók (POLATTCLU4) – a politika fogalmához társított érzelmek, nyolc megadott tétel közül két item választása alapján kialakított (2Step) klasztertipológia³¹
- C. Bizalom rádiusz (BIZCLU4) – a kapcsolati források különböző köréi, hat megadott kategóriára vonatkozó bizalom különböző foka alapján képzett (Kmeans) klasztertipológia³²
- D. Materialista/posztmaterialista érzékenység (MATPOSZTMAT) – média- és személyes kommunikációs tartalmak megadott toposzai közti témapreferenciák, tizenhat tétel közül vonatkozóan három, illetve öt választás alapján kialakított (2Step) klasztertipológia³³
- E. Észlelt válsághelyzet (VÁLS DINCL4DSC) – a 2008-cal kezdődött válságjelenségek személyes megjelenése, a múltbeli tapasztalatok és jövőbeli várakozások alapján képzett klasztertipológia³⁴
- F. Cantril státuszindex (CANTRKOMBCL4) – a Cantril-féle 11-fokú life satisfaction létra, illetve annak öt éves jövőbeli projekciója alapján kialakított (2Step) klasztertipológia³⁵

Az elemzések közt elsőként a más csoportokkal, etnikai vagy más kisebbségekkel, illetve a saját csoporttal kapcsolatos viszonyulás negatív és pozitív komponenseinek faktor szerveződését és az ezekben meghatározó tényezők szerepét vizsgáljuk. Egy következő lépésben – a feltárt

30 A nyolc alcímke: erős nemzeti érzésű; hívő; szocialista gondolkodású; zöld, környezetvédő; liberális, szabad gondolkodású; szociáldemokrata felfogású; a rend és a stabilitás hívei; konzervatív, hagyománytisztelő emberek (e megközelítésről lásd Angelusz–Tardos 2005).

31 A nyolc tétel (a politika által kiváltott érzelmek): csalódás, lelkesedés, félelem, érdeklődés, düh, elkötelezettség, közömbösség, a részvétel szándéka.

32 A hat kapcsolati vonatkozás: a család; a szomszédok; egy ismeretlen ember; más nemzetiségű ember; más vallású ember; más pártok, politikai nézetek támogatói.

33 A tizenhat téma: államadósság, bűnözés, demokrácia, egészségügy, elvándorlás, euró, hajléktalanság, hitel, infláció, korrupció, munka, munkanélküliség, nyugdíj, oktatás, parlament, recesszió.

34 A megadott válságmomentumok, amelyek közül tetszés szerinti számban lehetett a múltra és a jövőre vonatkozóan választani: munkahely elvesztés; kereset, egyéb járandóság, jövedelem csökkenés; a megélhetési költségeknek a jövedelemnél nagyobb emelkedése; valamilyen szociális juttatás, kompenzáció csökkenése (elvesztése); valamilyen helyi ellátás, önkormányzati intézmény megszűnése; valamilyen adó (illeték) emelkedése (belépése); romló hitelfelvételi lehetőségek; emelkedő deviza-hitel törlesztés; romló vállalkozási lehetőségek; kényszerű külföldi munkavállalás. A kérdéssorozat alapjául a DKMKA MVP 2009-es *Részvétel és képviselet* felvételének idevágó kérdésegysége szolgált. A 2Step klaszterezést a hiányzó esetek feltöltése céljából ez esetben is egy utólagos diszkriminancia-analízis egészítette ki.

35 Az alapkérdés így szólt: „*Kérem, képzeljen el egy olyan létrát, aminek a lépcsőfokai a lenti nullától a fenti 10-ig terjednek. A létra teteje az Ön számára elképzelhető legjobb életet jelképezi, a létra alja pedig az Ön számára elképzelhető legrosszabbat. Kérem, helyezze el magát ezen a létrán, annak megfelelően, hol áll jelenleg.*”

alapidimenziók klaszterezése nyomán – egy viszonyulási tipológia körvonalazódik. Ennek folytatásaként a gondolkodási sémák eltérő logikája alapján a népességet két (ideológiailag koherens és „eklektikus”) részre bontva, az egyes tényezők szerepének az illető szegmensekben külön-külön történő vizsgálatára kerül sor, az eltérő szemléleti logikák szerinti eltérő szerveződések feltárásának és az össznépszerűséghez képest teljesebb magyarázatok elvi lehetőségével. Az empirikus vizsgálódások sora olyan kapcsolathálózati elemzéssel zárul, amely a csoportközi összefüggésekben már vizsgált kiinduló elemeknek és a jelen kutatás során is megkülönböztetett három ideológiai-politikai tengely bevonásával, az e tényezők közt meglévő szemantikai hálózatok, illetve az őket képviselő válaszdói szegmensek közti viszonylatokat tárja fel. A network technikák közt olyan újabb ún. kétoldalú (2-mode) változat kerül alkalmazásra, amely az azonos típusú szereplők, csomópontok (esetünkben az egyes viszonyulási alkomponensek) belső viszonylatai mellett más típusú elemzési egységekkel (esetünkben az egyes ideológiai-politikai tengelyek pólusaival) való összefüggéseket is egyidejű elemzés tárgyává teheti.³⁶ Ennek révén az „egyoldalú” network-képlethez képest a vizsgált csoportközi viszonyulások egy ideológiai-politikai keretű „térképe” kerülhet látókörünkbe.

4. KUTATÁSI MEGÁLLAPÍTÁSOK

4.1. A külső és belső viszonyulási tengelyek szétválása

Az első szerkezetfeltáró elemzés során egyrészt arra kaphatunk választ, hogy a befogadónyitott, illetve kirekesztő-etnocentrikus beállítódások fokozatai egyetlen komponenssel lefedhető-e, vagy több tengely párhuzamos érvényével kell számolnunk. Másrészt arra, hogy a migrációval, bevándorlással kapcsolatos (még a politikai aktualizálódás előtti) „természetes” attitűdök hol foglalnak helyet ebben a szemléleti együttesben. Kezdjük az elemzések sorát az előzőleg leírt hat viszonyulási mozzanat szerveződésének egy faktormodelljével.

36 Az Ucinet SVD szerkezetfeltáró modul alkalmazásával.

1. táblázat.

*Külső és saját csoportokkal kapcsolatos viszonyulások főkomponens-elemzése
(PCA rotált faktorok; MTA–ELTE Peripato Válság és Innováció felvétel 2014, N=801)*

	Faktor	
	1	2
	outgroup fókusz „határ, távolságtartás”	ingroup fókusz „tradicionalizmus”
előítéletek (ELOITCL3_DSC)	,730	
migrációs_attitűdök (neg) (MIGRATT)	,667	
politikai_(in)korrektség (POLKORR)	,520	
külföldi_sztereotípiák (KÜLFSZTER)	-,476	
magyar_sztereotípiák (MAGYSZTER)		,750
tradicionális-autoriter_attitűdök (AUTORATT)		,591
Eigenvalue	1,549	1,057
Variancia %	25,800	17,600
Kumulatív %	25,800	43,400

A hat viszonyulási mozzanat jól elkülönülően két alapkategorizációba szerveződik. A két sztereotípiatényező előjele és helye ezeken belül jól jelzi a dimenziók tartalmi jellegét – a külföldiekkel kapcsolatos sztereotípiák negatív iránya az outgroup-fókusz hasonló jellegű tengelyét az egyik, a saját csoportra, hagyományokra vonatkozóan a pozitív előjel az ingroup fókusz adott jellegét a másik oldalon. Az előbbi dimenzió hangsúlyosan van jelen az előítéleteket megjelenítő index, és világosan kapcsolódik ide a bevándorlókhoz, a bevándorlás jelenségével összefüggő negatív attitűd is. Alapkérdéseinket tekintve közvetlenül releváns a migrációs beállítódási szindróma outgroup vonatkozása. Ha nem is az előzőekhez hasonló súllyal, tartalmilag jól értelmezhetően egészíti ki ezt a szindrómát a potenciális politikai szereplők közti diszkriminációra hajló, a politikai korrektséget mellőző beállítódás is. Az ingroup oldalon a pozitív túlsúlyú önsztereotípiák a hagyományok, a tekintélytiszteltet szerepét hangsúlyozó mozzanattal kapcsolódnak össze egyfajta tradicionális szemléleti irányultság jegyében. Ha figyelembe vesszük az egyes alapelemek széles tárgyi spektrumát és a megközelítésükben, mérésükben meglévő eltéréseket is – amelyek némiképp behatárolják a köztük kimutatható összefüggéseket –, a két komponens összes magyarázata ugyan nem kimagasló, de jelentéktelennek sem tekinthető.

4.2. A tengelyek eltérő szociokulturális beágyazottsága

Az egyes dimenziók önállóságát tekintve további adalékot nyújthatnak azok az elemzések, amelyek az őket kondicionáló szociodemográfiai és orientációs tényezők szerepéről nyújtanak képet. A részmozzanatok plasztikusabb körvonalazása céljából itt olyan (Optimal Scaling CATREG) elemzések alkalmazására kerül sor, amely nemlineáris összefüggések feltárását, alacsonyabb mérési szintű nominális változók bevonását és az egyes kategóriák szerepének külön-külön való megjelenítését is lehetővé teszik.³⁷ Független változóként elsőként a szociodemográfiai,

³⁷ Az Optimal Scaling és regressziós eljárások egyes elemeit összekapcsoló, viszonylag újonnan kifejlesztett (az SPSS kategóriális moduljai közt az elmúlt másfél-két évtizedben megjelent) megközelítésről lásd Meulman–Heiser 2009.

rétégződési mozzanatok és a politikai tagolódást a hazai viszonyok közt sok tekintetben leképező három ideológiai-politikai dimenzió bevonására kerül sor. Függő változóként az előzőleg feltárt két viszonyulási tengely, az outgroup, illetve az ingroup fókusz szerepel, a határ, távolságtartás, illetve a tradicionalizmus jelentésbeli csomópontjaival. Az alábbi táblázat az egyes tényezők globális szerepét jeleníti meg, míg az elemzések további adalékaként részletesebb képet a Függelékben közölt reziduális eredmények vázolják fel.

2. táblázat.

*Az outgroup- és ingroup-fókusz szociodemográfiai és ideológiai-politikai magyarázatai
(Optimal Scaling CATREG regresszióelemzés,
MTA–ELTE Peripato Válság és Innováció felvétel 2014, N=802)*

	outgroup fókusz „határ, távolságtartás”				ingroup fókusz „tradicionalizmus”			
	Beta	F	Sig	Importance	Beta	F	Sig	Importance
életkor (4 kategória)	,129	9,838	,000	,098	,022	,580	,628	-,001
neme (nő+)	,071	3,558	,060	,015	,014	,213	,645	-,001
kisebbségi családi háttér	-,207	16,077	,000	,234	,007	,062	,804	,001
foglalkozás (8 kategória)	,095	6,068	,000	,058	,094	5,816	,000	,041
foglalkozási miliő	,107	7,377	,000	,052	,107	7,622	,000	,049
osztályidentifikáció	,125	12,887	,000	,073	,123	8,634	,000	,100
anyagi önbesorolás	,121	7,896	,000	,026	,074	4,624	,001	,023
településtípus (4 kat.)	,147	11,606	,000	,137	,238	36,338	,000	,267
régió (3 kategória)	,126	8,915	,000	,119	,081	1,744	,175	,023
vallásosság	,056	3,565	,007	,016	,149	15,149	,000	,148
felekezet (3 kategória)	,045	2,223	,084	,019	,027	,951	,415	,000
bal-jobb azonosulás (3 k.)	,110	5,460	,004	,046	,174	16,925	,000	,171
liberális-konzerv. (3 k.)	,028	,805	,447	,002	,094	6,100	,002	,070
mérsékelt-radikális (3 k.)	,151	16,058	,000	,103	,171	20,444	,000	,107
R ²	,176				,205			
adjR ²	,128				,158			

A két tengelyt befolyásoló tényezők közt hasonlóságok és eltérések is felfedezhetők. Nagy vonalakban, az outgroup tengelyt tekintve az erőforrás-jellegű, rétégződési, anyagi-gazdasági és kontextuális (foglalkozási és regionális miliő), az ingroup tengelyt tekintve viszonylag inkább az orientációs (így vallásosság és ideológiai-politikai) változók szerepe domborodik ki. Míg a szociodemográfiai tényezők közt a környezeti hatásokra utaló területi vonatkozások – a lakóhely és régió – mindkét esetben az első számú meghatározók közt jelennek meg (ahogy a változók egészére 100%-ot adó Importance mutatón belül összesítve mindkétszer egynegyeden felüli részarányuk jelzi). Az éles határképzéssel, távolságtartással kapcsolatos első tengelyt a területi ténye-

zökön belül a regionális mozzanat dominálja, míg a tradicionális, hagyományközpontú második tengely esetében a lokális miliő jellegét magába rejtő településtípus hatása jelentős. A regionális jellegzetességekről további elemzések kapcsán még szó lesz; a településtípus szerepére a Függelék 2. táblázatának (reziduális) adalékai világítanak rá közvetlenebbül, így például az adott esetben a nagytelepülések (főváros és megyei jogú városok) mérsékeltebb, a kistelepülések (s ezen belül főként a kisvárosi környezet) erősebb ingroup hangsúlyára.

A rétegződési vonatkozások és az ideológiai-politikai mozzanatok mindkét oldalon megjelenő szerepe mellett az eltérések is figyelmet érdemelnek. Bár az eredmények – a kutatási előzmények többségével egybecsengő módon – a magasabb státuscsoportok befogadóbb és kevésbé tradicionális orientációi irányában mutatnak, ez a tendencia nem egyöntetű. Ezt önmagában az is jelzi, hogy az iskolázottság változója egyik dimenzió esetében sem bizonyult jelentékenynek.³⁸ S míg a vezető állásúak és rutin szellemi foglalkozásúak esetében érvényesnek bizonyultak a magasabb szociokulturális státusokkal kapcsolatban említett jellegzetességek, a beosztott diplomások esetében nem. Nem mellékes adalék ehhez a foglalkozási miliő ellentmondásos tapasztalata: főként a szak-, és mérsékeltebben a hierarchikus szervezeti struktúrákhoz jobban kötődő cégmiliő esetében a (negatív irányultságú) outgroup- és az ingroup-fókusz is magas értékekkel jelenik meg. Érdekes tapasztalat az éles határhúzásnak, távolságtartásnak az önállókhöz, illetve az ezt részben átfedő piaci-kisvállalkozási miliőhöz kapcsolódó magas értéke és a magukat a középosztályhoz sorolók hasonló jellegzetessége. A személyes foglalkozás és a foglalkozási miliő közti megkülönböztetés szerepére utal például az alsóbb státuscsoportok közül például a szakmunkások esete, ahol a személyes mozzanat kevésbé profilos jellegét a hozzá jellegzetesen kapcsolódó miliők közül a felsőperiféria hangsúlyos outgroup fókusza egészíti ki, míg a szolgáltatási miliő oldalán ez az elhatárolódási tendencia kevésbé jelenik meg. S míg ezek az eredmények valószínűleg nem utolsó sorban a piaci (illetve munkaerő-piaci) pozíciók őrzése és a státusféltség oldaláról is értelmezhetők, hasonló irányban jelenik meg egy alapjában más típusú gazdasági motívum, a lecsúszás, depriváció szerepe, amikor az elzárkózó outgroup-fókusz hangsúlyja az anyagi helyzetet illető önbesorolás alapján rendszeres gondokról beszámolók közt is erőteljes. A tradicionalizmus in-group dimenzióját tekintve ugyanakkor ezek a tendenciák nem, vagy csak kisebb részben vannak jelen.

Akár a közvetlen személyes érintettség, akár a személyes kontaktusok szerepét tekintve sem mellékes eredmény az önbesoroláson alapuló felvétel szerint 7–8%-os (nagy többségében roma-cigány) kisebbségi családi szálaknak az outgroup-fókusz alacsony értékei felé mutató erős befolyása. Az viszont már kevésbé kézenfekvő, hogy az életkor befolyása csak az outgroup-fókusz esetében bizonyult szignifikánsnak. S míg a legfiatalabb korcsoport nyitottabb, a legidősebbek zártabb beállítódása itt ismét egybevág a kutatási előzmények jelentős részével, ez a korral kapcsolatos összefüggés nem lineáris, amennyiben a fiatal-közép korcsoport tagjai inkább távolságtartó-

38 Ezért, továbbá a bevont foglalkozási tényezőkkel való átfedések miatt az iskolázottságot a jelen modellbe végül nem is vontam be. A következő elemzés szerint, ahol a rétegződési tényezőcsoportot – a foglalkozási és további mozzanatok kihagyásával – az iskolázottság önmagában képviseli, e mutató hatása már szignifikáns mind a két tengelyen, a képzettségi szint szerint szokásos tendenciákat megjelenítve.

nak, míg a közép-idős kohorszokhoz tartozók viszonylag befogadóbbnak bizonyultak. Ebben generációs és életciklus mozzanatok, a státusszerzés terén eltérő pozíciók egyaránt közrejátszhatnak.

A vallásosságnak a tradicionalizmus, hagyománytisztelet mozzanatát tekintve jelentős szerepe is könnyen értelmezhető. Az ideológiai-politikai identitás tényezői ugyanakkor ismét azok közé tartoznak, amelyek a legtöbb vizsgált vonatkozásban jelentős szerepet gyakorolnak, ha nem is minden tekintetben konvencionális módon. A bal-jobb tengely szerinti önbesorolás csak az ingroup vonatkozás tekintetében éri el a mindkét vonatkozásban jelentékeny mérsékelt-radikális tengely befolyását. Míg az utóbbi dimenzió szerint az out-group tengely mentén a vélemények az általános tapasztalatokat követve a radikális póluson sűrűsödnek az elhatárolódó, és a mérsékelt végponton a toleránsabb pozíciók körül, a bal-jobb tengelyen már ellentmondásosabbak az eredmények.

Bár az elzárkózó beállítódások elsősorban a jobboldali végponton jelennek meg, a befogadóbb attitűdök nem annyira a baloldali póluson, mint a két pólus között, az ideológiailag-politikailag közömbösebbek vagy magukat kevésbé elkötelezők mezőnyében. S míg az ingroup-fókusz tengelyén a bal-jobb és a liberális-konzervatív identifikáció szerint az eredmények a szokásos tendenciáknak megfelelően a jobboldali és konzervatív pólusok tradicionális beállítódásai felé mutatnak, az előzőek fényében kevésbé magától értetődő, hogy a tradicionalizmus mozzanata a mérsékelt póluson jelenik meg magasabb, a radikálison alacsonyabb értékekkel.³⁹

4.3. Egy tipológia körvonala – négy típus és a szemléleti logika két szegmense

Az eddigi analitikus hangsúlyokhoz képest szintetikusabb kép körvonalazására nyújt lehetőséget a két tengely együttes felhasználásán alapuló tipológia. A rendelkezésre álló lehetőségek közül a 2-Step klaszterezési technikának a csoportok optimális elkülönítésére irányuló automatikus változatát felhasználva, egy konceptuálisan és empirikusan is jól kezelhető négyelemű megoldás körvonalazódott. Ha az egyes típusoknak a köznapi címkékben is megjelenő és hozzájuk tapadó konnotációkat lehetőleg kerülő elnevezése nem is egyszerű, az outgroup- és ingroup-fókusz két tengelye alapján az alábbi táblázatból leolvasható tartalmuk viszonylag egyszerű és egyértelmű (a könnyebb áttekinthetőség érdekében az összefüggések előjelét és intenzitását stilizált módon megjelenítve).⁴⁰

39 Felmerülhet, vajon ezekben az eredményekben a többváltozós modell sajátosságai, az ideológiai-politikai tengelyek, esetleg további változók egymást keresztező szerepe nem játszik-e közre. A „szabad szemmel” is szemügyre vehető kétdimenziós bontások szerint azonban a fentiekhez hasonló a kép. Ahogyan további adatok szerint a felvétel előtt nem sokkal lezajlott 2014-es országgyűlési választáson a baloldali koalícióra szavazók válasza is az outgroup-tengely közbülső sávjában, a Fidesz-támogatók közelében helyezkednek el (a skála magas értékei a Jobbik szavazóihoz kapcsolódtak). Az ingroup-fókusz másik tengelyén a politikai alapképlet tisztábban rajzolódott ki a Fidesz szavazóival a skála pozitív oldalán, a „Kormányváltók” támogatóival a másik végponthoz közelebb (míg a Jobbik hívei itt a közbülső sávban foglaltak helyet).

40 (Az egyes tengelyek ötfokú kategorizálása alapján) a pontos értékek a következők: xenofób 4,54 és 4,25, xenofil 1,72 és 1,53, omnifób 3,74 és 1,72, omnifil 2,01 és 3,87).

3. táblázat

*Az outgroup- és ingroup-fókusz két tengelyére épülő klasztertipológia
(2-Step klaszteranalízis, MTA–ELTE Peripato Válság és Innováció felvétel 2014, N=801)*

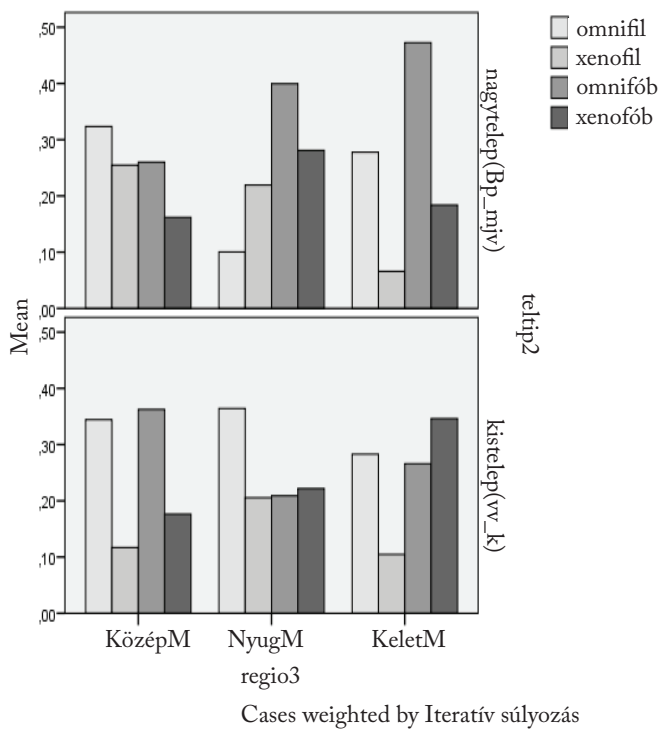
	outgroup fókusz „határ, távolságtartás”	ingroup fókusz „tradicionálizmus”	előfordulás (%)
„xenofób”	++	++	24%
„xenofil”	-- --	-- --	16%
„omnifób”	+	--	30%
„omnifil”	--	+	30%

Belső logikájuk bizonyos hasonlósága alapján a négy típus két nagyobb – az elméletileg vagy ideológikusan koherensnek tekinthető két felső, és az ilyen értelemben eklektikus, illetve másfajta köznapi logikák szerint szerveződő két alsó – szegmensre osztható. Noha az ilyenfajta osztályozások nem mentesek az esetleges, netán önkényes elemektől, az bizonyára nem véletlen, hogy az ideológiailag koherens első két típus részaránya lényegesen alacsonyabb, mint az ilyen szempontból inkongruens másik kettőé. Az utóbbiak egyike egy – akár naiv vagy nem naiv jóhiszeműségen, akár az intézmények iránti általános bizalmon alapuló – pozitív alapállás, széleskörű befogadói habitus megnyilvánulása. A másik válfaj ennek ellentettjeként egy mindenoldalú bizalmatlanság lenyomata.⁴¹ E két utóbbi típus azért is külön figyelmet érdemel, mert mindkettőnek megvan a maga „szabad vegyértéke” az outgroup- és ingroup-fókusz „tisztább” kombinációinak irányában. A konkrét szituációk, uralkodó beszédmodok, s nem utolsósorban a nyilvános diskurzus napirendjének alakításában aktív szereplők kommunikációs készségének is függvénye, hogy ezek a potenciálok esetenként inkább az elhatárolódó, távolságtartó, vagy a nyitottabb viselkedésmódok irányában realizálódnak inkább.

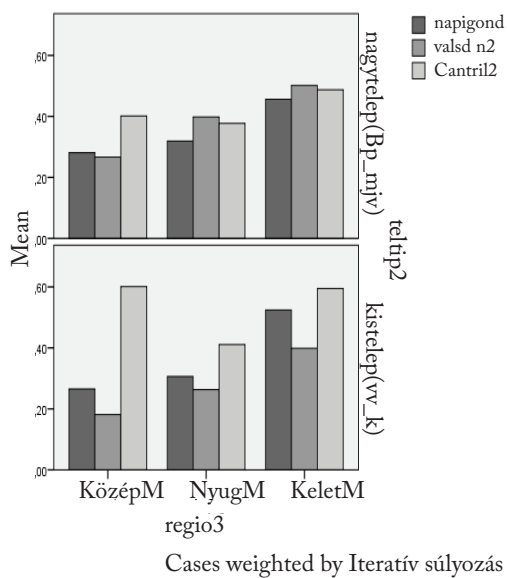
A következőkben a szemléleti csoportok társadalmi hátterét, szociokulturális beágyazottságát még a mögöttük meghúzódó eltérő logikák szerint részletesebben vizsgáljuk, azonban egy már eddig is jelentősnek mutató tényezőcsoport, a regionális és településjelleggel kapcsolatos kontextuális befolyások szerepét indokolt jobban szemügyre venni. Az ábra-együttes első panelje (1.1 ábra) e két mozzanat szerint együttesen jeleníti meg az egyes típusok előfordulását (úgy, hogy a szemléletesség céljából a regionális mellett a településjelleg változó is összevont kategóriákkal – a fővárost és megyei jogú városokat magába foglaló nagyvárosi, illetve a kevésbé népes kistélepülési – kategóriákkal szerepel). A nagyvárosi és kistélepülési szegmenseken belül is jól kivehető az „omnifób” és „xenofób” típusoknak az ország keleti régióiban való hangsúlyos megjelenése (az előbbi inkább a nagy-, az utóbbi a kistélepüléseken). Mivel a felvétel időpontjában a 2015-tel berobbant migrációs válságjelenségek még nem éreztették hatásukat, más mozzanatok lenyomatát érdemes inkább keresni. Ahogyan már az előző elemzések is jelezték, az első helyek egyikén az anyagi gondok, a megélhetési-egzisztenciális fókusz kerülhet előtérbe. Az ábra-együttes második (1.2) panelje az előzőhöz hasonló bontásban néhány anyagi-gazdasági stressz (közvetlen megélhetési gond, személyes válságpercepció, alacsonyra értékelt anyagi státusz és jövőbeli várakozás)

41 Goldberg–DiMaggio (ibid) némiképp hasonló jelleggel szól egy *hostile world* szindrómáról, s ezzel az általános averzióval jellemezhető népességszegmensről.

1.1 ábra. Ingroup/outgroup típusok régiók és településtípusok szerint

1.2. ábra Anyagi stressz mutatók régiók és településtípusok szerint

mutatónak az alakulását mutatja be, az előzőhöz hasonlóan a keleti országrészben és részben a kistelepüléseken megjelenő kiemelkedésekkel. Bár az anyagi stressz és az outgroup-fókusz közti közvetlen kapcsolat a negatív viszonyulások irányában csak részben – mindenekelőtt a közvetlen megélhetési nyomás, észlelt napi gondok, nélkülözés terén – jut kifejeződésre, az itt jelzett regionális eltérések realitását a gazdasági fejlettségnek például azok a nemzetközi adatai is alátámasztják, amelyek a három kelet-magyarországi régió mindegyikét az EU húsz legszegényebb területi egységéhez sorolják. (Míg a nyugati régiók közül csak a dél-dunántúli jelenik meg itt, a közép-magyarországi egy főre jutó GDP-szint pedig valamelyest az EU átlagát is meghaladja). Az eltérő külső munkaerő-piaci lehetőségek, s ennek belső oldalán például a nemzetközi turizmusba való bekapcsolódás különböző szintjei maguk is hozzátesznek ehhez a regionális összképhez.

A regionális összefüggések hátterében az etnikai-kisebbségi tényező is szerepet játszhat; a mozzanat súlyát az előzőekben bemutatott elemzés is jelezte. Az országos népességarányoknak megfelelően, a kisebbségi családi száakkal rendelkezők a kelet-magyarországi választadók közt fordulnak elő legmagasabb arányban, s bár ez a tényező – közvetlen hatásként – önmagában véve mérsékli a xenofób és omnifób típusok arányát, mintegy másodlagos kontraszthatásként növeli ez utóbbi előfordulást az ilyen száakkal nem rendelkező többségi népesség körében.

A jelen tipológiai elemzések arra is lehetőséget adnak, hogy most már a jelzett két nagyobb – bizonyos értelemben hasonló belső logikájú – szegmensen belül is megvizsgáljuk az egyes tényezők meghatározásában szerepet játszó tényezőket és azok magyarázatát, ahogy erre a 4. táblázat elemzéseiben kerül sor. Általános – és a korábbiakban jelzett kutatási előzményeket megerősítő – tapasztalat, hogy a teljes mintában megfigyelthez képest valamennyi vonatkozásban és szemléleti-logikai szegmensben jelentősen nőttek a megmagyarázott hányadok. Nem kevesebb figyelmet érdemel bizonyos tényezőknek, tényezőcsoportoknak a két szegmensen belül eltérő szerepe. Az anyagi, gazdasági változók közül a személyes válságpercepció és a materialista/posztmaterialista (s ezen belül különösen az egzisztenciális hangsúllyal anyagi) beállítódás a köznapi szemléleti szegmens esetében, míg az orientációs mozzanatok, politikai momentumok főként az az ideológikus térfélen befolyásolják a vizsgált szindrómákat. Amíg a politikai vonatkozások közül a „koherens” szegmensnél inkább az ideológiai, addig az „eklektikusoknál” az érzelmi motívumok (félelem, indulat) jelennek meg nagyobb súllyal. A bizalom-rádiusz, a tágabb körre is kiterjedő bizalom általános foka ugyanakkor mindkét gondolkodási szegmensen belül a számottevő tényezők közé tartozik.⁴²

42 A kvalitatív jellegű kategoriális (reziduális) eredményeket lásd: Függelék F3 táblázat.

4. táblázat

*A külső és belső fókusznak a szemléleti logika két szegmensén belüli beágyazódása
(Optimal Scaling CATREG regresszióelemzés, MTA–ELTE Peripato Válság és Innováció 2014,
N=404, ill. 230)*

		„köznapieklektikus” típusok szegmense				„ideológiailag koherens” típusok szegmense			
		Beta	F	Sig	Imp	Beta	F	Sig	Imp
Demo- gráfiai tényezők	életkor (4 kategória)	,072	2,838	,038	,016	,158	6,536	,000	,111
	nem	,051	,999	,369	,004	-,015	,056	,946	,001
	kisebbségi családi háttér	-,124	6,884	,001	,071	-,140	4,826	,009	,059
Erőfor- rás tényezők	iskolai vég- zettség (4 kat.)	,085	1,300	,274	,029	-,066	,296	,587	,015
	településtíp. (2 k., nagyv+)	-,237	18,867	,000	,158	,053	,536	,586	,027
	régió (3 kat.)	,233	18,139	,000	,133	,166	5,250	,006	,144
	anyagi státus (5 kat.)	-,029	,090	,765	,000	,120	1,512	,212	,010
Köznapie- attitűdök, szemléleti orientációk	személyes vál- ságpercepció	,107	5,661	,001	,046	,034	,665	,574	,003
	mat./posztmat. orient	,203	17,363	,000	,135	,135	5,347	,005	,070
	bizalom rádiusz	,169	11,809	,000	,116	,212	12,860	,000	,194
	politikai emóciók	,156	10,378	,000	,106	,090	3,149	,026	,047
Ideo- lógiai- politikai orientációk	ideológiai ori- entáció (4 k.)	,084	3,463	,017	,005	,145	6,687	,000	,090
	bal-jobb azo- nosulás (3 k.)	-,125	4,805	,029	,074	,227	9,039	,000	,225
	liberális-kon- servatív (3 k.)	,008	,012	,988	-,002	,033	,163	,686	,006
	mérsékelt-ra- dikális (3 k.)	,186	11,689	,000	,109	-,022	,063	,802	-,001
R2		,285				,303			
adjR2		,216				,207			
N		382				275			

4.4. AZ ALAPKOMPONENSEK EGY KAPCSOLATHÁLÓZATI MODELLJE

Vizsgálódásaink egy olyan elemzéssel zárulnak, amely a kapcsolathálózati megközelítés-módot az eddigieknél közvetlenebbül is alkalmazza. A kiinduló viszonyulási elemek bevonásával itt ismét az analitikusabb részletek felé közelítünk, egyben a tágabb beágyazottság rajzolatának egy újabb szintjével. A network technikák kétoldalú (2-mode) eszközét használjuk, amely több-fajta egység (természetes szereplők vagy különböző események, tárgyak, fogalmak) közti kapcsolatok, közvetlen vagy közvetett viszonylatok egyidejű kezelését teszi lehetővé. Egyik oldalon a kiinduló hat attitűdről, a másik oldalon az egyes ideológiai pólusok közti szemantikai összefüggésekről van szó, ahogy az egyes felfogásokat képviselő személyek, csoportok gondolkodásában e kapcsolódások megjelennek. Utóbbi vonatkozásban az idevágó dimenzió-együttes három (baljobb, liberális-konzervatív, mérsékelt-radikális) tengelypólusaihoz kapcsolódó pozitív és negatív viszonyulások (összesen háromszor négy, tizenkét ideológiai elem) jelenti a kiindulópontot. A két oldal elemeinek kapcsolatát egy (6*12-es) kétoldalú mátrix korrelációs együttese jeleníti meg.⁴³ A következő vizuális modell egy olyan (SVD) elemzés produktuma, amely a közvetett kapcsolatokat, illetve kapcsolathiányokat, a strukturális hasonlóságokat és különbözőségeket a közvetlen relációkhoz hasonló módon veszi figyelembe.⁴⁴ Mivel az egyes elemek közelsége-távolsága, térképszerű elhelyezkedése áll középpontban, a közvetlen kapcsolatokat jelző összeköttetések (más network eljárásoktól eltérően) a rajzolon nem jelennek meg. Megjelennek viszont a pontthalmazok egyes mezőnyeinek elkülönülését „szabadkézzel” felvillantó határvonalak – a szubjektív értelmezés bizonyos fokát óhatatlanul magukban hordozva.

A tanulmány kiinduló kérdésfelvetéseihez térhetünk vissza a kirajzolódó séma alapján. Ahogy a szemléletesebb képet szolgáló körvonalak is érzékeltetik, a csomópontok három blokkja különül el ideológiai-politikai beágyazottságuk alapján egy (e vonatkozásban egymástól) kevésbé elkülönülő jobboldali-konzervatív, egy radikális és egy (ugyancsak viszonylag közel kapcsolódó) baloldali-liberális szemantikai mezőben elhelyezkedve. Az elsőként említett blokk főként az ingroup-fókusz (önstereotípiá és tradicionális-autoriter hangsúlyú) komponenseit, a második az outgroup-fókusz (előítélet és politikai korrektség-deficit) alapelemeit foglalja magába, míg a harmadik blokk – az előzőekhez képest ellenkező előjellel – a külföld-sztereotípiák pozitív hangsúlyait. Az aktuálisan előtérbe került migrációs attitűdök valahol a három mezőny közt egy közbülső sávban foglalnak helyet (a baloldali-liberális blokkhoz talán még közelebb). Jelen elemzés kapcsán is hangsúlyozni kell az időtényező, az aktuális kontextus szerepét, azonban a mélyebben fekvő gondolkodási sémák itt kifejeződő mintázatai az aktuális történések értelmezésében is segítségünkre lehetnek.

43 Az elemzésben a három 11-fokú skála 1–4, illetve 7–11 foka képezi pozitív jelleggel az egyes póluselemeket, míg a (közbülső mezőket is bevonó) ellentett mezők ezek negatív vonatkozásait. A mátrix konkrét értékeit a két (viszonyulási és ideológiai) oldal elemei közti Spearman rho korrelációs együtthatók (illetve bizonyos transzformációval ezek kvintilisei) képezik.

44 A faktoranalízishez bizonyos fokig hasonló Singular Value Decomposition eljárás.

5. ÖSSZEFOGLALÁS, KITEKINTÉS

A feltárt kutatási eredmények több ponton is alátámasztották az idegenekkel, kisebbségekkel, a külső és saját csoportokkal kapcsolatos gondolkodási sémák összetett, belsőleg tagolt és a tényezők széles köre által kondicionált szerkezetét. A szerveződés fontos elemeként viszonylag tisztán elkülönülnek egymástól a fő hangsúlyaikban negatív viszonyulást kifejező outgroup-, és velük szemben az önkép pozitív elemeit megjelenítő ingroup-fókuszú nézet-együttesek.⁴⁵ Fontos megfigyelés, hogy a szóban forgó tengelyek alapján kirajzolódó gondolkodási típusok között számottevően kevesebben tartoznak az ideologikusan koherens szemléleti válfajokhoz. A népszerűség jelentős része ilyen értelemben inkoherens, eklektikusnak is tekinthető vélekedéseket mondhat magáénak. Az utóbbi kombinációknak is meglehet azonban a maguk logikája, ahogy a beágyazódásokban szerepet játszó tényezők széles – és esetenként tartalmilag egymást is keresztező – köre is utal erre. Anyagi válságérzet ugyanúgy járhat például együtt az elzárkózás, az éles határok attitűdjeivel, mint a kedvező státus féltése, miközben az egyik vagy másik fajta státuszpozíció a tapasztalatok szerint nem feltétlenül korrelál a saját csoport hagyományainak, a nemzeti hovatartozás jegyeinek előnyben részesítésével. Hasonlóképp, bár a különböző ideológiai-politikai tengelyek (a bal-jobb dimenziótól a mérsékelt-radikálisig) számottevő szerepet játszanak e viszonyulások alakulásában, szerepük részben különbözik az outgroup- és az ingroup-vonatkozásban, esetenként nem is a szokásos mintákat követve. Társadalmi-demográfiai és közvetlenül ideológiai-politikai jellemzők mellett más változók további szélesebb köre is jelentős szerepet játszik e szemléleti sémák alakulásában. Míg például a bizalom rádiusza a különböző gondolkodási szegmensekben egyaránt érvényre jut, több szempontból különbözik is egymástól az ideológiailag rendezett és az inkoherens – gondolkodási típusokat befolyásoló tényezők rangsora. Míg például az előbbinél az ideológiai orientáció kristályosabb jellemzői, az utóbbinál a politika világának érzelmi lenyomatai, személyesen kifejezett félelmei, indulatai kerülnek inkább előtérbe. S bár érdekek és értékek, racionális megfontolások és emóciók, indulatok elméletileg és részben empirikusan is az egyik vagy másik fókuszhoz inkább köthetők, e különböző befolyások végső soron összefonódnak egymással, és szituációként eltérő súllyal jutnak kifejezésre, amikor valaki egy adott kérdésben mindezt spontán mérlegel, amikor az álláspontját egyik vagy másik irányban kialakítja. Ezekon kívül egy sor olyan további tényező is befolyásoló szerepet játszhat, melyeket kutatásunk már nem foghatott át: a közvetlen csoportbefolyástól a médiatartalmakig és a kormányzati propaganda eszközeiig, s nem utolsósorban a sokszerű események sorozatáig a világ különböző pontjain. Ezek – hosszabb vagy rövidebb időre – alighanem minden másnál meghatározóbban alakíthatják a szóban forgó vélekedéseket.

Epilógusként hadd idézzük fel a már említett Cantril (1940) egy klasszikus kutatását a harmincas évek végéről, a II. világháború előestéjéről. Apropos a marslakók inváziójáról szóló

45 Jóllehet ezek az eredmények országos minta makro-megközelítéséből, csoportszituációtól független személyes interjúkból valók, egybecsengenek velük az iskolai mikro-miliók etnikai viszonyait az ezen belül a kisebbségi beállítódásokat feltáró olyan kutatási tapasztalatok, amelyek a kisebbségi és a többségi kultúrával kapcsolatos pozitív és negatív attitűdök párhuzamos működésének eseteiről adnak számot (lásd: Neményi 2012).

(egykori sci-fi) rádiójáték volt, amelyet az eseményt tényként megélő sok ezernyi hallgató pánikszzerű megnyilvánulásai követtek.⁴⁶ S bár a vizsgálat kiválóan mutatta be e reakciók hátterét, a befolyásolhatóság, mentális törekenység motívumait, nem voltak alaptalanok azok a kritikák sem, amelyek a szóban forgó hatás bizonyos túldimenzionálására utaltak (egyebek közt arra, hogy az adást a népességnek csak pár százaléka hallgatta, és e hallgatóságnak is csak töredéke reagált az ominózus módon). S némiképp ehhez is kapcsolódóan, hadd említsük meg az utolsó gondolatok közt a bezárkózás év végi fordulatáról beszámoló Medián-kutatásnak azt a nem kevésbé lényegesnek tűnő további adalékát, mely az aktuális problémalista elején ezúttal is a gazdaság és a munkanélküliség „örökzöld” témái regisztrálta, miközben a menekültügy csak ezek után következett a legfontosabbnak tekintett társadalmi problémák között. Ha az események nem egyszer szédítő forgatagát józanul próbáljuk követni, gyorsan változó és tartós, efemer és mélyebben fekvő momentumok tapasztalatai egyaránt rendelkezésünkre állhatnak – még ha ezek világos elkülönítése nem is mindig egyszerű.

46 Említést érdemel, hogy az invázióként észlelt betelepülés momentuma – kevésbé fiktív nagyvárosi környezetben, kisebbségi összefüggésben – már jó egy évtizeddel korábban felmerült Bogardus (1925) már idézett munkájában.

HIVATKOZÁSOK

- Allport, G. W. (1954) *The Nature of Prejudice*. Cambridge, MA: Perseus Books.
- Angelusz R. (1983) *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Angelusz R. (1996) *Optikai csalódások*. Budapest: Pesti Szalon.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE–MKI.
- Angelusz R. – Tardos R. (2005) Ideológiai pluralizmus és politikai tagolódás. In Sándor P. – Vass L. – Tolnai Á. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 2004*. Budapest: DKMKA, 143–173.
- Baldassarri, D. – Goldberg, A. (2014) Neither Ideologues nor Agnostics: Alternative Voters' Belief System in an Age of Partisan Politics. *American Journal of Sociology*, 120 (1), 45–95. <http://dx.doi.org/10.1086/676042>.
- Bernát A. – Sik E. – Simonovits B. – Szeitl B. (2015) *Attitudes toward refugees, asylum seekers, migrants. First results* (October 2015). Budapest: TÁRKI Social Research Institute.
- Blau, P. (1994) *Structural Contexts of Opportunities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Blau, P. – Schwartz, J. E. (1994) *Crosscutting Social Circles: Testing A Macrostructural Theory of Intergroup Relations*. New York: Academic Press.
- Bogardus, E. S. (1926) Social distance in the city. *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*, (20) 40–46.
- Brewer, M. B. (1999) The Psychology of Prejudice. Ingroup Love or Outgroup Hate? *Journal of Social Issues*, 55(3), 429–444. <http://dx.doi.org/10.1111/0022-4537.00126>.
- Buchanan, W. – Cantril, H. (1953) *How Nations See Each Other*. Urbana: University of Illinois Press.
- Cacioppo, J. T. – Gardner, W. L. – Berntson, G. G. (1997) Beyond Bipolar Conceptualizations and Measures. *Personality and Social Psychology Review*, 1 (1), 3–25. http://dx.doi.org/10.1207/s15327957pspr0401_2.
- Cantril, H. (1940) *The Invasion from Mars. A study in the psychology of panic*. Princeton, NJ: Princeton UP.
- Converse, P. E. (1964) The Nature of Belief Systems in Mass Publics. In Apter, D. (ed.) *Ideology and Discontent*. New York: Free Press.
- Delhey, J. – Newton, K. – Welzel, Ch. (2011) How general is trust in “most people”? Solving the radius of trust problem. *American Sociological Review*, 76 (5) 786–807. <http://dx.doi.org/10.1177/000312241142081>.
- Douglas, M. (1978) *Cultural Bias*. London: Royal Anthropological Institute.
- Eurobarometer* (2015) EB/EP 84.1 Brussels, 14 October 2015.
- Goldberg, A. – DiMaggio, P. (2015) *Searching for Homo Economicus: Institutional Boundaries and Americans' Construals of and Attitudes toward Markets*. <http://web.stanford.edu/~amirgo/docs/homoecon.pdf>.
- Haidt, J. – Graham, J. – Joseph, C. (2009) Above and Below Left–Right: Ideological Narratives and Moral Foundations. *Psychological Inquiry*, 20: 110–119. <http://dx.doi.org/10.1080/10478400903028573>.
- Hann E. – Róna D. (2015) *A kormányzati kommunikáció elérte célját*. Budapest: Medián – HVG, 2015. dec. 19.
- Hetherington M. J. (2009) Putting Polarization in Perspective. *British Journal of Political Science*, (39) 413–448. <http://dx.doi.org/10.1017/s0007123408000501>.
- Juhász A. – Krekó P. – Molnár Cs. (2014) A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet változása. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4: 25–55. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.25>.

- Katz, D. – Allport, F. H. (1931) *Students' Attitudes*. Syracuse, NY: Craftsman Press.
- Lakatos, Z. (2015) Traditional values and the Inglehart Constructs. *Public Opinion Quarterly*, Vol. 79, Special Issue, 291–324. <http://dx.doi.org/10.1093/poq/nfv005>.
- LaPiere, R. (1934) Attitudes versus actions. *Social Forces*, 13 (2), 230–237. <http://dx.doi.org/10.2307/2570339>.
- Marsden, P. V. (1988) Homogeneity in Confiding Relations. *Social Networks*, (10), 57–76. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733\(88\)90010-x](http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733(88)90010-x)
- Maslow, A. H. (1943) A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370–396. <http://dx.doi.org/10.1037/h0054346>.
- McPherson, M. – Smith-Lovin, L. – Cook, J. M. (2001) Birds of a feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, (27), 415–44. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415>.
- Meulman, J. J. – Heiser, W. (2009) *PASW Categories 18*. Chicago: SPSS Inc.
- Miller, D. T. – Monin, B. – Prentice, D. A. (2000). Pluralistic ignorance and inconsistency between private attitudes and public behaviors. In Terry, D. J. – Hogg, M. A. (eds.) *Attitudes, behavior, and social context*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 95–113. <http://dx.doi.org/10.1111/pere.12030>.
- Neményi M. (2012) Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra. *Szociológiai Szemle*, 22 (2), 27–53.
- Perez, E. O. – Hetherington, M. J. (2014) Authoritarianism in Black and White: Testing the Cross-Racial Validity of the Child Rearing Scale. *Political Analysis*, 22 (3), 398–412. <http://dx.doi.org/10.1093/pan/mpu002>.
- Peripato Kutatócsoport (2015) *Válság és társadalmi innováció Survey Gyorsjelentés*. Budapest: MTA – ELTE Peripato, <http://peripato.tatk.elte.hu/index.php?mod=cikk& cikkid=81>.
- Podolny, J. (2005) *Status Signals*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- Publicus Research (2015) *Hungary, Refugee Crisis: A Divided Country*. Publicus/Vasárnapi Hírek 2015. szept.
- Quinnipac (2015) *Quinnipack University Poll*. December 22, 2015, <http://www.quinnipiac.edu/news-and-events/quinnipiac-university-poll/national/release-detail?ReleaseID=2311>.
- Simmel, G. (1908) *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Simonovits B. (2014) Nemzeti identitás, kisebbségek és társadalmi konfliktusok. A magyar társadalom attitűdjeinek alakulása 1992 és 2014 között. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riórt 2014*. Budapest: TÁRKI
- Smith, J. A. – McPherson, M. – Smith-Lovin, L. (2014) Social Distance in the United States: Sex, Race, Religion, Age and Education Homophily among Confidants, 1985 to 2004. *American Sociological Review*, 79 (3), 432–456. <http://dx.doi.org/10.1177/0003122414531776>
- Tardos R. (2008) Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, (50) 1–46.
- Tardos R. (2015) Elismerés, presztízs, kizárás, társadalmi tőke. *Replika* (92–93), 59–76.
- Taub, A. (2016) *The rise of American authoritarianism*. Vox/Morning Consult. <http://www.vox.com/2016/3/1/11127424/trump-authoritarianism>.
- TÁRKI Omnibusz – CEORG (2015) *A visegrádi országok lakosságának véleménye a menekültek befogadásáról*. Budapest: TÁRKI, 2015 október.
- Vajda M. (2015) Mi az idegen? Ki egy idegen? *Korunk*, 25 (9), 3–8.

FÜGGELÉK

F1. ábra.

A viszonyulási fókuszok vizsgálatának egy konceptuális sémavázlata

Alapelvek	konceptuális csomópontok	Out-group fókusz relevancia	In-group fókusz relevancia	szociológiai kiindulópont (rokonság)	(további) alapszerzők
Mechanikus „primitív” elvek	esély és közelség elv, homofília; szegregációs ellenelv	+	+	Blau	
	kontaktus hipotézis	+(-)	+	Blau	G. Allport
Szükségleti mozzanatok	elsődleges / másodlagos vonatkozások	elsődleges	másodlagos		Maslow
	materialista/ posztmat. orient	egzisztencia/ státusmat.	státusmat/ posztmat		Inglehart
Kontextuális-normatív elemek	privát/nyilvános	privát	nyilvános	Dahrendorf	LaPiere, F. Allport, Katz
	miliőnyomás	+	++	Lazarsfeld, Coleman	Sherif, Asch
	grid/group orientáció	group	grid		M. Douglas
Normatív hangsúlyok	érdek/érték	érdek	érték	Weber	
	profán/szent	profán	szent	Durkheim	
	kizárás, társadalmi távolság	++	+	Bourdieu	Bogardus
Látásviszonyok, optikai csalódás, illúzió,	társas összehasonlítás	++	+	Merton	Festinger
	loss aversion, myopia	++	+		Kahneman
	pozitív/negatív hangsúly	negatív	pozitív		Cacioppo
	szimbolikus tőke, illúzió,	negatív	pozitív	Bourdieu	
	pluralizmus ignorancia, csendspirál		+		F. Allport, Noelle-Neumann

F1. táblázat
Az elemzés során alkalmazott változók együttese és alapjellemzői

		N	Minium	Maximum	Mean	Std. deviation
Függő változók	előítddsc3=befogad	866	0	1	,28	,45
	előítddsc3=szelekxen	866	0	1	,44	,50
	előítddsc3=xenofob	866	0	1	,29	,45
	autoratt3=nemaut	1000	0	1	,33	,47
	autoratt3=mérsaut	1000	0	1	,33	,47
	autoratt3=autoriter	1000	0	1	,34	,47
	migratt(BE1_2_4)	1000	0	3	,81	0,90
	polkorr2	858	1	2	1,61	,49
	magyszter	1000	-3	3	,59	1,95
	külfszter	1000	-3	3	,44	,99
Szociodemográfiai magyarázó változók	Sz1 A kérdezett neme (ffi 1 nő 2)	1000	1	2	1,53	0,50
	Sz2 Mikor született Ön?	1000	1923	1996	1966,15	17,76
	teltip4-4 kat.	1000	1	4	2,73	1,08
	regio3=Közép-M	1000	0	1	,30	,46
	regio3=Nyugat-M	1000	0	1	,30	,46
	regio3=Kelet-M	1000	0	1	,40	,49
	A kérdezett iskolai végzettsége-4 kat.	1000	1	4	2,38	1,08
	FOGLAKT78=vezet	1000	0	1	,04	,20
	FOGLAKT78=beoért	1000	0	1	,11	,31
	FOGLAKT78=egyszell	1000	0	1	,16	,36
	FOGLAKT78=önáll	1000	0	1	,07	,25
	FOGLAKT78=szakm	1000	0	1	,27	,45
	FOGLAKT78=bet_sm	1000	0	1	,19	,40
	FOGLAKT78=mg	1000	0	1	,03	,17
	FOGLAKT78=NINCSFOGL	1000	0	1	,13	,33
	foglmi1ő=cég	1000	0	1	,12	,32
	foglmi1ő=szak	1000	0	1	,16	,36
	foglmi1ő=trend	1000	0	1	,05	,21
	foglmi1ő=piaci_kisváll	1000	0	1	,11	,32
	foglmi1ő=szolgált	1000	0	1	,20	,40
	foglmi1ő=felsőperif	1000	0	1	,11	,32
	foglmi1ő=alsóperif	1000	0	1	,26	,44
	osztidenT=felső-közép(_fels)	994	0	1	,04	,18
	osztidenT=középoszt	994	0	1	,39	,49
	osztidenT=alsó-közép	994	0	1	,25	,43
	osztidenT=munkoszt	994	0	1	,26	,44
	osztidenT=alsó	994	0	1	,07	,26
	Sz32=beosztással jól kijönnék,	1000	0	1	,30	,46
	Sz32=éppen hogy kijönnék,	1000	0	1	,45	,50
	Sz32=hónapról-hónapra anyagi gondok	1000	0	1	,18	,38
	Sz32=nélkülözések között élnek	1000	0	1	,03	,17
	Sz33=van kisebbségi családi szál	993	1	2	1,93	,262
	vallás=vallásos vagyok (egyház tanítása)	980	0	1	,14	,35
	vallás=vallásos vagyok a magam módján	980	0	1	,43	,50
	vallás=nem tudom megmondani	980	0	1	,07	,25
	vallás=nem vagyok vallásos	980	0	1	,32	,47
	vallás=más a meggyőződése	980	0	1	,04	,21
	felekez3=kat	1000	0	1	,62	,49
	felekez3=prot	1000	0	1	,18	,39
	felekez3=felek_kivüli	1000	0	1	,13	,34
	felekez3=egyéb(vallás_NT_VH)	1000	0	1	,06	,24

		N	Minium	Maximum	Mean	Std. deviation
Ideológiai-politikai, szemléleti-orientációs magyarázó változók	baljobb3 (bal 1 jobb 3)	857	1	3	2,22	0,82
	libkonz3 (lib 1 konz 3)	869	1	3	2,04	0,84
	mérsrad3 (mérs 1 rad 3)	881	1	3	1,61	0,75
	matposztmc13=egziszt	849	0	1	,38	,49
	matposztmc13=státus	849	0	1	,42	,49
	matposztmc13=poszt	849	0	1	,20	,40
	ideoclu4=libzold	926	0	1	,28	,45
	ideoclu4=konzhivo	926	0	1	,29	,46
	ideoclu4=szoc_dem	926	0	1	,13	,33
	ideoclu4=nemzrend	926	0	1	,30	,46
	polattclu4=poltáv(közömb)	1000	0	1	,46	,50
	polattclu4=távol(fél)	1000	0	1	,12	,33
	polattclu4=pol_indulat	1000	0	1	,15	,35
	polattclu4=pol_közel	1000	0	1	,27	,45
	bizrádc14=magkapcs	912	0	1	,25	,44
	bizrádc14=bizhiány	912	0	1	,14	,34
	bizrádc14=lokálisbiz	912	0	1	,21	,40
	bizrádc14=omnibiz	912	0	1	,41	,49
	válsdincl4dsc=immun	1000	0	1	,38	,49
	válsdincl4dsc=stressz	1000	0	1	,22	,42
	válsdincl4dsc=kapaszk	1000	0	1	,25	,44
	válsdincl4dsc=depressz	893	0	1	,32	,47
	Cantrkombcl42=felső	893	0	1	,22	,41
	Cantrkombcl42=emelk	893	0	1	,27	,45
	Cantrkombcl42=csúsz	893	0	1	,19	,40
	Cantrkombcl42=alsó	893	0	1	,32	,47

F2. táblázat

Az outgroup- és ingroup-fókusz 1.

(szociodemográfiai, ideológiai-politikai) magyarázó modelljének részletes eredményei
(a kategoriális regressziós elemzések reziduális adatai alapján, a szignifikáns összefüggések esetében)

	outgr. fókusz	ingroup fókusz		outgr. fókusz	ingroup fókusz		outgr. fókusz	ingroup fókusz
cég	,908	1,464	vezető	-2,176	-1,193	egyházi TANÍT.	-,023	1,415
szak	-1,819	-,407	beoszt. ért.	,047	,384	maga módján	-,559	,419
trend	-,561	,439	rutin szell.	-1,257	-1,772	BI- ZONY- TALAN	-2,382	-2,857
piaci_ kisvállalk.	1,209	-,212	önálló	2,035	1,785	nem vallásos	1,288	-,609
szolgáltatási	-,479	-,928	szak- munkás	,384	-,089	más meg- győző	-,190	-,592
felső- periféria	1,097	-1,574	szak- képzet- len	,073	,828	bal	,389	-1,432
alsó-perif. milió	,078	,980	mezg. fiz.	2,222	-,500	bj_közép	-1,552	-,394
Budapest	-1,193	-,392	foglalk. nélk.	-,379	,505	jobb	,756	,988
Megye- székhely	1,713	-1,649	felső_F. KÖZ.	-1,837	-1,903	lib	-	-,659
Város	,194	1,148	közép- oszt.	,882	-,450	lk-közép	-	-,876
Község	-,627	,222	alsó- közép	-1,446	-,007	konz	-	1,308
KÖZÉP- MAGYAR- ORSZÁG	-,788	-1,471	munk. oszt.	,157	1,551	mérsékelt	-,821	,837
NYUGAT- MAGYAR- ORSZÁG	-1,266	11	alsó OSZT.	,581	-1,910	mr_közép	,486	-,546
KELET- MAGYAR- ORSZÁG	,983	,316	gond nélkül	,660	2,988	radikális	1,860	-1,806
18-29	-1,546	-	beoszt- va jól	-,907	-,576			
30-44	,904	-	épp kijön- nek	-,185	,453			
45-59	-,852	-	hóról- óra	2,000	-,053			
60 fölött	,728	-	nélkü- lözések	,975	-4,978			

F3. táblázat

A negatív outgroup-fókusz jellegzetes közegei az eltérő szemléleti logikákkal jellemezhető szegmenseken belül (a kategoriális regressziós elemzések reziduális adatai alapján, a szignifikáns összefüggések esetében, az „omnifób”, illetve „homofób” klaszterek irányában)

	„eklektikus” szegmens	„koherens” szegmens		„eklektikus” szegmens	„koherens” szegmens
18-29 év	-1,026	-,950	BIZALOMHI- ÁNY	1,419	1,841
30-44	1,335	,731	MAGKAPCSO- LATI	,132	,002
45-59	,524	-1,591	LOKÁLIS_ RÁDIUSZ	1,443	-,805
60-	-,955	,749	ÁLTALÁNOS_ BIZALOM	-,973	-,725
Közép-Mo.	-1,470	-1,127	POL_távols_ félelem	2,084	
Nyugat-Mo.	,187	-,538	pol_indulat	,707	
Kelet-Mo.	,920	1,227	pol_közömb	,241	
egziszt_ materiális	1,139	,563	pol_közelség	-1,175	
státus_ materiális	-1,094	,379	lib_zöld		-1,537
posztmat. orientáció	,247	-2,127	konz_hívó		-,012
válság_ immunitás	1,819		SZOC_szocdem		,272
kapaszkodás	,102		nemz_rend		1,158
stressz	-1,435				
depresszió	-,492				

A SZEGÉNYSÉG ÚJRATERMELŐDÉSE:
A STRUKTÚRÁTÓL A KULTÚRÁIG, ÉS VISSZA

GONDOLATOK ORLANDO PATTERSON ÉS ETHAN FOSSE
„THE CULTURAL MATRIX: UNDERSTANDING BLACK YOUTH” CÍMŰ KÖTETE KAPCSÁN²

ABSZTRAKT

A tanulmány a kortárs észak-amerikai kultúraelméleteket bemutatva és azokra támaszkodva elemzi a tartós mélyszegénységben élő csoportok *kultúrája* és életlehetőségei közötti viszonyt. Amellett érvelek, hogy a közéleti vitákban és a tudományos diskurzusok egy részében a kulturális jelenségeket jellemzően túl szűken értelmezik, aminek súlyos társadalompolitikai következményei voltak, vannak és lehetnek. Elsősorban akkor, ha e szűken értelmezett kultúra érdemi hatásában hiszünk. Azonban ha a kultúra egy tágabb értelmezését tekintjük, az egyének társadalmi-gazdasági integrációjának vizsgálata tudományosan termékeny és társadalompolitikailag hasznos lehet. Az elemzés konklúziója, hogy a kulturális jelenségek hagyományos szemléletmódját elvetve, ugyanakkor a kulturális jelenségek bevonásától való félelmeket levetkőzve érthetjük meg jobban a mélyszegénység újratermelődésének mechanizmusait.

Kulcsszavak: szegénység, kultúra, struktúra, Patterson

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

² Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 89–102,
DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.89

BEVEZETÉS³

Az alábbi elméleti tanulmány a mai modern jóléti államok tartós szegénységben élő polgárainak életlehetőségeivel foglalkozik, különös tekintettel azokra a szegényekre, akiket valamilyen etnikai kisebbséghez sorolnak. Fókuszában az a kérdés áll, hogy miképpen befolyásolhatja az életlehetőségeket a szegények etnikum-, státusz- és/vagy lakóhely-specifikus *kultúrája*. A későbbi elméleti és empirikus kutatásokat megalapozó elemzésben arra vállalkozom, hogy a Harvard egyetem két kutatója, Orlando Patterson és Ethan Fosse 2015-ben megjelent kötete kapcsán bemutatom és továbbgondolom a kortárs észak-amerikai szociológiában zajló kultúraelméleti vitákat.

Két tézis kifejtésére vállalkozom: 1. *A közéleti vitákban és a szaktudományos diskurzusok egy részében a kulturális jelenségeket és folyamatokat túlságosan szűken értelmezik*: úgy gondolják, hogy az etnikai kultúrák legfontosabb aspektusai az etnikum-specifikus, koherens és tartós érték- és normarendszerek. E szemléletnek a társadalompolitikákra is kiható súlyos következményei vannak. 2. *A kultúra érdemi hatást gyakorolhat az egyének gazdasági-társadalmi integrációt befolyásoló viselkedésmintáira*. Azonban *nem* a gazdasági és közösségi alapértékek az integráció szempontjából lényeges kulturális tényezők. Ráadásul a kulturális mintázatok a strukturális hatásokkal interakcióban befolyásolják az egyének életlehetőségeit; és egyes lényegi folyamatok esetében megalapozottan feltételezhető, hogy a kulturális befolyás nem korlátozza, hanem erősíti a strukturális hatások erejét.

A két tézis kifejtése során amellet érvelek, hogy a kulturális jelenségek hagyományos szemléletmódját elvetve, ugyanakkor a kulturális jelenségek bevonásától való félelmeket levetkőzve érthetjük meg jobban a mélyszegénység újratermelődésének mechanizmusait. Azt gondolom, hogy e mechanizmusok jobb megértése a jelenleginél hatékonyabb és a szegények emberi méltóságát is figyelembevevő társadalompolitikák kidolgozásának előfeltétele.

A tézisek nem új állítások, és a kifejtésükhöz használt érvek alapvonalai is a szakirodalomban már megjelent gondolatmenetekre épülnek. Ugyanakkor az érvelések egyes elemei új hozzájárulást jelenthetnek a tézisek körüli, utóbbi években felélénkült nemzetközi és hazai akadémiai vitákhoz.

SZEGÉNYSÉG ÉS KULTÚRA: EGY RÉGI VITA ÚJRATÖLTVE

Debreczeni József politikus, közíró, a Miskolci Egyetem szociológia tanszékének volt oktatója 2014 őszén könyvet jelentetett meg a hazai cigányságról. A könyv fontos tézise, hogy a roma szegényeket érintő társadalompolitikai erőfeszítéseket a roma kultúra egyes, a hazai cigány közösségek sajátos történelmére visszavezethető mintázatai nehezítik. Debreczeni tézisei széles nyilvánosságot kaptak a tömegkommunikációban, és rövid, de heves közértelmiségi vita bontakozott ki a munkáról (ld. Hell 2014, Marsovszky 2014, Setét 2014, Eröss 2015).

3 A szerző témában folytatott kutatásait az MTA Bolyai Ösztöndíja támogatta. Az elemzés továbbá része a K 113208 jelű OTKA projektnek. Köszönettel tartozom Husz Ildikónak, a *Socio.hu* által felkért bírálóknak, valamint Hajdu Gábornak és Kristóf Lucának a tanulmány korábbi változataihoz fűzött értékes megjegyzéseikért.

Egy évvel később Orlando Patterson volt politikus, közíró, a massachusetts-i Harvard Egyetem szociológia tanszékének oktatója szintén könyvet jelentetett meg a szegénység és kultúra viszonyáról (Patterson–Fosse 2015a). Kötetének fókuszában a gettókban élő feketék vannak. Látni kell, hogy akad néhány eltérés a két kötet és szerzőik között. Patterson (aki maga is fekete bőrű) ötven éve kutatja a rabszolgaság és a feketék stigmatizálásának történetét, a téma egyik legavatottabb kutatója (pl. Patterson 1967, 1982). Emellett legalább tizenöt éve dolgozik általános kultúraelméletén (Patterson 2001). Politikusi pályája során pedig Jamaica legnagyobb szabású szegénységnyhító programjaiban vett részt a hetvenes években (Lambert 2014). Vele sokat vitatkozó tanszéki kollégája, a téma másik nagy hatású felvetője, Michèle Lamont a kultúraelmélet egyik legtöbbször hivatkozott kortárs kutatója, az Amerikai Szociológiai Társaság jelenlegi elnöke. Továbbá Patterson új publikációja nem csak egy hosszabb esszé, hanem egy közel hétszáz oldalas kötet, amelynek tucatnyi szerzője között közismert kvalitatív és kvantitatív szociológus ugyanúgy található, mint közgazdász és morálfilozófus. Lamont, Patterson és más kollégáik vitáját többek között a Harvard kultúra-témájú műhely-szeminárium sorozata kanalizálja jó pár éve; és az egyetem kutatói már öt éve szerkesztettek szakfolyóirat különszámot is ugyanerről a témáról (Small et al. 2010).⁴

Úgy látom, hogy a nyitottabb gondolkodás és az erősebb akadémiai háttér a hazainál jóval kifinomultabb tudományos és közéleti diskurzust eredményezett az Egyesült Államokban.⁵ E diskurzusok és kontextusaik összehasonlítása tanulságos lehet, de a mostani elemzésemben nem foglalkozom a hazai tudományos és közéleti vitákkal. Az észak-amerikai kutatások eredményeire támaszkodva fejtem ki a bevezetőben ismertetett két tézist. Előtte néhány szó a jelenlegi amerikai viták előzményeiről.

KULTÚRA VAGY STRUKTÚRA: A RÉGI VITA

A mostani amerikai diskurzus jelentős hozzájárulás a problémakör megértéséhez, azonban Amerikában sem most lángolt fel először a tudományos vita arról, hogy bevonható-e a kultúra koncepciója a mélyszegénység reprodukciójának magyarázatába. A domináns álláspont hangsúlyai évtizedről évtizedre változtak. A kulturális magyarázatok teljes kizárásának hívei talán a hetvenes években voltak a legtöbben. Mervé elzárkózásukat részben a hatvanas évekbeli szociológiai, illetve társadalompolitikai irodalom két alapművének feltételezett káros hatásaira alapozták. Az egyik az ún. Moynihan riport (1965), amely a fekete családok problémáit, köztük a csonka

4 Kétségtelen, hogy a téma Debreczeniéhez talán jobban hasonlít, laikus felvetésére is vannak fontos példák, például Németországban (Sarazzin 2010) és Franciaországban (Lagrange 2010 – tudományos reflexiókhoz ld. Fassin 2012, illetve Lamont in. Duvoux et al. 2011). Az is igaz, hogy néhány évvel ezelőtt Solt (2010a) terepkutatása nyomán itthon is indult a Debreczeni-féle vitánál mélyebb akadémiai diskurzus a témában (Dupcsik 2010, Lukács 2010, Solt 2010b, Rácz 2010); de ebben a vitában egyrészt a módszertani kérdések váltak hangsúlyossá, másrészt a kultúra kapcsán nem merültek fel az utóbbi 15–20 év elméleti eredményei. Ráadásul a cikk nyomán indult párbeszéd hamar lezárult.

5 Patterson (2015b) véleménycikke a *New York Times*-ban jó példa a téma közérthető és tudományosan is megfelelő kifejtésére.

csalásban felnövő gyermekek magas arányát kötötte össze a rabszolgaság örökségével. A másik mű Lewis (1966) elemzése a szegénység kultúrájáról, amelyben a korábbi strukturális korlátok viselkedési következményeinek továbbéléséről értekezik. A strukturalista álláspont képviselőinek kritikája részben politikai jellegű volt: a kulturalista magyarázatok elkerülhetetlenül erősítik az áldozatokat hibáztató gondolkodást, mivel azt sugallják, hogy a pozitív változásokhoz nem (csak) a közpolitikáknak, hanem a szegényeknek (is) kell változtatniuk, a viselkedési változásokat más nem teheti meg helyettük (Patterson–Fosse 2015b).

A nyolcvanas években Wilson (1987) óriási hatású gettókutatásai vetették fel a kultúra strukturális hatásokat közvetítő szerepét. Míg a korábbi „kulturalisták” és kritikusaik jellemzően a generációk közötti kulturális transzmisszióra koncentráltak, addig Wilson fontosnak tartotta a szegregált közösségekben működő kortárs csoport hatásokat is. A végső okok/változtatandók tekintetében ugyanakkor Wilson mindmáig strukturalista maradt: a gettótelepek felszámolásától és a szegények számára elérhető infrastruktúra javításától várja a problémák enyhülését.

A szociológia „kulturális fordulata” és a kulturális tanulmányok irányzatának megjelenése aztán számos, a kultúra koncepcióját befogadó etnográfiai kutatást alapozott meg a kilencvenes évektől. A fordulat ugyanakkor a magyarázó modellektől való elfordulást is jelentette, így a témában születő kutatások metodológiai alapjaik miatt nem szólhattak hozzá a kultúra versus struktúra vitához (Patterson 2014). Mindeközben már a nyolcvanas években, és később is időről-időre nagy visszhangot keltettek közírók kulturalista álláspontot hirdető tanulmányai. Az USA-ban talán a legnagyobb visszhangot Charles Murray politológus (1984) tézise keltette a függőség kultúrájáról.

Az amerikai társadalomtudományi porondon zajló mostani párbeszéd a „mérésékelt” strukturalizmus és a megújult kulturalista értelmezések konvergenciáját vetíti előre. A legfontosabb változás a korábbi vitákhoz képest, hogy mostanra konszenzus van arról, hogy a kulturális elemzéseket nem dominálhatják a koherens, komprehenzív, generációkon átívelő értékrendszerek vizsgálatai. Az értékek és normák interetnikus különbségei ugyanis jellemzően keveset magyaráznak a viselkedési mintázatok interetnikus eltéréseiből, miközben intraetnikus varianciájuk nagy. Ráadásul az ilyen típusú vizsgálatok okozzák a legtöbb tudományt és társadalompolitikát egyaránt zavaró ideológiai vitát. A kortárs kultúrakutatók álláspontja, hogy nagyobb hangsúlyt kell helyezni más típusú kulturális folyamatokra és jelenségekre (pl. Small et al. 2010).

SZEGÉNYSÉG ÉS KULTÚRA: A KORÁBBI KÖZELÍTÉSMÓD ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Dolgozatom első kiemelt tézise, hogy a közéleti vitákban és a szaktudományos diskurzusok egy részében a kulturális jelenségeket és folyamatokat túlságosan szűken értelmezik, aminek a társadalompolitikákra is kiható súlyos következményei vannak.

E szűk értelmezés alapja a kultúra fogalmának klasszikus, a Parsons-i elméleti keretekre épülő lehatárolása. Tömören és egyszerűsítve, a kultúra ebben az értelmezésben egy koherens rendszer, amelynek alapvető aspektusai (és egyben jól mérhető indikátorai) a korai szocializációval vagy legkésőbb a felnőtté válással megszilárduló értékek. A kulturális mintázatok környezeti ösztönzőkre adott válaszokból fejlődnek ki, azonban miután megszilárdultak, generációkon keresztül

képesek, ha nem is sértetlenül, ellenállni a változó környezet változó ösztönzőinek. Látnunk kell, hogy a kulturalista magyarázatok korábbi ellenzői is ebből az értelmezésből indultak ki.

A következő fejezetben, az újabb kultúraelméletek ismertetése kapcsán mutatom be, hogy miért tartom szűknek a kultúra Parsons-i értelmezését. A fenti tézis közéleti vitákra vonatkozó állítása egy erős sejtés, amelyre vonatkozóan nem ismerek meggyőző empirikus kutatási eredményt (például átfogó kvantitatív tartalomelemzést). A tézis tudományos diskurzusokra vonatkozó állításához fontos illusztráció a kurrens közgazdasági kultúrakutatások uralkodó álláspontja. Guiso és szerzőtársai (2006) a téma közgazdasági irodalmának áttekintésekor egyértelműen fogalmaztak: *„a kultúrát általános hiedelmekként és értékeként definiáljuk, amelyeket az etnikai, vallási és társadalmi csoportok meglehetősen változatlan formában örökítenek át generációról generációra”* (i.m.: 23).⁶ A téma legjelentősebb közgazdász kutatói ma is ezt a szűk definíciót használják (Alesina–Giuliano 2015). Az idézett szerzők tisztában vannak azzal, hogy ez a lehatárolás számos kulturális jelenséget figyelmen kívül hagy, azonban a) ezt a szűk értelmezést szükségesnek tartják a gazdasági következmények értelmes oksági elemzéséhez; továbbá b) meggyőződésük, hogy gazdasági következménye csak az átörökíthető vélekedéseknek és értékeknek van (Guiso et al. 2006).

Az alábbiakban megpróbálom röviden rekonstruálni az etnicizált szegénység klasszikus, a fenti kultúra-értelmezésen nyugvó kulturalista magyarázatát és a vele szembenálló ún. strukturalista álláspontot is. A társadalompolitikai implikációk bemutatása mellett mindkét magyarázat problémáira is felhívom a figyelmet.

A modern jóléti államok szegényei között felülreprezentált különböző etnikai csoportok sok tekintetben eltérnek egymástól, ahogy a többségi társadalmakkal való viszonyuk is változó. A velük szemben a többségi társadalomban elterjedt sztereotípiáknak azonban vannak közös vagy legalábbis sok csoportra alkalmazott elemei. Könnyen rekonstruálható egy olyan álláspont, amely az etnicizált mélyszegénység hagyományos kulturális magyarázatának sok társadalomban felbukkanó változatait közelíti kielégítően. Eszerint a szóban forgó (társadalmanként változó) hátrányos helyzetű kisebbség értékrendszere régre visszanyúló történeti okokból nem kompatibilis a modern piacgazdaságokban sikerre vezető viselkedésmintákkal, és/vagy a modern polgári társadalmak együttműködést szabályozó normáival (Gilens 1999, v.ö. Debreczeni 2014). Társadalmanként változó, hogy a kulturalista magyarázatok mely értékek és normák esetében látják lényegesnek az eltéréseket. A kulturális eltérések kapcsán jellemzően a kapitalista munkaetika, valamint az önfegyelem és a tervezés képességének hiányát, az erőszakra és általában a bűnözésre való hajlandóságot, a formális tanulásra képtelenséget, továbbá a szülői felelőtlenséget és esetleg a megbízhatatlanságot szokták emlegetni. Ezek mellett gyakran felmerül a többségi társadalommal szembeni közvetlenül ellenséges hozzáállás feltevése is (Fábián–Sik 1996, Gilens 1999).

Ahhoz, hogy megértsük a kultúra új típusú elemzésének sajátosságait és esetleges hozzáadott értékét a klasszikus kulturalista és a velük szembenálló klasszikus strukturalista magyarázatokhoz képest, érdemes a fenti magyarázatokban analitikusan elválasztható állításokat sorba venni.

6 Eredetiben: *„we define culture as those customary beliefs and values that ethnic, religious, and social groups transmit fairly unchanged from generation to generation.”*

A klasszikus kulturalista magyarázatok következő elemeit érdemes elkülöníteni: a) a közösségi együttélés alapvető normáiban és/vagy a gazdasággal összefüggő értékekben mutatkozik eltérés a szegény kisebbség és a többségi társadalom között; b) ezek az értékek szülőről gyermekekre vándorolnak sok generáció óta, és az egyéni életutak során alig változnak; c) ezek az értékek az etnikai csoport kollektív történetével magyarázhatók, és így általában jellemzőek az egész csoportra; és végül d) a régmúlt korok körülményeivel magyarázható, és az életút során nehezen változtatható értékek, ahogy a tapasztalat mutatja, erőteljesen ellenállnak a mai kor gazdasági és társadalmi ösztönzőinek.

A klasszikus kulturalista magyarázatot a fenti állításokra szétbontva jobban megérthetők a kulturalista álláspontot hangoztatók társadalompolitikai következtetései. a) Egyrészt a közösségi együttélés alapvető normáiban mutatkozó eltérések miatt meg kell érteni a többségi közvélemény egy részének kisebbséggel szemben elutasító magatartását, hiszen az nem feltétlenül egyes csoportok genetikai alacsonyabbrendűségét hirdető rasszizmus, csupán a társadalom alapvető működését biztosító közösségi morál védelme. Azaz nem a cigány embert, hanem a társadalom kohézióját veszélyeztető (sic) cigány kultúrát utasítja el a romaellenes nézeteket hangsúlyozó állampolgár. b) A morális távolság miatt a deszegregáció kikényszerítése nem etikus az érintett többségi népességgel szemben. c) Ráadásul a deszegregációnak és sok más költséges, a kisebbségi szegényeket segíteni kívánó társadalompolitikai erőfeszítésnek kérdésesek a hozadéka a finomabb gazdasági ösztönzőknek erősen ellenálló értékrendek miatt. d) Felmerülhet ugyanakkor, hogy a többségi morál alapján hozott erősebb, büntető jellegű ösztönzők már célt érnek, vagy legalábbis fenntartják a többségi közösség morálját és/vagy legalább nem pazarolják a társadalom erőforrásait. e) Amibe érdemes lehet befektetni, az a generációkon átívelő „átkot” megtörő, a családból hozott hagyományokkal szembeszálló paternalista érték közvetítés, elsősorban a legfiatalabbak felé.

Az újratermelő szegénység hagyományos kulturalista magyarázatai könnyen szereznek népszerűséget a laikus közvélemény körében, mert jól látható vagy bizonyos észlelési torzítások nyomán látni vélt korrelációk mögé helyeznek plauzibilis oksági mechanizmusokat. Ha csak a demokratikus jóléti államok második világháború utáni történelmét tekintjük, akkor is számos intézkedést, programot és intézményt találunk, amelyek a fenti társadalompolitikai következtetésekre épültek.

Ugyanakkor szembeötlő a fenti társadalompolitikai következtetéseket megalapozó kulturalista magyarázatok néhány lényeges ellentmondása és empirikus problémája. Egyrészt az elmúlt évszázadban nagyon eltérő történetű populációkkal szemben terjedtek el a fenti kulturalista magyarázatokra épülő olyan sztereotípiák, melyek, miközben hivatkoznak egy-egy populáció egyedi történetére, egymáshoz nagyon hasonlítanak (v.ö. Fábíán–Sik 1996, és Gilens 1999). Továbbá, miközben e sztereotipikus állítások generációkon átívelő, lassan változó kulturális mintázatokról szólnak, népszerűségük néhány, korábban stigmatizált etnikum esetében nagyon gyorsan csökkent. Azaz, egy generáció alatt gyakran megváltozik a többség véleménye arról, hogy egyes kisebbségek milyen tartós kulturális sajátosságokkal jellemezhetők (Madon et al. 2001). Emellett, a többségi társadalom sztereotípiáinak átalakulása mellett a szóban forgó etnikai csoportok viselkedési mintái is gyorsan változhatnak. A szóban forgó sztereotípiák által jellemzően érintett mun-

kaerő-piaci integráció mellett például a demográfiai viselkedés mintázatai is gyorsan változnak időnként (Manski–Mayshar 2003, Ladányi–Szelényi 2004, Janky 2005). Végül ne feledkezzünk meg arról, hogy a sztereotípiákban szereplő értékkülönbségeket ritkán sikerül tudományos eszközökkel kimutatni; a stigmatizált csoportok tagjai jellemzően a mainstream társadalmi értékek támogatói (Harris 2011, Patterson 2015a).

Nehéz a fenti társadalompolitikai elvekre épülő intézkedések sikerességének megítélése. Talán nem túlzás azt állítani, hogy nincs a klasszikus kulturalista paradigmát alkalmazó igazi jelentős sikertörténet, viszont van néhány látványos kudarc. Ezek közé sorolom a családjuktól elszakított ausztrál bennszülöttek történetét (pl. Petchkovsky–San Roque 2002), továbbá a kilencvenes években szigorított amerikai segélyezési és büntető politikák kétséges integrációs hatásait (pl. Andrews–Bonta 2010). E politikák részletes tárgyalása azonban szétfeszítené e tanulmány kereteit.

A fenti sémához hasonló gondolatmenetekkel vitatkozó klasszikus strukturalista magyarázatok azt hangsúlyozzák, hogy a gazdasággal összefüggő tevékenységek esetében a strukturális korlátok egyformán befolyásolják a különböző etnikai/kulturális háttérű emberek viselkedését. Az ilyen jellegű magyarázatok szerint az etnikai csoportok között megfigyelhető viselkedési különbségek mögött az erőforrások és döntési lehetőségek interetnikus varianciája húzódik meg.

Ha a strukturalista magyarázat állításait próbáljuk szétszálazni, akkor a következő feltevések kiemelését tartom fontosnak: a) Az emberek aktuális ösztönzőkre válaszolnak, az „értékek” változékonyak, és a strukturális hatásoktól függő endogén tényezőknek tekinthetők. b) Az etnikai hovatartozás és egyes viselkedési minták korrelációi az etnikum és a strukturális hatások korrelációjára vagy a kapcsolathálók által vezérelt erőforrás különbségekre vezethetők vissza (azaz pl. az iskolai pályafutásokban mutatkozó roma-nem roma eltéréseket kielégítően magyarázza, hogy a romák jellemzően rosszabb anyagi helyzetű és kulturális tőkéjű családokból érkezve járnak rosszabb iskolákba, mint a többiek; továbbá pl. a rossz helyen lévő, szegregált gettókból jellemzően nehezebb megfelelő munkaerő-piaci információkhoz jutni személyes ismeretségeken keresztül, mint egy átlagos települési környezetben). Továbbá c) a megfigyelhető generációkon átívelő viselkedési mintázatok az etnikumtól független, családon belül átöröklődő emberi tőke-javak következményei (pl. az alultápláltság és a könyvek hiányának iskolai következményei a szegény családnál), ahol az etnikum és a viselkedés korrelációja mögött nem áll valós oksági kapcsolat.

A strukturalista magyarázatot követők egyik fontos társadalompolitikai következtetése, hogy a szakértők és felelős politikusok feladata a közvélemény hamis oksági észleléseinek cáfolása. Továbbá, szemben a kulturalistákkal, a strukturalista magyarázati modell követői a deszegregációtól és a pozitív gazdasági ösztönzőktől viszonylag erős és gyors eredményeket várnak.

A klasszikus strukturalista álláspont és társadalompolitikai következtetései sem mentesek az ellentmondásoktól és kétséget ébresztő empirikus eredményektől. Először is, amikor ennek az álláspontnak a támogatói a kulturalista magyarázatokra hivatkozó sztereotípiák ellen harcolnak, gyakran a szegények életlehetőségeit befolyásoló értékeket, illetve vélekedéseket feltételeznek – a többségi társadalom tagjainak fejében. Mindeközben az etnikum-specifikus viselkedési min-

táztatokat strukturális tényezőkre visszavezető statisztikai elemzések jellemzően inkonzkluzívak annyiban, hogy sokszor marad a rendelkezésre álló kontrollváltozók mellett megmagyarázatlan eltérés az etnikai csoportok között (ld. pl. Kertesi–Kézdi 2012). A klasszikus strukturalista magyarázatokra épülő policy kísérletek, illetve intézkedések között is vannak komoly kudarcok. Elsősorban a nagy reményekkel várt lakhatási deszegregációs programok okoztak csalódást Európában és Észak-Amerikában az utóbbi egy-két évtizedben. Különösen nagy visszhangot váltott ki a *Moving to Opportunity* nevű amerikai deszegregációs program vegyes eredményekről beszámoló zárójelentése (Ludwig et al. 2013). Az 1994-ben kezdődött nagyszabású kísérletben öt észak-amerikai nagyváros több ezer, szegénygettóban élő családja kapta meg a lehetőséget, hogy voucherek segítségével jobb környékre költözzön. A program indítása feltehetően nem függetleníthető Wilson és kollégái gettókutatásainak következtetéseitől. A program zárójelentése szerint ugyanakkor a gettóból elköltözők fizikai és mentális egészségre gyakorolt pozitív hatása nem párosult a gazdasági integráció elősegítésével (Ludwig et al. 2013).⁷

Az alábbi fejezetből kiderül, hogy a kulturális jelenségek utóbbi két évtizedben elterjedt, befogadóbb értelmezései a klasszikus kulturalista és strukturalista nézőpontra alapozó elméletek ellentmondásainak csökkenését, egyúttal a két megközelítés kortárs változatainak konvergenciáját segítik elő. Az elméleti konvergencia a társadalompolitikai következtetések hasonulásával is jár.

SZEGÉNYSÉG ÉS KULTÚRA: AZ ÚJ MEGKÖZELÍTÉS

E tanulmány második fő állítása, hogy a kultúra érdemi hatást gyakorolhat az egyének gazdasági-társadalmi integrációt befolyásoló viselkedésmintáira. Ezt az állítást csak a kultúra fentiekben tárgyaltaknál összetettebb értelmezése alapján tartom értelmes és empirikusan is védhető állításnak. Ez az alábbiakban kifejtésre kerülő komplexebb értelmezés mára dominánssá vált a kulturális tanulmányok területén.

A kilencvenes évekre az ún. kulturális fordulat nyomán a szociológusok jelentős része elfordult a kultúra Parsons-i szemléletétől. Míg a korábbi elméleti keretben jelentős szerepet kaptak a koherens, komprehenzív, generációkon átívelő értékrendszerek, a kulturális tanulmányok újabb képviselői azt hangsúlyozzák, hogy számos fontos kulturális jelenség létezik az értékek mellett (és maguk az értékek sem állnak össze koherens rendszerré, ahogy Parsons feltételezte). Sőt, egyesek a kultúra egységes definiálásának a nehézségeit is felvetik; helyett különböző, önmagukban jobban megfogható kulturális jelenségeket azonosítanak (Small et al. 2010). A legfontosabb kulturális jelenségek közé tartoznak az értékek mellett a keretek, repertoárok, narratívák, szimbolikus határok, a társadalmi tőke és az intézmények.⁸

Az egységes kultúra-definíciót alkalmazó újabb elméleti törekvések közül Patterson (2014, 2015a) munkássága tűnik különösen hasznosnak e tanulmány téziseinek szempontjából. Patterson

⁷ A program dizájnjának és értelmezésének korábbi szociológiai kritikájához ld. Sampson 2008, az eredmények újraértékeléséhez pedig ld. Chetty et al. 2015 – ez utóbbira még visszatérünk.

⁸ Elemzésemnek nem célja, hogy az egyes kulturális jelenségek és a szegénység újratermelődésének kapcsolatát mélyebben vizsgálja; ilyen típusú tanulmányra friss példa Lamont et al. 2014.

a kontinentális társadalomelmélet, a kognitív pszichológia és a szociálpszichológia mellett a játékelmélet fogalmi eszköztárát is mozgósítja. Meghatározásában a kultúra két, egymással interakcióban lévő komponensből áll. Egyrészt kollektíven létrehozott és bizonyos időbeli stabilitást mutató tudás-struktúrákból, másrészt e tudás-struktúrák körülményekhez alkalmazkodó, és jellemzően szintén személyközi interakciókba ágyazott gyakorlati felhasználásából. E gyakorlati felhasználás felel a viselkedésmintázatok, és hosszabb távon az alap tudás-struktúrák változásáért. Patterson a klasszikus elméletekhez némileg hasonlóan a tudás-struktúrák deklaratív, procedurális és evaluatív típusai között tesz első szinten különbséget.

A fenti meghatározás kihangsúlyozza, hogy a kultúra nem értelmezhető a környezeti ösztönzőkre adott reakcióktól függetlenül, azokban manifesztálódik. Továbbá, kulturálisnak tekinthető minden olyan, környezeti ösztönzőkre adott csoport-specifikus reakció, amely csoport-specifikus előzetes tudáskészletet használ fel, vagy a környezeti információk személyközi interakciókban történő feldolgozása során ilyen tudáskészletet, és vele tartós viselkedési mintázatokat hoz létre (Patterson 2014, 2015a).

A kultúra ilyen befogadó szemléletével nem ellentétesek az etnicizált szegénység újratermelődésének hagyományos kulturalista magyarázatai. Ugyanakkor ez a közelítés megnyitja az utat olyan alternatív magyarázatok irányába is, amelyek mentesek a hagyományos kulturalista és strukturalista magyarázatok néhány, korábban idézett ellentmondásától.

Az újabb közelítésmód szegények kultúrájára vonatkozó feltevéseit is érdemes a klasszikus kulturalista elmélet értelmezésekor szétválasztott dimenziók mentén áttekinteni. a) A klasszikus kulturalista elmélet szerint a (kisebbségi) szegények a közösségi együttélésre vonatkozó normáikban és/vagy a gazdasággal összefüggő értékeikben térnek el a társadalom többségétől. Az új megközelítést alkalmazó kutatók egyrészt hangsúlyozzák, hogy ilyen jellegű eltéréseket ritkán találni. Másrészt ennél sokkal fontosabbnak tartják többek között a cselekvési készletek, kommunikációs stílusok és a bizalmi viszonyok eltéréseit. Mindezek az eltérések segítenek fenntartani a csoportok közötti szimbolikus határokat, amelyek viszont az említett kulturális különbségek fennmaradásához járulhatnak hozzá. b) A korábbi elmélet azt állítja, hogy a kulturális mintázatok szülőről gyermekre vándorolnak sok generáció óta, és az egyéni életutak során alig változnak. A kortárs elmélet ehelyett azt mondja, hogy a napi interakciók során a meglévő tudáskészletek folyamatosan újra-értékelődnek, csiszolódnak. Sokszerű környezeti változások nyomán a kollektív tudáskészlet is gyorsan változhat – bár nem szükségszerű, hogy mindenfajta mintázat esetében történjen ilyen gyors változás. c) A klasszikus elmélet szerint az etnikum-specifikus kulturális mintázatok az etnikai csoport kollektív történetével magyarázhatók, ezért ezek az egész csoportra jellemző sajátosságok. Mára elég sok kutatási eredmény bizonyítja, hogy az etnicizált szegénység által érintett társadalmakban nem határolható le egyfajta kisebbségi szegénykultúra. Sokféle kulturális milió él egymás mellett, gyakran szó szerint egymás mellett (Patterson–Fosse 2015b). Nincs egységes cigánykultúra, szegénykultúra, vagy szegény cigány kultúra. d) Végül, a hagyományos elmélet azt mondja, hogy a régmúlt korok körülményeivel magyarázható értékek erőteljesen ellenállnak a mai kor gazdasági és társadalmi ösztönzőinek. Ahogy a b) pontban kiemeltük, az új közelítés azt feltételezi, hogy a tudáskészletek a környezeti ingerek nyomán folyamatosan újraértékelődnek. A

kultúra kortárs kutatóinak többsége tagadja, hogy minden kulturális folyamat a körülményekhez történő kollektív alkalmazkodást segítené elő. De az széles körben elfogadott, hogy egyes kulturális folyamatok részei a kollektív (és gyors) alkalmazkodásnak. Az is igaz, hogy más folyamatok erősebben állnak ellen a környezeti változásoknak, pontosabban a változásokra történő lokálisan optimális reagálás ezekben az esetekben egyes szuboptimálissá vált mintázatok fenntartását jelentheti. Az ilyen, paradoxnak tűnő helyzeteket hívja társadalmi csapdáknak a játékelmélet.

E tanulmány azt állítja, hogy a kultúra – a kulturális jelenségek itt tárgyalt sokszínű halmazaként értelmezve – érdemi hatást gyakorolhat az egyének gazdasági-társadalmi integrációt befolyásoló viselkedésmintáira. Egy fontos példán szeretném ezt a tézist demonstrálni. Tekintsük a kommunikációs mintázatokat! A kommunikációs mintázatok egyéb szerepeik mellett azért is fontos kulturális jelenségek, mert a külsőhöz hasonlóan segíthetik az egyének etnikai kategorizálását, és ennek nyomán a velük kapcsolatos általánosítások aktiválását. A kategorizálás és ennek kognitív, valamint viselkedési következményei erősítik a csoportthatárokat.

A kutatási eredmények megerősítik azt az erős hétköznapi tapasztalatot, hogy a beszédmódnak (a szókészlettől az intonációig) komoly hatása van a bizalmi viszonyok alakulására (Réger 1990, Orbe 1994, Ispa-Landa 2015); a bizalmi viszonyok gazdasági jelentősége pedig letagadhatatlan. Konkrétan arról van szó, hogy a szegregált szegények beszédmódját jellemzően etnikai beszédstílusként azonosítják a velük kapcsolatba lépő többségiek; és aktiválják a szegény kisebbségekre vonatkozóan tipikusnak tekintett vélekedéseiket, miszerint az illető kisebbségi egyén inkompetens, akaratgyenge, illetve erkölcstelenségre hajlamos. A szóban forgó szegény ennek nyomán nem kap meg olyan üzletet, állást, hitelt vagy éppen jobb érdemjegyet, amelyre amúgy esélye lett volna.

Ahhoz, hogy az egyes, elegendően szegregált kisebbségi közösségekben kialakult beszédmódok hátráltassák e közösségek tagjainak integrációját (iskolai előmeneteltől kezdve az állásszerzésen keresztül az önálló üzleti tevékenységig), nem szükséges, hogy a szóban forgó egyének által vallott gazdaságetikai vagy általános együttélési normák különbözzenek a többségi társadalomban jellemző elvektől. Az ugyanakkor várható, hogy az ilyen érték-különbségekre vonatkozó többségi sztereotípiák jelentősen felerősítik a beszédmódban rejlő különbségek bizalomromboló hatását.

Sokan értenek egyet Wilsonnal (2009) abban, hogy a beszédmódban és a hasonló jellegű mintázatokban rejlő különbségek közvetlen hatásai csupán a strukturális tényezők mint végső okok befolyását közvetítik. Szerintük mindenekelőtt a lakóhelyi, iskolai és munkaerő-piaci szegregáció határozza meg a szóban forgó csoportközi eltérések kialakulását. A szegregáció felszámolásával az ilyen jellegű különbségek eltűnnek. Egyes kultúrakutatók ugyanakkor amellet érvelnek, hogy ez nem törvényszerű: ha a különbségek kialakultak, deszegregált környezetben is fenn tudnak maradni hosszabb ideig. Ispa-Landa (2015) például azt mutatja meg fehér és afroamerikai kamaszlányok iskolai kommunikációjának vizsgálatkor, hogy a deszegregáció és kontaktus nem feltétlenül vezet a sztereotípiák és félreértések elbontásához: ugyanazt a kommunikációs stíluselemet (fekete lányok cserfes hangossága) egészen máshogy értelmezik az iskolába később érkezett feketék, illetve a régóta ott tanuló fehérek; és egyik csoport tagjai sem érzik úgy, hogy saját viselkedésükön változtatni kéne. Ez pedig a negatív előítéletek és a kölcsönös bizalmatlanság fennmaradásával jár.

Ha hiszünk ezeknek a kutatási eredményeknek, akkor fontos példát találtunk második tézisünkre, nevezetesen arra, hogy az aktuális strukturális korlátokon túlmutató kulturális mintázatok befolyásolják a szegények életlehetőségeit. És ne feledjük, hogy e kommunikációs mintázatok alapvetően függetlenek a gazdaságtikai és együttélési normáktól!

A kommunikációs stílusok példája visszavezet a számos klasszikus és kortárs strukturalista által hangoztatott, valójában kulturalista állításhoz, miszerint a többségi társadalom sztereotípiái jelentős szerepet játszanak az etnicizált mélyszegénység újratermelődésében. Ugyanis e sztereotípiák aktiválását elősegíti, ha az átlagpolgár észleli a saját maga és a szegények közötti kulturális határokat, és egy stigmatizált etnikum tagjaiként azonosítja őket.

A kommunikáció szélsőséges és látványos példája annak, amikor a gazdasági tevékenységekhez kötődő értékektől teljesen független kulturális jelenségek befolyásolják a szegények életlehetőségeit. De a kommunikáció a kulturális jelenségeknek nem az egyetlen olyan típusa, amely a gazdasági és közösségi alapértékektől meglehetősen független, mégis befolyásolja egy adott közösség tagjainak gazdasági integrációját. A készségek, gondolkodási keretek és viselkedési repertoárok potenciális hatásaira itt nem térek ki. Ezek tárgyalása e tanulmány kereteit szétfeszítő, megfontolt kifejtést igényel (ilyenre jó példa Lamont et al. 2014).

Túlmutat tanulmányom keretein annak részletes tárgyalása is, hogy a strukturális változások, különösen a deszegregáció nyomán milyen jellegű kulturális mintázatok esetében változhatnak gyorsan a korábban szegregált szegények viselkedési mintái, és milyen mintázatok esetében várható a korábbi minták megerősödése. Hipotézisem szerint ebből a szempontból az egyik elsőleges kérdés az, hogy a szóban forgó kulturális minták követése vagy elvetése döntéelméleti terminológiában vajon a) optimális megoldások tanulása a kortárs csoport tagjaitól; b) csoporton belüli, legalább részben identifikációs játszmák egyensúlyi stratégiájához történő illeszkedés; vagy c) csoportközi (részben identifikációs) játszmák egyensúlyi stratégiájához történő illeszkedés. Az a) esetben, a racionális döntéelméleti modelleken nyugvó intuíció szerint a strukturális változásokra történő reagálás gyorsaságát és/vagy hatékonyságát növeli, hogy nem egyéni alkalmazkodás, hanem ún. társas tanulás (kulturális folyamat) zajlik, ahol a többiek példájából is tanulva hozzuk meg döntéseinket (Charness–Sutter 2012). A b) esetben a hosszú idő alatt egymáshoz csiszolódott stratégiáktól a változó körülmények ellenére is nehéz lehet egyénileg eltérni, mert ha mindenki más a csoportban tartja magát az eredeti mintához, az új körülményekhez történő egyéni alkalmazkodás deviancia lehet, amelyet a közösség büntet. A c) esetben nehéz általános előrejelzést megfogalmazni. A csoportközi játszmák dinamikája konvergenciához és divergenciához is vezethet.

A kulturális jelenségek utóbbi két évtizedben elterjedt, fentiekben ismertetett befogadóbb értelmezései a strukturalista álláspont finomításához is hozzájárultak (ld. pl. Wilson 2009). Ez az elméleti magyarázatok konvergenciájához vezet. Az elméleti konvergencia tétje valós: a „kulturalista”, illetve „strukturalista” jelzővel címkézett társadalompolitikai javaslatok közötti eltérések csökkennek. A kultúra befogadóbb értelmezését támogató különböző szociológusok konszenzuális véleménye, hogy a lakóhelyi deszegregáció elősegítése az egyik legalapvetőbb a mélyszegénység újratermelődését gátló kormányzati feladatok közül. Azonban az új megköze-

lítés a korábbi kulturalistákhoz képest ehhez kevésbé társít explicit nevelési feladatokat, sokkal jobban hisz a spontán alkalmazkodási folyamatokban. Ugyanakkor, és ez nagyon lényeges, az új megközelítés a korábbi strukturalistákhoz képest kevésbé türelmetlen, nem vár gyors eredményeket. Jó példa erre a korábban említett nagyszabású amerikai deszegregációs kísérlet, a *Moving to Opportunity* program eredményeinek értelmezése. Az alapvetően a hagyományos strukturalista paradigmán nyugvó hivatalos közgazdasági elemzések a rövid távú és mindenkre kiterjedő gazdasági eredmények elmaradása miatt jelentős részben eredménytelennek minősítették a programot (Ludwig et al. 2013). Az új kulturalista közelítés egyik prominens képviselőjeként Sampson (2008) már korábban bírálta a gyenge kísérleti „ingerhez” képest erős és türelmetlen várakozásokat. A program közelmúltban megjelent újraértékelése pedig megmutatta, hogy a kamaszkor előtt új lakóhelyre került szegények esetében valóban érdemi előrelépés történt, már rövid távon, még a gyenge program ellenére is (Chetty et al. 2015).

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban a kultúra lehetséges szerepét vizsgáltam a mélyszegénység újratermelődésében. Arra törekedtem, hogy a hazainál jelentősebb intellektuális erőforrásokat mozgósító jelenlegi észak-amerikai szociológiai diskurzus egyes megfontolásait becsatornázzam a hazai szaktudományos párbeszédbe, és továbbgondoljak néhány ott felvetett tézist. Azért merem szűkíteni a szakirodalmi fókuszot, mert az ott most folyó diszkusszió résztvevői felhasználják az elmúlt öt évtized angolszász szegénység-, kultúra- és etnicitás-irodalmának tanulságait, továbbá beépítik az elmúlt évtizedek kontinentális kultúraelméleteinek számos elemét.

Nehéz helyzetben vannak azok a szakemberek, akik a tartós mélyszegénység gyökereiről és enyhítéséről szólva a strukturális tényezők szerepét hangsúlyozzák a laikus közvélemény előtt. Ugyanis a hétköznapi megfigyelők könnyen fedeznek fel kulturális különbségekre utaló viselkedési korrelációkat, és minden nehézség nélkül azonosítanak rá nézésre társadalmi csoportokat. Az igaz, hogy a második világháborút követő évtizedekben szociálpszichológiai kutatások tömege mutatott rá az ilyen hétköznapi megfigyelésekben rejlő torzításokra és e torzítások nyomán létrejövő hamis oksági következtetésekre. Ezekre az eredményekre jogosan lehet hivatkozni. Ugyanakkor számos tudományos igényű elemzés mutatta meg azt is, hogy strukturális tényezőkkel nehezen magyarázható csoportközi eltérések tényleg léteznek, az életlehetőségeket érdemben befolyásoló viselkedési minták esetében is. Meggyőződésem, hogy ezek politikai-világnézeti indíttatású tagadása nem szolgálja a társadalomtudományok, a társadalompolitika és az érintett csoportok érdekeit.

Tanulmányomban azt kívántam megmutatni, hogy a kulturális hatások elismerése nem jelenti a társadalmi folyamatok áldozatainak hibáztatását, sem a társadalompolitikai erőfeszítések lehetőségeivel szembeni szkepszist, továbbá nem következik belőle, hogy a kultúra szerepét elismerő társadalompolitikusként a mélyszegénységben élők viselkedésének és gondolkodásának változását vagy változtatását kellene várnia/elvárnia. A bevezetőben felvázolt két tézis mögött meghúzódó állításom az, hogy a kulturális hatásokat nem tagadni kell, hanem jobban megérteni azoknak is (közéjük tartozom én is), akik morális/világnézeti alapon csak a strukturális tényezők

változtatására irányuló törekvéseket tartják elfogadhatónak, és félnek a hétköznapi kulturalista értelmezések inherensen áldozathibáztató gondolataitól.

HIVATKOZÁSOK

- Alesina, A. F. – Giuliano, P. (2015) *Culture and Institutions*. CEPR Discussion Paper Series DP10773.
- Charness, G. – Sutter, M. (2012) Groups make better self-interested decisions. *The Journal of Economic Perspectives*, 157–176. <http://dx.doi.org/10.1257/jep.26.3.157>
- Chetty, R. – Hendren, N. – Katz, L. F. (2015) *The Effects of Exposure to Better Neighborhoods on Children: New Evidence from the Moving to Opportunity Experiment*. National Bureau of Economic Research Working paper No. w21156. <http://dx.doi.org/10.3386/w21156>
- Debreczeni J. (2014) *Ne bántsát a cigányt!* Budapest: DE.HU.
- Dupcsik Cs. (2010) Mentalitások és kutatások. *Esély* 2010/2, 73–82.
- Duvoux, N. (2011) Culture et pauvreté: perspectives transatlantiques. Débat entre Michèle Lamont & Hugues Lagrange. *La Vie des idées*, 19 juillet 2011. ISSN : 2105–3030. URL: <http://www.laviedesidees.fr/Culture-et-pauvrete-perspectives,1556.html>
- Duvoux, N. – Tenret, E. – Vezinat N. (2011) Culture of Poverty and Social Resilience. An interview with Michele Lamont. *Books and Ideas*, 20 May 2011. ISSN : 2105–3030. URL: <http://www.booksandideas.net/Culture-of-poverty-and-Social.html>
- Erőss G. (2015) Cigányútra ment a DK. *Népszabadság* 2015.01.08., nol.hu
URL: <http://nol.hu/velemenyciganyutra-ment-a-dk-1508433>
- Fábián Z. – Sik E. (1996) Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, Századvég, 381–413.
- Fassin, É. (2012) Sexual Democracy and the New Racialization of Europe. *Journal of Civil Society*, 8(3), 285–288. <http://dx.doi.org/10.1080/17448689.2012.738887>
- Gilens, M. (1999) *Why americans Hate Welfare?* Chicago: University of Chicago Press.
<http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226293660.001.0001>
- Guiso, L. – Sapienza, P. – Zingales, L. (2006) Does Culture Affect Economic Outcomes? *The Journal of Economic Perspectives*, 20(2), 23–48. <http://dx.doi.org/10.3386/w11999>
- Harris, A. L. (2011) *Kids don't want to fail*. Harvard University Press. <http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674060999>
- Hell I. (2014) Debreczeni és a cigányok. Galamus.hu, 2014. december 10.
URL: http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=427251_debreczeni_es_a_ciganyok
- Ispa-Landa, S. (2015) Effects of Affluent Suburban Schooling: Learning Skilled Ways of Interacting with Educational Gatekeepers. In: Patterson, O – Fosse, E. (szerk.) *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth*. Harvard University Press, 393–414. <http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674736085.c18>
- Janky B. (2005) A cigány nők társadalmi helyzete és termékenységé. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, 136–148.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2012) A roma és nem roma tanulók tesztteredményei közti különbségekről és a különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle*, 59: 798–853.
- Lagrange, H. (2010) *Le déni des cultures*. Seuil.
- Lambert, C. (2014) The Caribbean Zola. *Harvard Magazine*, 2014 November–December.
URL: <http://harvardmagazine.com/2014/11/the-caribbean-zola>
- Lewis, O. (1966) *La vida: a Puerto Rican family in the culture of poverty–San Juan and New York*. New York: Random House.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) A kirekesztettség változó formái. Budapest: *Napvilág*.
- Lamont, M. – Beljean, S. – Clair, M. (2014) What is missing? Cultural Processes and Causal Pathways to Inequality. *Socio-Economic Review*, 12(3), 573–608. <http://dx.doi.org/10.1093/ser/mwu011>

- Ludwig, J. – Duncan, G. J. – Genetian, L. A. – Katz, L. F. – Kessler, R. C. – Kling, J. R. – Sanbonmatsu, L. (2013) Long-Term Neighborhood Effects on Low-Income Families: Evidence from Moving to Opportunity. *The American Economic Review*, 103(3), 226–231. <http://dx.doi.org/10.1257/aer.103.3.226>
- Lukács Gy. (2010) A telepi cigány és az ő kontextusai. *Szociológiai Szemle*, 20(3), 76–82.
- Madon, S. – Guyll, M. – Aboufadel, K. – Montiel, E. – Smith, A. – Palumbo, P. – Jussim, L. (2001) Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(8), 996–1010. <http://dx.doi.org/10.1177/0146167201278007>
- Manski, C. F. – Mayshar, J. (2003) Private Incentives and Social Interactions: Fertility Puzzles in Israel. *Journal of the European Economic Association*, 1(1), 181–211. <http://dx.doi.org/10.3386/w8984>
- Marsovszky M. (2014) Debreczeni József, ne bánts a cigányt! *Galamus.hu* 2014. december 5. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=426296_debreczeni_jozsef_ne_bantsd_a_ciganyt
- Murray, C. (1984) The War on Poverty 1965–1980. *The Wilson Quarterly*, 94–136.
- Orbe, M. P. (1994) “Remember, It’s Always Whites’ Ball”: Descriptions of African American Male Communication. *Communication Quarterly*, 42(3), 287–300. <http://dx.doi.org/10.1080/01463379409369935>
- Moynihan, D. P. (1965) *The Negro Family: The Case for National Action*, Washington, D.C., Office of Policy Planning and Research, U.S. Department of Labor.
- Patterson, O. (1967) *The Sociology of Slavery*. Macgibbon & Kee.
- Patterson, O. (1982) *Slavery and Social Death*. Harvard University Press.
- Patterson, O. (2001) Taking culture seriously: A framework and an Afro-American Illustration. In Harrison L. E. – Huntington S. P. (szerk.) *Culture matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books, 202–218.
- Patterson, O. (2014) Making sense of culture. *Annual Review of Sociology*, 40: 1–30. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043123>
- Patterson, O. (2015a) The Social and Cultural Matrix of Black Youth. In: Patterson, O – Fosse, E. (szerk.) *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth*. Harvard University Press, 45–137. <http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674736085.c4>
- Patterson, O. (2015b) The Real Problem With America’s Inner Cities. *The New York Times, Sunday Review*, Opinion, 9 May 2015. URL: <http://www.nytimes.com/2015/05/10/opinion/sunday/the-real-problem-with-americas-inner-cities.html>
- Patterson, O. – Fosse, E. (szerk.) (2015a) *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth*. Harvard University Press. <http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674736085>
- Patterson, O. – Fosse, E. (2015b) Introduction. In: Patterson, O. – Fosse, E. (szerk.) *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth*. Harvard University Press, 1–25. <http://dx.doi.org/10.4159/harvard.9780674736085.c1>
- Petchkovsky, L. – San Roque, C. (2002) Tjungguwiyanytja, Attacks on Linking: Forced Separation and Its Psychiatric Sequelae in Australia’s ‘Stolen Generations’. *Transcultural Psychiatry*, 39(3), 345–366.
- Rácz A. (2010) Variációk egy témára. *Szociológiai Szemle*, 20(3), 134–142. <http://dx.doi.org/10.1177/136346150203900304>
- Réger Z. (1990) *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai.
- Sampson, R. J. (2008) Moving to Inequality: Neighborhood Effects and Experiments Meet Structure. *AJS: American Journal of Sociology*, 114(11), 189. <http://dx.doi.org/10.1086/589843>
- Setét J. (2014) Az Amazonas cigányai. *hvg.hu*, 2014. november 5. URL: http://hvg.hu/velemenypublicisztika/20141105_Az_Amazonas_ciganyai

- Small, M. L. – Harding, D. J. – Lamont, M. (2010) Reconsidering culture and poverty. *The annals of the American academy of political and social science*, 629(1), 6–27. <http://dx.doi.org/10.1177/0002716210362077>
- Solt Á. (2010a) Élet a reményen túl. A szegregált telepen élők mentalitásvizsgálatának összegzése. *Szociológiai Szemle*, 20(3), 100–133.
- Solt Á. (2010b) Válasz Dupcsik Csabának. *Esély*, 2, 83–94.
- Wilson, W. J. (1987) *Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. London: The University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226924656.001.0001>
- Wilson, W. J. (2009) *More Than Just Race: Being Black and Poor in The Inner City*. New York: WW Norton & Company.

A KRITIKAI ÉS EMANCIPÁCIÓS DISKURZUSOK MEGÚJULÁSÁRÓL²

ABSZTRAKT

Írásomban két kritikai társadalomtudományi diskurzus, a multikulturalizmus és a feminizmus aktuális helyzetét elemzem. Vizsgálom a két társadalomkritikai perspektíva közös és eltérő társadalomfilozófiai alapelveit, valamint a képviselőik közötti vitákat is. Foglalkozom az emancipáció kelet-európai és magyarországi sajátosságaival, rámutatva az adaptáció hiányosságaira, továbbá az utóbbi időben terjedő ellenideológiák formáival és okaival.

Kulcsszavak: multikulturalizmus, társadalmi nemek, emancipáció, kisebbségek

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet

2 Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 103–116,
DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.103

BEVEZETÉS

Írásomban két politikailag elkötelezett társadalmi és társadalomtudományi diskurzus, a feminizmus és a multikulturalizmus aktuális helyzetét elemzem. Úgy tekintek rájuk, mint a társadalmi különbségtételt értelmező paradigmákra, amelyek ugyanakkor elkötelezettek az egyenlőség, az igazságosság és szolidaritás mellett. Munkámnak van egy közéleti apropója: a férfiak és nők, szexuális és etnikai kisebbségek egyenlőségét megkérdőjelező politikai diskurzusok terjedése a közbeszédben. A tanulmány első és második fejezetében ezeknek a politikai diskurzusoknak az állításait és érveit vázoló fel, elsősorban Magyarország vonatkozásában, de kitekintéssel a hasonló szellemiségű nyugat-európai diskurzusokra is. A harmadik fejezetben bemutatom a két paradigma (a feminizmus és a multikulturalizmus) eredeti szándékait és szemléletét, amellel érvelve, hogy mindkettő az egyenlőség eszméjének kiterjesztéséből következik; az egyik a nők, a másik az etnikai- és kulturális kisebbségek irányába. A velük kapcsolatos kétségeket és kritikákat sem kerülöm el, azokat azonban nem a közéleti feminizmus- és multikulturalizmus-ellenességből vezetem le, hanem elsősorban azokból a vitákból, amelyek a két irányzat képviselői között az utóbbi két évtizedben felmerültek. Meggyőződésem, hogy a közösségi és egyéni, az univerzális és partikuláris értékek küzdelme elkerülhetetlen velejárója egy folyamatos változásban és mozgásban levő globális társadalomnak. Ezeknek a vitáknak néhány fontos szempontját az írás negyedik részében mutatom be. Végül az utolsó fejezetben elsősorban elméleti megfontolásból amellel érvelek, hogy a nemi emancipációt tagadó kultúrák elismerési törekvéseit és az egyenlőség univerzális elvének ellentmondásait a feminizmus és multikulturalizmus szempontjainak összebékítésével és a valósághoz való igazításával fel lehet és fel kell oldani.

AZ ÚN. GENDER-PROBLÉMA

Neményi Mária 1994-es, *Miért nincsen Magyarországon nőmozgalom?* című cikkében arra a kérdésre kereste a választ, hogy összefüggésbe hozható-e a nőmozgalom és a női perspektíva hiánya a magyar társadalom sajátos fejlődésével, a magyar nők társadalmi szerepének jellegzetességeivel. Válaszában, amelyben a szocialista típusú modernizáció, a paternalista állam által infantilizált társadalom és a második gazdaság által helyreállított premodern családi munkamegosztás hatását hangsúlyozta, a következő, máig időtálló megállapítást tette: „*A kikényszerített modernizáció a hagyományos családdal kapcsolatos nosztalgiákat folyamatosan ébren tartotta. Ezekre a nosztalgiákra és a rendszerváltással felerősödött értékválságra jó eséllyel alapozhat a kormányzati politika, mely a társadalom regenerálódását többek között a keresztény, a nemi szerepek hagyományos megkülönböztetését fenntartó család rehabilitálásában látja. Ehhez a munkanélküliség rohamosan terjedő mértéke és a családokat támogató gyermekintézmények anyagi és ideológiai érvekkel alátámasztott zsugorítása is nagymértékben hozzájárul.*” (Neményi 1994:243)

Ma, bő húsz évvel a fenti diagnózis megfogalmazása után még inkább látjuk, hogy gazdasági és társadalmi válságok idején felértékelődnek azok a politikai beszédmódok, amelyek a tradicionális értékeket helyezik előtérbe, azok rehabilitálásán keresztül fogalmaznak meg ígéretek, pozitív jövőképet a társadalom számára. Ilyen érték a nemzet, amelynek a múlthoz kötődő,

mítoszokból táplálkozó képéről a legtöbb szó esik; de a család is, amelynek aktuális társadalmi adottságokhoz való igazítása helyett azoknak a múltba projektált vízióknak a feltámasztására törekednek, amelyek a férfiak alkotó és vezető szerepére és a nők otthonteremtő és reprodukív funkciójára épülnek.

Egy, a közelmúltban napvilágot látott elemzés és egy konferencia arra hívta fel a figyelmet, hogy a nők egyenlőségének és a szexuális kisebbségek emancipációjának eszméjét ikonikusan hordozó „gender” diskurzus bírálata és lejárátása a politikai közbeszéd központi ügyévé vált (Kováts–Pöim 2015). Miként a kutatók megállapították, noha országokként eltérő kérdések indították be az ellendiskurzust, ám az rövidesen mindenhol néhány tágabb téma körül csoportosult, mint például a reprodukciós jogok, gender-érzékeny tananyag bevezetésére irányuló oktatási reformok, meglegházasság vagy abortusz kérdése stb. (Kováts–Pöim–Tánczos 2015: 4–5). Amiként a diskurzust megalkotó és a társadalmi mozgósításban kulcsszerepet játszó aktorok is jelentős hasonlóságokat mutatnak európai összehasonlításban. A politikai pártok szerepét elemző tanulmányok rámutatnak, hogy a gender-ellenes mozgósítás olyan pártokat is összeköt, amelyek korábban nem működtek együtt, és amelyek más témákban nem feltétlenül értenek egyet: számos konzervatív és szélsőjobboldali párt sorakozott fel a „gender-ideológia” „fenyegetése” ellen. A „gender” címkéje alatt nemcsak a nemek közötti egyenlőséget, a nők közéleti szerepét, vagy a szexuális kisebbségek jogait támadják. Ahogyan az elemzés szerzői fogalmaznak: „(A) »gender« szinonimája lesz a homoszexualitás úgynevezett propagálásának, a nem és a szexuális orientáció szabad megválasztásának, a nemek állítólágos felszámolásának, valamint a pedofiliának, a gyerekek szexualizálásának, a »halál kultúrájának«. »Családfóbia«, »heterofóbia«, »homoszexualizmus« – ilyen és ehhez hasonló fogalmakkal indult nyelvi és definíciós küzdelem széleskörű társadalmi mozgalmak keretében. »Gender-ideológia«, »a gender-elmélet«, »gender-totalitarizmus«, »genderizmus« – ilyen kifejezések kerültek be a köztudatba egyik hónapról a másikra olyan társadalmakban, ahol a gender fogalomról korábban csak egy kisebb szakmai közönség tudott. A »gender-ideológia« mindeközben mint egy világméretű összeesküvés kerül bemutatásra, az ENSZ, az EU és a különböző nemzeti kormányok részvételével, amely ellen a demokrácia és az úgynevezett józan paraszti ész iránt elkötelezett tudatos állampolgárnak, illetve az aggódó és felelős szülőnek feltétlenül fel kell lépnie” (Kováts–Soós 2014).

Az elemzés és annak politikai tanulságait (Kováts–Pöim–Tánczos 2015) megfogalmazó szerzőkkel egybehangzóan úgy látom, hogy a gender ellenideológia nem önmagában értelmezendő, nem csak a nők és a férfiak társadalmi viszonyáról és az egyenlőség ideáljáról szól. A gender fogalom a konzervatív mozgósítás szimbolikus eszköze, amelynek jelentését különböző politikai, közéleti és egyházi szereplők együttesen építik fel. Alkalmas arra, hogy megkérdőjelezze a huszadik századi, egyenlőségre és szabadságra épülő progresszív politikai nyelvet, illetve annak a szakpolitikákba és a politikai főáramba való beemelését. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a kulturális és etnikai kisebbségeket emancipáló multikulturalizmus ellendiskurzusa is működik, aminek az elmúlt években ugyancsak tanúi lehettünk a legkülönbözőbb hazai és nemzetközi médiumokban.

AZ ÚN. MULTIKULTURALIZMUS-PROBLÉMA

A multikulturalizmus bumerángja nagyjából 2006-ban repült vissza az európai közbeszédbe, amikor a londoni robbantás évfordulóján a brit sajtóban megjelent a *„A multikulturalizmus halott”* felkiáltás. Négy évvel később Angela Merkel keltette a német multikulturalizmus halálhírét. Magyarországon Orbán Viktor 2015. május 19-i, Európai Parlamentben tett kijelentése – *„Magyarország sosem volt multikulturális társadalom”* – indította el a lavinát. A miniszterelnök két legtöbbször idézett mondata így hangzik: *„Meg vagyok arról győződve, hogy mivel nekünk, magyaroknak az ilyen konfliktusok kezelésére való képességeink nem fejlődtek ki, mert mi sohasem voltunk multikulturális társadalom, mi sohasem fogadtunk be a gyarmatainkról érkezett bevándorlókat, ezért a közép-európai térségben a bajok még annál is nagyobbak lennének, mint amit most sok nyugat-európai országban látunk. (...) Mi értéknek tekintjük azt, hogy Magyarország egy homogén ország, kultúrájában, gondolkodásmódjában, civilizációs szokásaiban meglehetősen homogén képet mutat. Szerintünk ez egy érték, és nem is szeretnénk ezt föláldozni. De nem akarjuk elvitatni azoknak az országoknak a jogát sem a bevándorlók befogadásához, akik egyébként ehhez hozzászoktak, és így akarják megoldani a problémáikat”* – fejezte be.³

Beszédével Orbán beszállt abba vitába, amely immár tíz éve folyik Európában a multikulturalizmus körül, még pontosabban elfoglalta helyét azok között, akik tagadják a multikulturalizmus lehetőségét. Másrészt Magyarország helyét kívánta kijelölni egy, a multikulturalizmus körül felépített fogalmi mezőben, amely a gyarmatosításról, a migrációról, egy elképzelt Nyugat és egy elképzelt Kelet közötti viszonyról szól. Orbán Magyarországa zárt, kulturálisan homogén ország, amely mindig kívül állt az erőforrásokért folyó globális versenyen, a gyarmatosításon és a nemzetközi migráció rendszerén. A kijelentés körül kialakuló vitát vizsgáló dolgozatban Torbó Annamária (2015) rámutat, hogy diskurzus és az ellendiskurzus dinamikáját legfőképpen a Kelet-Nyugat dichotómia határozza meg. Míg az anti-multikulturalista diskurzus kívül helyezi Magyarországot a modern Nyugaton, aminek elsősorban a deficitjeit hangsúlyozza, és ezért kiemelten a kulturális keveredést marasztalja el, az ellendiskurzus Magyarországot a Nyugathoz sorolja, többnyire annak pozitív morális konzekvenciáival együtt.

Az ellendiskurzus fő állítása, amely leghatározottabb formában az MTA TK Kisebbségkutató Intézet közleményében fogalmazódott meg (*„Magyarországon a kulturális sokszínűség tény és érték”*⁴) két érvrendszerre épít, az egyik történeti, a másik a mai valóságra, a létező és államilag is elismert kisebbségekre hivatkozik. A történeti érveket alkalmazó cikkek azt taglalják, hogy *„»Magyarország egy homogén ország, kultúrájában, gondolkodásmódjában, civilizációs szokásaiban meglehetősen homogén képet mutat« éppen a nemzetinek tartott kormánya egyik fő toposzát, a trianoni tragédiát, és annak máig tartó hatását kérdőjelezte meg. (...) Magyarország ugyanis csak Trianon árán vált multikulti országból többé-kevésbé homogén nemzetállammá. (...) Trianon után vált az etnikai*

3 http://index.hu/kulfold/eurologus/2015/05/19/orban_sosem_voltunk_multikulturalis_tarsadalom/ utolsó megtekintés 2016. május 24.

4 Nyilatkozat Magyarország kulturális sokszínűségéről, lásd: <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/hirek/2015/05/nyilatkozat-magyarorszag-kulturalis-sokszinusegerol> utolsó megtekintés 2016. május 24.

egység, a »tisztza« magyarság hajszolása igazi nemzeti bolondériává”, amelynek célpontjai lettek a zsidók, továbbá a legnagyobb hazai kisebbséggé váló németek”⁵. Miközben az ellenzéki médiumok nagy része arra törekszik, hogy a hazai kisebbségeket és a menedékkérőket együtt, egymás mellett kezelje, a kormányzati diskurzus a két csoportot szembehelyezi egymással: „Új magasságokba jutott a bevándorlás-vita: Trócsányi szerint mi azért nem tudunk gazdasági menekülteket fogadni, mert 800 ezer cigányról kell gondoskodnunk.”⁶

Ha a magyarországi vitát a nemzetközi párhuzamokkal összehasonlítjuk, megállapítható, hogy míg a multikulturalizmus tagadása hasonló érveket használva beépül az új európai konzervatív kánonba, e politikai diskurzus kritikusai nem tájékozódnak a multikulturalizmussal kapcsolatos nyugat-európai és észak-amerikai gondolkodást illetően. A Heti Válasz cikkírója egy autochton és többnyire történeti félreértésekre épülő „valódi multikulturalizmus” mellett érvel, miközben a migránsokkal kapcsolatban a stigmatizációs beszédet folytatja „Szerintem nem az a valódi multikulturalizmus, hogy beözlönlik egymillió bevándorló, hanem az, ami Erdélyben vagy a Vajdaságban van, ahol az ott élő népek az évszázadok alatt megtanulták többé-kevésbé elviselni egymást.”⁷ A Mandiner szerzője ugyancsak historizál, továbbá új fogalmat alkot („plurietnikus ország”), hogy a multikulturalizmust egy antiglobalista pozícióból továbbá szándékos vagy szándékolatlan csúsztatásokat alkalmazva bírálni tudja: „Közép-Európának e szegletére hagyományosan a plurietnikus társadalmi modell jellemző, aminek klasszikus példája a Monarchia volt, ahol valóban több etnikum élt sorközösségben egy ténylegesen soknyelvű országban, amit nem kéne nagy hirtelen összekeverni a globális gyarmattartás ideológiájaként két-három évtizede propagált multikultival, mely a gyakorlatban – hogy, hogy nem – gazdaságilag, nyelvileg és kulturálisan egyaránt az anglo-amerikai modell uralmát jelenti.”⁸

Összefoglalásképpen megállapítjuk, hogy azt a lehetőséget, hogy a multikulturalizmus tagadása megjelent a magyarországi közbeszédben, a kormányzati kommunikáció kritikusai kifejezetten a kormányfő kritikájára tudták hasznosítani, arra azonban nem, hogy a magyarországi multikulturalizmust időszerűvé tegyék, és nemzetközi kapcsolódásait megteremtsék. A magyarországi multikulturalizmus-tagadók diskurzusa viszont annál sikeresebben épült be a nemzetközi kontextusba. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a gender-ellenideológia az emancipált nőket és a homoszexuális viszony elismerését teszi felelőssé az európai társadalmak alacsony termékenységéért, az anti-multikulturalista diskurzus a multikulturális politikát hibáztatja a migráció célszásaiban megjelent etnikai zárványokért, mi több, a vallási fundamentalizmusért és a terrorizmusért is. A multikulturalizmus az európai társadalmakra kényszerként nehezedik, állítják, amit egy „fehér liberálisokból” és „kisebbségi aktivistákból” álló politikai elit erőltet rá a többségre. A közbeszédben

5 http://index.hu/belfold/2015/05/20/orban_viktor_multikulturalizmus_magyarorszag_tortenelem_strasbourg/, utolsó megtekintés 2016. május 24.

6 <http://444.hu/2015/05/22/uj-magassagokba-jutott-a-bevandorlas-vita-trocsanyi-szerint-mi-azert-nem-tudunk-gazdasagi-menekulteket-fogadni-mert-800-ezer-ciganyrol-kell-gondoskodnunk/> utolsó megtekintés 2016. május 24.

7 Félreértik a multikulturalizmust. *Heti Válasz*, 2015.05.28 http://valasz.hu/itthon/az-nem-multikulturalizmus-hogy-beozonlik-egymillio-bevandorlo-113077?honnan=Nemzeti_Hirhalo utolsó megtekintés 2016. május 24.

8 http://mandiner.hu/cikk/20150527_kardos_gabor_kie_magyarorszag utolsó megtekintés 2016. május 24.

uralkodóvá vált politikai korrektség megakadályozza a kulturális és vallási sokféleségből származó problémákkal való szembenézést. A multikulturalizmus által támogatott közpolitika relativizálja, sőt, a kisebbségi vallási fundementalizmusok, elsősorban az iszlám támogatásával aláássa a közös értékeket és a nemzetállami lojalitást.

Amiként a *Multiculturalism Backlash* (Vertovec–Wessendorf 2010) című kötet szerzői rámutattak, a multikulturalizmus tagadása Európában egy olyan diskurzus részévé vált, amit „alulról”, a „kisemberek” nevében megszólaló nyílt beszéddel, a politikai „új realizmussal” legitimálnak annak művelői. Látnivalóan nagy sikerrel. A diverzitás helyett a nemzetek egységesnek vélt kultúráját, valamint a kultúrában gyökerező felsőbbség tudatát („*Leitkultur*”) töreksenek megvalósítani. A multikulturalizmus ellenideológiája az európai országok többségében erősödik az utóbbi években. Hollandiában az ‘új realizmus’ hatására a migrációról, bevándorlókról szóló közbeszéd jelentősen átalakult, a konkrét közpolitikák viszont kevésbé változtak. Dániában a bevándorlásra adott kulturalista és nacionalista válasz a dán társadalom önképét sem hagyta változatlanul. Németország és Svájc a szerzők szerint sohasem volt igazán reflexív a bevándorlókhoz kötődő kulturális diverzitással kapcsolatban, alacsonyabb szinteken (pl. bizonyos nagyvárosokban) azonban még mindig meghatározó a multikulturális vagy interkulturális politika. A multikulturalizmus-bumeráng mindenhol a médián keresztül hat elsősorban, sőt, amiként Peter Hervik a dán esettel kapcsolatban rámutatott, sok szempontból a média találja ki azt olyan eseményekhez kötve, amelyekkel félelmet vagy iszonyatot tud kelteni (Hervik 2015).

A fentiekben arra igyekeztem rámutatni, hogy a gender- és multikulturalizmus-ellenes közbeszédnek számos közös eleme van. Ennek legfőbb oka, hogy mindkettő egy átfogóbb diskurzus része, amely túlmutat a kulturális vagy etnikai kisebbségek, a férfiak és nők egyenlőségének kérdésein. Azt a normatív alapállást képviseli, hogy az emancipáció és a szabadság kiterjesztése veszteségekkel járt (a család tekintélyének lerombolása, reprodukció visszaesése, a kulturális tájékozódás biztonságának, a közösségek megtartó erejének szétesése). A korábbi *status quo* élhetőbb és biztonságosabb volt, ezért azt helyre kell állítani. A restaurációt pedig a legnagyobb veszteségnek tekintett „tradicionális” nemi és etnikai rend helyreállításával kell elkezdni. A teljes állítás igazságával nem fogok ebben az írásban foglalkozni, mert normatív szempontból nem értek vele egyet, szociológiai szempontból elemezni pedig – ugyan érdekes és fontos volna – nem tekintem itt és most feladatommak. Azzal azonban foglalkozni kívánok, hogy a kétféle különbségtétel és egyenlőség (a nemi és a kulturális) milyen ellentmondásokat hordoz, és azokat a két emancipációs diskurzus miként kezelte. Mielőtt azonban rátérnék a feministák és a multikulturalisták vitájának bemutatására, előbb egyenként bemutatom a két szellemi irányzatot, hogy viszonyuk későbbi értelmezését megkönnyítsem.

A FEMINIZMUS ÉS A MULTIKULTURALIZMUS

A hatvanas években induló új társadalmi mozgalmak (köztük a feminizmus és a multikulturalizmus) a társadalmi igazságosság és egyenlőség mellett szálltak síkra. A hatásukra a szociológiában és más társadalomtudományokban is erősödő társadalomkritikai beszédmód az egyenlőség hiányára irányítja a figyelmet, az egyenlőtlenség újratermelődését igyekszik feltárni. Iris Marion Young úttörő írásában az elnyomás működését így azonosítja: *„Ebben a kiterjesztett strukturális értelemben az elnyomás azon számtalan, mely igazságtalanság összessége, melyeket az egyes csoportoknak (és rajtuk keresztül az egyéneknek) el kell szenvedniük a jó szándékú emberek egyszerű interakcióinak, a média és a kulturális élet sztereotípiáinak, a bürokratikus hierarchia, illetve a piaci mechanizmusok strukturális sajátosságaiban megnyilvánuló gyakran tudattalan feltételezéseknek és reakcióknak – röviden a mindennapi élet normális folyamatainak következményeként. Nem tudjuk ezt a strukturális elnyomást az uralkodók eltávolításával, vagy néhány törvény meghozatalával megszüntetni, mivel az elnyomást módszeresen újratermelik a jelentős gazdasági, politikai és kulturális intézmények”* (Young 2001:13).

Az elnyomást aszerint, hogy kikre irányul, lehet rasszizmusként, szexizmusként, homofóbiaként, ageizmusként, stb. értelmezni. Az elnyomás okaira vonatkozóan két elképzelés létezik: I. különböző formáinak önálló dinamikájuk van, és egymástól függetlenül működnek; II. mindegyik az osztályuralom következménye. Young nem foglal állást az okokról szóló vitában, elsősorban a hatalom formáira és dinamikájára figyel, aminek alapján az elnyomás öt formájáról beszél: (1) *a kizsákmányolásról*, amin a különböző erőforrások csoport alapú és strukturálisan újratermelt egyenlőtlen elosztását érti; (2) *a marginalizációról*, ami a munkaerőpiac által érvényesülő anyagi megfosztottságot jelenti, számos azon túl mutató következménnyel; (3) *a hatalomnélküliségről*, ami a döntéshozatalban való egyenlőtlen részvételből fakad, és az egyéni képesség kibontakoztatásának akadályoztatása következik belőle; (4) *a kulturális imperializmusról*, ami egyenlőtlen hozzáférést jelent az értelmezés és a kommunikáció eszközeihez, ezzel a domináns csoport tapasztalatainak univerzalizálásához, normaként való beállításához vezet, míg a dominált csoportok tagjait sztereotípiákkal jelölik vagy láthatatlanná teszik; (5) és *az erőszakról*, amelyeknek azért esnek áldozatul emberek, mert bizonyos csoportok tagjai; de ami az erőszakot az elnyomás egyik módjává teszi, azok nem is maguk a tettek, hanem az a társadalmi környezet, amely elfogadhatóvá teszi ezeket a tetteket.

A társadalmi mozgalmakhoz kapcsolódó diskurzusok azonban nemcsak az elnyomás strukturális okait elemzik, hanem az elnyomást interiorizáló identitásokat is. Továbbá olyan politikai víziókat fogalmaznak meg, amelyek az egyenlőség megvalósítását és a felszabadítás módját értelmezik. Ez a liberális jogállam keretei között kétféleképpen valósulhat meg: a tolerancia által, ami a különbözőség jogát védi, de a magánszférára korlátozza, és az anti-diszkrimináció által, ami az egyéni jogokat védi univerzális keretben. A multikulturalizmus egy harmadik, sokak szerint a liberális demokráciák kereteit feszegető alternatíva, amely a közösségek kollektív jogait részesíti előnyben azt vallva, hogy az egyéni szabadság és boldogulás csak a kulturális csoporthoz való akadálytalan tartozás révén valósulhat meg. Marion Young megközelítése is az utóbbihoz áll közel,

azt vallja ugyanis, hogy a társadalmi igazságosság nem a különbség felszámolását igényli, hanem olyan intézményeket, amelyek lehetővé teszik a csoportkülönbségek újratermelését és tisztelétét.

Charles Taylor, a multikulturalizmus politikai filozófiájának megalapozója azt állítja, hogy a 20. század második felében, elsősorban a polgárjogi és feminista mozgalmak hatására megváltozott a politika értelme, a politika kulcsfogalma az elismerés lett, aminek nyomatékot az identitás és az elismerés kapcsolata ad. A politikai küzdelmek tárgya az egyenlő elismerés, ami két módon valósulhat meg. Egyrészt az univerzalizmus politikája által, amelynek alapja minden polgár egyenlő méltósága, univerzális emberi képessége. Másrészt megvalósulhat a különbség politikája által, ahol az elismerés tárgya személyek vagy csoportok egyedi identitása, mindenki mástól való különbsége, sajátossága, „kultúrája” (Taylor 1995). Az utóbbi elképzelést valósítja meg a multikulturalizmus, nem függetlenül azonban attól az előzménytől, amit a feminizmus képviselt azáltal, hogy elsőként tette az identitást a politika tárgyává, és jelölte meg a politika célját a sajátosság (a nők és a nőiség) elismerésében.

Az identitáspolitikák között úttörő szerepet játszó feminizmus képviselői között egyetértés van a nemi egyenlőtlenség felismerését és helytelenítését illetően, különbség van viszont az egyenlőtlenség felszámolásának módjára vonatkozóan. A liberális feminizmus szerint a törvény előtti egyenlőség (a szavazati jog, a tanuláshoz való jog, a munkához való jog egyenlősége) a társadalmi egyenlőtlenség megszüntetésének szükséges és elégséges feltétele. A liberális feministák szerint az egyenlőség az adott társadalmi viszonyok között, azok részleges reformjával is elérhető. Ezzel szemben a marxista feminizmus szerint a változtatás az egész kapitalista társadalmi rendre ki kell, hogy terjedjen, amely a fizetetlen munka és szexuális szolgáltatások révén a nemi elnyomást inkorporálja. Mivel az egyenlőtlenség oka nemcsak a férfiak által megvalósított elnyomás, hanem a nők természet általi meghatározottsága, „testbe zártsága”, az egyenlőség csak a nők biológiai determináltság alól való felszabadítása által valósulhat meg. A kibontakozó kisebbségi polgárjogi mozgalmakra leginkább a feminizmus harmadik hulláma volt hatással, amely a nőiességben rejlő sajátos értékekre helyezi a hangsúlyt. A mozgalom a női értékek tudatosítására épül, a férfiuralom alól felszabadult női hang megszólaltatására törekszik.

A multikulturalizmus a kisebbségi és többnyire hátrányos helyzetű nyelvi, vallási és etnikai közösségek helyzetét azonosító kritikai és normatív diskurzus. Kritikai azért, mert a többkultúráság tényének megállapításán túl bírálja a társadalmi kizsákmányolást, az etnikai diszkriminációt és a kulturális hegemonia folyamatait, amelyek szegényt, az alacsonyabbrendűség érzetét keltik az elnyomott közösségek tagjaiban. A multikulturalizmus ugyanakkor normatív diskurzus is: az egyenlőséget tekinti értéknek, amelyet pedig nem egyéni, hanem közösségi szinten, a közösségeket pedig kulturális terminusokban értelmezi. Hogy a kulturális sokféleség egy társadalomban érték, az azt jelenti, hogy a különböző származású és hagyományokat követő emberek egyenlő méltóságát tisztelik, mi több, kulturális szokásaik gyakorlását az állam (anyagi és szimbolikus eszközökkel) támogatja. Ha ez megtörténik, akkor a megsértett méltóság is helyreállítható, az elnyomott identitás felszabadítható.

Az identitáspolitika általában a kultúrát választja a felszabadítás eszközéül. A kultúrát tehát kollektív értéknek tételezi, amit egy közösségnek meg kell védenie ahhoz, hogy elismerésre

tegyen szert. Ez sokakat arra enged következtetni, hogy a kultúra állandó, homogén és objektív, ami tényszerűen nem igaz, és csak a politikai céljaik által elvakított multikulturalisták vallják. A társadalmi folyamatokkal és politikai küzdelmek mechanizmusaival tisztában levő kritikai multikulturalisták tudják, hogy a kultúra, bár annak látszik, nem objektív adottság, hanem a valóság darabjaiból (pl. közös nyelv, normák, rítusok, mindezekhez kötődő kollektív érzések) a politikai cselekvés számára konstruált szimbolikus eszköz. A különbség politikája egy másik ambivalenciát is hordoz: az egalitárius retorikát az autenticitás diskurzusával ötvözi. Ahogyan Christian Joppke (1998) ezt nagyon találóan megfogalmazta: a multikulturalizmus az egyenlőség és az emancipáció melletti elkötelezettsége okán kifejezetten baloldali mozgalomnak tűnik; mégis, a partikularisztikus, askriptív csoport-identitásoknak való elkötelezettsége miatt eltér a baloldal univerzalista szemléletétől, és a hagyományosan a politikai jobboldalhoz tartozó területre lép. Vagyis egyszerre partikularisztikus és univerzalista, modern és antimodern, amiből számos értelmezési nehézség származik, ugyanakkor azt az esélyt is hordozza, hogy a politikai ideológiák dichotómiáit meghaladja.

TÉNYLEGES PROBLÉMÁK. A NEMI EGYENLŐSÉG UNIVERZALIZMUSÁNAK ÉS AZ ANTIEGALITÁRIUS KULTÚRÁK ELISMERÉSÉNEK ELLENTMONDÁSAI

A multikulturalizmussal szembeni kritikák egyik legfőbb oka a liberálisok procedurális és egyéni jogfelfogása és a multikulturalisták kollektív jogfelfogása közötti különbség (Habermas 1995). A kultúrához is másként viszonyulnak: amit egyik oldalon kollektív jószágként, másik oldalon lehetőségként értelmeznek. A multikulturalizmussal szembeni érvek közül a legerősebb mégiscsak az, hogy az elnyomással szemben válogatás nélkül védett közösségeknek vannak tradíciói, szokásai, praxisai, amelyek ellentmondanak a polgári demokráciák alapvető értékeinek, a személyek szabadságának és egyenlőségének.

Az univerzalisták és partikularisták legfontosabb vitája a feministák és a multikulturalizmus hívei között bontakozott ki. A vita egyik karakteres álláspontját megfogalmazó nyugati multikulturalisták azt vallják, hogy a modern világban a nemi emancipációt befejezettek lehet tekinteni, tehát nem kell aggódni amiatt, hogy a kisebbségi csoportok megerősítése akár a kisebbség, akár a többség korábban kivívott nemi egyenlőségét veszélyeztetné. Mi több, úgy hitték, hogy a női emancipáció több évtizedes tapasztalata tanulságokkal szolgálhat a kulturális és etnikai kisebbségek felszabadítása számára is. A multikulturalizmus kisebbségi vagy nem nyugati képviselői még inkább negligálták a nemi egyenlőtlenség kérdéseit, egyrészt mert sokkal fontosabb célnak gondolták a kisebbségi csoportok védelmét és közösségként való fenntartását, másrészt, mert a közösségeken belüli domináns férfihang hegemoniáját védték. A multikulturalizmus jeles képviselői közül senki sem gondolta komolyan végig a nemi és kulturális meghatározottság viszonyát és az ebből adódó konfliktusokat. Kymlicka érvelésében a kisebbségi származású és kötődésű egyén, akinek a szocializációja és méltósága csak úgy teljesedhet ki, ha a kulturális közösség fennmaradása garantált, nem rendelkezik nemmel, vagyis nemtelen (Kymlicka 1998).

Ennél megrázóbbak azonban azok a női hangok, amelyek kisebbségi női pozícióból szállnak síkra a multikulturalizmus mellett, és utasítják el ugyanakkor a nyugati feminizmust. Nurah W. Ammat'Ullah (1999) az antifeminista multikulturalizmus diskurzusát meghatározó tanulmánykötetben megjelent írásában a közösség és a világnézet jelentőségéről beszél a hívő muszlim nők életében. A szerző személyes tapasztalatait felidézve ír az amerikai fehér feministák lekezelő viselkedéséről, és arról vall, hogy az elhivatott életet élő muszlim nő számára a nyugati feminizmus riasztó, mert az intoleráns minden közösségi és világnézeti elkötelezettséggel szemben.

A nyugati feministák többsége valóban úgy gondolja, hogy a nemi egyenlőség, a nők politikai és munkaerő-piaci részvétele olyan vívmánya a modern nyugati társadalmak, amit meg kell védeniük. A nők korlátozása a politikai részvételben, a párválasztásban, az öltözködésben stb. és az ezt legitimáló kulturális és vallási előírások olyan gender-rezsimek elfogadását jelentik, amelyek az egyenlőséget tagadják, a férfiak uralmát és a nők alárendeltségét erősítik. Vagyis a kulturális és etnikai kisebbségek hátrányait kiegyenlíteni hivatott kollektív többletjogok a nemi egyenlőség és a női emancipáció ellen hatnak. Ezt az állítást sokan, nagyon eltérő pozícióból és hangsúlyokkal fogalmazzák meg, ezért nagyon eltérő jelentései és társadalmi funkciói is lesznek a kijelentésnek. Ezek közül kettővel foglalkozom a továbbiakban: a kisebbségi nők elnyomására hivatkozó feminista anti-multikulturalizmussal, és a konzervatív anti-multikulturalizmussal, amely a nők egyenlőségét az európai felsőbbrendűség stratégiai fegyvereként használja a más „kulturákkal” szembeni harcban. Az utóbbiról kiváló elemzést ad Peter Hervik (2015), aki a dán idegenellenesség politikai és média-aktorainak stratégiáit vizsgálva állapítja meg, hogy a nacionalista iszlamofóbia diskurzus a multikulturalizmus tagadására és a feminizmus kulturalizálására épül.

Az antimultikulturalista feminista álláspont leggyakrabban idézett szerzője, Susan Moller Okin megállapítja, hogy a férfiuralom valamilyen formában minden társadalomban jelen van, de társadalmi rétegenként vagy csoportokként eltérő mértékben nehezedik a nőkre (Moller Okin 1994). Empirikus kutatások azt bizonyítják, hogy nagyobb hatása van azokra, akik az egyenlőtlenségi rendszerek alján helyezkednek el, Amerikában például a szegény afro-amerikai nőkre. A szegénység nemi képzeteket és erkölcsöket konzerváló hatása a család, a rokonság, az etnikai közösség kontrollján keresztül érvényesül. Vagyis, vonja le a következtetést Moller Okin, ha a kisebbségi közösségek kultúramegőrző törekvését mindenféle mérlegelés nélkül támogatják, akkor azokat a hagyományokat is erősíteni fogják, amelyek a nőket diszkriminálják. Moller Okin elismeri, hogy patriarchális vonásai ugyan a nyugati társadalmaknak is vannak, és az emancipáció bizonyos formái a nem nyugati és nem liberális társadalmakban is jelen vannak. Ám határozottan kijelenti, hogy azokat a kisebbségi kultúrákat, amelyek ellentmondanak a nemi egyenlőség elvének, és hátráltatják a nők felszabadítását, nem lehet, és nem is szabad megvédeni. Egy patriarchális kisebbségi kultúra egy kevésbé patriarchális többségi kultúra környezetében női szempontból nem támogatandó (Moller Okin 1999:22).

Moller Okin (1999) azt a klasszikus kérdést is felteszi, mi legyen azokkal a kisebbségi kultúrákkal, amelyek ellentmondanak a nemi egyenlőség normájának. A 80-as években Franciaországban sokat beszéltek arról, hogy a magrebi országokból származó lányok viselhetnek-e fejkendőt az iskolában. A szekuláris oktatási rendszer a szélsőjobboldali aktivistákkal és a feministákkal

karöltve érvelt ellene, míg a multikulturalizmus híveit támogatták a szocialisták. Ugyanakkor, hívja fel a figyelmet a szerző, a francia nyilvánosság agyonhallgatta a poligámia tényét a bevándorló muszlimok között. Az első kendő-vita idején már 200.000 poligám család élt Párizsban, jelentős részük szegénységben, ezért egymással összefűzve, ugyanakkor a nyilvánosság elől elzárva. (Később szigorú törvényt hoztak, amely tiltja a poligámiát, de amiatt, hogy utólag is helyre kellett állítani, vagyis meg kellett szüntetni a poligám családi kötelekeket, számos konfliktus származott belőle.)

A szerző a történetnek azt a tanulságát emeli ki, hogy a közösségi jogok harcosai vajmi kevés figyelmet szentelnek a privátszférának, illetve azoknak a kulturális gyakorlatoknak és szerepeknek, amelyeket a kisebbségi közösségek a privátszférán keresztül valósítanak meg. Pedig a privátszférára és az aktorok nemére irányuló együttes figyelem segít felismerni, hogy a megvédeni vágyott kulturális gyakorlatok/tradíciók a nők életét mélyebben meghatározzák, mint a férfiakét. A nők idejük nagyobb részét töltik ugyanis a magánszférában, a családban és a reprodukív feladatok teljesítésével. A reprodukció a nők feleli uralom legérzékenyebb területe, ami úgy valósul meg, hogy a reprodukció fölötti kontrollt a nők testén át a férfiak gyakorolják. A magánszféra jelentőségét mutatja az is, hogy a kisebbségi nők elleni diszkrimináció a legritkább esetben történik a nyilvánosság előtt, hanem általában a magánszférában, aminek hatását növelik a többnyire férfiak által gyakorolt közösségi jogok (melyek egyben megnehezítik az igazságszolgáltatás hozzáférését).

Más feminista szerzők a kendő-viták mögötti politikai stratégiákat emelik ki, rávilágítva, hogy a muszlim nők által viselt fejfedő körüli európai viták legalább annyit elárulnak az európai társadalmakról, mint a muszlim nőkről, itt vagy a világ más részein (Scott 2007). A francia kendővita, mondja a gender történetírás-klasszikusa, annak az európai közéleti diskurzusnak a szimbolikus objektivációja, amely a bevándorlók és az európaiak közötti különbségeket emeli ki, és a különbségeket eltérő, sőt, egymással összeegyeztethetetlen kultúrák harcaként prezentálja. A kendő tilalmáról szóló vita nem csak a kendő újfajta – a kibocsátó muszlim társadalmak jelentés- és praxisbeli sokféleségéhez képest homogén és hegemon – jelentését hozza létre, hanem azt a társadalmi kontroll tárgyává is teszi: vagyis a muszlimok mássága fölötti kontroll a női fejkendő viseletén keresztül (és nem a férfiak ruházatán, testén vagy viselkedésén keresztül) valósul meg. Mi több, ahogyan Scott 2007-es könyvében rávilágít, a muszlim nők kendője a „veszélyes más-ságot” megtestesítő vízió, amely a francia társadalom rasszizmusát, posztkolonális büntudatát és félelmét, nacionalizmusát, szekularizmusát és individualizmusát hivatott elfedni (Scott 2007:10).

A társadalmi praxisok és a politikai szimbólumok ambivalenciájának elemzéséhez még erősebb kritika társul a posztkolonális pozícióból beszélő antropológusok munkájában. Abu Lughod (2002) a muszlim nők megmentésére irányuló politikai diskurzusokat bírálja, rámutatva a mögöttük álló katonai beavatkozások által elkövetett még nagyobb károokra, amelyekre a helyi feministák sok helyen (például Afganisztánban) hiába hívták fel a figyelmet. Abu Lughod bemutatja a női fejkendőviselet változatosságát és a változatokat kitermelő és fenntartó társadalmi és politikai folyamatokat. Kiemeli azokat az Európában kevésbé ismert eseteket, amelyekben a test vagy fej elfedését a hetvenes évektől tanult és dolgozó, sokszor a közélet iránt is elkötelezett nők gyakorolták a közel-kelet számos országában.

A multikulturalizmus és a feminizmus vitája, némi késéssel ugyan, de Kelet-Közép Európában is aktuálissá vált. A reprodukív jogok és az egészséghez való hozzáférés egyenlőtlenségei voltak az első témák, melyekkel kelet-európai roma nők aktivisták a nyilvánosság elé léptek. A legintimebb kérdések politikai tematizálása nemcsak kulturális tabukat érintett, de a roma nők hangtalanságára (*voicelessness*) vonatkozó közmegegyezést is felrúgta. Mi több, a kisebbségi reprezentáció maszkulinitásával is szembeszálltak; a reprodukció és az egészség kérdése körül megteremtették a roma női politika legitimációját. Fontos azonban hozzátenni, hogy ez a változás aligha történt volna meg, ha a roma nők befogadása a nőmozgalomba és az emancipációt támogató európai politikákba el nem kezdődött volna már egy évtizeddel korábban. Az Európa Tanács felkérésére 2004-re készült el egy jelentés *A roma/cigány nők helyzete Európában* címmel, amelynek többségében roma aktivista nők által alkotott szerzői közösséget a Nyílt Társadalom Intézet, nemzeti és nemzetközi női szervezetek támogatták, hogy meg tudják fogalmazni álláspontjukat a tradíciók és a modern társadalmi igények, a közösségi elkötelezettség és az univerzális női jogok közötti konfliktusokat illetően (Mihalache 2004, Vincze 2014). Ha a politikai szerveződés folytonossága meg is szakadt, nagyon fontos intellektuális hatása volt a feminista és posztkoloniális tanulmányokat folytató akadémiai kutatóknak, akik az interszekcionalitás szemléletének honosításával megteremtettek egy analitikus nyelvet, amelyen a roma női tapasztalat leírhatóvá és értelmezhetővé vált (Jovanović–Kóczé–Balogh 2015).

A PROBLÉMA FELOLDÁSA:

„A MULTIKULTURALIZMUST FEMINIZÁLNI, A FEMINIZMUST MULTIKULTURALIZÁLNI KELL”

A multikulturalizmust a feminizmussal szembehelyező álláspont Leti Volpp (2001) szerint téves. Azért tévednek a feministák (köztük Moller Okin is), mert azt gondolják, hogy a nem nyugati kultúrákban élő nők sokkal sebezhetőbbek, mert jobban ki vannak szolgáltatva a saját kultúrájuknak, mint nyugati társaik. Ez a szemlélet szerinte azért hamis, mert elvitatja a nem-nyugati nőktől az ágenciára való képességet (*denies that women have agency within patriarchy*), ugyanakkor elfeledkezik az elnyomásnak azokról a formáiról, amelyek a nyugati társadalmak, legfőképpen az USA kultúrájának fontos, bár kétségtelenül sokkal rejtettebben működő sajátosságai. A kultúrára mint egy zárt egységre tekint, holott a patriarchális rend, amit egy konkrét közösségben megfigyelhetünk, csak részben helyi jelenség, részben a kolonializmus és rasszizmus globális formáinak, valamint olyan transznacionális jelenségeknek a következménye, mint a vallási fundamentalizmusok. A kultúrafogalom megnehezíti, hogy azokat a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokat lássuk, amelyek eredőjeként a patriarchális viszonyok létrejönnek. És még inkább megnehezíti azt, hogy el tudjuk képzelni az ágenciát az elnyomottak részéről, vagyis azt, hogy a nem nyugati nők nem csak elszenvedik, hanem alakítják is a patriarchális viszonyokat, beleértve az ellenállás különböző módjait.

A szerző végül konstruktív dialógusra tesz javaslatot, amely meghaladja feminizmus és multikulturalizmus leegyszerűsítő dichotómiáját, és elsősorban a két kritikai diskurzus által feltárt jelenségek hasonlóságaira, illetve a mögöttük álló strukturális adottságok azonosságára hívja fel a figyelmet (Volpp 2001:1218). Ezt a célt követem én is, amikor a multikulturalizmus és a femi-

nizmus összeférhetősége mellett érvelek. Annak áttekintéséből indulok ki, hogy a feminizmus és multikulturalizmus (az ellenideológiák mai népszerűségének ellenére) miként váltak a progresszív politikai és társadalmi gondolkodás szerves és elidegeníthetetlen részévé. Ezt követően azt gondolom át, hogy milyen módjai képzelhetők el a két kritikai és emancipatorikus eszme összekapcsolásának, vagyis a multikulturalista feminizmusnak vagy a nemi egyenlőségre érzékeny közösségi jogoknak.

Ellentmondásossága miatt a multikulturalizmus egyszerre tud a multietnikus és multikonfesszionális társadalmak önképét megújító ideológia és a kisebbségi fundamentalizmusok melegágya lenni. Utóbbi valóban magába rejt a nemi elnyomást, vagyis azt, hogy legitimálja a kisebbségi nőknek a kisebbségi férfiakhoz és többségi nőtársaikhoz viszonyított alárendelt helyzetét. Ezt az ellentmondást azonban már többen felismerték, és olyan javaslatokkal éltek, amelyek elképzelhetővé teszik, hogy az etnikai kisebbségek elismerése úgy valósuljon meg, hogy közben a női jogok se sérüljenek. Will Kymlicka szerint a kisebbségeknek nyújtandó kollektív támogatást egy, a többségi társadalomra jellemző értékrendbeli minimum (liberális minimum) betartásához kell kötni. Dominique Deveaux (2006) még határozottabb álláspontot képvisel: az államot fel kell hatalmazni arra, hogy ellenőrizze, a kisebbségi közösségek nőtagjai szóhoz jutnak-e, és szorgalmazza részvételüket a döntéshozatal formális folyamataiban, továbbá azokban a nyilvános vitákban is, amelyek a kisebbségi közösség és kultúra mibenlétéről folynak. Seyla Benhabib (2001) szerint a többségi társadalmakhoz hasonlóan a kulturális kisebbségekkel is el kell fogadtatni az egyén autonómiáját (*autonomous agency*), ami nem zárja ki a kisebbségi közösségeknek nyújtott támogatást. Csupán azt jelenti, hogy a kisebbségi közösségek tagjai (és elsősorban a nők és a gyerekek) számára egyszerre kell biztosítani az egyenlő állampolgárok közösségéhez és kisebbségi közösséghez való tartozás lehetőségét.

Ha elfogadjuk azt, hogy a multikulturalizmus, mely kompatibilis ugyan kisebbségi közösségi ideológiákkal, de sokkal inkább egy eltérő kulturális, vallási és nyelvi közösségből álló társadalom önreflexív diskurzusa, akkor nem nehéz elképzelni, hogy a feminizmus és a multikulturalizmus támaszkodhat egymásra. Bhikhu Parekh (2002) a brit kritikai multikulturalizmus gujarati származású politikai elméletalkotója szerint a multikulturalizmus diskurzusának két kulturális dialógust kell erősítenie: a közösségek közöttit, amely a különböző kultúrák értékeivel való együttélés tudatosságát erősíti, valamint a saját értékek folyamatos felülvizsgálatát a közösségeken belül. A Parekh köszöntésére tavaly megjelent könyvben Monica Mookherjee (2015) rámutat a két mozgalmi háttérű társadalomkritikai diskurzus lehetséges szinergiáira. A multikulturalizmust feminizálni, a feminizmust pedig multikulturalizálni kell, hogy a magukat univerzálisnak gondoló, valójában mélységesen hegemon és patriarchális kulturális zárványokat fel lehessen nyitni. A multikulturális feminizmus, ahogyan azt Mookherjee nyomán elképzeljük, nem egymás ellenére, hanem egymás erősítésére használja a két irányzatot: a multikulturalizmust a nemek közötti igazságosság megvalósítására, a feminizmust pedig a multikulturalizmus kiteljesítésre.

KONKLÚZIÓ

Az emancipatorikus és kritikai diskurzusok bumeráng-effektusainak zajos és látványos volta, különösen, ha ehhez hozzávesszük a pro-gender és pro-multikulturalizmus diskurzusok hazai gyengeségét, jelzi, hogy a magyar társadalmat (nem egyedülálló módon) korlátozottan tudta áthatni az egyenlőség és az emancipáció eszméje. A propagandisztikus célokra használható pánikkeltést azonban nem szabad összetéveszteni a valósággal. Az, hogy valaki azt mondja, a multikulturalizmusnak vége, nem azt jelenti, hogy a multikulturalizmusnak valóban vége volna. Azt jelenti csupán, hogy valaki le akarja járatni, el akarja lehetetleníteni a multikulturalizmus diskurzusát. Ettől még a kulturális sokféleség és keveredés hétköznapi és begyakorlott formái, amelyek az európai társadalmak többségében a multikulturalizmus társadalmi alapját alkották, továbbra is működnek. Mint ahogyan a nemi egyenlőségnek is van egy habituálódott aspektusa, amit nem lehet már politikai beszédekkel felszámolni. Elismertségüket azonban kétségtelenül alá lehet ásni; amivel szemben a társadalomkutató nem tehet egyebet, mint kitart a társadalmi progresszió elgondolása mellett.

HIVATKOZÁSOK

- Abu-Lughod, L. (2002) Do Muslim Women Really Need Saving? Anthropological Reflections on Cultural Relativism and Its Others. *American Anthropology*, 104(3):783–790. <http://dx.doi.org/10.1525/aa.2002.104.3.783>
- Ammat'Ullah, N. W. (2006) Making the Distinction between Faith and Religion: A Challenge to Secular Feminism. In Warren, J. W. (szerk.) *Feminism and Multiculturalism. How Do They/We Work Together?* Cambridge: Cambridge Scholar Press, 12–17.
- Benhabib, S. (2001) *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cohen, J. – Howard, M. – Nussbaum, M. (szerk.) (1999) *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Deveaux, D. (2006) *Gender and Justice in Multicultural Liberal States*. Oxford: Oxford University Press.
- Habermas, J. (1997) Harcok az elismerésért a demokratikus jogállamban. In *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium, 153–172.
- Hervik P. (2015) What is in the Scandinavian Nexus of 'Islamophobia, Multiculturalism, and Muslim-Western Relations'? *Intersections. EEJSP*, 1(1): 66–82. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.29>
- Joppke, Ch. (1996) Multiculturalism and immigration: A comparison of the United States, Germany and Great Britain. *Theory and Society*, 25: 449–500. <http://dx.doi.org/10.1007/bf00160674>
- Jovanović, J. – Kóczé, A. – Balogh, L. (2015) *Intersections of Gender, Ethnicity, and Class: History and Future of the Romani Women's Movement*. Working Paper. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung – CEU Center for Policy Studies. <http://archive.ceu.hu/sites/default/files/publications/fes-cps-working-paper-roma-women-gender-politics-2015.pdf>
- Kováts E. – Pöim, M. (2015) (szerk.) *Gender as symbolic glue. The position and the role of conservative and far right parties in the anti-Gender mobilizations in Europe*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/11382.pdf>.
- Kováts E. – Pöim, M. – Tanczos J. (2015) *A genderen túl? A genderellenes mozgósítások tanulságai a progresszív szereplők számára*. Foundation for European Progressive Studies és Friedrich-Ebert-Stiftung. http://www.fesbp.hu/common/pdf/FEPS_FES_Policy_Brief_2015_HU.pdf.
- Kováts E. – Soós E. P. (2014) Félelem a dominó-elvtől? A gender-ellenes európai mobilizáció jelensége. Francia esettanulmány és magyar kilátások. *Társadalmi Nemek Tudománya*, 2014/2, 106–124. http://ntefjournal.hu/vol4/iss2/kovats_soos.pdf.
- Kymlicka, W. (1998) Ethnic Relations and Western Political Theory. In Opalski, M. (szerk.) *Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe*. Ottawa: Forum Eastern Europe.
- Mihalache I. (2004) Romani Women's Participation in Public Life. *European Roma Rights Centre*. <http://www.errc.org/article/romani-womens-participation-in-public-life/1359>
- Moller Okin, S. (1994) Gender Equality and Cultural Differences. *Political Theory*, 22(1):5–24. <http://dx.doi.org/10.1177/0090591794022001002>
- Moller Okin, S. (1999) *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mookherjee, M. (2015) At the Borders of Otherness: Tracing Feminism through Bhikhu Parekh's Multiculturalism. In Uberoi, V. – Modood, T. (szerk.) *Multiculturalism Rethought. Interpretations, Dilemmas and New Directions. Essays in honour of Bhikhu Parekh*. Edinburgh University Press, 97–125.
- Neményi M. (1994) „Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?” In Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör, 235–45.
- Parekh, B. (2002) *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

- Scott, J. W. (2007) *The Politics of the Veil*. Princeton University Press.
- Taylor, Ch. (1997) Az elismerés politikája. In Feischmidt M. (szerk.) *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium. 124–152.
- Torbó A. (2015) „Árpád is terrorista volt?” A multikulturalizmus hazai értelmezése a médiában. *Kézirat*.
- Vertovec, S. – Wessendorf, S. (2010) Introduction: assessing the backlash against multiculturalism in Europe. In uők. (szerk.) *The Multiculturalist Backlash. European discourses, Policies and Practices*. London: Routledge, 1–30.
- Vincze, E. (2014) Roma Women’s Voices and Silences on Unjust Power Regimes. *European Roma Rights Centre*. <http://www.errc.org/roma-rights-journal/roma-rights-2013-national-roma-integration-strategies-what-next/4238/7>
- Volpp, L. (2001) Feminism versus Multiculturalism? *Columbia Law Review*, 101(5):1181–1218.
- Young, I. M. (2001) Az elnyomás öt arca. In Csillag M. et al. (szerk.) *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. Konferencia kiadvány, Budapest: Társadalomelméleti Kollégium, 11–31.

KI ÁLL A SIKERES NŐ MÖGÖTT?²

ABSZTRAKT

Gyakran idézett mondás, miszerint „minden sikeres férfi mögött áll egy nő”. Aligha van olyan populáris vagy tudományos írás, amelyik cáfolná ezt az állítást. A különböző kutatási eredmények számos bizonyítékkal szolgálnak arra nézve, hogy a férfifezetők több társas támogatásra támaszkodhatnak, mint a nők, és hogy életútjuk során kevesebb áldozatot kell hozniuk a magánéletükben, legalábbis a családi állapotot és a szülővé válást illetően. Ez a tanulmány egy párhuzamos helyzetre fókuszál, amikor megvizsgálja, hogy ki áll a sikeres nők mögött, milyen társas támogatásra támaszkodhatnak a női vezetők. Miközben több kutatás is foglalkozott már a „Nyu-gaton” élő magasan képzett nők helyzetével, hiányoznak azok a tanulmányok, amelyek feltárják a közép-kelet-európai helyzet speciális nehézségeit. Ez rámutat a jelen kutatás újdonságértékére.

A kérdésre húsz, női menedzserekkel készített interjú ad választ. A 2014–2015-ben végzett kvalitatív kutatásban a szenior pozícióban dolgozó nők a munka és magánélet közötti határok elmosódásáról és a társas támogatásról beszélnek. Korábbi kutatások eredményeihez hasonlóan a nők az érzelmi támogatás, az odafigyelés és a meghallgatás fontosságát hangsúlyozzák, amit a családtagok, elsősorban a gyerekek körül végzett feladatok elvégzése követ. A támogatási hierarchia aljára a háztartás körül elvégezhető feladatok kerülnek, mivel azok szükség esetén könnyen kiszervezhetők és megvásárolhatók. A női vezetők rendre szembesültek a sztereotip társadalmi nemi elvárásokkal, amelyeket bár rendre kritizálnak, fennmaradásukhoz gyakran ők is hozzájárulnak.

Kulcsszavak: nem, házastársi támogatás, vezetők, munka-magánélet egyensúlya

1 Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet

2 Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 117–141,

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.103 DoI: 10.18030/socio.hu.2016.2.117

BEVEZETÉS³

Gyakran idézett mondás, hogy „minden sikeres férfi mögött áll egy nő”. Alig akad olyan népszerű vagy tudományos hozzájárulás, amely nem ért egyet ezzel a kijelentéssel. Korábbi kutatások bőséges bizonyítékot nyújtottak arra, hogy a férfi menedzserek több társas támogatásra támaszkodhatnak, mint a nők (Kanter 1993). Igen gyakran bizonyul az is, hogy a férfi felsőszintű vezetők feleségei nem folytatnak keresőmunkát, hanem férjük karrierjét támogatják (Hochschild 2001). A vezetők életében tetten érhető társas támogatás nemek szerinti aszimmetriája rámutat arra, hogy a társadalomban uralkodó nemi rend korlátozza a nőket. Az életútelelemzéssel foglalkozó kutatások rendre kevesebb magánéletbeli áldozatot jeleznek a férfi, mint a női vezetők esetében, legalábbis ami a párkapcsolatot, a szülővé válást és a gyermekgondozással töltött időt illeti (Knudsen 2009, Hewlett 2003).

Ez a dolgozat egy párhuzamos helyzet vizsgálatát tűzi ki célul, és azt szeretné feltárni, hogy ki áll, illetve kik állnak a sikeres nők mögött, milyen társas támogatásra támaszkodnak a női vezetők. Bár a nyugati országokban már számtalan kutatás foglalkozott a magasan képzett nők ilyen szempontú vizsgálatával (Hochschild 2001, Ezzedeen–Ritchey 2008, Friedmann–Greenhaus 2000, Guillaume–Pochic 2009, Heikkinen et al. 2014), a közép-kelet-európai országokban feltűnő a hiányosság abban a kérdésben, hogy milyen speciális nehézségekkel szembesülnek a női szakemberek. A téma kutatása tehát mindenképpen újdonságértékű.

Jelen tanulmány a felsőszintű vezetők tapasztalatait a munka és magánélet összehangolásának kérdéskörén belül pozicionálja. Annak rövid bemutatásán túl, hogy a topmenedzseri pozíciókban dolgozó nők hogyan definiálják a munka és magánélet összehangolását, az írás elsősorban arra a kérdésre szeretne választ kapni, hogyan érzékelik, miben és mennyiben számíthatnak a partnerük (házastársuk vagy élettársuk) támogatására, és mennyiben képes a társas támogatás enyhíteni a felmerülő esetleges nehézségeket. Fontos hangsúlyozni, hogy bár a nők felsőszintű vezetői pozíciókban való megjelenését nem lehet a munka és magánélet összeegyeztetésének ügyére leegyszerűsíteni, a magyar kontextusban állandóan jelenlévő, égető kérdésről van szó, továbbá ebben a folyamatban akár fordulópontot is jelenthet a gyerekvállalás.

A tanulmány először a nemekre vonatkozó sajátos társadalmi elvárásokra, a társas támogatásra és a munka-magánélet egyensúlyában tapasztalható nemek szerinti sajátosságokra vonatkozó elméleteket vázolja. Ezután bemutatja, hogy a korábbi vizsgálatokban a vezetők milyen jellegű társas támogatásról számoltak be. A poszt-szocialista magyar társadalmi környezet rövid jellemzését követően elemzi a női felsővezetők körében készült húsz interjút. Az írás a további elemzési lehetőségek bemutatásával zárul.

3 Az alábbi tanulmány a *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában* (K 104707) OTKA kutatás keretében készült. A szerző ezúton köszöni a kutatócsoport tagjainak az interjúvázlat kidolgozásában nyújtott munkát és a tőlük kapott folyamatos inspirációt, továbbá az anonim lektorok világos, kritikai megjegyzéseit.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A magasan képzett nőkre egyre nagyobb nyomás nehezedik, hogy a munka és a családi élet feladatait összehangolják. Mivel a különböző területek irányából érkező elvárás óriási, és a feszültségek halmozódnak, ezért a nők megfelelő alternatívák híján sok esetben csak a foglalkoztatás férfi normáit követhetik anélkül, hogy ehhez számottevő megértést és társas támogatást kapnának a környezetüktől. Alig van tehát sikeres alkalmazkodási stratégia, mivel bármilyen döntés is születik, hatalmas veszteséget szenvedhet az egyén akár az élet különböző területeit (a karriert, az oktatási beruházások hasznosítását vagy a magánéletet), akár az eredményességet tekintve. Bár a kérdés nyilvánvalóan egyre relevánsabb a férfifezetők életében is, a nemekkel szemben megfogalmazott társadalmi elvárások, továbbá a partner részéről érkező elvárt és észlelt támogatás is markánsan különbözik a férfiak és a nők esetében. A következőkben éppen ezért a nemekkel kapcsolatos várakozásokat és elvárásokat megfogalmazó néhány elmélet bemutatása, majd pedig a házastársi támogatásokkal foglalkozó koncepciók felvázolása következik.⁴

ELMÉLETI HÁTTÉR

Nemekre vonatkozó eltérő várakozások

Az a jelenség, hogy bár elvileg mindenki számára lényeges kérdés a munka és a magánélet egyensúlyban tartása, valójában mégis sokszorosan nagyobb problémát jelent a nők, mint a férfiak számára, azzal az egyenlőtlen helyzettel is megmagyarázható, hogy a munkavállaló nők az otthoni, ún. második műszak terhei miatt lényegesen több elvégzendő feladattal és kevesebb szabadidővel rendelkeznek, mint a férfiak (Hochschild 1989). A nemek szerinti munkamegosztás jellegzetességei, a munkaerő-piaci és az otthoni feladatok szegregációja mögött ott húzódnak a nemekhez kapcsolódó eltérő és sztereotip elvárások. A nemek szerint megosztott világot a nemekre irányuló, jellemzően aszimmetrikus, egyszersmind a nőket hátrányba hozó kulturális képzetek (*gender beliefs*) szervezik (Ridgeway 2011). Ezek a nemekre vonatkozó elvárások, amelyek a férfiakhoz és a nőkhoz dichotóm jellemzőket kapcsolnak (pl. cselekvő vs. közösségi hozzáállás, vagy éppen instrumentális vs. emocionális), gyakorlatilag előíró módon szabályozzák és korlátozzák a nemek mozgásterét.

Amint azt a várakozások elmélete (*expectation state theory*) megfogalmazza, a társadalom tagjaival szemben csoport-hovatartozásuk (pl. iskolázottság, borszín, életkor) alapján eltérő kompetenciát és várakozásokat fogalmaz meg a környezet (Carli–Eagly 2007). Ezek azok az ún. diffúz státuszjellemzők, amelyek nemcsak eltérő, de kevesebb kompetenciát is tulajdonítanak a nőknek feladatorientált helyzetekben. A női vezetőknél ráadásul egyszerre kell a nőkkel és a menedzserekkel kapcsolatos, sokszor egymásnak ellentmondó elvárás-rendszer sztereotip és kettős szorításának megfelelni, azaz a „nőies” és a „menedzserei” kvalitásokat is felmutatni. A várakozások elmélete értelmében a nők gondoskodó és közösségi szerepe erős társadalmi elvárás egyéni, szervezeti és makroszinten egyaránt (Carli–Eagly 2007).

⁴ A tanulmány a munka-magánélet összeegyeztetése, illetve a munka-család összehangolása kifejezéseket egymás szinonimájaként használja az egyszerűbb fogalmazás kedvéért.

Az anyaság mint diffúz státuszjellemző még további, a munkaerőpiac szempontjából nézve mindenképpen hátrányos elvárásokat generál a nőkkel szemben (Ridgeway–Correll 2004). Az anyákhoz kapcsolt kép mindenhol azt a markáns várakozást fogalmazza meg, hogy a bensővé tett, intenzív és bevonódó szülői szerep (*intensive mothering*) nem teszi lehetővé a nőknek, hogy a gyermekvállalás után is változatlan erőbedobással dolgozzanak karrierjükön, tehát ez szükségszerűen a gyermekvállalás vagy karrier konfliktuselméleti megközelítését erősíti fel. Továbbá, mivel ez a döntés pusztán egyéni, nőket érintő választásnak tűnik, amelyre egyéni megoldások szülehetnek, a társadalmi vagy a szervezeti felelősség kérdése minimalizálódik.

A nőkre és férfiakra vonatkozó elvárások és szerepek az egyértelműen megfigyelhető folyamatos változás mellett ugyanakkor a hétköznapi relációkban és interakciókban újra és újra megerősítést nyernek (West–Zimmerman 1987). Ezek a mindennapi gyakorlatok hozzájárulnak ahhoz, hogy a normákhoz való igazodás megtörténjen. A „*doing gender*” koncepciója szerint a nemekhez kapcsolódó képzetek az állandó interakciókban jönnek létre, amelyek szabályozó és korlátozó hatással vannak a társadalom tagjaira.

Társas és házastársi támogatás

A jelen kutatás során alkalmazott központi koncepció a társas támogatás kérdése. A társas támogatás elengedhetetlen a kiegyensúlyozott élet megvalósításához általában, a szakmai sikerek eléréséhez pedig különösen (Friedman–Greenhaus 2000, Ezzedeen–Ritchey 2008). A társas támogatást úgy lehet meghatározni mint a kapcsolatok komplexitását, amely pozitív hatással van az egyénre, és magában foglalja az olyan alapvető társas és érzelmi mechanizmusokat, mint a szeretet, gondoskodás, az integráció és a megküzdés. Emellett ezeknek a mechanizmusoknak az a funkciója, hogy csökkentsék a különböző stresszorok által előidézett negatív hatásokat (Parasuraman et al. 1992). Friedman és Greenhaus (2000:85) úgy határozta meg a társas támogatást mint „*a források egyének közötti valamiféle cseréje, aminek az a célja, hogy a támogatásban részesülő személyt segítse.*” Ez utóbbi szerzők megkülönböztették a támogatások különféle csoportjait, így a magatartásbeli támogatást (benne a háztartással és a gyermekekkel kapcsolatos támogatásokat) és az érzelmi támogatást (benne a személyes és karrierrel kapcsolatos támogatásokat) (Friedman–Greenhaus 2000).

A női vezetők társas támogatására fókuszálva egyre több a tudományos szakirodalom arról, hogy a női vezetők meglehetősen magányosak a munka-magánélet egyensúly kérdéseinek megoldása során (Hewlett 2003). Még ha párkapcsolatban élnek is, a partnereik általában kisebb részt vállalnak az otthonnal kapcsolatos felelősségek ellátásában (Biernat–Wortman 1991), és gyakran nem nyújtanak elegendő érzelmi támogatást (Neff–Carney 2005). A legtöbb vizsgálat a partnertől kapott támogatás fontosságát hangsúlyozza, mint ami a leginkább hozzájárul az általános jóléthez és boldogsághoz (Ezzedeen–Ritchey 2008).

Más művek azt emelik ki, hogy a társas támogatást interperszonális tranzakcióként is fel lehet fogni, amely magában foglalja az érzelmi odafigyelést, a segítségnyújtást, a szükséges információkat és az elismerést (House 1981-es művére utalnak Heikkinen és munkatársai 2014:29). Figyelembe kell venni, hogy a férfi és a női tapasztalat már pusztán a nemi szocializáció és a nemi

sztereotípiák befolyása miatt is nagyban különbözhet egymástól. Heikkinen és kollégái (2014) arra is utalnak, hogy a női vezetők számára nyújtott partneri támogatás se nem automatikus, se nem problémamentes (Heikkinen et al. 2014). Éppen ezért elemzésünkben a társadalmi nemi rend (*gender order*) koncepciójára támaszkodnak, hogy felhívják a figyelmet a nemek közötti hatalmi viszonyok fontosságára a partneri támogatás kérdése kapcsán is.

Empirikus kutatási előzmények

Egy híresen családbarát vállalat példáját elemezve Hochschild *The Time Bind* (2001) című könyve az idő szorításának kérdését dolgozta fel. A szerző többek között azt is bemutatta, hogy a karrierorientált nők ellentmondásos és többszörös elvárásokkal szembesülnek a munka és család közti egyensúlyteremtés során, amelyekkel a férfivezetők és a női munkatársak sosem szembesülnek. A férfivezetők feleségei gyakran nem dolgoznak, és leveszik a családdal kapcsolatos összes munkát és felelősséget férjük válláról, akik így sokkal zavartalanabban tudják munkájukat végezni. Ezzel szemben a női vezetők partnerei között nem fordult elő, hogy ők kizárólag vagy elsősorban az otthonnal és családdal kapcsolatos feladatokat végezték volna (Hochschild 2001).

Míg Hochschild egy amerikai vállalatot vizsgált, addig Drew és Murtagh (2005) egy ír cégnél kutatta a felsővezetők attitűdjeit, tapasztalatait és stratégiáit a munka-magánélet egyensúlyának kérdésében. A szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy bár a cégnél folyamatosan sort kerítettek a munka-magánélet egyensúly kezdeményezések vitájára, különösen azért, hogy a hosszú munkaidőből adódó időalapú konfliktusok megoldódjanak, a meginterjúvolt vezetők nem használták ezeket a támogató vállalati politikákat. Amiatt aggódtak ugyanis, hogy a munka és a magánélet összeegyeztethetőségét célzó politikák negatív következményekkel lesznek majd a karrierjükre (Drew–Murtagh 2005).

Állami és magánvállalatok körében készült norvég reprezentatív adatfelvétel elemzésekor Knudsen (2009) arra a kérdésre fókuszált, hogy a férfi és női vezetők miként szembesülnek a munka-magánélet konfliktusával, van-e ebben nemek szerinti különbség, illetve hogy a konfliktusra való reagálásként változtatnak-e a vezetők a munkaterheiken. Az eredmények azt mutatták, hogy a mintában szereplő női vezetők kisebb munkateherről és munka-család konfliktusról számoltak be. Ez a meglepő eredmény jelentős részben azzal magyarázható, hogy a női vezetők úgy kezelték a várható, potenciális konfliktusokat, hogy már eleve kevesebb időbeli elfoglaltságot vállaltak, és ez így kisebb konfliktust eredményezett. Ezt a reagálást Knudsen a racionális választás jeleként értelmezi, miként a tanulmányában is írja: *„Eredményeinket úgy értelmezzük, mint azon racionális nézet alátámasztását, ami a megküzdési stratégia részének tekinti a férfi- és női vezetők időbefektetését annak érdekében, hogy minimálisra csökkentsék a munkaszerep és a családi szerep között várható ütközéseket”* (Knudsen 2009:264).

További norvég vizsgálatok ehhez hasonlóan rámutattak arra, hogy a szakmájuk iránt elkötelezett nők a gyerekvállalás után visszafogják karrierjüket, hogy csökkentsék a család és munka közötti konfliktust, és hogy minél inkább a családra és a gyerekekre tudjanak koncentrálni (Halrynjo–Lyng 2009). Halrynjo és Lyng (2009) ezt a hozzáállást kulturálisan konstruált racionalitásnak nevezi, amelyet a nagyvonalú norvég gyermekgondozási szabadság rendszere is meg-

erősít. Különösen érdekesek és fontosak ezek a tapasztalatok, mivel Norvégiában az attitűdök másik irányban is változtak: az aktív apaság intézménye és a kötelező apasági szabadság széles körben elterjedt, így az apák egyre nagyobb része használja fel a gyermeknevelési szabadság egy részét, és a partnerek közötti egyenlőbb otthoni feladatvállalás is egyre gyakoribb (Halrynjo–Lyng 2009, Knudsen 2009).

Guillaume és Pochic (2009) francia női vezetők helyzetét vizsgálták. A vizsgált vállalatnál a fentiekben már említett férfi karriermodell létezését azonosították, ami azt az elvárást is jelenti, hogy a munkavállaló tartósan elérhető a vállalat számára, hosszú munkaórákat dolgozik, azaz korán érkezik és későn távozik a munkahelyéről. A nőknek is így kell tenniük, még akkor is, ha a minta követésére kevesebb idő áll a rendelkezésükre. A szerzők három különböző stratégiát azonosítottak, amelyek közül a vezetőnők választhatnak: az első megoldás szerint igyekeznek követni a (férfi) karrierszabályokat, és elfogadják a túlóra szükségességét. A fiatal nők esetében ez gyakran vezet késői gyerekvázuláshoz és a házimunka intenzív kiszervezéséhez. A második stratégia a családi és magánélet elsőbbségét hangsúlyozza a két terület összeegyeztetése során. Ez különösen igaz a kisgyermekes anyákra, akik szigorúan ellenőrzik ledolgozott munkaóráik számát. A karrier és a családi élet kiteljesítése érdekében alkalmazható harmadik lehetőséget új vagy innovatív megoldásnak nevezték a kutatók. Az innovatív jelző arra utal, hogy elvárják partnereiktől, hogy egyenlően végezzék a házimunkát és a gyermekgondozási feladatokat, továbbá a munkahelyükön rugalmas rendelkezésre állási rendszert hoztak létre. Ez azt jelenti, hogy fegyvermezzett menetrendet alakítottak ki, amelyik különös figyelmet fordít a kompetenciákra és az eredményekre, és az egészet a gyermekek időbeosztásához illesztették (Guillaume–Pochic 2009). A leírt stratégiák, különösen a harmadik, rámutatnak a társas támogatás fontosságára is.

Mint a fenti norvég példa is mutatja, míg a nőkkel szemben erős az a társadalmi elvárás, hogy össze-egyeztessék a karriert és a magánéletet, addig a férfívezetők esetében az egyensúly hiányát jobban tolerálják (Gesztler 2014). A nőknek ezzel szemben a hagyományos nemi normákat is követniük kell, amelyek gyakran ellentmondanak a szakmai elvárásoknak. Kellő társas támogatás hiányában és a feltételezett konfliktusok csökkentése érdekében a nők inkább lemondanak további karrierjükről vagy módosítanak azon.

A házastárs támogatásának és személyiségének a kérdezettek szakmai sikerességére gyakorolt hosszú távú hatásait, azaz a *crossover* jelenség speciális megjelenését Solomon és Jackson (2014) ausztrál paneladatokon elemezte. A szubjektív sikeresség indikátora a munkával való elégedettség, az objektív sikeresség jelzőszáma pedig a jövedelem és az előrelépés volt. Adataik azt mutatták, hogy függetlenül attól, hogy férfi vagy női alanyt vizsgáltak, a házastársak személyisége jelentős hatást gyakorolt a munkahelyi eredményességre. Különösen az úgynevezett lelkiismeretes személyiségű házastársak tudtak pozitív hatást kifejteni a kérdezettek teljesítményére, ami nem azt jelentette, hogy ők végezték el a házastársuk helyett is az otthoni feladatokat, hanem inkább olyan körülményeket teremtettek, hogy társuk hatékonyabban tudjon dolgozni. Ez az otthoni tevékenységek menedzselése és megszervezése, a pragmatikus hozzáállás és a jó minőségű párkapcsolat révén valósulhatott meg. A kutatók azt találták, hogy míg régebben ezeket az előnyöket csak a férfiak élvezték, a mintájukban szereplő férfiak és nők esetében egyaránt előfordult a pozitív

crossover-hatás. Eredményeik szerint „modern házassági jutalomnak” tekinthető az ilyen típusú házastársi személyiség (Solomon–Jackson 2014).

Ezzedeem és Ritchey (2008) húsz, magas pozícióban lévő vezetőnőt kérdezett meg a várt és kapott házastársi támogatásról. Az észak-amerikai kutatásban megállapították, hogy az emocionális és instrumentális viselkedés kettősségében való gondolkodás nem képes teljes körűen lefedni a kapott támogatást (és ugyanígy a nem-támogatást sem), hiszen a támogatások ennél komplexebbek (Ezzedeem–Ritchey 2008). Interjúik alapján létrehoztak egy tipológiát, amely hat különböző támogatást tartalmazott. E típusok a következők: (1) érzelmi támogatás (bátorító és megértő attitűd), (2) háztartási segítség (a házimunka elvégzése és a háztartással kapcsolatos feladatok megszervezése), (3) a családtagok körüli segítség (gyermekek, idős családtagok, sőt a háziállatok ellátása is), (4) karriertámogatás (technikai és szakmai segítség egyaránt), (5) megbecsülés (büszkeség és elismerés), végül a (6) (támogató) házastárs karrierjének és életmódjának megváltoztatása révén megvalósuló támogatás (otthonmaradó apák, időbeosztás átrendezése) (Ezzedeem–Ritchey 2008:1115). A típusokat induktív módon, az interjúalanyok által elmondott történetek tartalom-elemzésével alkották meg. Mint a tipológiából is látható, bizonyos esetekben és feladatoknál a kutatók, akárcsak az interjúalanyok is, némileg reprodukálták a hagyományos társadalmi nemi rendet azáltal, hogy a férfi partnerre mint segítségre, nem pedig mint a feladatot magától értetődően megosztó társra tekintettek. Ilyen eset volt a háztartásban vagy a családtagokkal kapcsolatban végzett „segítség”.

Az általuk megkérdezett vezetők az érzelmi támogatást értékelték a legtovábbra, utána a megbecsülést, majd a családtagok körüli segítséget, a karriertámogatást, végül a háztartásban való segítségnyújtást. Amint a szerzők összefoglalták: *„Az adatok az érzelmi támogatás elsőségét támasztják alá, nevezetesen az empátikus hallgatását, különösen a nagyon stresszes időszakokban”* (Ezzedeem–Ritchey 2008:1128). A nők nem-támogató magatartásról is beszámoltak, amelyet úgy is tekinthetünk mint a nők karrierjét korlátozó tényezőt. Ahogy a szerzők összefoglalták: a megkérdezett nők „azt a támogatást értékelik, ami megerősíti az autonómiájukat, és nem értékelik azt a támogatást, ami patriarchális és hatalmaskodó” (Ezzedeem–Ritchey 2008:1129).

Az előzőhöz hasonlóan, tipizálási szándékkal elemzett huszonöt finn női vezetői narratívát Välimäki, Lämsä és Hiillos (2009). A szövegek elemzése során megkülönböztették a meghatározó, a támogató, az instrumentális, a rugalmas és a kontraproduktív társat. A meghatározó társ erősen befolyásolta a női vezető egyéni döntéseit, és többnyire a hagyományos nemi szerepelvárásokat jelenítette meg (például hatással volt a nők tanulmányainak befejezésére vagy a földrajzi mobilitására), a támogató társ pozitívan cselekedett a nő karrierjének megvalósíthatósága érdekében akár pszichoszociális, akár kézzelfogható módon (pl. bátorítás, önbizalom-növelés formájában). Az instrumentális támogatás központi eleme a nyugodt környezet biztosítása volt (pl. anyagi biztonság megteremtésének formájában). A rugalmas támogatás fő tartalma az volt, amikor a partner a nő karrierjét tartotta fontosabbnak, és azt akár a sajátja elé helyezte, egyszersmind magára vállalta az otthonnal kapcsolatos feladatok nagyobb részét. Ezek a férfiak erősen szembesültek a társadalmi környezet hagyományosabb beállítódottságával. Végül a kontraproduktív társ típusát az jelenítette meg, aki nem respektálta a női vezető karrierjét. Bár a leggyakrabban a támogató társ

típusát azonosították, a második helyen a kontraproduktív társ került említésre, ami a finn társadalmi környezetben meglepőnek nevezhető. Őket követte a meghatározó, majd pedig a rugalmas partner (Välimäki et al. 2009).

Egy újabb kutatásban, szintén finn kutatók kérdeztek meg vezetőket a házastársi támogatás jelenlétének kérdéséről (Heikkinen et al. 2014). Az elemzés során a női vezetők a támogatás három fő kategóriáját azonosították, amelyek visszanyúlnak Ezzedeen és Ritchey 2008-as tipológiájára: a pszichoszociális támogatást, a gyakorlatias támogatást és a karrierrel kapcsolatos támogatást. Ezeken a pozitív házastársi támogatáson túl ők is azt találták, hogy szükség van a negatív, azaz a „nem-támogatás” kategóriájának elkülönítésére is (Heikkinen et al. 2014:31). Kutatásukban felhívták a figyelmet arra, hogy a család mint a társadalmi nem létrehozójának és megerősítőjének (*doing gender*) színtere, szükségképpen a vizsgálatok terepe kell, hogy legyen.

A MAGYAR KONTEXTUS

A házastársi támogatás percepciójának kérdése kevésbé kutatott terület Magyarországon. A legtöbb kutatási tevékenység középpontjában a női munkavállalással kapcsolatos attitűd szerepel (Blaskó 2005). A kutatások másik iránya a különböző életszférák közötti esetleges választásra és prioritásokra fókuszál, különös tekintettel arra, hogy mi a fontosabb: a munkahely vagy a család (Pongráczné 2011). Az attitűdvizsgálatok rendre a hagyományos értékek primátusát támasztották alá. Magyar és svéd munkavállalókkal készített interjúk eredmények arra mutattak rá, hogy bár a kérdeztettek mindkét országban beszámoltak hasonló problémákról, például az idő szűkösségéről, Magyarországon az interjúalanyok sokkal korlátozottabbnak érezték a saját szempontok érvényesítési lehetőségeit a munka-magánélet egyensúly megteremtésére a munkahelyeken. Emellett még a társadalmi nemi normák is erősen beszűkítették a férfiak egyenlő részvételét például a gyermeknevelési feladatokban (Hobson et al. 2013). Egy korábbi kutatás egy multinacionális vállalat vezetői körében tárta fel a munka és a magánélet egyensúlyozásának kérdéseit, és azt tapasztalta, hogy a női vezetőknek alig marad idejük a pihenésre, főleg, ha már gyermekük is van (Tóth 2005). A magyar családbarát vállalatokat vezető férfiak történetei viszont arról adtak képet, hogy a saját maguk által követett stratégiákba nem fért bele a családbarát élet. Jól látható volt a férfiak és nők közötti aszimmetrikus helyzet is, és hogy a férfivézetők legtöbbször családtagjaik támogatása révén, sokszor azzal visszaélve vezették a rájuk bízott szervezetet (Nagy 2008).

Más vizsgálatok a női vezetők elfogadottságát elemezték, és azt állapították meg, hogy stagnál a nők jelenléte a vezetésben (Nagy 2012), továbbá a vezetői pozíció magánéletbeli áldozatokat kíván, amelyért a munkahelyi kollégák elsősorban a vezető nőket, nem pedig a munkakörnyezetet hibáztatják. A férfivézetők esetében nem merült fel az áldozathozatal és az elfogadottság kérdése (Nagy–Vicsek 2014).

A vállalati szférában a munkavállaló-barát szervezetek jellemzőit kutatták Primecz és munkatársai (2014). A munka-magánélet egyensúlyra vonatkozóan megállapították, hogy a kisgyerekes nők rövidtávú kedvezményeket, például rugalmas munkavégzési lehetőséget kaptak, amelyek a férfiakra nem vonatkoztak, és növelték a munka és a magánélet közötti határ átjárhatóságát, egyszer-

smind a negatív hangulat beáramlását a magánszférába. A társas támogatás kérdését kimondottan a vezetők körében vélhetően még nem vizsgálták Magyarországon. A jelen kutatás középpontjában elsősorban, de nem kizárólag a partnertől kapott társas támogatások álltak.

MÓDSZERTAN

A fenti kérdések megválaszolására interjúk készültek húsz, magas pozícióban dolgozó női vezetővel 2014–2015 során. Az interjúalanyok jellemzően nagyvállalatok első és második vezetői szintjén dolgoztak, többségük a szolgáltató szektorban, néhányan pedig az iparban. A kapcsolatfelvétel személyes ismeretségen keresztül vagy vállalati vezetők ajánlásával történt. A beszélgetésre a kérdezettek irodájában került sor, zavartalan körülmények között. Az interjúalanyok 34–50 év közöttiek, az összes megkérdezettnek van gyermeke (1–3 saját gyermek), és a legtöbbjük (80%) házasságban vagy élettársi kapcsolatban él, többségük közgazdasági végzettségű. A gyermekes lét nem volt kiválasztási szempont, inkább azt mutatja, hogy a pályájukat általában a rendszerváltozás környékén kezdő nőknek még az életút természetes eseménye volt a gyermekvállalás. A válaszadók fő szocio-demográfiai jellemzőit lásd a függelékben.

A kutatási folyamat megtervezése, a kérdések megfogalmazása kevert módszertanon alapult. A kvantitatív és kvalitatív módszerek keverése a kutatási és interjúkérdések kialakításának, illetve az interpretációnak a szakaszában történt (Király et al. 2014). Az összetartó párhuzamos felépítést az indokolta, hogy a kutatómunka 2014 tavaszán a magyar lakosság reprezentatív mintájának megkérdezésével kezdődött, és ezzel párhuzamosan, a kvantitatív kutatás eredményeit ismerve készült az egyéni interjúk interjúvázlatának kidolgozása. Az interjúkészítés fázisa 2014 június elejétől 2015 júliusáig tartott. Az összes interjúról hangfelvétel készült, amelyek hossza 20–55 perc volt. A legéltelt változat kódolása és az elemzés Nvivo11 szoftverrel készült.

A kutatási korlátok számos tényező kapcsán felmerültek: az interjúk száma erősen korlátozza az eredmények általánosíthatóságát, annak ellenére, hogy bizonyos motívumok már néhány interjú után elkezdtek ismétlődni; további korlátot jelent, hogy a megkérdezett nők többnyire multinacionális cégek alkalmazottai, továbbá minden interjúalany a versenyszférában dolgozik, tehát a közszféra tapasztalatairól egyáltalán nem kapunk képet.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A társas támogatás kérdésére adott válaszok áttekintése előtt röviden ki kell térni a munka és magánélet közötti egyensúly percepciójára. Minden megkérdezett nő nagyon fontosnak találta a munka és magánélet összehangolására vonatkozó kérdéseket, és sok mondanivalója is volt a témával kapcsolatban. Az interjúalanyok többnyire arról számoltak be, hogy a munka és a magánélet egyensúlyban van az életükben, de ez nem volt mindig így, illetve hogy az egyensúly megtartása nagy odafigyelést igényel a mai napig. Csak néhányan mondták, hogy mivel a közelmúltban volt karrierváltás az életükben, keményebben dolgoztak az elmúlt hónapokban, mint korábban.

A női felsővezetők által egyensúlyinak tartott állapotról többször ők maguk is megjegyezték, hogy a tágabb társadalmi környezetük aligha nevezné mintaszerűnek ezt az állapotot. Így

például a gyermek születése után szinte egyikük sem maradt otthon hosszabb ideig, mint egy év, és ritkán érkeznek haza este 7 óra előtt. Tekintettel arra, hogy Magyarországon három év a gyermeknevelési szabadság hossza, és hogy az óvodák délután 5 körül zárnak, mindkét fenn említett magatartás eltér a kisgyermekes magyar anyák irányában domináns társadalmi elvárástól. Ezeknek a nőknek tehát a mindennapokban kell szembesülniük azzal, hogy a nőkkel szemben támasztott ilyen elvárásoknak nem felelnek meg. Sokan közülük, miközben úttörő szerepet töltenek be a női vezetők figurájának elfogadtatásában, rendszeresen felteszik maguknak azt a kérdést, hogy elég jól végzik-e a dolgukat az otthoni szférában is, ami példa a nemi elvárások megerősítésére, a *doing gender* folyamatra, hiszen nem került elő arra vonatkozó feltevés, hogy akár a gyerekeik apja, akár a férfivezetők hasonló elvárásokkal szembesítenék magukat. A saját helytállásuk állandó kontrollálásának deklarálásán túl, hevesen kritizálták a társadalom konzervatív anyaképét is. Több interjúalany jelezte, hogy állandóan számon kéri rajta a környezetében hogy elég jó anya-e: „*Jaj, és marad időd a gyerekekre?*” (N7). Ezt a társadalmi attitűdöt több interjúalany is nagyon zavarónak tartotta, és jelezték, hogy nagyon növeli a bennük lévő rossz érzéseket: „*a lelkiismeret-furdalás az állandóan körbeveszi az életünket, itt is, mert itt is azt érezzük a munkahelyen, hogy nem tudunk 100%-osan teljesíteni, meg otthon is*” (N4).

Ezekben a jelzésekben tetten érhető tehát az anyákkal kapcsolatos társadalmi elvárások nyomása és az intenzív anyaság ideológiája is. Azt a női vezetőt, aki nem felel meg a „jó anyáról” alkotott, a nőket pályájukon egyértelműen korlátozó képnek, azt nehezen fogadja el a tágabb környezet. Bár a megkérdezett nők az interjúk idején a szervezetek felső szintjein dolgoztak, tehát nem vonultak vissza az üzleti karriertől, a döntéseiket a mindennapokban és a karrierfejlődésben is nagyban befolyásolják a nőkkel szemben támasztott kulturális elvárások (Knudsen 2009, Halrynjo–Lyng 2009).

Mindannyian egyetértettek azonban abban, hogy a munka és a magánélet egyensúlya mást jelenthet a női és a férfivezetők számára, nagyobb nyomás alatt tartva a nőket. Ennek a feltevésnek az volt az alapja, hogy úgy tudták, legtöbb vezető kollégájuk felesége nem dolgozik: a gyermeknevelési szabadságon vagy akár azon túl is otthon maradó feleségek az interjúalanyok szerint mentesítik a menedzser-férfiakat az otthoni feladatok végzése alól. A női interjúalanyok között egyetlen olyan eset sem volt, akinek a férje az interjú időszakában főállásban otthon lett volna. Ez a tapasztalat egybecseng azzal, amit az amerikai vizsgálatok mutattak (Hochschild 2001), és jelzi az egyenlőtlen elvárásokat: miközben a női vezetők több szintén is igyekeznek megfelelni a többes feladatoknak, a férfi kollégáik egy része extra erőforrásokra is számíthat a házastársa részéről.

A munka-magánélet egyensúly megteremtése a női vezetők narratívái szerint jellemzően a gyerekszülés, különösen a gyermekgondozási szabadságról való visszatérés kapcsán lett komoly kérdés. Ennek oka az, hogy a gyerekvállalás előtt szinte csak a munka, és bizonyos fokig a párkapcsolat kialakítása volt fontos az életükben, tehát alapvetően a foglalkoztatás férfi normáját követték. Az egyetemről kikerülő fiatal pályakezdők – attól a kivételtől eltekintve, aki az egyetem alatt vállalt gyereket – teljes egészében a szakmai pályafutásuk kialakítására tudtak fókuszálni, miként a következő vezetőnő története mutatja: „*amikor pályakezdő voltam, akkor gyakorlatilag úgy 99% volt munka, 1% magánélet, de ez mondjuk 15 évig így volt, ami azt jelenti, hogy ilyen 14, 16, 18 órákat*

dolgoztam éveken keresztül” (N3).

Ilyen intenzív munkavállalói magatartás mellett különösen fontos kérdés, hogy vannak-e támogatók, akik az egyensúlyi helyzet kialakításában és megtartásában segíteni tudnak. A következőkben annak bemutatása következik, hogyan észlelték a vezetőnők, vajon kire támaszkodhatnak ebben a kérdésben.

Társas támogatás

A vezetőnők különböző erőforrásokra támaszkodtak mindennapi életük megszervezése során. Mivel az interjúkérdés úgy hangzott, hogy *Kitől kap Ön támogatást?*, ezért a válaszadók elsőként különféle támogatásokra asszociáltak, amelyek között fizetett és nem fizetett segítség egyaránt volt. Míg a háztartás körüli feladatok, így a takarítás, kertgondozás esetében természetes volt a fizetett segítség igénybevétele, és ezekről nem is gyűjtött részletes adatokat a kutatás, sokkal vegyesebben ítélték meg a családtagok, elsősorban gyermekek körüli feladatok megoldását, és ezek piaci alapokra helyezését. Akiknél a nagyszülők egészségesek voltak, és elérhető erőforrást jelentettek, ott gyakran az ő segítségüket említették. (Az idősebb vezetői generációban ugyanakkor már megfordult a segítségnyújtás iránya, mert a nagyszülőkről való gondoskodás vált feladattá.) Voltak interjúalanyok, akik arról meséltek, hogy határozottan megpróbálták elkerülni a bébiszitter alkalmazását. Ezzel szemben három esetben is a legfontosabb helyen említették az interjúalanyok a jól megválasztott bébiszittert. Ez nem csak a gyermeküket egyedül nevelők esetében fordult elő, hanem akkor is, ha a gyermek speciális gondozási igénye ezt indokolta. Egy másik vezető pedig, akinek a szülei és a férj szülei is nagyon távol élnek a fővárostól, úgy döntött, hogy már a várandósság alatt megkeresi a tökéletes bébiszittert, akit teljes állásban szerződtetett 14 évre.

A kutatás azonban a társas támogatásokra és az azzal kapcsolatos percepciókra fókuszált: először a legfontosabb támogató személy, majd pedig a fontosnak észlelt támogatások típusai kerülnek bemutatásra, végül pedig elemzésre kerül, hogy a felsoroltak közül melyik támogatást érezték a legfontosabbnak a megkérdezettek.

A támogatásokat sorba véve azt találjuk, hogy a házasságban élő nők leggyakrabban a férjüket említették fő támogatási forrásként, aki „nyilván” és „természetesen” állandóan „segít”, biztos pont. A mondat gyakran azzal folytatódott, hogy a gyerekek megnyugtató nevelése nehezen lenne elképzelhető az apák nélkül. A házas nők „szerencsésnek” nevezték magukat a támogató környezetük miatt, tehát nagyra becsülték ezt a támogatást. Mivel a legtöbb interjúalany partnere szintén az üzleti életben dolgozott, gyakran mindketten kiszámíthatatlan és sűrű időbeosztással dolgoztak. Arra a kérdésre azonban, hogy mennyi támogatást adnak a meginterjúvolt nők a házastársaiknak, jellemzően úgy válaszoltak, hogy úgy érzik, kevesebb támogatást adnak, mint kapnak, míg néhányan azt mondták, hogy szimmetrikus kapcsolatban élnek. Senki sem számolt be arról, hogy ő jobban támogatná a párját, mint az őt.

Ezek a percepciók többféle módon is alátámasztották a nemekkel kapcsolatos hagyományos elvárások jelenlétét és újratermelődését a magasan képzett interjúalanyok környezetében. Ezt támasztja alá az, amikor természetesnek, ha nem is pozitívnak tűnt fel, hogy a gyerek születés után a női karrier elakadnak, és akkor is, amikor a férfi partnertől (a gyereknevelési feladatok

megosztása kapcsán) érkezett támogatást rendkívülinek érezték, ami miatt szerencsésnek is nevezték magukat. Az apák egyenlő részvétele a gyereknevelési feladatokban tehát egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek még a vizsgált csoport környezetében sem. A férfi partnertől kapott támogatás magasra értékelését mutatta az is, hogy általában többre saccolták azt, amit kapnak, mint amit ők maguk adtak. Tehát a támogatás érzékeléséről szóló beszéd szintjén igyekeztek kompenzálni párjukat ezért a Magyarországon nem megszokott szerepvállalásért.

Az apák intenzív feladatvállalása ellenére egyetlen nő mesélt arról, hogy férje maradt otthon gyermekgondozási szabadságon, mégpedig elsősorban azért, mert a feleség lényegesen magasabb jövedelmet tudott elérni a munkájával. A gyermeknevelési szabadságon lévő apa képe ugyan nem elképzelhetetlen az interjúalanyok elbeszélése szerint, de sokan látták úgy, hogy Magyarországon ez még ma is megütközést kelt. A válaszadók ezzel kapcsolatban ismét utaltak a konzervatív magyar társadalmi környezetre: egyikőjük saját maga beszélte le emiatt a férjét arról, hogy gyesre menjen. A másik interjúalany azt is elmondta, hogy a viszonylag későn megismert férje volt az első olyan partner, aki igazán támogató volt az ő karrierjével kapcsolatban. A kései találkozás is szerepet játszott abban, hogy aránylag későn született a nő első, az interjú idején egyetlen gyermeke. A házastársi támogatás és a megbecsülés fontosságát jelzi, hogy a támogatás elmaradása az érintett nők elbeszélése szerint néhány esetben váláshoz is vezetett. (A támogatás hiányára később visszatérünk.)

Mivel a mintában szerepeltek elváltak is, érdekes megnézni, hogy kinek a társas támogatására számíthatnak ők. A felkeresett interjúalanyok leggyakrabban arról számoltak be, hogy a nagyszülőkre támaszkodnak a gyermekek körüli teendőkben, még ha voltak is olyan apák, akik intenzíven tartották a kapcsolatot a gyermekekkel, tehát a gyerekek körüli feladatokban megbízhatóan jelen voltak.

A legfontosabb támogatók feltérképezésekor a második leggyakoribb említés a (nagy)szülőkre, különösen a nagymamákra esett. A kérdezettek szüleitől érkező támogatást értékelve egyértelműen a (kis)gyermekek körüli segítség említése volt a legfontosabb, bár a szülői útmutatás és példamutatás is előkerült. Egy-két esetben ez a két szempont össze is kapcsolódott. *„Ő a számomra a példakép, hogy hogyan dolgozzunk és neveljünk fel gyerekeket, és aztán hogy adjuk át a nyugdíjas évek alatt azt az időt, energiát, és hál’ istennek egészségben a következő generációnak, vagy tehát úgy nekem”* (N10). A pozitív szülői (anyai) minta egy esetben a karrierépítésben is visszaköszönt. A vezetőnők esetében tehát a konkrét szülői feladatvállalás és a példamutatás is fontos erőforrássá vált.

Egy interjúalany esetében az első említés a korábbi főnökre esett, akivel együtt tudták kialakítani azt a keretet, hogy a gyerekszületés után zökkenőmentes legyen a munkába való visszatérés: *„Hát, nem lehetett volna ezt megvalósítanom, ha a mindenkori főnökömmel, ha nem tudtam volna vele egy olyan kapcsolatot ebben a kérdésben, ... amiben ő folyamatosan meggyőződhet arról, azt a visszajelzést, visszacsatolást érzi, kapja, hogy nem élek vissza a helyzettel”* (N14).

Bár sosem volt első említés, de figyelemre méltó az a támogatás, ami a gyermekek irányából érkezett. A korábbi szakirodalomokban nem került elő az a motívum, hogy a gyerekektől kapott támogatást erőforrásnak nevezték volna a megkérdezett felsőszintű vezetők. Itt tehát megjele-

nik a gyerek mint a munka-magánélet közötti egyensúly „indikátora”. Sok megkérdezett anya elmondta, mennyire támogatók a gyermekei: büszkéik rá, segítenek a feszes menetrendbe való illeszkedéssel, szorgalmasak és jól tanulnak, megértik, hogy az anya nem a hagyományos módon végzi szülői feladatait, hanem inkább az együtt töltött „minőségi idő” a fontos. A családtagokkal való együttműködés (társ, szülők, gyerekek) egyaránt azt a nemzetközi tapasztalatot erősítette, hogy a különféle támogatások gyakran azt a célt szolgálják, hogy interjúalanyaink magánélete minél pontosabban illeszkedjen a munkájukhoz, a lehető legkisebb fennakadást okozva. A magánélet menedzselése és logisztikája rámutat a Hochschild (2001) által leírt mechanizmusra is, miszerint a családi életet a munkafeladatokhoz hasonlóan menedzselni kell. A kevés családi idő pedig egyre inkább a racionális időgazdálkodás részévé válik.

Eddig tehát látható volt, hogy kiket gondolnak legfőbb támogatónak az interjúalanyok, most pedig megnézzük, hogy mely támogatásokat észlelték a legfontosabbnak, amelyek első sorban a partnerük irányából érkeznek. Bár a nők számos észlelt támogatást felsoroltak, a legtöbb válaszadó két területet említett a leggyakrabban: az érzelmi támogatás mellett a gyermekekkel kapcsolatos támogatás fontosságát. Ezeket a támogatásokat a partnerrel élők mindegyike megemlítette, és a sorrend nagyrészt egyezik azzal, amit Ezzedeen és Ritchey (2008) is találtak. Az amerikai kutatásban azonban a két kategória közé bekerült a megbecsülés és elismerés is, ami a magyar mintában kicsit hátrébb került. A következőkben Ezzedeen és Ritchey tipológiáját követve a legfontosabbnak észlelt támogatások bemutatása következik.

Érzelmi támogatás (támogató és megértő attitűd)

Az érzelmi támogatás alatt a biztató és megértő attitűd kimutatását értették a szerzők. Ez néha biztatást, máskor pedig meghallgatást jelent, vagy azt, hogy a házastársak ötletet adnak akár céges, akár magánjellegű konfliktusok kezelésére, ami minden partnerrel élő válaszadónak nagyon fontos: *„... volt már olyan, nem is egyszer, hogy el is sírom magamat, mert van valami, tehát hogy nyilván kifele nem, azonnal behúszom az ajtót, akkor azonnal őt hívom föl”* (N14).

A párkapcsolatban élő összes interjúalany nagyra becsülte a társától kapott érzelmi támogatást, és úgy érezte, hogy ez adja karrierjének a biztos alapját. Éppen ezért tudtak stabilak lenni a karrierépítésben is: *„Érzelmi oldalon olyan szempontból számíthatok rá, hogy ő ott áll mellettem mindig és támogat”* (N6). Ezek, a partneri stabilitás és megfontoltság azok az értékek, amelyek Solomon és Jackson 2014-es írása szerint hosszútávon is meghatározóak voltak a szakmai előrehajtásban és elégedettségben. Volt, aki a karrierjében kigondolt fizetés nélküli szabadság (*career break*) megtervezésében kérte férje támogatását, aki eredetileg ugyan nem támogatta az ötletet, később azonban mellé állt, és segítette azt, hogy az interjúalany „a saját útját járja”. Az elfogadás és megértés fontosságát többen is említették, megerősítve ezzel Ezzedeen és Ritchey (2008) eredményeit, akik azt találták, hogy a válaszadók mindenekelőtt az autonómiájukat megerősítő, és nem pedig a patriarchális támogatást értékelték nagyra. Ennek pedig fontos, szinte nélkülözhetetlen eleme az elfogadó magatartás: *„Sokszor még én is tőle tanulok, hogy ez a maximális tolerancia, meg ez az elfogadás, én nem tudom honnan jön belőle”* (N18).

Hasonló helyzetre, a menedzseri munka által okozott állandó feszültségek feldolgozására utal a következő vezető is. Ez emlékeztet arra, amit Greenhaus és Powell (2006) leírt a két terület egymáshoz viszonyított puffert szerepéről, vagyis hogy az egyik területen megélt konfliktus megoldásában és feldolgozásában segítséget jelent a másik szféra: „nyilván biztatást adunk egymásnak, sokat a nehézségekben, vagy egyszerűen a sima fáradtság, meg kiegészben” (N13).

Miközben visszatérően deklarálták, hogy az érzelmi támogatás a legfontosabb a munka és magánélet összehangolása során, csak kevés konkrét példát említettek erre vonatkozóan. Annál több példát soroltak a családtagokkal kapcsolatos feladatok megosztására.

Családtagokkal kapcsolatos feladatok elvégzése

Mivel mindegyik interjúalanyuk van gyereke, ezért központi helyen állt az a kérdés, hogy a gyerekek programjainak a megszervezése és a velük töltött idő megfelelő legyen. A gyerekek gondozása mellett az idősebb interjúalanyoknál előkerült a szülők körüli feladatok ellátása is.

A családtagokkal kapcsolatos feladat nem korlátozódott arra a logisztikai kérdésre, hogy kinek kell hozni és vinni a gyermekeket az iskolába vagy az iskolából, hanem sokkal holisztikusabb jellege volt tevékenységeknek, ahogy mondták is: „Az a legfontosabb, hogy ő jó apa” (N9). A gyerekek körüli logisztikai feladatok megszervezése bonyolult feladat volt, főleg ha több gyerek is volt a családban, akiket az óvoda és iskola után különórákra is el kellett juttatni. Akik párkapcsolatban éltek, jellemzően a saját párjukra támaszkodtak a leggyakrabban, és kialakultak a családon belüli munkamegosztás hagyományos mintái. A gyerekek edzésre való szállítása mellett még a meccseken való részvétel is fontos, egyáltalán nem kiszervezhető szülői feladat. Hochschild (2001) is leírta, hogy a férfi menedzserek rendszerint megoldották, hogy ott legyenek a gyerekeik meccsén. Ez is része lehet a nemekre jellemző konvenciók megerősítésének, a *doing gender* folyamatnak (West–Zimmerman 1987). „Ő futballozott régen, és a kicsik is futballoznak, és ő ezt kedvel, lelkesedéssel, szellemi és sporttársi közösséget alkotva a két kicsivel csinálja. Tehát itt van egy win-win, mert ő ezt szereti is csinálni, nekem meg egy óriási segítség” (N14).

Tetten érhető a hagyományos nemek szerinti feladatmegosztás akkor is, amikor a gyerekekkel való tanulás során az anya foglalkozik a humán, az apa pedig a reál tantárgyakkal: „[a férjemmel] felváltva megyünk úgyis fiammal mondjuk meccsre, hogyha nem tudunk mindketten menni, hogy hol ő megy, hol én megyek, attól függ, hogy kinek mi van. Akkor, még ha tanulni kell velük, mondjuk tanulásban segíteni, akkor azt is beosztjuk. Ő a reál, én a humán” (N12).

A gyerekekkel való együtt tanulás amúgy érzékeny pont az interjúalanyok életében, hiszen a környezet, például az iskola elvárja, hogy a szülők folyamatosan tanuljanak a gyerekekkel. Ez részben persze kiszervezhető, és a hétköznapi rutinfeladatok sorában sem tartozik a kedvenc családi feladatok közé. Ezekről a kevésbé szórakoztató dolgokról tudjuk, hogy az apák nem szívesen vállalják, és így sokszor automatikusan a nőkre hárul, ahogy az egyik interjúalany is beszélt róla: „Nincs türelme a gyerekekkel tanulni” (N14). Ezeknek a nem kedvelt feladatoknak a nőkhöz való hozzárendelése ismét a nemekkel kapcsolatos elvárásokat tükrözi (Ridgeway 2011, Carli–Eagly 2007). Amennyiben a kérdezettek ezt elfogadják, az a nemek hagyományos helyzetének megerősítését eredményezi, még ha az interjúalanyok megértéssel is beszélnek erről a helyzetről.

A házastárson túl, aki a női vezetők esetében maga is főállásban dolgozott, számtalan további segítségre volt szükség a hétköznapiak megszervezésében. Ezeket a segítségeket mind fel kellett tudni sorakoztatni: „*az anyukám és a férjem, illetve a rengeteg unokatesó*” (N1). Ha valaki elvált, akkor általában még komplikáltabb volt a rendszer kialakítása. Ezekben az esetekben azonban a gyermek(ek) apja lényegesen kisebb részt vállalt a feladatok megoldásában: „*Van két nagymama, van a gyerekeknek az édesapja, van egy nagypapa, meg vannak bébiszitterek. Egy időben, ha lehet egy bébiszitter, tehát nem sok bébiszitter*” (N2).

Miközben a nők hosszú munkaórákat dolgoztak, és a férj is dolgozott, ritkán merült fel, miként erre már utaltunk is, hogy a férfiak maradjanak otthon gyeseen a gyerekekkel. Egyes esetekben a megkérdezett nők kimondottan hálásak voltak a férjüknek minden támogatásért, és már azt is támogatásként észlelték, hogy nem ellenezte a bébiszitter alkalmazását: „*Nem ő maradt a gyerekkel, mert az akkor még nem volt ilyen elfogadott, ma már talán jobban elfogadott, de 10 éve ez még nem volt, és volt bébiszitter a gyerekekkel, és ő ezt is elfogadta, tehát ebben támogató volt*” (N16).

Ez az attitűd mindenképpen rámutat a helyzet paradox voltára: miközben az interjúalanyok sokat dolgoznak, és sokat keresnek, kiválasztják és megszervezik a fizetett segítőt, mégis ők a hálásak a párjuknak, aki ugyan nem maradna otthon a gyermek gondozása céljából, de „legalább” elfogadja ezt a megoldást. Itt tehát előkerül a társas támogatás mint „nem-hátráltatás” értelmezése, ami egyrészt a hagyományos nemek szerinti munkamegosztás gondolatát és gyakorlatait (*doing gender*) erősíti meg, másrészt rámutat az intenzív anyaság gondolatának még ma is erős jelenlétére a magasan képzett társadalmi csoportokban (Halrynjo–Lyng 2009). Hiába jönnek létre egyre nagyobb számban alternatív megoldások a családdal kapcsolatos feladatok ellátására, az ezek elvégzéséről szóló (külső és belső) elvárásrendszer még mindig egyenlőtlen helyzetbe hozza a nőket, dolgozzanak bármilyen pozícióban is (Ridgeway–Correll 2004).

A nagyobb gyerekek esetében ez a struktúra átrendeződött, továbbá bekerültek a képbe a támogatásra szoruló szülők, akik körül a férfiak, főleg ha ők maguk nem menedzseri karriert futottak be, hanem relatíve rugalmasabb munkájuk volt, sokat tevékenykedtek, minként az alábbi idézet is mutatja: „*Hát, gyakorlatilag alapvetően a bevásárlástól az ügyintézésig, a szülői értekezlettől a sok egyébig. Attól kezdve, hogy ha apukámat orvoshoz kell vinni a délelőtti órákban, akkor elviszi, tehát, ha ráér, akkor el tudja vinni*” (N6).

Háztartási munkák elvégzése és megszervezése

Bár a háztartás olajozott működése fontos dolog volt, mindenki úgy tekintett rá, mint ami viszonylag könnyen megszervezhető és kiszervezhető. A nagyobb dolgokat így is oldották meg, hiszen természetesnek vették, hogy a különböző fizetett háztartási segítségek rendre a rendelkezésükre álltak. Túlnyomó többségben női munkaerőt említettek a „nőies” munka elvégzése, pl. a takarítás és főzés kapcsán.

Ugyanakkor még így is maradt legalább egy csoportja a feladatoknak, amit nem lehetett másra bízni, például a hétköznapi apró feladatot, a vásárlást. A beszámolóik szerint a háztartások egy részében ezt a feladatot is felosztották, de a megtervezés és a fejbentartás még így is a nők

feladata maradt. A nők által pontosan megtervezett feladat kivitelezését azonban már gyakorta elvégezték a férfiak, miként az alábbi idézetek mutatják: „*a férjem állandóan bevásárol*” (N12); „*Mosás, vasalás, mit főzünk, mit eszünk, ez az én reszortom, de a vásárlásban ő jelentkezik*” (N8). Paradox módon, miközben a logisztikai rendszer zökkenőmentesen működött, többeknek néha ilyen „apró” feladatok okoztak nehézségeket: „*Pl. nincs kenyér otthon, bocsánat, de ez nálunk egy standard probléma*” (N17); „*csak akkor megy el, ha adok neki listát, tehát ő magától nem fog vásárolni menni*” (N1). „*Bevásárlás egyáltalán nem, az teljesen az én reszortom*” (N14). Volt, aki számára az online élelmiszervásárlás könnyítette meg a mindennapi feladatok elvégzését (N7). A menedzsernők is úgy érzékelték, hogy a háztartás menedzselésével kapcsolatos felelősség elsődlegesen nőkkel szembeni elvárás maradt, aminek reprodukálásához a mindennapi tevékenységek elvégzésével ők maguk is hozzájárultak (West–Zimmerman 1987). Ezeket a feladatokat ők többnyire ugyanúgy menedzseltek, mint vezetői munkájuk többi területét, hasonlóan az időgazdálkodás kapcsán említettekhez.

A főzés is vissza-visszatérő elem volt a háztartási munkákkal kapcsolatban, és itt is a hagyományos szerepelvárások és -követések kerültek elő. Volt, aki arra utalt, hogy a férje édesanyja nem nézi jó szemmel, hogy ő nem főz, míg mások arról meséltek, hogy az utóbbi időben a férjük egyre gyakrabban főz, elsősorban azért, mert a régi ízeket keresi: „*Elkezdett egy-két évvel ezelőtt, nem rendszeresen, de az is több mint a semmi, főzőcskézni. Jellemzően abból a megfontolásból, mert én nem főzöm ezeket a magyaros ételeket, ő meg szereti*” (N14).

A férj karrierjének és életstílusának alakítása

Az interjúalanyok több férfi kollégára is utaltak, akiknek felesége főállású háziasszony, így a háztartással és a gyerekekkel kapcsolatos feladatokat is elvégzi. Interjúalanyaim ezért egyértelműen úgy érezték, hogy a női vezetők lényegesen kevesebb támogatást kapnak, mint a férfiak. „*A saját kollégáimmal is beszélgetek, többségük felesége otthon van, gyerekeket nevel, vagy valami kisebb munkakörben dolgozik, és nem természetes nekik (a férfi kollégáknak), hogy a párjuk ugyanolyan sikeres legyen a szakmájában, mint ők*” (N15). Különösen így gondolták ezt, ha a partnerek karrierjének illeszkedésére gondoltak. A menedzsernők férjei csak bizonyos esetekben, és inkább átmeneti jelleggel igazították saját karrierjüket a nők karrierjéhez.

A kérdezettek arról meséltek, hogy ha partnereik módosítottak a korábbi karrierútjukon, azt többnyire a gyerekek körüli feladatok elvégzése miatt, a gyerekekről való megfelelő gondoskodás érdekében tették. Ezt ugyanis az apák általában sokkal nélkülözhetetlenebbnek tartották, mint saját előmenetelüket, és úgy látták, hogy a kisgyerekes évek gyorsan elmúlnak. Néhány történet elhangzott arról is, hogy a házastárs elutasított egy felelősségteljesebb munkát, vagy megtagadta a kései telefonos konferencia-beszélgetést, mert sokkal fontosabb volt neki, hogy elvigye a gyerekeket az iskolából a délutáni edzésre (N9). Volt olyan férj, aki otthonról dolgozott angliai cégének, ezért sokkal rugalmasabb időbeosztása volt, mint a feleségének (N17). Több női vezető kijelentette, hogy ez a fajta házastársi viselkedés őket is fegyelmezettebbé teszi, például segít, hogy megtalálják a megfelelő munka-magánélet egyensúlyt, és kevesebb helyet engednek a magánéletben a munka számára, vagyis csökkentik a negatív begyűrűző hatást.

Egyetlen olyan történet volt, amikor az interjúalany explicite úgy érezte, hogy az ő karrierje fontosabb volt, mint a férjéé, és ahol ezt már a pálya kezdetén tisztázták. A többi esetben vagy hasonló pályán mozogtak, vagy a férj érdeklődési és munkaterülete teljesen eltérő volt, így kevésbé kellett két multinacionális karrier összeegyeztetésén fáradozni: *„Ő fiatalabb is, mint én, és nyilván a végzettsége is alacsonyabb volt, mint az enyém, de nekem már volt egy alakuló karrierem, amikor összejöttünk. Neki meg még nem, és akkor megbeszéltük, hogy akkor az én karrieremet támogatjuk ketten inkább”* (N16).

Ennél lényegesen kisebb életmódbeli igazodást kívánt az, hogy a női vezetőt elkísérje a férje a különféle társasági programokra. Többször is elhangzott, hogy a férj utálja ezeket az összejöveteleket, de bizonyos kompromisszumot hoznak mindketten a kérdésben. Ahol már nincsenek kisgyermek, ott felmerült annak a lehetősége, hogy együtt, szabadabban utazhatnak, mert a férj munkája távolról is végezhető. Ez nagyban megkönnyítette a nők gyakori utazását: *„hogya én most azt mondom, hogy elmegyek Moszkvába két hétre, akkor átgondolja, hogy el tud-e velem jönni, és ha igen, akkor eljön, és akkor onnan dolgozik. Vagy amikor Bécsben dolgoztam, akkor egyfolytában ide-oda fuvarozott”* (N18). A legtöbb példa azonban arról szólt, hogy a kettős karrierű párok esetében ritkább a férj karrierjének illesztése a női karrierhez, mint fordítva.

Szakmai támogatás

Az előzőekhez képest lényegesen ritkábban említették explicit módon azt a támogatást, amit a szakmai fejlődésükhöz kaptak a partnerüktől. Azonban az interjúkból mégis rendre kiderült, hogy sokszor az azonos szakmai beágyazottságnak köszönhetően sok támogatást és ötletet kaptak a társuktól, aki a napi dolgok megbeszélése során kvázi tanácsadóként is működött. Egyes esetekben ez kölcsönös volt (N11), míg mások azt mondták, hogy a férjük a saját dilemmáit kevésbé szereti megosztani a feleségével (N4). Az is előfordult, hogy a férj biztatta a feleséget egy új pozíció megpályázására és a munkahelyváltásra. A nők nagyra értékelték azt is, ha meghallgatta őket a házastársuk, és azt is, ha elmesélte nekik a saját dilemmáját, és hogy pozitív hozzáállást tanúsított a feleségük munkájával és karrierjével kapcsolatban. Ezekben a helyzetekben a nők világosan kifejezték a szimmetrikus helyzetekre vonatkozó igényüket.

Volt, aki kimondottan igényelte, hogy a férje ezekre a kérdésekre is szánjon egy kis közös időt (N14). A más üzleti vagy gazdasági területen dolgozó férjek pedig úgy tudtak támogatást adni, hogy külső szemmel, harmadik félként objektívebben látták a kérdéseket (N17), vagy pedig távolságtartóbban tudták kezelni a felmerülő konfliktusokat (N1). Akadtak azonban olyan interjúalanyok, akik nem is nagyon értették, hogyan lehetne ebben a kérdésben támogató a partnerük (*„nem mondom, hogy bárkitől támogatást vártam”* – N15). Mint már erről szó volt, az ilyen jellegű támogatás és megbecsülés hiánya, továbbá a szakmai és pénzügyi féltékenység könnyen a házasság végéhez vezetett.

Voltak ennél kevésbé hétköznapi támogatások a karrierrel kapcsolatban, mégpedig, amikor nagyobb változtatások ötlete merült fel: akár fizetés nélküli szabadság, akár más pozíció megpályázása: *„igazából ő azt látta, hogy nekem kell valami változás és ő szerint ez egy jó váltás volt, de abban nagy szerepe volt”* (N4). Ezeket a tanácsokat, még ha nem is feltétlenül követték az interjú-

alanyok, mindig nagyon szívesen meghallgatták. Elhangzott az is, hogy csak az elmélet szintjén van igaza a férjnek, de a való életben nem működik, amit mond (N6). Az elvált interjúalanyok között volt olyan, aki a szakmai ügyeket a mai napig meg tudja beszélni a volt férjével, és így számíthat tőle szakmai támogatásra: „És egyébként a volt férjemmel azért nagyon jóban vagyunk, és ő szokott még nekem, vagyis vele szoktunk még ilyenekről beszélni. Úgyhogy ez így jó!” (N5). Ezekben a helyzetekben ismét visszaköszönt az Ezzedeem és Ritchey (2008) által feltárt, az autonómiát megerősítő támogatás szerepének fontossága.

Megbecsülés és elismerés

A szimmetrikus kapcsolatok fontosságát hangsúlyozó interjúalanyok utaltak arra is, hogy ők az elismerésben is a kölcsönösséget tartják célravezetőnek: „Ő értékeli, hogy én dolgozom, büszke is rám, de tudja, hogy ezt csak vele együtt tudom csinálni, a családdal együtt. Egyébként ez szerintem őt is többé teszi, mert akkor ő támogat engem, én meg támogatom őt” (N20). Minden második interjúalany megemlítette, hogy a házastársa elismeri az ő üzleti teljesítményét, sőt büszke is rá. De ez nem volt mindenki esetében ennyire természetes: „Talán ebből kapok a legkevesebbet” (N6).

Az egyik interjúalany nemrég elnyert üzleti díjára volt nagyon büszke a férje, és ennek szívesen adott hangot szűkebb és tágabb környezetében is: „ő hív fel napközben, hogy: hú, már megint megjelent rólad egy cikk, mennyire szuper, és már a csapból is te folyasz, és hogy milyen jó érzés, és hogy büszke vagyok rád” (N11).

Akiket elismer a társuk, azok egy része ezt természetesnek vette, míg mások nagyon megbecsülték ezeket a gesztusokat és szavakat. Úgy látták, hogy az állandó lelkiismeret-furdalással küzdő női vezetőknek különösen fontos, hogy megerősítést kapjanak a párjuktól. A következő idézet éppen azért fontos, mert az interjúalany úgy érzi, hogy az ő környezetében egyáltalán nem a feleség karrierjére való büszkeség a jellemző: „Ezt így előírnám a férjeknek, hogy az ilyeneket mindig muszáj mondani” (N4).

Az egyes segítségfajták részletes megbeszélése után az interjúvázlat kitért arra a kérdésre is, hogy melyik, partnertől kapott támogatást vélik a legfontosabbnak. A két leggyakrabban visszatérő motívum a jó apaság és az érzelmi, lelki támogatás volt. Felmerült még a tolerancia és a konfliktuskezelés fontossága is. Szinte egybehangzó volt az a válasz, ami már korábban is előkerült, hogy a fizikai segítségnyújtás – akár a gyerekek, akár a háztartás körül – eltölpül az érzelmi támogatás mellett, és fontos, hogy a házastárs meghallgassa őket. Ez több interjúalany részéről is elhangzott: „ha rangsorolni kell, akkor nyilván ez a fontosabb, a mentális rész, mert a logisztikát, azt valahogy megoldaná az ember” (N13). Ezzel függ össze a kiszámíthatóság, a bizalom és a stabilitás megléte is: „Tehát a világ kifordulhat a négy sarkából, ő egy stabil pont és én ugyanúgy számára, szerintem ez” (N3).

Bizonyos esetekben nem merült fel, hogy ne lenne támogató a partner. Így például a felnőtt gyerekekkel és második házasságában élő vezetőnő szinte felhőtlenül látta a kapcsolatát, és nem látott megoldhatatlan konfliktust: „Komoly helyzetben nem. Azt hiszem, egyszer megtagadta, hogy eljöjjön salsáznai” (N18).

Feltételezhetjük, hogy azok a vezetőnők, akik ezeket a támogatásokat nem kapták meg, vagy nem léptek tovább a karrierjükben, vagy pedig, mint a jelenlegi kutatásban is láttunk rá példát, felbomlott a házasságuk vagy az élettársi kapcsolatuk.

Ezzedeem és Ritchey (2008) a fentiekben is használt tipológiája elsősorban azokat a helyzeteket fedte le, amikor a vezető kapott támogatást. Heikkinen és munkatársai (2014) azonban egyértelműen kimutatták, hogy a támogatás hiányát is fontos megragadni a vezetőnők életében.

A támogatás hiánya

A kérdezettek gyakran gondolták úgy, hogy sok férfi számára nehéz lehet együtt élni egy befolyásos feleséggel, ami a nemekkel szembeni hagyományos elvárásrendszer erős jelenlétét jelzi (Ridgeway 2011). Partnerük többnyire büszke volt rájuk, de bizonyos esetekben a férfiak nem is értették, hogy milyen fontos pozíciót foglal el a feleségük az üzleti életben. Az egyik ügyvezető elmondta, hogy már megszokta, hogy egyedül megy fogadásokra és társasági programokra, mert férjét egyáltalán nem érdeklik ezek az alkalmak.

Szinte minden kérdezett esetében voltak olyan helyzetek, amikor az interjúalany nem érezte elég támogatónak a partnerét. Ennek oka lehetett kommunikációs probléma (N11), de az is, hogy a férj úgy érezte, hogy a feleség részéről egy-egy új pozíció elvállalása miatt nem jut majd a családra elegendő figyelem (N12). Volt, aki viszonylag hosszasan és dacosan szembesült a férj ellenérzéseivel: *„... volt olyan, hogy konkrétan, ilyen logisztikai egyeztetéseken kívül, ami nagyon fontos volt, ilyen majdnem egy hónapig nem beszéltünk”* (N14).

További mély konfliktusra utalt az a helyzet, amikor a gyerekvállalás után visszatérő női vezető ugyanolyan munkatempót és megnövekedett munkamennyiséget vállalt magára, mint a szülés előtt. Ezt a helyzetet ő is és a férje is rosszul viselte: *„Volt egy ilyen kimondottan 3–4 hónapos időszak, amikor kimondottan goromba volt, meg úgy láttam, hogy neki is betelt a winchester, meg ebből az egész cirkuszból elege van, meg nem így képzelte el, hogy ha meglesz a gyerek”* (N3).

Több nő is utalt az elégtelen vagy ellentmondásos támogatásra: bár a férj kijelentette, hogy büszke a feleségére, mégis előfordul, hogy inkább háziasszonyi szerepben szeretné látni: *„azt azért tudom és érzem és látom, hogy bármikor megörülne annak, ha én feladnám a karrieremet, és otthon maradnék”* (N7).

A másik kényes pont a rekreációs programok, például a nyaralás megszervezése volt, amelyben úgy érezték a vezetők, hogy férjük nem volt elég támogató. Itt ismét lehetett érezni ennek a helyzetnek az aszimmetriáját, ami összefügg a diffúz várakozásokkal is, ami szerint a nők szervezik a társas élet programjait (Carli–Eagly 2007): *„mondjuk ne én legyek az, aki csak színházat szervez és mozit, és mondjuk a nyaralásoknak az A-tól Z-ig való lebonyolítását, és akkor még örülhetünk, hogy elmehettünk nyaralni”* (N10).

Más beszámolóik is szóltak arról, hogy a férjnek aktívabbnak kellene lenni a családi nyaralások és programok megszervezésében, vagy például az otthoni lakás-átalakítási munkák esetében az építómesterekkel való egyeztetésében (N16). Nagyon sokszor ezeknek a feladatoknak az elvégzése a nők vállára nehezedett, és több esetben is komoly konfliktust hozott létre.

KÖVETKEZTETÉSEK

A korábbi nemzetközi vizsgálatok tapasztalatai nyomán várható volt, hogy a munka és a magánélet közötti egyensúly bonyolult lesz a magas beosztású női vezetők körében, hiszen a kettős teher megléte mellett (Hochschild 1989) a teljesítményre vonatkozó eltérő várakozások (Carli–Eagly 2007) és kulturális képzetek (Ridgeway 2011), különös tekintettel az anyasággal kapcsolatos elvárásokra (Ridgeway–Correll 2004) is jelentősen kötik a nőket a családdal kapcsolatos feladatokhoz. A nemi elvárásokhoz és normákhoz való igazodás a „*doing gender*” koncepciónak megfelelően a hétköznapi interakciókban jön létre és kerül megerősítésre (West–Zimmerman 1987). A társas támogatások különös erőforrást jelenthetnek abban, hogy a munka és a magánélet területei közötti eltérő elvárások összehangolhatók legyenek (Friedman–Greenhaus 2000).

A kutatás húsz, magasan pozicionált vezetőnővel 2014–2015 során készült interjú elemzésével arra a kérdésre kereste a választ, hogy kinek milyen jellegű támogatásáról számoltak be a nők, és hogy ezek közül melyiket értékelték a legtöbbre. A támogatások azonosításához Ezzedeem és Ritchey (2008) tipológiája nyújtotta az alapot, akik a következő eseteket különböztették meg: érzelmi támogatás, háztartási segítség, a családtagok körüli segítség, karriertámogatás, megbecsülés és a házastárs karrierjének megváltoztatása.

Az interjúk azt támasztották alá, hogy bár a korlátozott erőforrások nyilvánvalóak voltak, a vizsgált területek, azaz a munka és a magánélet szférái többnyire, és szoros kontroll alatt képesek voltak szövetségesként, nem pedig ellenségként működni (Greenhaus–Powell 2006). A keretek megteremtésében és működtetésében kiemelkedő szerepe van a társas támogatásnak, ami azért is különösen fontos, mert a társadalmi környezet rendre megkérdőjelezte, hogy elég jó anyák-e, megerősítve ezzel a nőkkel és anyákkal szembeni tradicionális elvárásokat.

A párkapcsolatban élő összes interjúalany nagyra becsülte a párjától kapott támogatást, és arról számolt be, hogy a legtöbb támogatást tőle kapta. A férfiek „stabil pontot” jelentettek a női karrierben, amit ők azonban nem láttak általánosan előforduló jelenségnek a környezetükben. Így a nők többnyire nemcsak természetesnek vették a társuk szerepvállalását, hanem kimondottan hálásak voltak érte. Ez egybeesik Ezzedeem és Ritchey (2008) eredményeivel, akik az érzelmi támogatás kiemelkedő szerepét azonosították. Az is kiderült ugyanakkor, hogy a nem-támogató kapcsolatok – az interjúalanyok elbeszélése szerint sokszor éppen ezért – megszűntek. Számos vezető utalt arra, hogy szerintük a férfivel vezetőknél sokkal egyszerűbb az otthoni, házastársi támogatást megszerezni, hiszen mögöttük gyakran egy főállású vagy egy kevésbé elfoglalt feleség garantálja a családdal kapcsolatos feladatok elvégzését vagy kézben tartását. Erre az aszimmetriára már Hochschild (2001) is felhívta a figyelmet, de a magyar helyzet pontos leírására a női vezetők percepcióin túl a férfiakkal készített interjúk fognak megbízható információt adni, amelyek szintén a kutatás részét képezték.

A percepciók viszont önmagukban is megfelelőek és elégségesek ahhoz, hogy lássuk: a női vezetők – függetlenül társadalmi és anyagi pozíciójuktól – egyáltalán nem mentesülnek a nőkkel szembeni, hagyományos társadalmi elvárások alól, sőt bizonyos fókig ők maguk is hozzájárulnak annak reprodukálásához (Ridgeway 2011). A kulturális elvárások része az is, hogy az otthonnal

és főleg a gyermekgondozással kapcsolatos tradicionális „női” feladatok ellátásának megfeleljenek. Míg az előbbi feladatok piaci alapon megszervezhetők, a gyermekkel kapcsolatos feladatokat kevésbé látják ilyennek az interjúalanyok, különösen az intenzív anyaság ideológiájának árnyékában volt ez így. Éppen ezért a nemekre vonatkozó kulturális képzetek egyrészt gátolják a nők elfogadását és előrejutását a vezetésben, másrészt felértékelik azt a támogatást és tevékenységet, amit a nők partnerei végeznek. Ezeket a támogatásokat interjúalanyaink sokszor segítségként értékelték, amiért hálások voltak, nem pedig természetes feladatvállalásnak. Ezzel szinte rutinszerűen járultak hozzá a hagyományos elvárások újratermeléséhez (West–Zimmerman 1987).

A partneri támogatás mellett az interjúalanyok nagyon gyakran hivatkoztak a szüleiktől és gyerekeiktől kapott támogatásra. Aki elvált volt, az leggyakrabban egyértelműen az édesanyját nevezte a legfontosabb támogatónak. Minden válaszadónak volt gyereke, többnyire tinédzserek, ezért nagyon gyakran a gyerekek körüli teendők álltak a történetek és a családi élet védelmére irányuló erőfeszítések középpontjában. A vezetők többször is hangsúlyozták, hogyan próbálnak „minőségi időt” biztosítani a családtagok, és különösen a gyermekek számára, de – életkortól függően – felmerült a szülői generációról való gondoskodás is. A minőségi időtöltésről való elbeszélésekben egyre gyakrabban az a gondolat erősödött meg, hogy a vezetői munkával kapcsolatos feladatok mintájára kell menedzselni az otthoni feladatokat és a szűkösen rendelkezésre álló családi időt is. Akár a generációk közötti transzfereket, akár a prioritásokat nézzük, ezeket a tapasztalatokat értelmezhetjük úgy is, mint hogy a magyar társadalomban a mindennapi feladatmegoldásokban és a retorikában egyaránt magas az elkötelezettség a családdal kapcsolatban, ami egybecseng a korábbi kutatások eredményeivel (Blaskó 2005, Pongráczné 2011). Annak fontossága, ahogyan és amennyire a magyar interjúalanyok utaltak a nagyszülői segítségnyújtásra, nem volt ilyen markáns a korábbi nemzetközi szakirodalmakban (Ezzedeen–Ritchey (2008). A család iránti elkötelezettség gyakorlati megvalósításában aránytalanul nagy feladat jut a nőknek, és így beskatulyázza őket a hagyományos, nőktől elvárt szerepekbe (Ridgeway 2011), amely az anyaság karriert szervező erejével (Halrynjo–Lyng 2009) és a karrier korlátok között tartásával is járhat (Knudsen 2009). Mivel ezek az elvárások aszimmetrikusan jelölik ki a két nem pozícióját, a megkérdezett nők úgy érezték, hogy a karrierjük megvalósításához közvetlen környezetük jelentős támogatása kellett: legyen szó a családjukról vagy a munkahelyükről.

Az észlelt támogatásokat a vezetőnők hierarchiába rendezték, akár az említések gyakoriságát, akár a legfontosabb támogatásokat nézzük. A jelenlegi eredményeket Friedman és Greenhaus (2000), illetve Ezzedeen és Ritchey (2008) tipológiájával összevetve megállapítható, hogy a kérdezettek tapasztalataiban alapvető fontosságú volt mind a magatartásbeli, mind az érzelmi támogatás. Két támogatástípus állt egyforma gyakorisággal a hierarchia csúcsán: az érzelmi támogatás, az odafigyelés és a meghallgatás, illetve a családtagokról, elsősorban a gyerekekről való gondoskodás, benne pedig különösen a jó apaság. Egybecseng Ezzedeen és Ritchey (2008) eredményeivel az is, hogy a támogatási hierarchia aljára a háztartás körül elvégezhető feladatok kerültek, mivel azok szükség esetén könnyen kiszervezhetők és megvásárolhatók.

A támogatások jelenlétéről, illetve transzferéről kapott képet egyértelműen árnyalja a nem támogató magatartás elemzése, miként ezt Heikkinen és munkatársai (2014) is megfigyelték. A

támogatások hiányára való rákérdezés további újdonságokkal szolgált: látható volt, hogy ahol a korábbi házasság felbomlott, ott ebben gyakran szerepet játszott a társ segítségének elmaradása, illetve az abból fakadó konfliktus. Az interjúalanyok tapasztalatai széles skálán mozogtak: volt, aki úgy érezte, hogy őt az érzelmi támogatás megvonásával „büntette” egy ideig a férje, míg másnak a társasági életben nem volt megbízható társa. A gyerekvállalás mint fordulópont után újra össze kellett csiszolódni a munka-család területeinek, és erről a partnerek sokszor eltérően gondolkodtak, és ez az elismerésben megnyilvánuló támogatás hiányában is kifejeződhetett. Így például látens konfliktust jelentett az, amikor a férj részéről azt az attitűdöt érezték, hogy szívesen látnák őket háziasszonyi szerepben. Összességében tehát a húsz, magas szintű vállalati pozícióban dolgozó nő esetében is azt lehetett tapasztalni, hogy függetlenül a magyar társadalom hagyományos társadalmi nemi kultúrájával és családközpontúságával, a vezetőnők itt is az autonómiájukat támogató, nem pedig a paternalista és patriarchális támogatást igényelték (Ezzedeen–Ritchey 2008).

A tárgyalt eredmények legalább két alapvető szempontra hívják fel a figyelmet, amelyeket a további kutatások során mindenképpen szem előtt kell tartani. Az egyik szempont az életút-megközelítés fontossága, hiszen az életciklus és a családi ciklus, így például a gyerekek életkora magyarázatot adhat a különböző támogatások előfordulására és gyakoriságára. A másik szempont pedig, hogy meg kell vizsgálni, vajon a férfivézetők hogyan értékelik a különböző típusú támogatásokat és a munka-magánélet egyensúlyának meglétét. Így valóban kiderülhet, hogy a férfiak tényleg több erőforrást észlelnek-e, miként azt a korábbi kutatások és a jelenlegi női interjúalanyok állították. Ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban már egy következő tanulmány témája lesz.

HIVATKOZÁSOK

- Biernat, M. – Wortman, C. (1991) Sharing of home responsibilities between professionally employed women and their husbands. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, 844–860. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.60.6.844>.
- Blaskó Zs. (2005) Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai, 1988, 1994, 2002. *Demográfia*, 2–3, 259–287.
- Carli, L. L. – Eagly, A. H. (2007) A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések. In Nagy B. (szerk.) *Szervezet, menedzsment és nemek*. Budapest, Aula, 50–73.
- Drew, E. – Murtagh, E. M. (2005) Work/life balance: senior management champions or laggards? *Women in Management Review*, 4, 262–278. <http://dx.doi.org/10.1108/09649420510599089>.
- Ezzedeen, S. R. – Ritchey, K. G. (2008) The Man Behind the Woman: A Qualitative Study of the Spousal Support Received and Valued by Executive Women. *Journal of Family Issues*, 9, 1107–1135. <http://doi.org/10.1177/0192513X08315363>.
- Friedman, S. D. – Greenhaus, J. H. (2000) *Work and Family – Allies or Enemies? What Happens When Business Professionals Confront Life Choices*. Oxford: Oxford University Press.
- Geszler N. (2014) Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya. *Kultúra és Közösség*, 4, 115–122.
- Greenhaus, J. H. – Parasuraman, S. (1999) Research on work, family, and gender: Current status and future directions. In Powell, G. N. (szerk.) *Handbook of gender and work*, 391–412. Newbury Park, CA: Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9781452231365.n20>.
- Greenhaus, J. H. – Powell, G. N. (2006) When Work and Family Are Allies: A Theory of Work-Family Enrichment. *The Academy of Management Review*, 1, 72–92. <http://dx.doi.org/10.5465/amr.2006.19379625>.
- Guillaume, C. – Pochic, S. (2009) What Would You Sacrifice? Access to Top Management and the Work-life Balance. *Gender, Work and Organization*, 1, 14–36. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0432.2007.00354.x>.
- Halrynjo, S. – Lyng S. T. (2009) Preferences, Constraints or Schemas of Devotion? Exploring Norwegian Mothers' Withdrawals from High-Commitment Careers. *British Journal of Sociology*, 2, 321–43. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01233.x>.
- Heikkinen, S – Lämsä, A-M. – Hiillos, M. (2014) Narratives by women managers about spousal support for their careers. *Scandinavian Journal of Management*, 30, 27–39. <http://dx.doi.org/10.1016/j.scaman.2013.04.004>.
- Hewlett, S. A. (2003) *Creating a Life: What Every Woman Needs to Know About Having a Baby and a Career*. New York: Miramax Books.
- Hobson, B. – Fahlen, S. – Takács, J. (2013) A sense of entitlement? Agency and capabilities in Sweden and Hungary. In Hobson, B. (ed.) *Worklife Balance: The Agency and Capabilities Gap*. Oxford: Oxford University Press, 57–91. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199681136.003.0003>.
- Hochschild, A. (1989) *The Second Shift*. Penguin.
- Hochschild, A. (2001) *The Time Bind. When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Henry Holt and Company.
- Kanter, R. M. (1993) *Men and Women of the Corporation*: New Edition (2 edition). Basic Books.
- Király G. – Dén-Nagy I. – Géring Zs. – Nagy B. (2014) Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség*, 2, 95–104.
- Knudsen, K. (2009) Striking a different balance. Work-family conflict for female and male managers in a Scandinavian context. *Gender in Management: An International Journal*, 4, 252–269. <http://dx.doi.org/10.1108/17542410910961541>.

- Nagy B. – Vicsek L. (2014) Gender culture at a telecommunications company. *Gender in Management: An International Journal*, 6, 318–333. <http://dx.doi.org/10.1108/gm-01-2014-0008>.
- Nagy B. (2008) A munka és a magánélet összeegyeztetése a férfi menedzserek életében. In Balogh P. – Dobos B. – Forgács A. – Nagy B. – Szűcs A. (szerk.) *60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem. A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok*. Társadalomtudományi Kar, Budapest: Aula, 389–403.
- Nagy B. (2012) Women in management – the Hungarian case. In Colette F. – Menéndez, M. G. – Ansón, S. G. (szerk.) *Women on corporate boards and in top management: European trends and policy*. Palgrave Macmillan, Palgrave Book Series: Work and Welfare in Europe, 221–244.
- Neff, L. A. – Karney, B. R. (2005) Gender Differences in Social Support: A Question of Skill or Responsiveness? *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 79–90. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.88.1.79>.
- Parasuraman, S. – Greenhaus, J. H. – Granrose, Ch. S. (1992) Role stressors, social support, and well-being among two-career couples. *Journal of Organizational Behavior*, 4, 339–356. <http://dx.doi.org/10.1002/job.4030130403>.
- Pongrácz T. – S. Molnár E. (2011) Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 192–206.
- Primecz H. – Kiss Cs. – Toarniczky A. – Csillag S. – Szilas R. – Bácsi K. – Milassin A. (2014) Magyarországi „munkavállaló-barát” (employee friendly) szervezetek – Valóság vagy utópia (avagy mit tanulhatunk tőlük?). *Vezetéstudomány*, 10, 2–16.
- Ridgeway, C. (2011) *Framed by Gender: How Gender Inequality Persists in the Modern World*. Oxford University Press.
- Ridgeway, C. L. – Correll, S. J. (2004) Motherhood as a Status Characteristic. *Journal of Social Issues*, 4, 683–700. <http://dx.doi.org/10.1111/j.0022-4537.2004.00380.x>.
- Solomon, B. C. – Jackson, J. J. (2014) The Long Reach of One’s Spouse Spouses’ Personality Influences Occupational Success. *Psychological Science*, first published on October 17, 2014. <http://dx.doi.org/10.1177/0956797614551370>.
- Tóth H. (2005) Gendered dilemmas of the work-life balance in Hungary. *Women in Management Review*, 5, 361–375. <http://dx.doi.org/10.1108/09649420510609195>.
- Välimäki, S. – Lämsä, A.-M. – Hiillos, M. (2009) The spouse of the female manager: role and influence on the woman’s career. *Gender in Management: An International Journal*, 8, 596–614. <http://dx.doi.org/10.1108/17542410911004867>.
- West, C. – Zimmerman, D. H. (1987) *Doing Gender. Gender and Society*, 2, 125–151. <http://dx.doi.org/10.1177/0891243287001002002>.

MELLÉKLET: A VÁLASZADÓK FŐBB SZOCIO-DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI

	Születési év	Legmagasabb iskolai végzettség	Pozíció	Térület	Családi állapot	Házastárs végzettsége	Gyerekszám	Gyerekek életkora
1.	1967	MBA	penzügyi vezető	penzügyi szektor	féjezett	ménők	3	9, 12, 13
2.	1968	jogi egyetem	ügyvezető	kommunikáció	hadjadon	ügyvéd (volt élettárs)	2	9, 11
3.	1969	közgazdasági főiskola	üzletigazgató	bank	féjezett	erdőmérnök	1	8
4.	1977	közgazdasági egyetem	HR igazgató	IT	féjezett	közgazdász	2	4, 8
5.	1969	MBA	üzletág igazgató	IT	elvált	IT specialista (volt házastárs)	2	8, 12
6.	1964	MBA	ügyvezető	IT	féjezett	bölcsész	2	17, 29
7.	1967	MBA	ügyvezető	kommunikáció	féjezett	tanácsadó	2	11, 14
8.	1967	jogi egyetem	fióktelep-vezető	bank	féjezett	ménők	2	18, 22
9.	1970	műszaki egyetem	gyártóigazgató	olaj és gáz	féjezett	ménők	2	8, 17
10.	1974	közgazdasági főiskola	regionális operációs igazgató	IT	elvált	jogász (volt házastárs)	1	6
11.	1974	közgazdasági főiskola	ügyvezető igazgató	autóipar	féjezett	közgazdász	1	4
12.	1971	közgazdasági egyetem	partner	könyv-vizsgálás	féjezett	ménők	2	12, 17
13.	1980	közgazdasági egyetem	cégvezető	olaj és gáz	féjezett	ménők	1	4
14.	1971	MBA	vezérigazgató helyettes	biztosítás	féjezett	orvos	3	11, 12, 19
15.	1966	közgazdasági főiskola	HR igazgató	telekommunikáció	elvált	-	2	8, 15
16.	1970	MBA	HR vezető	olaj és gáz	féjezett	-	1	9
17.	1969	közgazdasági egyetem	HR vezető	olaj és gáz	féjezett	IT	2	4, 5
18.	1969	közgazdasági főiskola	vezérigazgató helyettes	penzügy	élettársi kapcsolat	ménők	3	22, 23, 23
19.	1969	jogi egyetem	ügyvezető partner	vállalati jog	elvált	-	2	12, 16
20.	1968	közgazdasági egyetem	ügyvezető igazgató	marketing	féjezett	közgazdász	2	13, 18

KORTALAN SZERVEZETEK?

VÁLLALATI STRATÉGIÁK ÉS MUNKAHELYI ESÉLYEGYENLŐSÉGI RENDSZEREK A KÜLÖNBÖZŐ ÉLETKORÚ MUNKAVÁLLALÓK FOGLALKOZTATÁSÁBAN²

ABSZTRAKT

Az életkor alapján történő diszkrimináció az egyik leggyakoribb fajtája a foglalkoztatási diszkriminációnak, mind Magyarországon, mind az Európai Unióban, különösen az idősebbek, azaz az 55 év felettiek esetében. Ennek következtében a fiatal és az idősebb korosztály körében tartós tendenciaként érvényesül a teljes aktív korú népességhez képest alacsonyabb foglalkoztatottság, a sérülékeny munkaerő-piaci pozíció. Ebből a szempontból kiemelt fontosságú kérdés, hogy a munkáltatók milyen stratégiát követnek a munkaerő korösszetételének kialakításában, illetve mennyiben fejlesztenek ki és alkalmaznak olyan humán erőforrás-menedzsment és munkahelyi esélyegyenlőségi rendszereket, amelyek nagyobb valószínűséggel teszik lehetővé a különböző életkorú és generációjú munkavállalók foglalkoztatását. A munkáltatók életkor-kezelési stratégiái és gyakorlatai kevésbé kutatott területek Magyarországon. A tanulmány egy 121 elemes vállalati kérdőíves felmérés adatai alapján elemzi az életkorral kapcsolatos vállalati humán stratégiákat és az életkorral kapcsolatos munkahelyi esélyegyenlőségi intézkedéseket. Klaszteranalízissel három markánsan eltérő vállalati életkor-stratégiát azonosítottunk, amely szignifikánsan meghatározza a fiatalok és idősebbek szervezeti befogadását és kirekesztését is. Fontos eredménye a kutatásnak, hogy éppen ott van kevesebb életkor-barát HR intézkedés, ahol a valóságban nagyobb az életkor szerinti egyensúlytalanság. A fejlettebb életkor-barát HR politika a kirekesztés mértékét csökkenti, de a nagyobb strukturális változást igénylő kiegyensúlyozott munkaerő-összetételre nem tud hatni.

Kulcsszavak: életkori diszkrimináció, munkahelyi esélyegyenlőség, életkor-kezelési vállalati stratégiák, sokszínűség és életkor-barát HR politika

1 A szerző az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa és az IBS Nemzetközi Üzleti Főiskola főiskolai tanára.

2 Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 142–172, DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.142

BEVEZETÉS

Az életkorral összefüggő feszültségek a munkaerőpiacon nem újkeletűek, és elsősorban a fiatalabb és idősebb korosztályt érintik. Az életkor értéke társadalmi konstrukció kérdése (Tajfel–Turner 1986, Minichiello et al. 2000, Marshall 2010, Haviland et al. 2011), és jelentősen befolyásolhatja a különböző korosztályok sikerességét a munkaerőpiacon, amely megmutatkozhat a munkaerőpiacra való belépés vagy a munkaerőpiacon maradás lehetőségében, a betöltött munkakör jellegében és minőségében, az előremeneteli lehetőségekben és egyéb, a foglalkoztatáshoz kapcsolódó jellemzőkben, mint a bérezés, a munka–magánélet egyensúlya és a foglalkoztatási viszony jellege. Az életkorhoz kapcsolódó negatív sztereotípiák és előítéletek eredményeképpen az életkor alapján történő diszkrimináció az egyik leggyakoribb fajtája a foglalkozási diszkriminációnak, mind Magyarországon, mind az Európai Unióban, különösen az idősebb, 55 év felettiek esetében (European Commission 2012). Ennek következtében a fiatal és az idősebb korosztály körében tartós tendenciaként érvényesül az aktív korú népességhez képest alacsonyabb foglalkoztatottság, a sérülékeny munkaerő-piaci pozíció.

A fiatalok és idősebbek körében tapasztalt alacsonyabb foglalkoztatási és magas munkanélküliségi ráták a foglalkoztatáspolitikai számára is jelentős kihívást jelentenek. Nem véletlen, hogy az Európai Unió külön programot hirdetett meg a fiatalok munkaerő-piaci integrációja érdekében *Youth Guarantee* néven (European Commission 2014), valamint, hogy a fenntartható fejlődés erősítése érdekében a *Europe 2020* stratégia keretében 75%-os foglalkoztatási rátát tűzött ki célul a tagállamok számára, amelyet az 55 éven felüliek növekvő foglalkoztatása nélkül nem lehet elérni. A foglalkoztatáspolitikai célkitűzések és különböző ösztönzők gyakorlati megvalósítása azonban a munkáltatói döntésektől függ. Ebből a szempontból kiemelt fontosságú kérdés, hogy a munkáltatók milyen stratégiát követnek a munkaerő korösszetételének kialakításában, illetve mennyiben fejlesztenek ki és alkalmaznak olyan humánerőforrás-menedzsment és munkahelyi esélyegyenlőségi rendszereket, amelyek nagyobb valószínűséggel teszik lehetővé a különböző életkorú és generációjú munkavállalók foglalkoztatását.

A munkáltatók életkor-kezelési stratégiái és gyakorlatai kevésbé kutatott terület Magyarországon, és a nemzetközi sokszínűség menedzsment/diverzitás irodalomban is csak az utóbbi évtizedben kapott nagyobb hangsúlyt részben az idősödő demográfiai korösszetétellel összefüggésben, részben a különböző generációkkal kapcsolatos hatékony foglalkoztatási módszerek erősítése érdekében. Ebben a tanulmányban a hazai munkáltató szervezetekre koncentrálunk, és a következő kutatási kérdésekre keressük a választ:

1. Milyen típusai vannak a munkaerő életkori összetételének a munkáltató szervezeteknél? Az életkori összetétel vállalati típusaihoz kapcsolódóan szignifikánsan eltérő módon alakul-e a fiatalok és idősebbek vállalati befogadása, illetve kirekesztése?
2. Mennyiben jellemzi a magyarországi munkáltatókat, hogy tudatos életkor-barát HR politikát alkalmaznak a szervezetben a munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi politikákhoz kapcsolódóan? Az életkori összetétel szerinti vállalati típusokhoz tartozó szervezeteknél eltérő-e az életkor- és sokszínűség-barát HR politika átlagos színvonala?

3. Az életkor- és sokszínűség-barát HR politika mennyiben jár együtt a kiegyensúlyozott életkori struktúrával, a fiatalabb és idősebb generációk kirekesztésének kisebb valószínűségével? Az életkor-barát HR politikának mely elemei korrelálnak leginkább a kiegyensúlyozott életkori struktúrával?

A kutatás során a következő hipotéziseket teszteltük:

- H1: Markánsan elkülönülő típusai vannak az életkori munkaerő-összetételnek a szervezeteknél, és ezzel összefüggésben szignifikánsan eltérő módon alakul a fiatalok és idősebbek szervezeti befogadása, illetve kirekesztése.
- H2: A tudatos életkor-barát HR politika relatív fejletlensége jellemzi a magyarországi munkáltatókat, de az életkori összetétel alapján kapott vállalati típusoknál szignifikánsan különböző színvonalú sokszínűség- és életkor-barát HR politikát találunk.
- H3: Mind a fejlett életkor-barát HR politika, mind a fejlett munkahelyi sokszínűségi és esélyegyenlőségi gyakorlat (sokszínűség-barát HR politika) csökkenti a fiatal és az idősebb generáció kirekesztésének esélyét, és pozitív összefüggést mutat a kiegyensúlyozott életkor-struktúra megvalósításával.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az életkor mint társadalmi konstrukció

A különböző életkorokhoz eltérő társadalmi jelentés kapcsolódik, ezért az életkor társadalmi konstrukcióként értelmezhető (Tajfel–Turner 1986, Minichiello et al. 2000, Marshall 2010, Haviland et al. 2011). Hogy ki a „fiatal” és ki az „idős”, nagyon is eltérhet országonként, még az Európai Unión belül is. A Eurobarometer 2012-es felmérése szerint (European Commission 2012b) az Európai Unióban átlagosan 64 éves kortól véltek valakit idősnak, míg átlagosan a „fiatal” életkor felső határát 42 évnél húzták meg. Az életkor relatív fogalmát mutatja, hogy Magyarországon az „idős” fogalma az Európai Unión belül relatíve fiatalabb életkortól értelmeződik. Míg Magyarországon átlagosan 58 éves kortól tekintenek valakit „idősnek”, addig Hollandiában 70 éves kortól kezdődik az időskor. Érdekes módon a „fiatal” kor felső határa Magyarországon az európai átlagnál (42 év) későbbre esik, átlagosan 45,5 éves korra. Tehát ez azt jelenti, hogy a szubjektíve hosszú fiatal kor után jellemzően egy rövid középkorosztályhoz tartozás időszaka következik, amely nagyon gyorsan, még a hivatalos nyugdíjkor előtt 5–7 évvel, időskornak értékelődik Magyarországon. Ráadásul nem csak arról van szó, hogy Magyarországon az egyik legkoraibb életkortól definiálódik az „időskor”, hanem európai viszonylatban kiemelkedően magas, 61% (ez a legmagasabb érték Európában!) azoknak az aránya, akik úgy gondolják, hogy a magyar társadalomban az idősök megítélése negatív (European Commission 2012b).

Az Eurobarometer vizsgálat szerint (European Commission 2012b:8) az 55 év feletti munkavállalóknál pozitív értékként jelent meg, hogy megbízhatónak és tapasztaltnak tartják őket, másfelől negatívumként jelentkezett, hogy az újdonságok és modern technológia irányában inkább elzárkózónak bizonyulnak a társadalmi percepció és kategorizáció szerint. Másfelől, a fiatalok

lokat gyakran gyorsabbnak, könnyebben tanulónak, illetve kevésbé megbízhatónak, könnyebben munkahelyet váltónak tartják (Szászvári 2011).

Az életkori diszkrimináció

A társadalmilag észlelt diszkrimináció a fiatalokkal és az idősebbekkel szemben kiemelkedően magas Magyarországon az Európai Unióhoz képest (European Commission 2012a). A népesség 75%-a vélekedett úgy, hogy az idősekkel szembeni diszkrimináció elterjedt vagy nagyon elterjedt Magyarországon (míg az európai uniós átlag 45% volt). A fiatalokkal szembeni diszkrimináció társadalmi percepciója ugyan abszolút értékben sokkal kisebb arányú Magyarországon (27%), de ez az európai uniós 18%-os átlagot jelentősen meghaladta, és szintén az egyik legmagasabb érték az Európai Unióban (European Commission 2012a).

Az aktív időszóddal kapcsolatos Eurobarometer felmérés (European Commission 2012b) megállapította, hogy az életkor alapú személyesen vagy tanúként észlelt diszkrimináció a munkahelyen a leggyakoribb Európában. Átlagosan az állampolgárok egyötöde (20%) volt érintett ebben. Az európai átlaghoz képest Magyarországon közel kétszeres a munkahelyen észlelt életkor alapú diszkrimináció (39%).

Ha kifejezetten csak a személyesen átélt életkori diszkriminációt vizsgáljuk, akkor is hasonló tendenciákat mutat a diszkriminációt vizsgáló Eurobarometer felmérés (European Commission 2012a) az elmúlt 12 hónapban személyesen átélt életkori diszkrimináció mértékéről Magyarországon. Az 55 év feletti életkor miatt elszenvedett diszkrimináció 7% volt, ami majdnem kétszerese az európai átlagnak (4%). A 30 évesnél fiatalabbak esetében a személyesen átélt életkori diszkrimináció mértéke nem különbözött Magyarországon és az Európai Unióban, mindkét érték 2%-ot mutatott (European Commission 2012a).

A diszkrimináció mérésének egy másik módszerét alkalmazták Richardson és munkatársai (2013) az Egyesült Államokban. A kutatásukban 156 felkért személynek hipotetikus álláskereső kompetenciáit kellett értékelni, és döntenie arról, hogy kit vennének fel. Az életkor egyértelműen befolyásolta a felvételi döntéseket, és a 42-48 éves középkorosztályt részesítették leginkább előnyben. Az 54 évesnél idősebbeknek volt a legkisebb esélye a felvételre a kísérleti szituációban. Érdekessége a kutatásnak, hogy a kompetenciaszint nem mediálta a felvételi döntéseket, tehát egyértelműen közvetlen diszkriminációról volt szó. A kutatás további érdekessége az volt, hogy megállapították: a felvételi döntések életkori megoszlása nem lineáris módon történik, hanem egy fordított „U” alakot mutat. Ismét más mérési eszközt használtak Roscigno és munkatársai (2007). Az Egyesült Államok, és azon belül Ohio államának 1988 és 2003 közötti életkori diszkriminációs jogi eseteit elemezve arra a következtetésre jutottak, hogy leginkább két életkorban csúcsosodnak ki a sérelmes esetek, az 50 éveseknél és a nyugdíjkor előtt álló 60 éveseknél. Az érintettek leginkább a betanított és szakmunkások köréből rekrutálódtak.

A fiatalok és idősek hátrányos megkülönböztetése sokszor értékesleges környezetben és hivatkozással jelenhet meg. Roscigno és munkatársai (2007) felhívják a figyelmet arra, hogy a munkáltatók sokszor látszólag az életkortól (vagy más védett tulajdonságtól) független, semleges, az üzleti működéshez kapcsolódó érveket használnak diszkriminatív döntéseiknél szándékolt vagy

nem szándékolt módon. Így hivatkozhatnak például az üzleti érdekre, a piaci nyomásra, a szervezet imázsának megvédésére, fejlesztésére, a szervezet pénzügyi teljesítményére, költség-haszon szempontokra, a jobb kompetenciákra, vagy a munkateljesítményre is mint hipotetikus legitimációs alapra. A kutatás számtalan olyan példát mutat be, ahol a munkáltatók látszólag gazdaságilag racionális indokokra hivatkoztak az életkorilag védett csoportokat hátrányosan érintő döntéseiknél, ám a jelenség mélyén mégiscsak életkori diszkrimináció volt megfigyelhető. Hasonló, a diszkriminációt legitimáló munkáltatói diszkurzusokat talált kutatása során Tilbury és Colic-Peisker (2006), amikor az ausztráliai „látható mássággal” bíró menekültek és új bevándorlók alacsony foglalkoztatási arányát vizsgálták munkáltatói oldalról.

Az életkori diszkrimináció hatása

A szubjektíve észlelt életkori diszkrimináció szervezeti hatása kapcsán Snape és Redman (2003) egyrészt megerősítették más hasonló témájú kutatások eredményét, miszerint a szubjektíve észlelt életkori diszkrimináció negatívan befolyásolja a munkavállalók érzelmi elköteleződését a szervezet iránt. Másfelől csak részben igazolódott be az a feltételezésük, hogy az idősök által észlelt életkori diszkrimináció felgyorsította volna náluk a munkaerőpiacról való kivonulás szándékát. Boone és munkatársai (2013) az életkori diszkrimináció szándékos és nem szándékos jellege szerint elemzik az észlelt diszkrimináció hatását, és megállapítják, hogy a fiatalokat inkább a szándékos, míg az időseket inkább a nem szándékos diszkrimináció érinti. Abban mindkét életkori csoport megegyezik, hogy az általuk észlelt életkori diszkrimináció alacsonyabb szervezeti elkötelezettséghez vezetett.

Az aktív idősödéssel foglalkozó Eurobarometer felmérés eredményei szerint a továbbképzésekből való kizárás, az idősekkel kapcsolatos negatív munkáltatói percepciók és a fokozatos nyugdíjba vonulás lehetőségének hiánya miatt szorulnak ki az 55 év felettiek gyakran idő előtt a munkaerőpiacról (European Commission 2012b). Hasonló eredményekre jutott a *Cedefop* karriermenedzsmenttel kapcsolatos vizsgálata, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy csak a tehetségekként nyilvántartott szűk munkavállalói csoport részesül fejlesztésben, míg a munkavállalók többségének, köztük az idősebbeknek is saját forrásból és erőből kell a karrierfejlesztéséhez hozzájárulnia (Cedefop 2008).

Életkor és munkateljesítmény

Szászvári (2011) az idősödő munkavállalókkal kapcsolatos sztereotípiákról szóló doktori értekezésében azt hangsúlyozza, hogy az idősekről való percepciók és a tényleges munkateljesítményük nincsenek összhangban. Az életkor és a munkateljesítmény összefüggéseinek objektív feltárását bemutató kutatások csak mérsékelt összefüggést mutatnak, míg az idősebb munkavállalókkal kapcsolatos sztereotípiák foglalkoztathatóságukat kérdőjelezik meg. A disszertációból az is kiderül, hogy a fiatalabbak kedvezőtlenebbül ítélik meg az idősebbeket, azaz kevésbé fejlődőképesnek, érzelmileg instabilnak és kevésbé lojálisnak tartják őket. Az életkor növekedésével azonban egyre kedvezőbb az idősödő munkavállalók megítélése. Szászvári visszautalva Tajfel és Turner (1986) eredményeire leszögezi, hogy a „szociális kategorizáció elmélete szerint az életkor,

mint kategorizáló tényező eredményezi, hogy a saját csoport megítélése pozitívabb, mint a külső csoporté” (Szászvári 2011:69).

Az életkor és munkateljesítmény témakörében Bittman és munkatársai (2000 idézi Richardson et al. 2013) Ausztráliában végzett kutatása szerint nemcsak a felvettek életkori megoszlása mutatott fordított „U” alakot, hanem a munkáltatók által a munkavállalókról tételezett „legjobb munkateljesítmény időszaka” is. A 30 és 44 éves középkorosztályhoz kapcsolták a legtöbben a „legjobb munkateljesítmény időszakát”, míg a fiatalok és az idősebb munkavállalók munkateljesítményét alacsonyabbnak tételezték. Hasonló eredményekre jutott Simonton (1988) is: a „kiváló teljesítmény” értékeléshez életkori metszetben fordított „U” alak párosult, tehát ismét a középkorosztályban azonosították a munkáltatók a „kiváló teljesítményt”.

Felmerül a kérdés, hogy a szervezetek hogyan alkalmazkodnak az életkori diszkrimináción kívül a különböző életkorú munkavállalók igényeihez és vélt vagy valós teljesítményéhez. Haviland és munkatársai (2011) megerősítették, hogy létezik az életkorhoz való alkalmazkodás folyamata is a szervezeteknél a munkakörök életkori alapon történő elosztása révén (*age-typed jobs*). Ezek olyan szervezeti folyamatok, amelyek elvben csökkenthetik az időskorral szembeni negatív attitűdöt és az életkori diszkrimináció jelentőségét. Egy, az IT szektorban végzett kutatásból kiderült, hogy a fiatalok átmenetileg belementek abba a ki nem mondott alkuba, hogy viszonylag alacsony bérért sokat túlóráztak, tudván, hogy később lehetőségük lehet olyan vezetői vagy értékesítői munkakörökbe kerülni, amely jobb munka-magánélet egyensúlyt tesz lehetővé. A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy az eltérő életkorúak közötti lehetséges konfliktusokat mérsékli a munkakörök életkor alapon történő elosztása, amely egyben ahhoz is hozzájárul, hogy a szervezeten belül kialakult munkaügyi folyamatok rendszere hosszú távon fennmaradjon.

A munkakörök által megkövetelt személyes képességek kapcsán Johnson és munkatársai (2011) kutatása felhívja a figyelmet arra, hogy az elmúlt évtizedekben megváltozott a munkakörök jellemzője, és a fizikai követelményekhez képest fontosabbak lettek a munkakörök kognitív követelményei. Ez a változás pozitívan befolyásolhatná az idősök foglalkoztathatóságát, de a munkakörök megnövekedett stressz tényezője miatt az idősebb generáció tagjai közül sokan mégis a nyugdíjba vonulást választják.

Kormenedzsment és az aktív idősödés

Fontos kérdés, hogy a szervezetek a passzív alkalmazkodás mellett milyen módon támogatják, hogy az életkor minél inkább értékesleges kategória legyen a munkahelyi szervezetben, és hogy a különböző életkorú munkavállalók egyforma eséllyel lehessenek sikeresek. Az idősebb korosztály kiemelten hátrányos helyzetének javítására foglalmazódtak meg az elmúlt évtizedben a kormenedzsment lehetséges vállalati gyakorlatai.

Ilmarinen (2012) tanulmánya a kormenedzsment lehetséges gyakorlatai közül nyolcat emel ki, ahogyan a vállalatok felléphetnek annak érdekében, hogy kiegyensúlyozottabbak legyenek az életkorral kapcsolatos vállalati politikák, és minden munkavállaló, életkortól függetlenül, hatékonyan tudjon dolgozni: 1. az életkorral és az idősödéssel kapcsolatban nagyobb tudatosság, 2. igazságos és méltányos attitűd az idősödéssel kapcsolatban, 3. a kormenedzsment beépítése a

vezetők feladatai közé, 4. a kormenedzsmennt beépítése a HR politikába, 5. a munkaképesség és teljesítmény fenntartásának ösztönzése, 6. az élethosszig tartó tanulás támogatása, 7. az életkor-barát munkaszervezés, és végül 8. a biztonságos és méltó átmenet a nyugdíjas korba.

Az Európai Unió jellemző kormenedzsmennt gyakorlatait értékelve a Cedefop, a Szak-képzés Fejlesztésének Európai Központja a 2015-ös tanulmányában megállapítja: annak ellenére, hogy a kormenedzsmenethez kapcsolódó vállalati gyakorlatok alapvetően szükségesek az öreg-ségi nyugdíjkorhatár kitolódásával, a létező jó példák ellenére nem általános a kormenedzsmennt elterjedtsége és integrálása a humán erőforrás-politikákba. Továbbá leszögezik, hogy – Francia-országán kívül – a tagállamok nem vezettek be kötelező irányelveket a munkáltatók számára a kormenedzsmennt stratégiák ösztönzésére (Cedefop 2015). Az európai trendekhez illeszkedve, Tardos (2014) az idősök foglalkoztatásáról szóló cikkében kifejti, hogy Magyarországon, bár van-nak kezdeményezések, de még nagyon ritka, hogy a vállalatok jól átgondolt, szisztematikus és stratégiaiilag tervezett kormenedzsmennt rendszerekkel rendelkezzenek.

A kormenedzsmennt elveinek megvalósítása beleilleszkedik a fenntartható munkavégzésről alkotott koncepcióba is. Az Eurofound ötödik összehasonlító felmérése az európai munkakörül-ményekről a fenntartható munkavégzés és az idősödő munkaerő-összetétel kapcsán öt területet emel ki, amely hozzájárulhat a munkavégzés fenntarthatóságához: (1) a munkakörülmények szín-vonala, (2) a fizikai és mentális egészség, (3) a munkával kapcsolatos önkifejezés lehetősége, (4) a munka és magánélet egyensúlya, végül (5) a munkavégzés társadalmi-gazdasági körülményei (Eurofound 2012).

Generációs sokszínűség és az életkor- és sokszínűség-barát HR politika

A generációs sokszínűség pozitív, illetve negatív hatása is a kutatók érdeklődési körébe került. Vajon jót tesz-e a szervezetnek, a kollegák közötti együttműködésnek, illetve a szervezeti teljesítménynek, ha minden generáció reprezentálva van a munkahelyen és sokszínűségi- és élet-kor-barát HR intézkedéseket vezetnek be?

Hennekam és Herrbach (2015) az időseket támogató HR intézkedések fogadtatását és a nyugdíjba vonulásra gyakorolt hatását vizsgálták Hollandiában alacsony képzettségű munka-vállalóknál. Kiderült, hogy az életkor-barát HR intézkedéseket megbélyegzőként élték meg az érintettek, és szívesebben vették volna, ha minden munkavállalóra egyformán vonatkoztak vol-na a bevezetett intézkedések. Riach (2009) HR vezetőkkel készített interjúsorozata is hasonló eredményre jutott: az idősebb munkavállalók stigmatként élték meg a másságra utaló, „hátrányos helyzetű csoportként” való megjelölést. Fontos kutatási eredmény volt az is, hogy míg a HR veze-tők az életkori sokszínűségnek inkább a szervezeti kultúrával összefüggő elemeit hangsúlyozták, addig nem volt kézzel fogható bizonyíték, hogy a gyakorlatban valóban növekedett volna az esélyegyenlőség és a diszkrimináció-mentes működés. A sokszínűség politika és a gyakorlatban megvalósuló egyenlőtlenségek egyidejűségéről más szerzők is írtak (Webb 1997, Linnehan–Kon-rad 1999, Tilbury–Colic-Peisker 2006, Metcalfe–Woodhams 2008). Ugyanakkor hangsúlyosabb a nemzetközi szakirodalomban a sokszínűségi politika és a szervezeti teljesítmény kapcsolatának a vizsgálata (Prahalad–Bettis 1986, Benschop 2001, Von Bergen et al. 2005, Mahadeo 2012, Kunze

et al. 2013), mint annak a kérdésnek a középpontba állítása, hogy a sokszínűség-barát politika mennyiben csökkenti a hátrányos csoportok foglalkoztatásának az egyenlőtlenségeit, mennyiben teszi mérhetően befogadóbbá a szervezeteket. Hazai viszonylatban szintén kevés kutatási eredménnyel rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a sokszínűség-barát HR politikák mennyiben járulnak pozitívan hozzá a hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatásához. Tardos (2015b:107) magyarországi összehasonlító vizsgálata a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség alakulásáról 2010 és 2012 között arra a megállapításra jutott ezzel kapcsolatban, *„hogy az egyes hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatottságának kismértékű javulása 2010 és 2012 között, a kutatás eredményei szerint szinkronban volt a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség menedzsment vállalati tevékenységének magyarországi fejlődésével is.”*

Kunze és munkatársai (2011) a szubjektíve észlelt életkori diszkriminációs klíma szervezeti teljesítményre gyakorolt hatását vizsgálták meg. Kiindulópontként azt nézték meg, hogy a vállalatban belüli generációs sokszínűség mennyiben járulhat hozzá, hogy a szubjektíve észlelt életkori diszkriminációs klíma a szervezeten belül romoljon, vagyis növekedjen az észlelt életkori diszkrimináció. Kunze és munkatársai arra a következtetésre jutottak, hogy az életkori sokszínűség hatására valóban romlott az észlelt életkori diszkriminációs légkör. Ezt követően pedig azt mutatták ki, hogy az észlelt életkori diszkrimináció hatására csökkent a munkavállalók szervezeti érzelmi kötődése és elkötelezettsége, ami a szervezeti szintű teljesítményre is negatív hatással volt. Egy későbbi kutatásban a szerzők (Kunze et al. 2013) a generációs sokszínűség és a szervezeti teljesítmény közötti összefüggés vizsgálata kapcsán azonban arra az eredményre jutottak, hogy a felső vezetők életkori előítéleteiségének alacsony foka és a sokszínűség-barát HR politikák moderálni tudják a generációs sokszínűség miatt keletkező negatívabb diszkriminációs klímát, és ezáltal csökkenthető az életkori sokszínűség esetleges negatív hatása a szervezeti teljesítményre. Tehát Kunze és munkatársai kutatása megerősítette azt a feltételezést, hogy azokban a szervezetekben, ahol van esélyegyenlőségi és sokszínűségi politika, ott a különböző életkori csoportok sokszínűségéből fakadó csoportok közötti konfliktus és az észlelt diszkriminációs klíma csökkenthető, még abban az esetben is, ha nem kimondottan életkor-barát HR politikáról és intézkedésekről volt szó. Szintén jelentős eredménye volt a kutatásnak, hogy bizonyította, a felső vezetők jelentős hatással lehetnek arra, hogy a szervezet alsóbb fokain enyhüljön vagy erősödjön a különböző életkorral kapcsolatos diszkriminációs nyomás. A szerzők azt a gyakorlati következtetést vonták le, hogy a szervezeti teljesítmény növelése érdekében a szervezeteknek érdekük egyrészt a felső vezetést érzékenyíteni arra, hogy milyen fontos a szerepük a sokszínűség hatásaira a szervezetben. Másfelől hangsúlyozták, hogy érdemes a szervezeten belüli sokszínűség intézményesülését elősegíteni képzések és a hatékony kommunikáció révén, mivel ez olyan szignálokat küld a munkavállalók irányába, hogy a szervezet támogatja a sokszínűséget, így csökkenhet a szervezeti teljesítményt is csökkentő diszkriminációs klíma.

Az életkorral és az életkori sokszínűséggel kapcsolatban megvizsgált szakirodalom fő témái az életkor mint társadalmi kategória és konstrukció, az életkori diszkrimináció elterjedtsége, annak hatása és okai, az idősebbek foglalkoztatásának elősegítésére alkalmazható kormenedzsment és aktív időződés politikák, valamint az életkori vagy generációs sokszínűség, az életkor- és sok-

színűség-barát HR politika, és a szervezeti teljesítmény kapcsolódásai voltak. A fenti áttekintés alapján megállapítható, hogy az eddigi kutatások jobban koncentráltak a sokszínűség-barát HR politika és a szervezeti teljesítmény összefüggésére, mint annak a kapcsolatnak a feltérképezésére, hogy a sokszínűség-barát HR politika, illetve a mi esetünkben, annak egy adott sokszínűségi kérdésre fókuszáló típusa, az életkor-barát HR politika mennyiben jár együtt pozitív foglalkoztatási kimenetekkel, az adott hátrányos helyzetű csoportok nagyobb arányú foglalkoztatásával, erősebb szervezeti befogadásával.

MÓDSZERTAN

A kutatáshoz az mtd Tanácsadói Közösség országos munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi helyzetről 2014-ben készült vállalati felmérésének az adatait használjuk fel. Az mtd Tanácsadói Közösség két évente ismétli meg az online kérdőíves módszerrel készített benchmark kutatását a témában, de mindig egy speciális fókusztemával. 2014-ben az mtd felmérésének fókusztemája az életkori sokszínűség, a multigenerációs menedzsment és az életkor-barát HR politika volt.

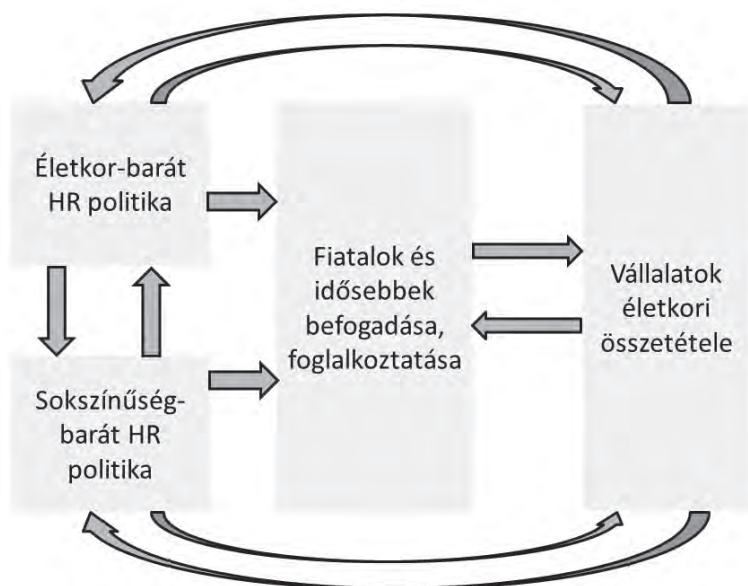
A kérdőív összesen 56 kérdést tartalmazott a szervezettel kapcsolatban, a munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűség terén bevezetett gyakorlatokról, a szervezetek életkori összetételéről, a fiatalok és az idősek számára bevezetett HR intézkedésekről. A kérdések többsége zárt kérdés volt, azonban a néhány nyitott kérdés lehetőséget adott a válaszadóknak arra, hogy részletesebben kifejtsek véleményüket.

Az interneten hozzáférhető elektronikus kérdőív 2014. szeptember eleje és 2014. december 31-e között volt elérhető a nyilvánosság számára. A kérdőívhez vezető link a sajtómegjelenéseken kívül a vállalati partnereknek küldött hírlevelekben volt olvasható, és megtalálható volt az mtd honlapján, a HR Portalon valamint a Profession.hu oldalakon. A kérdőívet a CV Online és Coaching Team partneri szervezetei, illetve vállalati kapcsolatai körében is terjesztették. A kérdőív kitöltése történhetett anonim módon, azonban a munkahelyi esélyegyenlőségi teljesítmények későbbi díjazása, illetve a szervezetek számára elnyerhető szakmai jutalmak inkább az azonosítható és regisztrált kérdőív kitöltését ösztönözték, amely online önkitöltő kérdőívénél mindenképpen növeli a megbízhatóságot.

Az elemzést 155 szervezet adatai alapján végeztük az általános munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség tekintetében, és 121 szervezet adatai álltak rendelkezésre a multigenerációs menedzsment fókusztema elemzésére. A kisebb elemszám arra vezethető vissza, hogy az életkorral kapcsolatos kérdések a kérdőív második részében voltak, és nem minden kitöltő fejezte be a kitöltést. A kérdőíveket jellemzően a szervezetek HR vezetője vagy munkatársa töltötte ki.

Összefoglalva a minta jellemzőit, megállapíthatjuk, hogy a nemzetgazdaság egészében működő gazdasági szervezetekhez képest az mtd mintájában felülreprezentáltak a nagy, 500 főnél több munkavállalót foglalkoztató szervezetek (38%), a külföldi irányítású (38,8%) a budapesti (53,7%), valamint az iparhoz tartozó szervezetek (38,8%). A mintában jelentősen alulreprezentáltak az állami vállalatok és a közszféra szervezetei (3,3%), ezért az eredmények főképpen a ver-

1. ábra. A kutatás konceptuális modellje

senyszférára vonatkoztathatóak. A minta tehát nem reprezentatív, az önkéntes kitöltés módszere okán nagyobb arányban vannak benne olyan szervezetek, amelyek egyébként is jobban érdeklődnek a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség vállalati megvalósítása iránt. Ezt a tendenciát erősítette az is, hogy ismeretes volt: a 10 legjobb eredményt képviselő szervezet elnyeri a TOP 10 Sokszínű és Multigenerációs Szervezet díjat. Tehát összességében feltételezhetően „felfelé” torzít a minta a versenyszférán belül. Ezen körülmények mindenképpen óvatosságra intenek az adatok értelmezésénél és általánosíthatóságánál. Ennek ellenére a minta relatíve megbízható forrásként szolgál a magyarországi munkahelyi esélyegyenlőséggel és életkor-barát vállalati HR gyakorlatokkal kapcsolatos alapvető tendenciák tanulmányozására és kiértékelésére, különösképpen a vállalati típusokra lebontott adatok elemzésére.

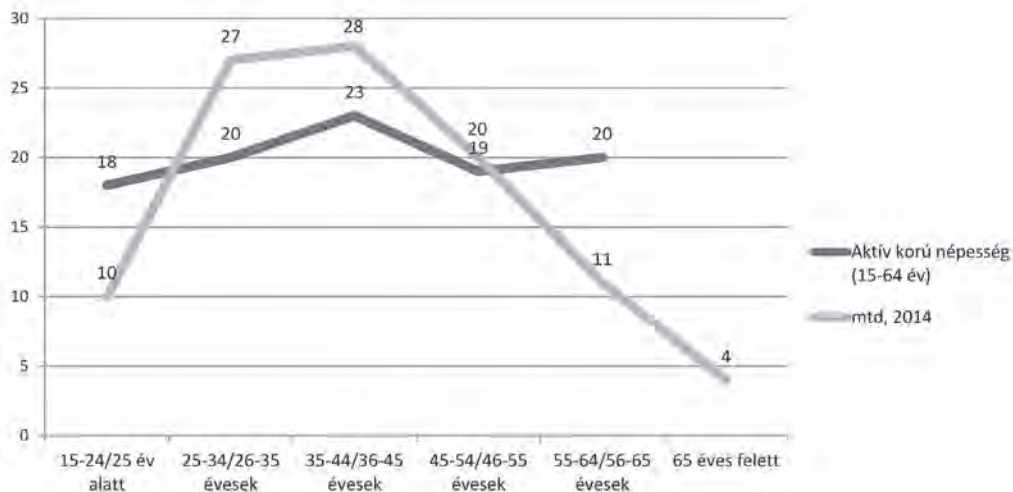
A kutatás során felállított kutatási kérdéseket és tesztelni kívánt hipotéziseket az 1. ábra foglalja össze.

Az életkor-barát és sokszínűség-barát HR politika operacionalizálására két indexet alkottunk. Az egyik a Multigenerációs Index, a másik a Sokszínűségi Index. Mind az esélyegyenlőség és sokszínűség, mind a multigenerációs munkahely tekintetében kifejtett szervezeti teljesítményt a két index egy nullától százig terjedő skálán osztályozza, ezáltal könnyen összehasonlíthatóvá válnak a szervezetek teljesítményei. A Sokszínű Index és Multigenerációs Index részletes felépítését az 1. és 2. táblázat mutatja be a mellékletben.³

³ A Multigenerációs Index kategóriáinak részletesebb eredményeiről lásd: Tardos Katalin (2015a).

2. ábra.

Az aktív korú népesség és a foglalkoztatottak életkor szerinti megoszlása az mtd mintában szereplő szervezeteknél (százalék)

Forrás: KSH 2011, mtd 2014.

* A KSH és az mtd minta életkorcsoportok nem teljesen fedték le egymást, ezért mindkettőt feltüntettük az ábrán.

** Az aktív korú népesség életkorcsoportok szerinti megoszlását a 15–64 éves népességre számoltuk a KSH adatok alapján. Az mtd mintában hat életkori kategóriára kérdeztünk rá: 25 év alattiak, 26–35 évesek, 36–45 évesek, 46–55 évesek, 56–65 évesek, valamint 65 év felettiek.

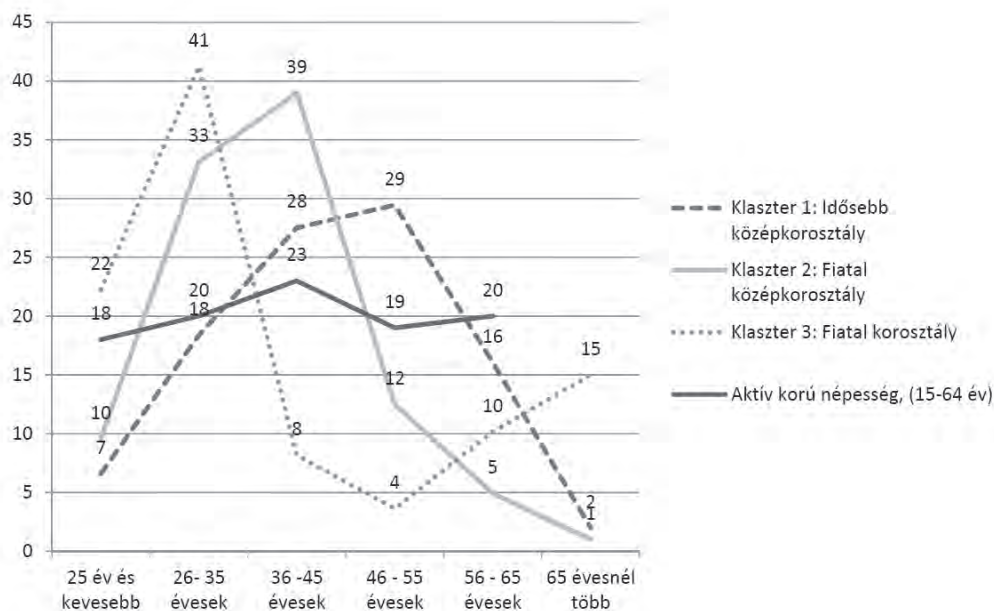
KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Generációs egyensúlytalanság a munkaerőpiacon

Az életkor szerinti egyensúlytalanságot jól reprezentálja, ha összevetjük az aktív korú népesség és a vállalati mintában a foglalkoztatottak életkor szerinti megoszlását. Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a 25–45 éves középkorosztályban felülreprezentált a foglalkoztatottak aránya az aktív korú népességhez képest, míg a 25 év alatti és az 55 év feletti korcsoportban jelentős a foglalkoztatási deficit (2. ábra).

Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva a fiatalok és idősebbek foglalkoztatási rátáit megállapíthatjuk, hogy mind az Európai Unióban, mind Magyarországon jellemző, hogy a 25 év alatti és az 55 év feletti korosztály foglalkoztatási rátája a teljes aktív korú népességre számított foglalkoztatási rátánál alacsonyabb szintű. Ugyanakkor a teljes aktív korú népesség és a fiatalok, illetve idősebbek rátái közötti különbség Magyarországon sokkal nagyobb. A fiatalok esetében Magyarországon 26,2%, az Európai Unió átlagában pedig 20,8% volt a különbség 2014-ben a fiatalok és a teljes népesség foglalkoztatási rátája között. Az idősebbek foglalkoztatását vizsgálva az aktív korú népesség átlagához képest Magyarországon 25 százalékpont különbség létezik, míg

3. ábra. A vállalati életkori megoszlások típusai – Klaszterelemzés

Forrás: mtd 2014, KSH 2011.

az Európai Unió átlagos különbözete 17,4 százalékpont. Ha abszolút értékben hasonlítjuk össze Magyarország és az Európai Unió átlagát a fiatalok és idősebbek foglalkoztatási rátáját tekintve, akkor Magyarországon 7,9 százalékponttal alacsonyabb a 25 év alattiak, és 10,1 százalékponttal az 55 év felettiek foglalkoztatási rátája. Mindkét mutatót használva kedvezőtlenebb helyzetet mutat a fiatalok és idősebbek foglalkoztatása Magyarországon az Európai Unió átlagához képest, de különösen igaz ez az idősebb korosztály tekintetében (3. táblázat).

A munkaerő életkori megoszlásának vállalati típusai

A kutatás egyik alapvető célja az volt, hogy felállítsuk, milyen típusai vannak a munkaerő életkori összetételének a munkáltató szervezeteknél. Ennek érdekében klaszteranalízist végeztünk. A számítások eredményeképpen a mintában szereplő szervezetek életkori megoszlásuk szerint három klaszterbe sorolódtak. Az életkorcsoportok leggyakoribb előfordulási aránya szerint az első klasztert *idősebb középkorosztálynak* neveztük el, mert itt a 36–55 év közöttiek voltak felülreprezentálva a népességen belül előforduló életkori megoszláshoz képest. A második klasztert *fiatal középkorosztálynak* neveztük el, mert ennél a munkáltatói csoportnál a 26–45 év közötti korosztály volt felülreprezentált. Végül a harmadik klasztert pedig *fiatal korosztálynak* hívjuk, mert ebben a csoportban a 18–35 év közöttiek voltak a leggyakrabban előforduló életkorcsoport.

Megvizsgáltuk, hogy a klasztereken belül milyen típusú szervezetek fordulnak elő.

1. Az első klaszterben (*Idősebb középkorosztály*) jellemzően közepméretű (43%) és nagyméretű (43%) szervezeteket találunk. A szervezetek többsége az iparban működött (57%), vidéken

helyezkedett el (61%) és többségében vegyes vagy külföldi tulajdonban állt (61%).

2. A második klaszterben (*Fiatal középkorosztály*) jellemzően közép méretű (46%) és kisméretű (30%) szervezeteket találunk. A szervezetek többsége a szolgáltatási szektorhoz tartozott (73%), Budapesten helyezkedett el (64%), és többségében vegyes vagy külföldi tulajdonban állt (61%).
3. A harmadik klaszterben (*Fiatal korosztály*) kisméretű (37%) és nagyméretű (37%) szervezeteket egyenesen találunk. A szervezetek többsége a szolgáltatási szektorhoz tartozott (74%), Budapesten helyezkedett el (63%), és többségében (53%) magyar tulajdonú volt.

A klaszterekben szereplő szervezetek foglalkoztatottainak átlagos életkor szerinti megoszlását a 3. ábra mutatja be⁴. Egyértelműen látszik, hogy az ábrában szereplő szervezetek átlagos életkori megoszlása szignifikánsan eltér egymástól. Ugyanakkor az is egyértelmű az ábrából, hogy – egyetlen kivételtől eltekintve (a 25 év alattiak esetén a harmadik klaszterhez tartozó szervezetek) – a három klaszter szervezetei abban hasonlítanak, bár eltérő mértékben, hogy a 25 éven aluliak és az 55 év felettiak átlagos aránya nem éri el az aktív korú népességen belüli arányukat. Mindhárom klaszter vállalatai valamilyen irányban kirekesztőek, bár ez nem feltétlenül intencionális. Az első klaszter szervezetei az idősebb korosztályt befogadják, de a fiatalok felé kirekesztők. A második klaszter szervezeteinél már 45 év felett alulreprezentáltak a munkavállalók a népességen belüli arányukhoz képest. A harmadik klaszterhez tartozó szervezetek szintén az idősek felé kirekesztőek, de még radikálisabban, mint a második klaszter szervezetei.

Az életkor alapú diszkriminációt közvetlenül nem, csak közvetve, a statisztikai reprezentáltság adataival tudjuk mérni a vállalati mintában. Ilyen értelemben a fiatal 25 év alatti és az idősebb, 55 év feletti korosztály szervezeti jelenlétének teljes hiányát kirekesztésként, vagyis a diszkriminációs folyamatok eredményeként értelmezzük. Másfelől, tisztában vagyunk azzal, hogy egyszerre több tényező is alakítja a fiatalok és idősebbek munkaerő-piaci jelenlétét, foglalkoztatottságát, tehát nem biztos, hogy egy adott korcsoport hiánya a szervezetben feltétlenül tudatos vagy nem tudatos diszkrimináció következménye, illetve azt sem állítjuk, hogy ez volna minden esetben a legfontosabb tényező. A fiatalok körében nyilvánvalóan jelentős a tanulmányai miatt inaktív aránya, a tanulmányok alatt elérhető részmunkaidős diákmunkák csak korlátozott mértékben állnak rendelkezésre, kevés új munkahely létesül, ezért kisebb a munkaerőpiac felvevői kapacitása az újonnan bekerülni szándékozók számára. A fiatalok nem feltétlenül rendelkeznek azzal a szaktudással és tapasztalattal, amelyre a szervezeteknek szüksége van. Az idősebb korosztály körében többek között csökkentheti a munkaerő-piaci jelenlétet a rosszabb egészségi állapot, a szükséges szaktudás elavulása, az atipikus munkaformák korlátozott alkalmazása is.

Tovább finomíthatjuk az elemzésünket, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes klaszterekhez tartozó szervezeteknél milyen arányban jelenik meg az életkor alapú teljes mértékű kirekesztés, vagyis, hogy az adott életkorcsoportból egyáltalán nem foglalkoztatnak munkavállalókat. Az adatok azt mutatják, hogy az életkori összetétel vállalati típusaihoz kapcsolódóan szignifikánsan

4 A mintán belül 103 szervezet esetében álltak rendelkezésre az életkori megoszlásra vonatkozó adatok, tehát a további számításoknál szűkíteni kellett a mintát.

eltérő módon alakul a fiatalok és idősebbek vállalati kirekesztése, a legkevésbé kirekesztöek az első klaszterbe (Idősebb középkorosztály) tartozó szervezetek (15,7%), míg a leginkább kirekesztő vállalati típust a harmadik klaszterbe (Fiatal korosztály) tartozó cégek alkotják (63,2%!). Mindenképpen elgondolkodtató, hogy a mintában szereplő szervezetek közel egyharmada (31,1%) vagy a fiatalokat, vagy még inkább az idősebbnek számító 55 év felettieket egyáltalán nem foglalkoztatja. Látni kell, hogy az idősebb, 55 éven felüli korosztály aktivitási rátájának javításának jelentős korlátot szab országos szinten, hogy a munkáltató szervezetek több mint egyötöde (21,4%) a gyakorlatban elzárkózik e korosztály foglalkoztatásától. A fiatalokkal kapcsolatos teljes elzárkózás kisebb mértékű, de az is a szervezetek több mint tizedét jellemzi (12,6%) (4. táblázat).

A sokszínűség- és életkor-barát HR politikák színvonala

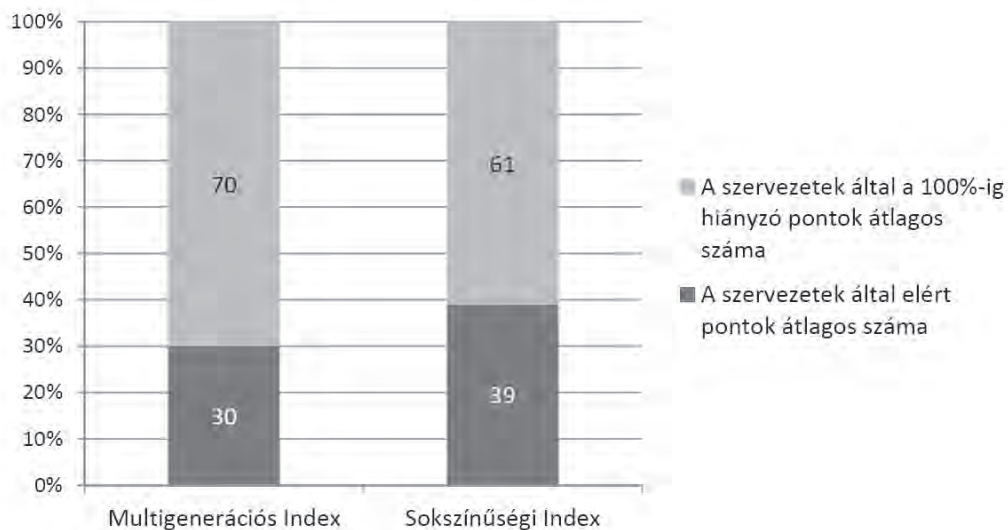
A Sokszínűségi és Multigenerációs Indexet felhasználva láthatjuk, hogy a sokszínűség- és életkor-barát HR politikák átlagos színvonala relatíve alacsony Magyarországon. A maximálisan 100 pontos skálán mérve a mintában szereplő szervezetek teljesítményét, a Sokszínűségi Indexen átlagosan 39 pontot, míg a Multigenerációs Indexen 30 pontot értek el a szervezetek 2014-ben. Ugyanakkor a mintában szereplő szervezeteknél az általános esélyegyenlőségi és sokszínűségi politika átlagos színvonala magasabb, mint a specializált életkor-barát HR politika (4. ábra).

A Sokszínűségi Index kritériumait külön-külön vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy a szervezeteken belül relatíve alacsony az esélyegyenlőség intézményesülése (pl. esélyegyenlőségi stratégia, terv, referens megléte), az esélyegyenlőséget javító intézkedések és juttatások (pl. akadálymentesítés, egészségügyi szűrővizsgálatok, munkásszállítás, munkahelyi napközbeni gyermekellátás), és az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támogató HR eszközök használata (atipikus munkaformák, képzés, fejlesztés). A szervezetek az ebben a kategóriákban megszerezhető pontszámoknak csak 32-38%-át szerezték meg átlagosan (5. táblázat).

Részletesebben vizsgálva a Multigenerációs Index kategóriáit, szembevetve, hogy az idősebbek számára bevezetett intézkedések maximális pontszámainak átlagosan csupán 20%-át érik el a szervezetek, míg a fiatalok számára bevezetett intézkedések területén átlagosan ennél többet, azaz az elérhető pontszámok 35%-át szerzik meg a szervezetek. A részletesebb elemzésnél kiderült (Tardos 2015a), hogy míg a fiatalok számára a szervezetek átlagosan 9 intézkedést vezettek be, addig az idősebbek számára csak 5 intézkedést regisztrálhattunk⁵. Másik fontos fejlesztendő területe az életkor-barát HR politikának a multigenerációs menedzsment és kormenedzsment,

5 Kifejezetten a fiatalok számára bevezetett intézkedések közé tartozhatnak a következő gyakorlatok: gyakornoki program főiskolások/egyetemisták számára, diákmunka lehetőség, együttműködés, közvetlen kapcsolat kialakítása oktatási intézményekkel, továbbtanulás támogatása, pályakezdők mentorálása, frissdiplomás program, junior vezetőképzés, nyílt nap szervezése tanuló /pályakezdők számára, valamint gyakornoki program kialakítása középiskolások számára. Az idősebb korosztályt célozhatják az olyan gyakorlatok mint a szakmai képzés, a védett kor tisztelete, az egészség-tanácsadás, a nyugdíjba vonulás közös megtervezése, az ergonomikus munkaadások kialakítása, a rugalmas és fokozatos nyugdíjba vonulási lehetőségek felajánlása, az 50+ munkavállalók számára kialakított orvosi szűrővizsgálatok és egészségmegőrző programok, egyszerre több atipikus munkaforma kombinálása.

4. ábra. A Sokszínűségi Index és Multigenerációs Index átlagos pontszáma a 100 pontos skálán.

ami kifejezetten a szervezeti kultúra fejlesztését, a toborzási és kiválasztási gyakorlatokat és a képzés és fejlesztés szempontjából vizsgálta a különböző életkorcsoportokkal való vállalati foglalkozást. A multigenerációs- és kormenedzsment területén az elérhető pontszámok átlagosan 23%-át érték el a szervezetek. A generációs tudatosság és a generációs sokszínűség tekintetében relatíve jobb teljesítményt nyújtottak a szervezetek (mindkét esetben 40%-át érték el átlagosan a pontszámoknak), de abszolút értékben ezek a területek is jelentős fejlesztéseket kívánnak (6. táblázat).

A következőkben megvizsgáljuk, hogy a hármas életkori vállalati tipológia kategóriáihoz tartozó szervezeteknél átlagosan milyen színvonalú a sokszínűségi- és életkor-barát HR politika. A sokszínűség-barát HR politikát tekintve a *Fiatal középkorosztályt* reprezentáló második klaszterben volt a legmagasabb (48 pont) a Sokszínűségi Index, a második legjobb átlagos értékkel rendelkezett az *Idősebb középkorosztályt* foglalkoztató első klaszter (46 pont), és végül legalacsonyabb teljesítményt a *Fiatal korosztály* klaszterhez tartozó szervezetek érték el (36 pont). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ANOVA számítás révén kiderült, hogy a három vállalati típusban mért Sokszínűségi Index átlagos értékei közötti különbségek nem szignifikánsak.

Az életkor-barát HR politikát tekintve az *Idősebb középkorosztályt* reprezentáló első klaszterben volt a legmagasabb (36 pont) a Multigenerációs Index, a második legjobb átlagos értékkel rendelkeztek a *Fiatal középkorosztályt* foglalkoztató második klaszter szervezetei (32 pont), és végül szintén a legalacsonyabb teljesítményt a *Fiatal korosztály* klaszterhez tartozó szervezetek érték el (22 pont). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ANOVA számítás révén kiderült, hogy a három vállalati típusban mért Multigenerációs Index átlagos értékei közötti különbségek szignifikánsak voltak (7. táblázat).

Mind a Sokszínűségi, mind a Multigenerációs Index értéke szignifikánsan korrelál a szervezetek méretével. Ezért fontos volt kontrollálni a vállalati tipológiával kapott tendenciákat mé-

reték szerint is. Az adatok azt mutatják, hogy hogy mindegyik vállalati típuson (klaszteren) belül lineárisan növekszik mind a Sokszínűségi, mind a Multigenerációs Index átlagos értéke a méret növekedésével. Ugyanakkor külön vizsgálva a kisméretű (0–49 fő), a középméretű (50–500 fő) és a nagyméretű (500 fő feletti) szervezeteket, a Sokszínűségi Index tekintetében egyöntetűen érvényesül, hogy minden egyes méretnagyság szerint a Fiatal középkorosztály klaszterhez tartozó szervezetek esetén volt a legmagasabb a Sokszínűségi Index átlagos pontszáma. Hasonlóan a Multigenerációs Index esetén is minden egyes méretnagyság szerint (kivéve a kisméretűeknél) az Idősebb középkorosztály klaszter szervezeteinél volt a legmagasabb az átlagos értéke a Multigenerációs Indexnek.

A SOKSZÍNŰSÉG- ÉS ÉLETKOR-BARÁT HR POLITIKA ÖSSZEFÜGGÉSEI A FIATALOK ÉS IDŐSEBBEK SZERVEZETI BEFOGADÁSÁVAL, KIREKESZTÉSÉVEL

Sokszínűség- és életkor-barát HR politika és életkori kirekesztés

A változók közötti kapcsolat vizsgálatához fontos volt meghatározni, hogy a két index segítségével mért sokszínűségi és multigenerációs szervezeti teljesítményt milyen esetben fogjuk egyrészt sokszínűség-barát, másrészt életkor-barát HR politikának minősíteni. Mindkét indexen a mintában szereplő szervezetek felső 20%-ának teljesítményét minősítettük ekként. Először a sokszínűség- és életkor-barát HR politika és az életkori kirekesztés kapcsolatát vizsgáljuk meg, ezt követően a sokszínűség- és életkor-barát HR politika és a kiegyensúlyozottnak minősített életkori munkaerő megoszlás kapcsolatát vesszük górcső alá, végül az életkori kirekesztés és a kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetételt vetjük össze.

Először az együttesen mért életkori kirekesztést (fiatalok és idősök eseteit összevonva) vizsgáljuk meg közelebbről a sokszínűség- és életkor-barát HR politika függvényében. Utána külön-külön is megvizsgáljuk a korrelációs együtthatót mind a fiatalok, mind az idősebb korosztály kirekesztése és a sokszínűség- és életkor-barát HR politika között.

Az általános Sokszínűségi Index és az életkori kirekesztés ténye között nincs szignifikáns korrelációs kapcsolat. Tehát a jó teljesítmény az általános sokszínűség-barát HR politika terén nem jár feltétlenül együtt az életkori kirekesztés hiányával, másképp fogalmazva, a sokszínűség-barát HR politika nem feltétlenül küszöböli ki az életkori diszkriminációt, sőt statisztikailag szignifikáns összefüggést nem lehet kimutatni a két változó között (8. táblázat).

A Multigenerációs Index által mért életkor-barát HR politika ellenben szignifikánsan összefügg a szervezeten belül előforduló életkori kirekesztéssel, de a két változó közötti kapcsolat gyenge. A kapcsolat fordítottan arányos, tehát ez azt jelenti, hogy a szervezet minél jobb teljesítményt nyújt a Multigenerációs Indexen annál valószínűbb, hogy alacsonyabb lesz az életkori kirekesztés előfordulása a szervezeten belül (9. táblázat).

Külön vizsgálva a fiatalok szervezeti kirekesztését, arra a megállapításra jutottunk, hogy sem a Sokszínűségi Indexen, sem a Multigenerációs Indexen tanúsított vállalati teljesítmény nem függ szignifikánsan össze a 25 év alattiak munkahelyi kirekesztésével (10. és 11. táblázat). Az

55 év felettiek szervezeti kirekesztését vizsgálva kiderült, hogy csak a Multigenerációs Indexen mért jó vállalati teljesítmény, tehát a jó minőségű életkor-barát HR politika mutatott szignifikáns összefüggést az idősebb életkorú munkavállalók befogadását tekintve. Ahogy az együttesen vizsgált életkor alapú kirekesztés esetében sem, ugyanúgy csak az idősebbekre vonatkoztatva sem volt megállapítható szignifikáns korreláció a sokszínűségi vállalati teljesítmény és az idősebbek kirekesztésének jelenléte vagy hiánya között (12. és 13. táblázat). Tehát, mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a fiatalok integrációja más szervezeti tényezőkkel függ elsősorban össze, míg az idősök befogadását pozitívan befolyásolhatja az életkor-barát HR politika.

Sokszínűség- és életkor-barát HR politika és kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetétel

Először is azt kellett eldöntenünk, hogy mit nevezünk kiegyensúlyozott életkori összetételnek. „Kiegyensúlyozottnak” minősítettük egy adott életkori csoport vállalaton belüli gyakoriságát, ha az a teljes aktív korú népességben belüli aránytól 5 százalékkal jobban nem tért el sem lefelé, sem felfelé. Tehát az adott életkorcsoport gyakoriságát akkor vettük „kiegyensúlyozottnak”, ha ezen a 10%-os állományon belül volt. Ezt követően összeszámoltuk, hogy az öt életkori kategória közül (25 éves és fiatalabb, 26–35 éves, 36–45 éves, 46–55 éves, 55 év felettiek) hány minősült „kiegyensúlyozottnak”.

A klaszteranalízissel kialakított vállalati típusok kapcsán már láthattuk, hogy egyetlen típus sem volt kimondottan kiegyensúlyozott, és a típusokhoz kapcsolódó kirekesztési valószínűség is eltérő volt. Ezen előzmények ellenére meglepő eredménye a kutatásnak, hogy egyetlen olyan szervezet volt a mintában (1%!), amely megfelelt annak a kritériumnak, hogy mind az öt életkori kategóriában a munkaerő-megoszlása a 10%-os sávon belül maradjon. Ezzel szemben közel egyharmadot (!) ért el azon szervezeteknek az aránya, amelynek életkori megoszlása egyetlen kategórián belül sem maradt a „kiegyensúlyozott” tartományban. A szervezetek több mint negyötöde (82,5%) kettő vagy kevesebb „kiegyensúlyozott” korcsoporttal rendelkezett, és csak a szervezetek kevesebb mint egyötödénél (17,5%) fordult elő, hogy három vagy több „kiegyensúlyozott” életkorcsoporttal rendelkezett az életkorstruktúrájában (14. táblázat). A továbbiakban azokat a szervezeteket minősítettük relatíve kiegyensúlyozott munkaerő életkori megoszlásúnak, amelyek legalább három életkorcsoport tekintetében kiegyensúlyozottak voltak.

Visszacsatolva a vállalati klaszterek alapján kapott tipológiához és a munkaerő kiegyensúlyozott életkori megoszlásához, alkalmazva azt az indikátort, hogy legalább három életkorcsoport tekintetében kiegyensúlyozottnak minősíthető a szervezet, kiderült, hogy a *Fiatal korosztály* klaszteréhez tartozó szervezetek 100%-a (!) kiegyensúlyozatlan életkori struktúrával rendelkezik. A *Fiatal középkorosztály* klaszterhez tartozó szervezetek 97%-a (!) szintén kiegyensúlyozatlan életkori struktúrával rendelkezik, és hogy az összes (egy szervezet kivételével) kiegyensúlyozottnak minősített szervezet az *Idősebb középkorosztály* klaszterhez tartozik. Ennek ellenére ezen a klaszteren belül is kisebbségben (egyharmad) vannak a „kiegyensúlyozott” életkori összetétellel rendelkező szervezetek, és a szervezetek kétharmada (!) ebben a klaszterben sem kiegyensúlyozott életkorilag.

A sokszínűség- és életkor-barát HR politika és a kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetétel kapcsolatát vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy sem a Sokszínűségi Indexen mért jó teljesítmény, sem a Multigenerációs Indexen tanúsított jó vállalati teljesítmény nem függ szignifikánsan össze a munkaerő kiegyensúlyozott összetételével (15. és 16. táblázat). Részletesebb bontásban vizsgálva a Multigenerációs Index alkategóriái közül egyedül a *Generációs sokszínűség* mutat szignifikáns kapcsolatot a kiegyensúlyozott életkori összetétellel, míg a *Sokszínűségi Index* alkategóriái közül csak a foglalkoztatottak sokszínűsége, azaz hogy hány hátrányos helyzetű csoportból alkalmaznak munkavállalókat, mutat szignifikáns kapcsolatot a kiegyensúlyozott életkori összetétellel.

Életkori kirekesztés és kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetétel

A kiegyensúlyozott munkaerő-összetétel tágabb fogalom, mint a fiatalok és idősebbek befogadása, illetve kirekesztése. Nyilván minél inkább kiegyensúlyozott egy szervezet életkori összetétele, annál kisebb a valószínűsége az életkori diszkriminációnak és kirekesztésnek, illetve fordítva: minél kevésbé rekeszti ki a szervezet a fiatalokat és időseket, annál valószínűbb, hogy kiegyensúlyozott legyen az életkori összetétele. Elvileg elképzelhető, hogy egy szervezet nem rekeszt ki teljesen egy életkorcsoportot sem, de ettől még az életkori összetétele nem nevezhető kiegyensúlyozottnak. A mintában szereplő szervezetek több mint fele (53,4%!) éppen ebbe az „inkonzisztens” típusba esik: nem rekeszt ki teljesen sem a fiatalokat, sem az idősebbeket, de életkori megoszlása mégsem nevezhető kiegyensúlyozottnak (a legalább három életkorcsoport egyensúlya alapján számítva). A szervezetek második leggyakoribb típusa, hogy életkori kirekesztés is van és a munkaerő-összetétele sem kiegyensúlyozott (29,1%). Harmadik a gyakoriságban, hogy konzisztensen nincs kirekesztés és a munkaerő összetétele is kiegyensúlyozott (15,5%), és végül kis mértékben, de előfordulhat az is, hogy van kirekesztés, mégis kiegyensúlyozott a munkaerő életkori összetétele (1,5%). Ha a kiegyensúlyozott életkorcsoportok számát vetjük össze az életkori kirekesztés tényével, akkor ugyan gyenge, de szignifikáns korrelációt mutat a két változó (17. táblázat).

ÖSSZEGRÖZÉS

Tanulmányunkban a szervezetek életkor-kezelési stratégiáit, típusait vizsgáltuk elsősorban azzal a céllal, hogy jobban megértsük: a makroszinten tapasztalt egyenlőtlenségek a különböző életkorcsoportokhoz tartozók foglalkoztatásában milyen szervezeti döntések hatására valósulnak meg, illetve mennyire szélesen elterjedt a munkáltatók körében a fiatalok és idősebbek részleges vagy teljes kirekesztése. A kutatási eredményeket döntő többségében a versenyszféra munkáltatóit reprezentáló vállalati mintán vizsgáltuk.

Az első kérdés, amelyre a választ kerestük az volt, hogy milyen típusai vannak a munkaerő életkori összetételének a munkáltató szervezeteknél, illetve, hogy az életkori összetétel vállalati típusaihoz kapcsolódóan szignifikánsan eltérő módon alakul-e a fiatalok és idősebbek vállalati befogadása, illetve kirekesztése. A klaszteranalízissel három markánsan eltérő vállalati életkorstratégiát azonosítottunk, amelyet az életkorcsoportok leggyakoribb előfordulási aránya szerint *idősebb középkorosztálynak*, *fiatal középkorosztálynak*, illetve *fiatal korosztálynak* neveztünk el. Az

első hipotézisünk, mely szerint markánsan elkülönülő típusai vannak a szervezeteknél életkor szerint a munkaerő-összetételének, és ezzel összefüggésben szignifikánsan eltérő módon alakul a fiatalok és idősebbek szervezeti befogadása, illetve kirekesztése beigazolódott. Minél fiatalabb volt a legnagyobb arányban a szervezeten belül jelen lévő korosztály, annál nagyobb mértékű volt az adott vállalati típushoz tartozó szervezetek körében az életkori kirekesztés. Átlagosan a szervezetek körében az 55 év felettiek kirekesztése közel kétszer olyan gyakorisággal fordult elő mint a 25 év alattiaké.

Az egész mintára vetítve a mintában előforduló szervezetek átlagos életkori megoszlása egy fordított „U” alakot képezett le. Összességében a középkorosztály (25–45 év közöttiek szignifikáns felülreprezentáltsága összhangban van a munkaerő-piaci foglalkoztatási statisztikákkal, és összefügg a munkáltatók körében az életkor és a munkateljesítmény kapcsolatának percepciójával, vagyis, hogy mind a felvételnél, mind a munkateljesítmény értékelésénél a középkorúak teljesítményét gondolják egyértelműen a legjobbnak (Bittman et al. 2000 – idézi Richardson et al. 2013). Valószínűleg fontos az is, hogy a vállalati döntéshozók szerint a középkorosztályhoz tartozóknak még nem avult el a szaktudásuk, nem kell feltétlenül túl sokat befektetni a jó minőségű munkateljesítmény eléréséhez. Másrészt, fontos magyarázó tényezője lehet a magyarországi munkaerőpiacon megjelenő életkori egyensúlytalanságoknak, hogy európai viszonylatban az egyik legkorábbi életkorban, 58 évesen, már „idősnek” tekintik az embereket (European Commission 2012b), amely az életkorok társadalmi konstrukcióján kívül arra is következtetni enged, hogy nagyon összetett társadalmi folyamatok hatására lehet az időséssel kapcsolatos attitűdöket és ezt az életkori társadalmi kategorizációt megváltoztatni, amely aztán a munkáltató szervezetek felvételi döntéseire is visszahathat.

Másodszorban arra kerestük a választ, hogy mennyiben jellemzi a magyarországi munkáltatókat, hogy tudatos életkor-barát HR politikát alkalmaznak a szervezetben a munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi politikákhoz kapcsolódóan, illetve, hogy az életkori összetétel vállalati típusaihoz tartozó szervezeteknél eltérő-e az életkor- és sokszínűség-barát HR politika átlagos színvonala. Hipotézisünknek az első része, mely szerint a tudatos életkor-barát HR politika relatív fejletlensége jellemzi a magyarországi munkáltatókat, beigazolódott. Az is egyértelműen kijelenthető, hogy az általános sokszínűség-barát HR politika relatíve fejlettebb Magyarországon, mint a specializált életkor-barát HR politika. Kutatásunk eredményei összecsengenek a Cedefop (2015) európai elemzésével, mely szerint nem általános a kormenedzsment elterjedtsége és integrálása a humán erőforrás politikába. Fontos eredménye a kutatásnak, hogy éppen ott van kevesebb életkor-barát HR intézkedés, ahol a valóságban nagyobb az életkor szerinti egyensúlytalanság. A vállalati életkori típusok közül a *Fiatal korosztály* kategóriában volt a legalacsonyabb a Multigenerációs Index eredménye, és az *Idősebb középkorosztály* kategória szervezeteinél a legmagasabb. Tehát inkább ott vezettek be életkor-barát HR politikát, több idősebbeknek szóló intézkedést, ahol az életkori struktúrában eleve jelentősebb volt az idősebbek aránya. Két okból dönthet úgy egy szervezet, hogy sokszínűség- és életkor-barát HR politikát kíván bevezetni: egyrészt, hogy a munkaerő-összetételben változást indítson be a szervezetben, másrészt, hogy a meglévő összetételhez hatékonyabban illeszkedő politikával rendelkezzen. Úgy tűnik, hogy Magyarországon inkább ez

utóbbi típus a jellemző az életkor-kezelési stratégiával kapcsolatban. Második hipotézisünknek, mely szerint az életkori összetétel alapján kapott vállalati típusoknál szignifikánsan különböző színvonalú sokszínűség- és életkor-barát HR politikát találunk csak részben igazolódott be. Míg a sokszínűség-barát HR politika színvonala nem volt szignifikánsan eltérő a három vállalati életkori típusban, addig az életkor-barát HR politika szignifikánsan az *idősebb középkorosztály* típus szervezeteinél volt fejlettebb. Ennek oka lehet egyrészt, hogy a használt mérőeszköz, nevezetesen, hogy a Sokszínűségi Index csak nagyon kismértékben méri a vállalatok életkorral kapcsolatos politikájának teljesítményét, másrészt felveti annak a kérdését, hogy a vállalatok az általános sokszínűségi politikájuk keretében csak nagyon minimálisan foglalkoznak a vállalat keményebb, strukturális kérdéseivel.

Harmadik kutatási kérdésünk azt vizsgálta, hogy az életkor- és sokszínűség-barát HR politika mennyiben jár együtt a kiegyensúlyozott életkori struktúrával, a fiatalabb és idősebb generációk kirekesztésének kisebb valószínűségével, valamint, hogy az életkor-barát HR politikának mely elemei korrelálnak leginkább a kiegyensúlyozott életkori struktúrával. Az a feltevésünk, hogy mind a fejlett életkor-barát HR politika, mind a fejlett sokszínűség-barát HR politika csökkentik a fiatal és az idősebb generáció kirekesztésének esélyét csak részben bizonyult igaznak. A sokszínűség-barát HR politika színvonala és az életkori kirekesztés ténye között sem együttesen, sem külön-külön vizsgálva a 25 éven aluliak és 55 év felettiek kirekesztését nem mutatott szignifikáns összefüggést, ezzel szemben az életkor-barát HR politika magasabb színvonala szignifikánsan összefüggött az 55 év felettiek kirekesztésének alacsonyabb szintjével. Ugyanakkor a sokszínűség- és életkor-barát HR politika és a kiegyensúlyozott életkori munkaerő-összetétel között nem volt szignifikáns kapcsolat. Alapvetően a mintában szereplő szervezetek négyötödének életkori megoszlása életkorilag nem kiegyensúlyozott, még ha nem is rekesztik ki teljesen a fiatalokat vagy idősebbeket.

Eredményeink arra engednek következtetni, hogy a szervezetek többsége a diszkrimináció legdurvább formáit igyekszik elkerülni, de alapvetően tudatosan nem törekszenek a kiegyensúlyozott életkori összetételre, mert üzletileg nem ezt tartják a legcélszerűbb munkaerő-összetételnek. Egyértelmű, hogy van egy „mélystruktúra” az ideálisnak tekintett korösszetétellel kapcsolatban, és ez nem a kiegyensúlyozott korösszetétel. A sokszínűség- és életkor-barát HR politika erre a „mélystruktúrára” illeszkedik. Az adatok arra utalnak, hogy a fejlett életkor-barát HR politika célzott jellege miatt a kirekesztés mértékét csökkenti, de a nagyobb strukturális változást igénylő kiegyensúlyozott munkaerő-összetételre nem tud hatni, illetve elképzelhető, hogy ezt csak hosszabb időtávon képes elérni. Visszautalhatunk itt azokra a kutatásokra is, amelyek szintén megerősítették, hogy a sokszínűség politika a gyakorlatban nem feltétlenül szünteti meg az egyenlőtlenségeket (Webb 1997, Tilbury–Colic-Peisker 2006, Riach 2009). Levonhatjuk azt a következtetést is, hogy amíg a sokszínűségi politika, és azon belül az életkor-barát HR politika nem válik stratégiai fontosságúvá a szervezeten belül, addig a strukturális viszonyokat csak kismértékben tudja megváltoztatni. A változáshoz fontos továbbá az is, hogy a kiegyensúlyozott életkori struktúra, a fenntartható fejlődés, a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának egyik alapvető dimenziójaként definiálódjon a szervezeteknél, és hogy az életkor új értelmezési mezőbe kerüljön a HR politikán belül.

HIVATKOZÁSOK

- Benschop, Y. (2001) Pride, prejudice and performance: relations between HRM, diversity and performance. *International Journal of Human Resource Management*, 12(7), 1166–1181. <http://dx.doi.org/10.1080/09585190110068377>.
- Boone, J. – McKechnie, J – Swanberg, S. J. – Besen, E. (2013) Exploring the workplace impact of intentional/unintentional age discrimination. *Journal of Managerial Psychology*, 28(7/8), 907–927. <http://dx.doi.org/10.1108/JMP-06-2013-0179>.
- Cedefop (2008) *Career development at work: a review of career guidance to support people in employment*. Luxembourg: Publications Office. Cedefop panorama series; No 151. Elérhető: http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/5183_en.pdf [Letöltve: 2016-02-15].
- Cedefop (2015) Increasing the value of age: guidance in employers' age management strategies. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Cedefop research paper; No 44. <http://dx.doi.org/10.2801/7932>
- Eurofound (2012) Sustainable work and the ageing workforce. Publications Office of the European Union, Luxembourg. <http://dx.doi.org/10.2806/42794>. Elérhető: <http://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2012/working-conditions-social-policies/sustainable-work-and-the-ageing-workforce> [Letöltve: 2016-02-16].
- European Commission (2012a) *Discrimination in the EU in 2012*. Special Barometer 393. Elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf [Letöltve: 2013-02-16].
- European Commission (2012b) *Active ageing*. Special Eurobarometer; No 378. Elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_en.pdf [Letöltve: 2016-02-14].
- European Commission (2014) EU measures to tackle youth unemployment. Elérhető: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-466_en.htm [Letöltve: 2015-02-14].
- Haviland, S. B. – Marshall, V. W. – McMullin, J. A. (2011) Accommodations, job sorting, and age designations across the life span: A structural analysis of age relations in the modern workplace. Conference Papers – American Sociological Association.
- Hennekam, S. – Herrbach, O. (2015) The influence of age-awareness versus general HRM practices on the retirement decision of older workers. *Personnel Review*, 44(1), 3–21. <http://dx.doi.org/10.1108/PR-01-2014-0031>
- Ilmarinen, J. (2012) Promoting Active Ageing in the Workplace. European Agency for Safety and Health at Work. Elérhető: <https://osha.europa.eu/en/publications/articles/promoting-active-ageing-in-the-workplace>. [Letöltve: 2014-05-14].
- Johnson, R. W. – Mermin, G. B. T. – Resseger, M. (2011) Job Demands and Work Ability at Older Ages. *Journal of Aging & Social Policy*, 23, 101–118. <http://dx.doi.org/10.1080/08959420.2011.551465>.
- KSH (2011) Népszámlálási adatok. A népesség nemek, korcsoport és gazdasági aktivitás szerint. Elérhető: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_foglalkoztatasi. [Letöltve: 2016-02-16].
- Kunze, F. – Boehm, S. A. – Bruch, H. (2011) Age diversity, age discrimination climate and performance consequences—a cross organizational study. *Journal of Organizational Behavior*, 32(2), 264–290. <http://dx.doi.org/10.1002/job.698>.
- Kunze, F. – Boehm, S. A. – Bruch, H. (2013) Organizational Performance Consequences of Age Diversity: Inspecting the Role of Diversity-Friendly HR Policies and Top Managers' Negative Age Stereotypes. *Journal of Management Studies*, 50(3), 413–442. <http://dx.doi.org/10.1111/joms.12016>.
- Linnehan, R. – Konrad, A. M. (1999) Diluting Diversity: Implications for Intergroup Inequality in Organizations, *Journal of Management Inquiry*, 8, 399–414. <http://dx.doi.org/10.1177/105649269984009>.

- Mahadeo, J. D. – Soobaroyen, T. – Hanuman, V. O. (2012) Board composition and financial performance: Uncovering the effects of diversity in an emerging economy. *Journal of Business Ethics*, 105(3), 375–388. <http://dx.doi.org/10.1007/s10551-011-0973-z>.
- Marshall, V. W. (2010) A Life Course Perspective on Information Technology Work. *Journal of Applied Gerontology*, 30(2) 185–198. <http://dx.doi.org/10.1177/0733464810367791>.
- Metcalfe, B. D. – Woodhams, C. (2008) Critical Perspectives in Diversity and Equality Management. *Gender in Management*, 23(6), 377–381. <http://dx.doi.org/10.1108/17542410810897508>.
- Minichiello, V. – Browne, J. – Kendig, H. (2000) Perceptions and consequences of ageism: views of older people. *Ageing & Society*, 20(3), 253–278. Elérhető: <https://brainmass.com/file/361751/Minichiello.pdf> [Letöltve: 2016-02-14].
- Prahalad, C. K. – Bettis, R. A. (1986) The dominant logic: A new linkage between diversity and performance. *Strategic Management Journal*, 7(6), 485–501. <http://dx.doi.org/10.1002/smj.4250070602>.
- Riach, K. (2009) Managing difference: Understanding age diversity in practice. *Human Resource Management Journal*, 19(2), 319–335. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1748-8583.2009.00096.x>.
- Richardson, B. – Webb, J. – Webber, L. – Smith, K. (2013) Age discrimination in the evaluation of job applicants. *Journal of Applied Social Psychology*, 43, 35–44. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1559-1816.2012.00979.x>.
- Roscigno, V. J. – Mong, S. – Byron, R. – Tester, G. (2007) Age Discrimination, Social Closure and Employment. *Social Forces*, 86(1), 313–334. <http://dx.doi.org/10.1353/sof.2007.0109>.
- Simonton, D. K. (1988) Age and outstanding achievement: What do we know after a century of research? *Psychological Bulletin*, 104(2), 251–267. <http://dx.doi.org/10.1037//0033-2909.104.2.251>.
- Snape, E. – Redman, T. (2013) Too old or too young? The impact of perceived age discrimination. *Human Resource Management Journal*, 13(1), 78–89. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1748-8583.2003.tb00085.x>.
- Szászvári K. (2011) Az idősödő munkavállalókkal kapcsolatos sztereotípiák. Doktori (ph.d.) értekezés. Pécs, Jannus Pannónius Tudományegyetem. Elérhető: http://pszichologia.pte.hu/sites/pszichologia.pte.hu/files/files/files/dok/disszert/d-2011-szaszvari_karina.pdf [Letöltve: 2016-02-16]
- Szécsi J. (2014) Az idősödő munkavállalók helyzete a munkaerőpiacon. *Esély*, 1, 113–128.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1986) The social identity theory of intergroup behaviour. In Worchel, S. – Austin, W. G. (szerk.) *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson. 7–24.
- Tardos, K. (2014) Older Adults and Work Life in Hungary. In Kocianova Renata (szerk.) *Analysis and Comparison of Forms and Methods for the Education of Older Adults in the V4 Countries*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 126–133.
- Tardos K. (2015a). Életkori sokszínűség a munkahelyen. In *Halmazódó Diszkrimináció. Kirekesztés és integráció a munkaerőpiacon*. Szeged: Belvedere Meridionale. 265–270.
- Tardos K. (2015b) Fejlődés vagy stagnálás? Összehasonlító vizsgálat a munkahelyi esélyegyenlőség és sokszínűség alakulásáról 2010 és 2012 között. *Kultúra és Közösség*, 3, 101–115.
- Tilbury, F. – Colic-Peisker, V. (2006) Deflecting responsibility in employer talk about race discrimination. *Discourse and Society*, 17(5), 651–676. <http://dx.doi.org/10.1177/0957926506066349>.
- Von Bergen, W. – Soper, B. – Parnell, John A. (2005) Workforce Diversity and Organisational Performance. *Equal Opportunities International*, 24(3–4), 1–16. <http://dx.doi.org/10.1108/02610150510788033>.
- Webb, J. (1997) The Politics of Equal Opportunity. *Gender, Work and Organization*, 4(3), 159–169. <http://dx.doi.org/10.1111/1468-0432.00032>.

MELLÉKLETEK

1. táblázat. A Sokszínűségi Index részletes felépítése

SOKSZÍNŰSÉGI INDEX	Maximális pontszám
A foglalkoztatottak összetételének sokszínűsége. Ebből:	28
Az alábbi hátrányos helyzetű munkavállalók jelen vannak-e szervezetében? (Igen válaszok)	
Nők	2
Kettőnél több 14 év alatti gyermeket nevelők	2
Gyermevét egyedül nevelők	2
Pályakezdők	2
45 év feletti munkavállalók	2
Fogyatékossgal élők (testi, szellemi)	2
Megváltozott munkaképességűek	2
Tartósan beteg hozzátartozót ápolók	2
Más szexuális orientációjúak, LMBT emberek	2
Romák	2
Egyéb etnikai kisebbségek	2
Más nemzetiségűek, migránsok	2
Kistérségben élők	2
Egyéb, éspedig	2
Az esélyegyenlőségi politika intézményesültsége. Ebből:	28
Van-e az Önök cégénél...? (Igen válaszok)	
Esélyegyenlőségi terv	2
Esélyegyenlőségi stratégia	2
Esélyegyenlőségi referens, koordinátor	2
Esélyegyenlőségi munkacsoport	2
Sokszínűségi politika	2
Anti-diszkriminációs szabályzatok	2
Anti-diszkriminációs képzés	2
Zaklatásra vonatkozó szabályzat/eljárásrend	2
Az esélyegyenlőségi gyakorlat monitorozása	2
Pályázat társadalmi, esélyegyenlőségi díjakra	2
Etikai kódex, amely tartalmaz a munkahelyi esélyegyenlőség, egyenlő bánásmód biztosítására vonatkozó irányelveket	2
Dolgozói elégedettségvizsgálat, amely kitér-e az esélyegyenlőségi szempontokra	2
Kapcsolat hátrányos helyzetű munkavállalókat segítő civil szervezetekkel	2
Szervezeti szinten legalább 1 éve foglalkoznak munkahelyi esélyegyenlőséggel	2
Az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támogató HR eszközök használata. Ebből:	26
Az alábbi HR eszközök közül melyeket alkalmazzák esélyegyenlőségi céllal?	
Távmunka	2
Részmunkaidő	2
Rugalmas munkaidő	2
Osztott munkakör (Job sharing)	2

SOKSZÍNŰSÉGI INDEX	Maximális pontszám
Munkakörtervezés	2
Munkakör-értékelés	2
(Re)Orientációs képzés	2
Mentoring	2
Coaching	2
Készségfejlesztő programok	2
Szakmai képzések	2
Karrierfejlesztés	2
Teljesítményértékelő rendszer	2
Esélyegyenlőséget javító intézkedések és juttatások. Ebből:	16
Van-e/vannak-e az Önök cégénél...? (Igen válaszok)	
Egészségügyi szűrővizsgálatok	2
Sportolási lehetőség	2
Akadálymentesítés	2
Családi programok, juttatások	2
Kapcsolattartás a GYED/GYES-en levő kismamákkal	2
Munkahelyi bölcsőde, óvoda, illetve férőhely biztosítása	2
Nyári gyermektáborozás	2
Szoptatásra, pihenésre berendezett helyiség	2
Az esélyegyenlőségi politika jövőbeni fejlesztése. Ebből:	2
Tervezik olyan anti-diszkriminációs intézkedések bevezetését, amely a hátránnyal élő munkavállalói csoportok esélyeit javítja	1
Rendelkezésre állnak további emberi és anyagi erőforrások a tervezett intézkedések bevezetéséhez	1
Összesen	100

2. táblázat. A Multigenerációs Index részletes felépítése

MULTIGENERÁCIÓS INDEX	MAXIMÁLIS PONT-SZÁM
Generációs tudatosság. Ebből:	10
Kihívást jelenthetnek a demográfiai folyamatok (idősödő munkaerő-kínálat, kevesebb fiatal) a munkaerő-biztosításnál a jövőben.	1
Vizsgálták már, hogy a 25 éves vagy fiatalabb alkalmazottaknak milyen szükségleteik vannak a munkahelyen	1
Vizsgálták már, hogy az idősebb, 50+ életkorú alkalmazottaknak milyen szükségleteik vannak a munkahelyen	1
Tudatosan foglalkoznak a különböző életkorú/generációs munkavállalók hatékony menedzselésével	1
Elfogadható elvárás a munkavállalók részéről, hogy az életkori sajátosságokat figyelembe vegye a munkáltatójuk	1
A szervezet tudatosan épít a multigenerációs munkaerővel kapcsolatos előnyök kiépítésére	1
A szervezet használja az X és Y generáció fogalmát a HR politikájának kialakításánál	1
A szervezet készül a Z generáció fogadására	1
Szeretnék a jövőben bővíteni a multigenerációs és kormenedzsmenttel kapcsolatos intézkedések körét a szervezetben belül	1
Érdemes munkáltatóként a generációs sokszínűséggel, kormenedzsment kérdésével foglalkozni	1
Intézkedések fiatalok számára. Ebből:	20
Gyakornoki program középiskolások számára	0,5
Gyakornoki program főiskolások/egyetemisták számára	1
Duális képzési rendszer szakmunkás tanulóknak	1
Frissdiplomás program	1
Diákmunka lehetőség	1
Nyílt nap a tanulók /pályakezdők számára	1
Együttműködés, közvetlen kapcsolat oktatási intézményekkel	1
Ösztöndíj lehetőség középiskolások számára	0,5
Ösztöndíj lehetőség főiskolások/egyetemisták számára	0,5
Beilleszkedési program	1
Csapatépítő tréning	0,5
Mentorálás pályakezdők számára	1
A munka világáról (jogok kötelezettségek) alapoktatás	0,5
Információs brosrák a pályakezdők számára munkajogi kérdésekben	0,5
Határozatlan idejű szerződés	1
Elhelyezkedési támogatás (egyösszegű támogatás az első munkahelynél)	0,5
Lakástámogatás	1
Munkáltatói kölcsön	1
Továbbtanulás támogatása	1
Képzési /tanulmányi szabadság, távollét	0,5
Hosszabb fizetés nélküli szabadság lehetősége	0,5
Belföldi mobilitás támogatása	0,5

MULTIGENERÁCIÓS INDEX	MAXIMÁLIS PONT-SZÁM
Külföldi mobilitás támogatása	0,5
Karrier és tehetségmenedzsment	1
Junior vezetőképzés	0,5
Szakmai képzés	0,5
Nyelvi képzés	0,5
Intézkedések idősebbek számára. Ebből:	20
Kifejezetten az 50+ munkavállalók számára kialakított prevenciós orvosi szűrővizsgálatok és egészségmegőrző programok szervezése	1
Egészségtanácsadás	1
Stresszmentesítő tanfolyamok	1
Irodai masszázs	0,5
Idősebb munkavállalók szükségleteinek figyelembe vétele a munkakörök megtervezésénél	1
Idősebb munkavállalók biztonságos, kevésbé megterhelő munkakörbe helyezése	1
Azoknak a munkaköröknek a beazonosítása, amelyekben a rugalmas foglalkoztatás megvalósítható	1
Atipikus munkaformák használata az életkori sokszínűség elősegítésére	0,5
Egyszerre több atipikus munkaformát is kombinálhatnak a munkavállalók	0,5
Hangsúlyos az ergonómikus munkaállomások kialakítása	1
Coaching lehetőség önkéntes alapon	0,5
Idősebb korra önmenedzselési tréning	1
Szakmai képzés	0,5
Nyelvi képzés	0,5
Védett kor tisztelete, komolyan vétele	1
Információs brosrak az idősebbek számára a nyugdíjba vonulással kapcsolatban	0,5
A nyugdíjba vonulás közös megtervezése	1
Rugalmas és fokozatos nyugdíjba vonulási lehetőségek felajánlása	1
Személyes tanácsadás, felkészítés a nyugdíjas évekre	0,5
Információs füzetek a nyugdíjba vonulással kapcsolatban	0,5
Foglalkoztatás nyugdíjas kor elérése után	1
A frissen nyugdíjazottakra mint potenciális munkavállalókra tekintenek, akiket tanácsadói munkára, részmunkaidőre, vagy projekt munkára vissza lehet hívni.	0,5
Nyugdíjasklub működtetése	0,5
Önkéntes Nyugdíjpénztár tagság a munkavállalóknak	1
Kapcsolat kiépítése nyugdíjasok szabadidős szervezeteivel, amely segíti a kapcsolati háló fenntartását a nyugdíjba vonulás után is	0,5
Idősgondozásra alternatívák kiajánlása	0,5
CSR tevékenységként idősszervezetekhez kiközvetíteni az időseket	0,5
Multigenerációs és kormenedzsment. Ebből:	30
Életkori sokszínűséggel kapcsolatos HR politika meg- és kihirdetése	0,5
Életkori sokszínűség pozitív értéként jelenik meg a szervezetben	0,5
Minden korosztály irányában nyitott a szervezeti kultúra	0,5

MULTIGENERÁCIÓS INDEX	MAXIMÁLIS PONT-SZÁM
Olyan vállalati kultúra van, amelyben az életkor miatt nem kerülhet hátrányba senki	0,5
Az idősebbek értékeire is ráirányítják a figyelmet	0,5
A fiatalok értékeire is ráirányítják a figyelmet	0,5
Küzdenek az életkorral kapcsolatos negatív sztereotípiák leküzdéséért	0,5
Jelentést készítenek évente a generációk arányának kiegyenlítéséről	0,5
Van képzés a sokszínű szervezeti kultúra fejlesztésére	0,5
Értékeltek a szervezeti kultúrát abból a szempontból, hogyan befolyásolhatja a különböző generációk foglalkoztatását	0,5
Tudatosan küzdenek az életkori akadályok leküzdéséért	0,5
Figyelnek arra, hogy a külső és belső kommunikációjuk minden korosztály számára pozitív legyen	0,5
Kampányokat szerveznek a munkáltató és munkavállalók életkorral kapcsolatos attitűdjeinek megváltoztatására	0,5
Toborzási és kiválasztási módszerek átvilágítása az életkori diszkrimináció elkerülése érdekében	0,5
Az álláshirdetésekből, munkaköri leírásokban az életkori megkötések kiiktatása	0,5
Az életkori sokszínűséget az álláshirdetésekből is megjelenítik	0,5
A toborzás kiszervezése esetén olyan szolgáltató választása, amelyről tudható, hogy nem rekeszti ki a fiatalabb vagy idősebb korosztályokat.	0,5
Használják olyan toborzási módszert, amellyel kifejezetten a fiatalokat célozzák meg	0,5
Használják olyan toborzási módszert, amellyel kifejezetten az idősebbeket (50+) célozzák meg	0,5
Van minden életkori generáció számára toborzási üzenetük	0,5
Az idősebb és fiatal munkavállalók speciális készségeinek felismerése és értékelése	0,5
A kiválasztási döntésnél csak akkor veszik figyelembe az életkort, ha azt a munkakör jellege megkívánja	0,5
Az előszűrések és shortlistek felállításánál utólagos ellenőrzés, hogy az életkorral kapcsolatos negatív attitűdök ne befolyásolják a döntéseket	0,5
Idősebb munkavállaló bevonása a kiválasztási folyamatba	0,5
Figyelemmel kísérik a munkavállalók korösszetételét	0,5
Van olyan módszere a szervezetnek, amellyel a különböző generációhoz tartozó munkavállalók szükségleteiről szereznek tudomást	0,5
Az elbocsátandó munkavállalók kiválasztásánál az életkor nem szempont	0,5
Az idősebbek készségeit is fejlesztik	0,5
Az idősebbek egyenlő eséllyel vesznek részt a képzésekben	0,5
Vannak idősekből és fiatalokból álló vegyes munkacsoportok a kölcsönös tudásmegosztás ösztönzésére	0,5
Van lehetőség a tudás átadásra a fiatalok számára a nyugdíjba vonulás előtt a szervezeti tudás elvesztésének minimalizálására	0,5
Idősebbekből és fiatalokból álló Tanácsadó Testület létrehozása az életkori sajátosságok jobb reprezentálására a szervezeti politikák kialakítása során.	0,5

MULTIGENERÁCIÓS INDEX	MAXIMÁLIS PONT-SZÁM
Rugalmas tanulási utak/lehetőségek kialakítása a szervezetben belül	0,5
Van képzés új technológiák elsajátítására az idősebb munkavállalók számára	0,5
Az életkori akadályok leküzdésére született kezdeményezések szervezeti támogatása	0,5
Az idősebbek által kedvelt tanulási és oktatási módszereket használnak a vállalati képzéseknél	0,5
Életpálya és készségek értékelése	0,5
A tanulási képességekkel kapcsolatos önbizalom erősítése	0,5
Szakemberképzésbe az idősebb munkavállalók bevonása	0,5
Van képzés az életkori tudatosság növelésére HR és vonalbeli vezetőknek	0,5
Képezték szervezeti szinten a közvetlen feletteseket/ középvezetőket a multigenerációs munkaerő hatékony menedzselésével kapcsolatban	2,5
Van a fiatalok, idősebbek, illetve multigenerációs munkaerő számára bevezetett best practice (legjobb) esélyegyenlőségi, foglalkoztatási gyakorlatuk	2,5
A szervezet hajlandó megtanulni új működési módokat annak érdekében, hogy az eltérő életkorú munkavállalókat hatékonyan menedzselje	2,5
A szervezet tudatosan eltérő motivációs rendszert dolgozott ki az X és Y generáció tagjainak	2,5
Generációs sokszínűség. Ebből:	20
25 éves és fiatalabbak aránya (≥ 10 és ≤ 25 százalék)	2
56 – 65 évesek aránya (≥ 10 és ≤ 25 százalék)	2
A munkavállalók átlagos életkora a szervezetben 36–45 év között	2
Az elmúlt 5 évben emelkedett a 25 év alattiak aránya a szervezetben	2
Az elmúlt 5 évben emelkedett az 55 év felettiek aránya a szervezetben	2
A 25 év alattiak, illetve a pályakezdők szerepelnek célcsoportként az esélyegyenlőségi tervben	2
Az 55 év felettiek szerepelnek célcsoportként az esélyegyenlőségi tervben	2
Vannak nyugdíjasok, saját korábbi állományból és külső munkaerőpiacról felvettek is	2
Nem volt életkori diszkriminációval kapcsolatos munkaügyi perük	2
A szervezetben minden korosztály reprezentálva van, és egyformán jól érzi magát	2
Összesen	100

3. táblázat. A fiatal és idősebb korcsoport foglalkoztatása Magyarországon és az Európai Unióban (%)

	Foglalkoztatási ráta Magyarországon	Foglalkoztatási ráta az EU 28-ben	Magyarország -EU átlag különbség
25 évnél fiatalabbak (20–24 éves)	40,5%	48,4%	-7,9
55 évnél idősebbek (55–64 évesek)	41,7%	51,8%	-10,1
Országos/EU28 átlag 2014 (20–64 év)	66,7%	69,2%	-2,5

Forrás: KSH 2014, STADAT táblák, EUROSTAT 2014.

4. táblázat.

Életkori megoszlás szerinti vállalati típusok és a 25 év alattiak és 55 év felettiek kirekesztésének esélye

	Klaszter 1: Idősebb közép-korosztály	Klaszter 2: Fiatal közép korosztály	Klaszter 3: Fiatal korosztály	Összesen
A 25 év alattiakat kirekesztő szerve- zetek aránya	9,8%	12,1%	21,1%	12,6%
Az 55 év felettieket kirekesztő szerve- zetek aránya	5,9%	27,3%	52,6%	21,4%
Az életkori kire- kesztésben érintett szervezetek aránya	15,7% N=51	36,4 N=33	63,2 N=19	31,1 N=103

Forrás: mtd 2014.

5. táblázat. A szervezetek által elért pontok átlagos aránya a Sokszínűségi Index kritériumai szerint

Sokszínűségi Index	A szervezetek által elért pontok átlagos aránya	A szervezetek által a 100%-ig hiányzó pontok átlagos aránya	Összesen (%)
A foglalkoztatottak összetételének sokszí- nűsége	46	54	100
Az esélyegyenlőségi politika intézményesült- sége	32	68	100
Az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támo- gató HR eszközök használata	38	62	100
Esélyegyenlőséget javító intézkedések és juttatások	38	62	100
Az esélyegyenlőségi politika jövőbeni fejlesz- tése	50	50	100
Összesen	39	61	100

6. táblázat. A szervezetek által elért pontok átlagos aránya a Multigenerációs Index kritériumai szerint

Multigenerációs Index	A szervezetek által elért pontok átlagos aránya	A szervezetek által a 100%-ig hiányzó pontok átlagos aránya	Összesen (%)
Generációs tudatosság	40	60	100
Intézkedések fiatalok számára	35	65	100
Intézkedések idősebbek számára	20	80	100
Multigenerációs és kormenedzsmen	23	77	100
Generációs sokszínűség	40	60	100
Összesen	30	70	100

7. táblázat.

A Sokszínűségi és Multigenerációs Index átlagos értéke az életkori vállalati típusok szerint

Életkori vállalati típusok (klaszter)	Sokszínűségi Index*	Multigenerációs Index**
Idősebb középkorosztály	Mean	45,90
	N	51
	Std. Deviation	20,775
Fiatal középkorosztály	Mean	47,52
	N	33
	Std. Deviation	19,457
Fiatal korosztály	Mean	36,05
	N	19
	Std. Deviation	25,385
Összesen	Mean	44,60
	N	103
	Std. Deviation	21,477

* Sokszínűségi Index/ Életkori vállalati típusok (klaszter): Sig: 0,149.

** Multigenerációs Index/ Életkori vállalati típusok (klaszter): Sig: 0,010.

8. táblázat.

Az életkori kirekesztés előfordulása és a Sokszínűségi Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Életkori kirekesztés
Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Pearson Correlation	1	-,086
	Sig. (2-tailed)		,385
	N	103	103
Életkori kirekesztés	Pearson Correlation	-,086	1
	Sig. (2-tailed)	,385	
	N	103	103

9. táblázat.

Az életkori kirekesztés előfordulása és a Multigenerációs Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Életkori kirekesztés	Felső 20% a Multigenerációs Indexen
Életkori kirekesztés	Pearson Correlation	1	-,243*
	Sig. (2-tailed)		,014
	N	103	102
Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Pearson Correlation	-,243*	1
	Sig. (2-tailed)	,014	
	N	102	102

* A korreláció 0.05-ös szinten szignifikáns (kétoldali).

10. táblázat.

A fiatalok kirekesztésének előfordulása és a Sokszínűségi Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	A 25 év alatti munkavállalókat kirekesztő vállalatok
Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Pearson Correlation	1	-,058
	Sig. (2-tailed)		,563
	N	103	103
A 25 év alatti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Pearson Correlation	-,058	1
	Sig. (2-tailed)	,563	
	N	103	103

11. táblázat.

A fiatalok kirekesztésének előfordulása és a Multigenerációs Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		A 25 év alatti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Multigenerációs Munkahely Index
A 25 év alatti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Pearson Correlation	1	,096
	Sig. (2-tailed)		,336
	N	103	103
Multigenerációs Munkahely Index	Pearson Correlation	,096	1
	Sig. (2-tailed)	,336	
	N	103	103

12. táblázat.

Az idősebbek kirekesztésének előfordulása és a Sokszínűségi Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Az 55 év feletti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Felső 20% a Sokszínűségi Indexen
Az 55 év feletti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Pearson Correlation	1	,185
	Sig. (2-tailed)		,062
	N	103	103
Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Pearson Correlation	,185	1
	Sig. (2-tailed)	,062	
	N	103	103

13. táblázat.

Az idősebbek kirekesztésének előfordulása és a Multigenerációs Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Az 55 év feletti munkavállalókat kirekesztő vállalatok
Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Pearson Correlation	1	,267**
	Sig. (2-tailed)		,007
	N	102	102
Az 55 év feletti munkavállalókat kirekesztő vállalatok	Pearson Correlation	,267**	1
	Sig. (2-tailed)	,007	
	N	102	103

** A korreláció 0.01-ös szinten szignifikáns (kétoldali)

14. táblázat. A kiegyensúlyozott életkorcsoportok számának megoszlása (%)

„Kiegyensúlyozott életkorcsoportok” vállalati száma	Esetszám	Százalék	Kumulált megoszlás
0	32	31,1	31,1
1	30	29,1	60,2
2	23	22,3	82,5
3	15	14,6	97,1
4	2	1,9	99,0
5	1	1,0	100,0
Összesen	103	100,0	

15. táblázat.

A kiegyensúlyozott vállalati életkori összetétel életkorú és a Sokszínűségi Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Legalább három életkor kategóriában kiegyensúlyozott	Felső 20% a Sokszínűségi Indexen
Legalább három életkor kategóriában kiegyensúlyozott	Pearson Correlation	1	,038
	Sig. (2-tailed)		,706
	N	103	103
Felső 20% a Sokszínűségi Indexen	Pearson Correlation	,038	1
	Sig. (2-tailed)	,706	
	N	103	103

16. táblázat.

A kiegyensúlyozott vállalati életkori összetétel életkorú és a Multigenerációs Indexen mért teljesítmény korrelációs együtthatója

		Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Legalább három életkor kategóriában kiegyensúlyozott
Felső 20% a Multigenerációs Indexen	Pearson Correlation	1	,132
	Sig. (2-tailed)		,185
	N	102	102
Legalább három életkor kategóriában kiegyensúlyozott	Pearson Correlation	,132	1
	Sig. (2-tailed)	,185	
	N	102	103

17. táblázat.

Az életkori kirekesztés előfordulása és a szervezeten belüli kiegyensúlyozott életkorcsoportok számának korrelációs együtthatója

		Hány életkorcsoportban kiegyensúlyozott a korstruktúra	Életkori kirekesztés
Hány életkorcsoportban kiegyensúlyozott a korstruktúra	Pearson Correlation	1	,282**
	Sig. (2-tailed)		,004
	N	103	103
Életkori kirekesztés	Pearson Correlation	,282**	1
	Sig. (2-tailed)	,004	
	N	103	103

** A korreláció 0.01-ös szinten szignifikáns (kétoldali).

„MEGTETTÜK-E AZT,
AMIT AZ ESZMÉNYEINK SZERINT MEG KELLETT VOLNA, HOGY TEGYÜNK?”

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS DEMOKRATIKUS ELLENZÉKÉNEK
ELMARADT NŐEMANCIPÁCIÓ-REFLEXIÓIRÓL²

ABSZTRAKT

Az államszocializmus évtizedeinek emancipációs politikáját elemzők közül többen feltették a kérdést – jellegzetesen a rendszerváltás után –, hogy a szovjet típusú emancipáció valóban a nők felszabadítását és a társadalmi nemek újfajta, egyenlőségen alapuló felépítését eredményezte-e. Bár az 1949-es alkotmány kimondta a nők egyenjogúságát, a teljes foglalkoztatottság politikája biztosította a nők helyét a munkaerőpiacon, kiépítették az óvodai és bölcsődei ellátást, a képzés támogatásával magasabbá vált a nők iskolázottsága, és a párt által definiált kvótáknak köszönhetően jelen voltak a politikai döntéshozatalban, mégis mindezek mellett a nők továbbra is alulreprezentáltak maradtak a vezető pozíciókban, a közélet jelentős fórumain. A magánéletben többé-kevésbé változatlanok maradtak a felelősség-megosztás mintázatai, és a nő-férfi viszonyrendszer felépítésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk-Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015). Fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák (H. Sas 1984). Mindezeket figyelembe véve a korszak nőpolitikájának eredményei joggal jellemezhetőek a „részleges emancipáció” kifejezéssel (Fodor 2003).

Míg a hasonló, pártállam-rendszerű, szovjet blokkbeli országok közül több helyen is megfogalmazódott a rendszer nőpolitikájának kritikája, és hasonlóan a nyugati demokráciák második hullámos feminista mozgalmaihoz, kezdeményezések, csoportok, mozgalmak jöttek létre (Lóránd 2012), Magyarországon ez elmaradt.

Jelen tanulmány azt vizsgálja, felmerült-e a pártállam egyéb mozzanataival mellett a nőpolitika kritikája a második nyilvánosságban, amelynek formálója elsősorban a Demokratikus Ellenzék volt? Voltak-e az ellenzéki körökön belül feminista hangok, és milyen külső és belső erők hatottak ezek megjelenésére és elhalására?

Kulcsszavak: államszocializmus, női emancipáció, feminizmus, demokratikus ellenzék, 1973-as aláírásgyűjtési akció

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

2 Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 173–197, DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.173

AJÁNLÁS

Szeretettel ajánlom Neményi Máriának az alábbi írásomat, hiszen – kisebbségeket, társadalmi kirekesztést, a diszkrimináció mechanizmusait kutató gazdag munkássága révén – Mari azon szerzők egyike, aki éles elemző tekintettel fordul a nők társadalmi helyzetének szociológiai és szociálpszichológiai elemzése felé. Foglalkoztatta az a kérdés is, hogy miért nincs Magyarországon nőmozgalom (Neményi 1994), és nők egyéni élettörténeteinek tükrében vizsgálta, hogyan bontakoznak ki egyéni sorsok, milyen lehetőségek, akadályok, milyen rendszerszerű diszkriminációt artikuláló mozzanatok fedezhetők fel a narrációkban (Neményi 1999). Írásom részben az általa felvetett kérdés fonalát követve arra keres választ, hogy a nőmozgalom, a feminista gondolat csírái milyen formában jelentek meg az államszocialista időszak disszidenseinek, a demokratikus ellenzéknek a köreiben, és vajon miért nem szökhettek szárbá ezek a kezdeményezések.³

BEVEZETÉS

A rendszerváltást megelőzően a volt szovjet blokk országaiban a nők társadalmi helyzetét, a nemek társadalmi viszonyát szabályozó intézményrendszert, továbbá a társadalmi nemeket (*gender*) meghatározó diskurzust a felülről vezényelt, szovjet típusú emancipációs politika határozta meg. Kérdés, hogy lehetséges volt-e más társadalmi aktorok meghatározó fellépése, hogy a nemek társadalmi viszonyának formálásában meghatározó módon szintén részt vegyenek? A civil szféra működését az egyesületek betöltésével lebénító rendszerekben társadalomkritikát potenciálisan az adott rendszer disszidensei fogalmazhattak meg, a maguk által megalkotott második nyilvánosság fórumain, amint azt a példákból látni fogjuk.⁴ Vajon milyen jelentősége, hatása lett volna a nőkérdés tematizálásának, illetve mit eredményezett az, hogy a kritikus női hangok marginalizálódtak ebben a közegben, és később a rendszerváltást követően sem vállaltak jelentősebb szerepet az akkori női aktivisták?

Magyarországon a nyilvánosságot szigorúan kontrolláló kádárizmus idején az elsősorban fővárosi vagy a fővárosban élő értelmiségiekből formálódó, személyes kapcsolatokra épülő, viszonylag zártan működő demokratikus ellenzék vált gyakorlatilag a rendszer egyetlen kritikussává. Rendszerkritikájuk többek között kifogásolta az egypártrendszert, a tekintélyvel alapuló irányítást, az intézmények diszfunkcióit, a javak elosztását, a bürokráciát, a visszaéléseket, ám a rendszer nőpolitikáját, a szovjet típusú emancipációt néhány egyéni kezdeményezéstől eltekintve nem kritizálták. A környező országok disszidenseinek tevékenységében ezzel szemben jóval markánsabban feltűnik a szovjet típusú nőpolitika gender szempontú kritikája, vagyis a rendszeregyenlőségeket újratermelő, a nők hátrányos helyzetét, a nőkkel szembeni méltánytalan

3 A tanulmány megszületésében nagy szerepe van annak a három kéziratban levő interjúnak, amit Dalos Györgytől kaptam. Ezúton illeti köszönet mindazért, hogy személyesen biztatott a téma kidolgozására, és azért, hogy rendelkezésemre bocsájtotta az általa rögzített, páratlan jelentőségű (ám az érintettek határozott kérésére eredeti formájában nem közölhető), 1994-ben lezajlott beszélgetések kéziratát.

4 Ebben az időszakban a hatalom a társadalom totális alávetettségének kialakításra és az ellenőrzés fenntartására törekedett. „A párt által képviselt tanítás (...) a társadalom valamennyi tagja számára kötelező volt. Az ettől eltérő értékek nyilvános képviselése szigorú tilalom alá esett” (Valuch 2011:27).

megnyilvánulásokat továbbéltető rendszer kritikája. Mindez több helyen kapcsolódott női önszerveződő csoportok tevékenységéhez is.

A nők társadalmi helyzetét, a nemek társadalmi viszonyát szabályozó intézményrendszert, továbbá a társadalmi nemeket (*gender*) alakító diskurzust tehát döntően meghatározza, hogy egy adott társadalomban a társadalmi aktorok képesek-e, illetve képessé teszik-e magukat arra, hogy befolyásolják mindezek formálását. A nők helyzete szociológiai szempontból hasonlítható más kisebbségi, társadalmi kirekesztést elszenvedő, adott szempontokból hátrányos helyzetű csoportokhoz (Neményi 1999). E csoportok helyzetét döntően meghatározza, hogy artikulálnak-e a csoport tagjait összefogó (identitást képző) közös érdeket és a többségi (domináns) társadalom elnyomó mechanizmusait fel tudják-e fedni, illetve szándékoznak-e, képesek-e közös érdekeiket artikulálva érdekeiket megvédeni, és leküzdeni a hátrányos helyzetet. Mindez magában foglalja a többségi társadalom kisebbségi csoportról alkotott diskurzusának újraértelmezését, az ezen alapuló elvárások és magatartásminták lebontását is, hiszen ezek belsővé tételével a kisebbségi csoport tagjai újrakonstruálják a saját hátrányos helyzetüket legitimáló identitást.

Jelen tanulmány a rendszerváltás előtti ellenzéki társadalmi mozgalmak kontextusának felvázolása után azt vizsgálja, hogy a második nyilvánosságban – amelynek formálója elsősorban a Demokratikus Ellenzék volt a Kádár rendszer idején – megjelenik-e valamilyen formában az államszocializmus nőpolitikájának és ellentmondásokkal teli *gender* diskurzusának kritikája, hiszen potenciálisan ez a csoportosulás több szempontból is alkalmas terep lett volna erre. A tanulmány röviden említi az államszocializmus nőpolitikáját tárgyaló szakirodalom néhány jellegzetes megállapítását, utalva azokra az elemzésekre, amelyek még a Kádár-rendszer alatt láttak napvilágot, majd a rendszerváltás után megjelentekre is. A rendszerváltás terepet adott ugyanis újszerű, *gender* szempontú kutatásoknak, amelyek középpontba helyezik a két nem közötti társadalmi különbségeket.

A nőkérdés első nyilvánosságban történt tematizálását (amely a kortársak számára nyilvánvalóan elérhető volt) helyezem szembe azzal a ténnyel, hogy egyéb társadalmi kérdések megformálása és tárgyalása mellett a második nyilvánosság fórumain nem vetették fel, nem elemezték a nőkérdés különböző aspektusait – néhány kezdeményezéstől eltekintve –, nem kritizálták az állampárt emancipációs politikáját az általam áttekintett dokumentumok és az interjúk tanúsága szerint. Kiemelendő azonban az az 1973-as akció, amelyet a születésszabályozás tervezett módosításával kapcsolatban indítottak értelmiségiek, amelyhez ellenzékiek is csatlakoztak. Ezt az ellenzéki megmozdulást (aláírásgyűjtő akció) a szakirodalom több helyen is tárgyalja. Korabeli dokumentumokra és személyes visszaemlékezésekre támaszkodva, a megmozdulás értelmezésében egy új interpretáció lehetőségét vázolom fel. Végül, jelen formájában problémafelvetésre alkalmas, későbbi kutatások alapjául szolgáló mikroutatás (*pilot study*) eredményeire alapozva – amelynek során az ellenzékben részt vevő egykori aktivisták visszaemlékezéseit⁵ vetem össze – arra keresek

5 A vizsgálat tárgyát a már említett, Dalos György által rögzített interjúk alkotják, továbbá ezeket kiegészíti további három, a szerző által 2009 és 2012 között rögzített tematikus, félig strukturált interjú. Az elemzési szempontokat kiegészítették még személyes beszélgetések és konzultációk a mozgalom egykori, feminizmussal foglalkozó, érintett aktivistáival. A szociológiai kutatás normáinak megfelelően az adatközlők nevét nem közlöm, és olyan részletekre sem térek ki, amelyből a megszólalók

választ, hogy milyen esetleges értékrendbeli, személyes vagy a csoportosulás belső dinamikájában fellelhető tényezők magyarázhatják azt, hogy az ellenzékben elmaradt a nőkérdés, az emancipáció, a feminizmus vagy a nemek társadalmi kapcsolatának tematizálása.

KELET-EURÓPAI ELLENZÉKI MOZGALMAK, NŐI AKTIVISTÁK ÉS NŐMOZGALMI KEZDEMÉNYEZÉSEK

A magyarországi demokratikus ellenzék kutatásának kereteit a kelet-európai társadalmi mozgalmak kontextusa adja. A társadalmi mozgalmak kutatói új fogalmi apparátussal kidolgozásának kihívásával néztek szembe a szovjet blokk országaiban felbukkanó, a pártállammal szembehelezkedő társadalmi kezdeményezések értelmezése során. Hiszen a korábbi konfliktuselméletek nem szolgálhattak magyarázó elvként, ahogy a nyugati, polgári demokratikus rendszerekben kibontakozó, a fogyasztói társadalom kritikáját adó újbolos mozgalmak fogalmi kerete sem. Ugyanakkor ez utóbbiakból kinövő, „új társadalmi mozgalmak” mutatnak hasonló vonásokat a szovjet blokk disszidens ellenzékeinek kezdeményezéseivel egyes témákat illetően,⁶ illetve a szervezetek struktúrájában, kommunikációban, működésében.⁷ A szakirodalom a társadalmi mozgalmak alatt ma már tevékenységek és szervezeti formák széles körét érti, érdekcsoportok tevékenységétől kezdve tiltakozási hullámokon és mozgalmi szerveződén keresztül a civil szféra megnyilvánulásaiig. Az elmélet kiemelt jelentőséget tulajdonít a mozgalmak értelmezésében annak a kohéziós erőnek is, amelyet a társadalmi mozgalmakhoz tartozó egyes hálózatok tagjai és a mozgalomhoz csatlakozó egyének által vallott közös identitás jelent.⁸ A kelet-európai társadalmi mozgalmak kutatásában újabban a network megközelítés is szerepet kap (Pietrowski 2014:6), amely a hazai demokratikus ellenzék kutatásában is új mozzanatokat tárhat majd fel (Csizmadia 2015:135).

A mozgalmak és kezdeményezések az államszocializmus évei alatt nagyon eltértek egymástól a volt szovjet blokk egyes országaiban, elsősorban a tekintetben, hogy mennyi embert és pontosan kiket, milyen rétegeket, társadalmi csoportokat tudtak elérni, mobilizálni (Pietrowski 2014:4). Tömegmozgalmakról a volt szovjet blokk országaiban a lengyel Szolidaritás szakszervezet indította mozgalmakon kívül nem beszélhetünk, hanem az egyes országokban változatos módon kialakuló, kisebb-nagyobb méretű, hálózatszerű ellenzéki csoportokról, kezdeményezésekről, elszigetelt akciókról, kommunaszerű életközösség-kísérletekről, egyes esetekben városból kivonulásokról, politikai indíttatású életformaváltásról.

a nyilvánosság számára beazonosíthatóak lennének. Életkorukat, nemüket az interjúk tárgyalásánál feltüntettem.

6 Az új társadalmi mozgalmak jellegzetes témái: társadalmi egyenlőtlenségek, tömegkultúra, a fogyasztói társadalom kritikája, a média manipulatív hatalma, totális rendszerek kritikája, tekintélyelv-ellenesség, feminizmus, nők jogai, kisebbségek jogai, béke, leszerelés, atomenergia-kritika, ökológia.

7 Mind a magyarországi ellenzéki kezdeményezésnek, mind a többi kelet-európai ellenzéki tevékenységnek egyre bővülő irodalma ismert. A szakirodalom áttekintésére ez az írás nem vállalkozik, csupán azt a néhány munkát vizsgálja, amelyek a szűkebben vett téma szempontjából releváns mozzanatokat tartalmaznak.

8 Donatella della Porta és Mario Diani ugyanakkor kiemelik a network megközelítés korlátait is a mozgalmak kutatásában (Porta–Diani 2006:117–161).

A politikai közegről a régió országaiban elmondható volt, hogy az elnyomó, központi hatalom szigorú ellenőrzése felügyelte a társadalmi folyamatokat (Valuch 2011). Magyarországon 1948-at követően a politikai hatalom egyik legfőbb jellemzője a totális állami kontroll kiépítésére való törekvés volt, amelynek egyik legfontosabb tényezőjeként végbement a civilszféra felszámolása is.⁹ A társadalom kis köreinek, az egyesületeknek, kulturális, szociális és érdekvédő szervezeteknek a megszüntetése (illetve a megmaradó szervezetek totális állami felügyelete) a társadalom atomizációjához vezetett. Ez a hatalom szempontjából garanciát jelentett arra nézve, hogy nem jelenik meg (legalábbis a legális nyilvánosság számára) a központi akaratától eltérő vélemény és érdek. A társadalom saját önszervező, önszerveződő potenciáljának megszüntetésével az egyes szolgáltatások elérésében is függővé tették a társadalom tagjait a párt által kontrollált államtól. Mindennek a következménye az lett, hogy évtizedekkel később a rendszerváltás társadalmi és politikai folyamatait vizsgálva megfigyelhető volt, hogy a hazai közéletből hiányzott az „autonóm egyén”, akinek autonómiáját mind az állam, mind a társadalom tagjai elismerik, és aki a civilszféra létrejöttének előfeltételeként tételezhető (Seligman 1997:197).¹⁰ E szempont miatt kap jelentőséget, hogy milyen kezdeményezései voltak az emberi méltóság, az egyéni szabadságjogok védelmében a demokratikus ellenzéknek – ha csak szűk kört érintően is.

Az emberi jogi tematikához kötöttség motívuma olyan erősen jelen van a mozgalom történetét írókban, hogy annak ellenére, hogy a magyarországi ellenzék tagjai korábban is kapcsolatban álltak egymással, rendszeresen találkoztak és tevékenykedtek együtt, az ellenzékiiség igazi kibontakozását a következő eseményekhez kötik: a Helsinki záróokmány elfogadása, a Charta 77-hez való csatlakozás, továbbá a lengyel ellenzékkel való szolidaritás kifejezésével a szükségállapot bevezetése idején (Lomax 1982:2).¹¹ Ezt az időszakot követi Magyarországon is a szamizdat kiadványok megjelentetése és az informális módon szervezett szabadegyetemek (repülőegyetemek) olyan témákkal (elsősorban politikai, történelmi, gazdasági, filozófiai témák), amelyekről az első nyilvánosságban nem eshetett szó. A tevékenység azonban továbbra is csak keveseket, többnyire egy egymást személyesen jól ismerő kört érintett elsődlegesen.¹²

9 A Monarchia idején a Kiegyezést követő időszakot tekinthetjük Magyarországon a civil szféra kiépülések és felvirágzása idejének. Az egyesületek, szervezetek, mozgalmak rendkívül fontos szerepet töltek be még az I. világháborút követően is, majd működésük sok esetben nehezebbé vált, és a szerepüket átvették a fölülről kezdeményezett társadalmi szervezetek. A II. világháború után sok egyesület és szervezet újjáalakult, ám tevékenységüket a központi hatalom ellehetetlenítette, ld. az egyesületek Belügyminisztérium által végrehajtott 1948-as betiltása. Később erről részletesebben is szó lesz a tanulmányban (III. rész).

10 A rendszerváltást követő két évtized tapasztalatai is azt mutatják, hogy a civil társadalom efféle lefagyasztásának súlyos következményei lettek. Bár a rendszerváltás után az első rendelkezések között volt az Egyesületi törvény életbe léptetése, vagyis a civilszféra működési kereteinek rögzítése – a kelet-európai régió többi országához hasonlóan Magyarországon is –, jellegzetesen alacsony maradt az állampolgári aktivitás (Acsády–Néray–Schmidt 2013).

11 Emellett az ellenzéki tevékenység megindulását az 1968-at követő magyarországi gazdasági reformok és ezekhez társított enyhülési folyamatok megtorpanása, újabb „szigorítások” megjelenése is motiválta (Csizmadia 2015:121).

12 Az előadásokra alkalmilag odacsapódó hallgatóságot, illetve a szamizdat kiadványok olvasóit számolhat-

Az egykori résztvevő, Tamás Gáspár Miklós visszaemlékező elemzésében külső tényezőkkel magyarázza azt, hogy az ellenzékiesség szűk körre korlátozódott, elszigetelt maradt. Úgy véli, hogy a Kádár-rendszerben a Demokratikus Ellenzék a társadalom más csoportjai között több okból sem találhatott szolidáris támogatókra. Egyrészt azért, mert maga a „másként gondolkodás” anomáliának számított, a másként gondolkodók életvitelének motivációi, sikerei és kudarcai nagyrészt értelmezhetetlenek voltak kívülállók számára. Továbbá cinikus idegenkedés övezte azt a magatartást – a konformizmus jól meghatározható előnyöket biztosító közegében –, amellyel az ellenzéki aktivisták, idézem: „*saját érdekeik ellen*” cselekszenek (Tamás 1992:137). Vagyis értelmezhetetlen volt és értelmetlennek tűnt szabadságjogokért, elvont eszmékért kiállni vagy a totális rendszer ellen fellépni, hiszen abból a másként gondolkodónak csak baja származhatott (u.o.). Bármennyire is találó ez a megfogalmazás – a társadalmi többségre vonatkoztatott idegenkedés, a másként gondolkodóktól elhatárolódó attitűd –, valószínűleg nem általánosítható, és önmagában nem magyarázza a magyarországi ellenzék tevékenységének szűk körre korlátozódását. Tény, hogy a kádári konszolidáció időszakában az anyagi javak eleinte szerény, majd egyre bővülő garantált megléte a társadalom nagy többségével feledtetett minden rendszerkritikát. Azok közül pedig, akik mégis kritikusan szemlélték a Kádár-rendszert, a legtöbben azon kívül, hogy karrierjük feladásának árán is, de nem integrálódtak (például nem léptek be a pártba), informális vagy családi körökön kívül kritikájukat nem hangoztatták. A kabarétréfák összekacsintós, sorok között értelmezendő „rendszerkritikus” poénjain kívül csak személyes emlékeket őriz a társadalom arról, hogy a nagy többség hogyan vélekedett a rendszerről, hovatovább mi hangozhatott el a műszak után a kocsmaasztalok mellett, ahol már nem kellett tartani a vállalati párttitkároktól vagy attól, hogy illetéktelen („illetékes”) fülek felügyelhetik az elmondottakat. Az állampolgárok rendszer iránti lojalitásának mértéke az ellenzéki tevékenység kiterjedtségét potenciálisan kívülről befolyásoló tényező. Az ellenzéki aktivisták személyes visszaemlékezéseiből feltárhatóak a mozgalom működésének belső mozzanatai és a személyes tényezők is.¹³

A hazai ellenzék tevékenysége ugyan szűk kört érintett és vont be, de a kezdeményezések innovatív ereje, eszmei értéke ennél a körnél jóval nagyobb sugarú volt. Kérdés, hogy az embe-

juk még lazán kapcsolódóan az ellenzékiesség hatósugarába. Az, hogy a Demokratikus Ellenzék az egyetemisták között milyen támogatottságot élvezett, nehezen rekonstruálható. A szerző személyes tapasztalatának felidézése releváns lehet itt az ellenzék hatósugarának tárgyalásakor. Egy személyes beszélgetés során az 1980-as évek első felében Kenedi Jánossal megosztottam azt a tapasztalatomat, hogy az egyetemisták között nagyrészt közöny van politikai kérdések iránt, másrészt érdektelenség, passzivitás ellenzéki társadalmi akciók irányában. Akkor Kenedi nagyon nem értett ezzel egyet, mert úgy érzekelte, hogy jelentősebb az ellenzéki körök befolyása az egyetemistákra. Évtizedekkel később a rendszerváltást követően azonban igazat adott a korábbi tapasztalatomnak, és egy újabb személyes találkozás alkalmával úgy vélekedett, hogy akkoriban valóban én értékeltem jól, ő nagyobbban vélte az ellenzéki potenciált az akkori egyetemi hallgatók generációjában, mint amekkora az valójában volt.

13 Csizmadia E. (1995) interjúiban megjelennek a személyes tapasztalatok és motivációk a megszólaltatottak eszmei, ideológiai beállítottsága, értékrendje mellett. Hodosán Róza (2004) szintén szubjektív élményeken keresztül írja meg saját aktivizmusának történeteit. A jelen tanulmányban vizsgált visszaemlékezések feltárnak néhány mozzanatot az ellenzéki körök belső dinamikájából.

ri jogi diskurzus¹⁴ fogalmi mezőjében gondolkodó ellenzék hogyan volt képes (képes volt-e?) problematizálni, megjeleníteni különféle társadalmi csoportérdekeket, eltérő pozíciókat, vagyis érdekelt volt-e, illetve módjában állt-e a pártállam alattvalói kiszolgáltatottságának és méltatlan helyzetének általános érvényű kritikáján túl egyéb, adott csoportokat érintő hátrányos megkülönböztetés, illetve diszkriminatív mechanizmusok feltárása, artikulálása?

Tekintve, hogy a rendszerváltást követő szakirodalom az államszocializmus ellenzéki mozgalmainak jelentőségét leginkább ideológiai hatásukban látja, valamint abban, hogy az „életvilágot” illetően milyen új értékeket, gyakorlatot valósítottak meg saját informális köreikben (Csizmadia 2015:120), nagy a jelentősége annak, hogy az alternatív nyilvánosság milyen álláspontot fogalmazott meg a rendszer egyik sarokkövének számító emancipációs programmal kapcsolatban, illetve milyen privát életformát kívántak volna illetve tudtak kialakítani, belakni. Voltak-e egyáltalán alternatív életformák az államszocializmus emberi és családi viszonyainak szocialista elképzeléseihez képest?

Kelet-Európa többi országát vizsgálva megállapítható, hogy színes és változatos formában jelentek meg az ellenzéki mozgalmakhoz köthető autentikus női hangok, aktivisták és magukat feministának valló szerzők, valamint a pártállam nőpolitikáját, az emberi viszonyokat kritikai szempontból elemzők. Néhány példa felidézésével érzékeltethetők a kelet-európai disszidens mozgalmakban az 1970-es évektől kibontakozó, illetve az ellenzéki körökhöz kötődő szerzők és aktivisták által formált feminista hangok jellegzetességei.

1979-ben Leningrádban egy új szamizdat látott napvilágot, *Nő és Oroszország* címmel. Az *underground* kiadványt nők írták és állították elő. A lapban versek, novellák és számos írás jelent meg, amelyek feltárták és kritizálták a hivatalos emancipációs ideológia és a nők mindennapi életének valósága között tátongó szakadékot (Holt 1980:6). A felmerülő kérdések között szerepelt például, hogy a szovjet társadalom tétlenül nézi a szülészeti klinikákon tapasztalható áldatlan állapotokat, a szülő nőkkel szembeni (sokszor brutális) bánásmódot. Az *érem másik oldala* címmel a lap egy írást közöl a leányanyák életkörülményeinek nehézségeiről, megaláztatásairól. Az ellentmondások leleplezése vált a lap egyik fő célkitűzésévé. A lap a magánélet és a politikai élet szintjeinek tárgyalásában köthető a korszak nyugati feminizmusához. A szovjet szamizdat kiadvány megjelenését a *Labour Focus*¹⁵ című, Londonban megjelenő, a kelet-európai disszidenseknek teret adó szintén szamizdatnak minősülő periodika így kommentálja: „A *Nő és Oroszország*¹⁶ megjelenése jelentős fejlődés a kelet-európai demokratikus mozgalmak számára. Az ellenzékiek a nőkérdést általában periférikusnak, ha nem teljesen irrelevánsnak tekintik, és úgy érvelnek, hogy először a demokratikus jogokért való küzdelemnek kell jönnie. A lap (*Nő és Oroszország*) szer-

14 A Helsinki záróokmány elfogadásához köthetően.

15 Ezúton szeretném Tamás Pálnak hálás köszönetemet kifejezni, amiért figyelmembe ajánlotta ezt a kiadványt a témám vizsgálatához.

16 *Woman and Russia* címmel hivatkozik a kiadványra az angol nyelvű *Labour Focus*. A kiadványt szerkesztő feminista csoportosulást a KGB üldözni kezdte, közülük Tatjana Mamonovát megfosztották állampolgárságától. A kiadványról később egy kötet is megjelent: *Women and Russia. First Feminist Samizdat* címmel.

kesztői szerint a feminizmus és a demokrácia elválaszthatatlanok, és a nők helyzete a kor égető problémája maradt” (Holt 1980:7).

Nyomon követhető, hogy a Szovjetunióban élő nők helyzetéről, a feminizmus történetéről, ismert aktivisták életéről ekkoriban több kötet is megjelenik, és ezek ismertetői terjednek a szamizdatokban. Több hír jelenik meg ellenzéki aktivista nőkről, a KGB feministákat érintő zaklatásairól (Mamonova 1980:10).

Jelentősnek számít továbbá az 1970-es évektől kezdődően szerveződő új jugoszláv feminizmus is, ami „lényegéből adódóan kritikus volt a létező szocialista rendszerrel és annak ígéreteivel szemben” (Lóránd 2012:6). A mozgalom első megmozdulásaira fiatal egyetemista nők és néhány férfi kötetlen találkozóiin került sor, majd az egyetemeken jelentek meg Zágrábban és Ljubljanában. Teret kaptak a feminista rendezvények a Hallgatói Kultúrközpontokban (*Studentski Kulturni Centar*) Belgrádban és Ljubljanában. A kocsmai és konyhai beszélgetéseket hamarosan nyilvános fórumok, előadássorozatok, folyóirat-publikációk és 1978-ban az első nagy feminista konferencia követték (uo.). A kelet-európai példák felsorolásában végül érdemes megemlítenünk a kelet-német nők pacifista mozgalmát, amelyről szintén a *Labour Focus* tudósít 1982-ben: „nők százai tiltakoznak”. A lap közli a tiltakozók Erich Honeckernek címzett levelét, akik követelik, hogy vonják vissza a nők háború esetén való besorozhatóságára vonatkozó törvényjavaslatot.¹⁷

Dokumentálható tehát, hogy a volt szovjet blokk országokban az ellenzéki körökhöz köthetően több helyen is felbukkant a nők emancipációjának problémaival kapcsolatos kérdések tárgyalása és a feminista társadalomkritikai hang.

Eltérően a fenti példaktól, a magyarországi ellenzékben nem igazán voltak hallhatóak, és el is haltak a feministaának mondható vagy a női jogokhoz köthető vagy akár a hivatalos nőpolitikát kritikusan értelmező hangok. „A magyar ellenzék gondolkodását általános értelemben is jellemezte, hogy vitáikban és folyóirataikban nem jelent meg a nők helyzete és a feminizmus kérdése, még kulturális szinten sem. (...) A feminizmus kifejezés általában negatív konnotációkkal bírt a magyar társadalomban, s nem voltak ez alól kivételek az ellenzéki körök sem” (Bozóki 2010:30).

A hazai ellenzéki mozgalom írásbeliségét jelentő szamizdat kiadványokban, elsősorban a *Beszélőben* nem szerepelnek írások a nők kérdés különböző aspektusairól, feminizmusról, nőmozgalmakról, a nők helyzetéről vagy a férfi és női társadalmi viszony kérdéseiről – ellentétben például az orosz szamizdat lapokkal. A *Beszélőnek* voltak női szerzői (köztük például Szalai Erzsébet, Hodosán Róza, Diószegi Olga), bár jellegzetesen kevesebben, mint a férfiak. A *Beszélő* szerkesztőségének tagjai (1981–1989) között mindössze egy nő volt, Solt Ottilia.¹⁸ A szamizdat kiadványokként megjelenő könyvek¹⁹ között sem szerepeltek feminista, vagy a nőmozgalmakról szóló művek.²⁰ A mozgalom szóbeliségét jelentő repülő egyetemeken programjából az általam hozzáfért

17 Ld. például az erről szóló riportot a *Labour Focus* hasábjain 'Hundreds of Women Make Pacifist Protest' címmel (1982–83/5:39).

18 A szerkesztők közül néhány: Haraszi Miklós, Kőszeg Ferenc, Kis János, Nagy Bálint, Petri György, Szilágyi Sándor.

19 Ld. pl. AB vagy ABC kiadó kötetei.

20 Magyarországon az első nyilvánosságban sem jelen(het)tek meg feminizmussal kapcsolatos írások ebben

források szerint szintén hiányzott a nőkérdés.²¹

A párt által megoldottnak deklarált nőkérdés, és a nőemancipáció megvalósulása a létező szocializmusban – így a hazai társadalmi életben – a második nyilvánosságban reflektálatlan maradt. Sajátos ellentmondásként értelmezhető tehát, hogy míg a kádárizmus demokratikus ellenzéke sok tekintetben támadta a rendszer felépítését, így az egypártrendszert, a tekintélyvel alapuló irányítást, az intézményeket, a javak elosztását, a bürokráciát, a visszaéléseket, addig a rendszer nőpolitikáját néhány egyéni kezdeményezéstől²² eltekintve nem kritizálták.

Az országot már az 1970-es években elhagyó feminista aktivisták közül Márkus Piroska²³ egy írásában heves kritikát fogalmazott meg a Demokratikus Ellenzékben tevékenykedő nők helyzetével kapcsolatban. A cikk Bill Lomax-nak a fentebb hivatkozott, londoni megjelenésű *Labour Focus* c. bulletinben kiadott – a magyar ellenzéket tulajdonképpen a nyugati közönség számára megkonstruáló – írására adott válaszként jelent meg. Márkus szenvedélyes hangon kritizálja a szerzőt, és rajzol egy merőben más képet a budapesti ellenzékiekről saját személyes tapasztalataira alapozva. Közel sem tartja annyira radikálisnak, romantikusan forradalminak vagy akár demokratának a közeget, mint ahogy azt Bill Lomax láttatja. „Önpusztító szűk-körű társaságnak”, „hierarchikus férfi-hős kultuszon alapuló szubkultúrának” tartja a Pesten maga mögött hagyott ellenzékieket (Márkus 1983:45). Úgy véli, hatalmas szakadék tátong a társadalom és e között a kör között, ugyanakkor az ellenzék éppoly tekintélyelvű vonásokkal rendelkezik, mint az általa bírált rendszer, de természeténél fogva ez a kör csak *kívül lévő* társadalmi viszonyokat elemez és kritizál, saját működését nem tudja. A szamizdat kiadványok létrehozása és a szabadegyetemi „tudásátadás” egyaránt egy szűk, arra érdemesnek tartott körre épít az ellenzéken belül. Az ellenzéki tudás létrehozásában a kör nagy része csak passzív hallgató és figyelő, és bármennyire is nyitott gondolkodásúak, nincs szerepük az ellenzéki diskurzus alakításában. Márkus hiányolja továbbá, hogy Bill Lomax néhány központi szereplő tevékenységén kívül nem említi az ellenzéki megnyilvánulások más formáit vagy az azokban részt vevőket, például az avantgárd művészek csoportját vagy az alternatív életformát választó, közösségekben lakó „másként gondolkodókat” (Márkus 1983:45). Márkus Piroska azon kevesek egyike, aki írásával valószínűleg először fogalmazott meg efféle kritikát a budapesti ellenzék belső működésével – elsősorban „láthatatlan hierarchiájával” és „férfi-hős kultuszával” – kapcsolatban. Élesen láttatja a csoport szexizmusát, ahogy a csoport belső szereposztásában az intellektuális feladatokat végző férfiak a legkülönbözőbb módokon tolják

az időszakban. Kivételt jelentenek N. Szegvári Katalin munkái, aki a választójogi küzdelmek és a nők közoktatásért tett erőfeszítéseinek történetét dolgozta fel. A nőmozgalmak történetét, illetve a nők helyzetét érintő kiadványok az állampárt szemszögét tükrözték.

21 Az ellenzék történetének feldolgozásakor is jellegzetesen kimaradnak a női aktivisták. Így például a magyar demokratikus ellenzék tagjaival készített, 1995-ben kiadott interjúkötetben (Csizmadia 1995) a tizenhat megszólaló interjúalany között *egy nő sem szerepel*. Különös jelentősége van ezért például Kőszeg Ferenc 2014-ben a *Beszélőben* megjelent írásának, amelyben Solt Ottília emlékezik (Kőszeg 2014).

22 Ezekre később kitér a tanulmány.

23 A cikk írásakor Márkus Piroska már jó néhány éve Londonban élt, és alternatív társadalmi mozgalmi körökben tevékenykedett.

hátterbe a velük amúgy hasonló végzettségű értelmiségi ellenzéki nőket (Márkus 1983:46). A személyközi kapcsolatok útvesztőit, kanyarjait – más visszaemlékezőhöz hasonlóan – ő is a nőkre nézve méltatlan eljárásoknak tekintette. Sérelmezi, hogy az ellenzék portréjának, történetének megkonstruálásakor Bill Lomax egyenesen ki/lehagyja a nőket – bár az egyik közölt képen Solt Ottilia látszik az ellenzéki férfiak mellett, tevékenységéről, a SZETA-ról Lomax cikke nem ejt szót, mint ahogy az ellenzékben tevékenykedő többi nőről sem. A kortárs aktivista Márkus Piroska kifogásolja tehát a nők háttérbe szorítását, illetve az aktív nők teljesítményeinek elhallgatását a már fentebb hivatkozott, éles hangú írásában, amelyben egyben megállapítja: „Az, hogy a nők láthatatlanok maradnak a történelemben, nem abból fakad, hogy nem tettek volna semmit a történelem alakításában”²⁴ (Márkus 1983:46).

Megállapíthatjuk, hogy a mozgalomban háttérben maradt a nőkérdés, és háttérben maradtak a női aktivisták is. A csoport belső dinamikája mellett a nők szerepét az ellenzéki körökben meghatározhatta az a tény is, hogy az adott időszakban nem volt Magyarországon egyéb alulról jövő női társadalmi kezdeményezés, továbbá az is, hogy feledésbe merült a századfordulón indult hazai feminista mozgalom, annak kulcsszereplői és eszmeisége²⁵. Más társadalmi mozgalmakhoz hasonlóan a nőmozgalmak kibontakozásának, megerősödésének és identitásképzésének is jelentős mozzanata és egyben előfeltétele lenne a korábbi törekvések örökségének mint szellemi hagyománynak az ismerete és beolvasztása (Cowman 2011). A pártállam által monopolizált történelemírásba illeszkedő, munkásmozgalmi kereteken kívüli nőmozgalmi előzmények azonban ebben az időszakban Magyarországon nem kerültek előtérbe sem az első, sem a második nyilvánosságban.

Alulról szerveződő női mozgalmakról 1945 után Magyarországon nem beszélhetünk. Bár 1949-től a szovjet mintára megvalósuló emancipáció²⁶ a nők politikai nyomásgyakorlása nélkül jött létre – a „nőszervezetek vagy akár a nőpolitikuskok aktív közreműködése nélkül” (Pető 1997:16) –, érdemes figyelembe vennünk a korábbi, a világháborúk előtti korszakok magyarországi nőmozgalmi törekvéseit. Hiszen, ha 1945-ben történetesen a legmagasabb politikai döntéshozatalban nem is dokumentálható a női politikai érdekek nők általi megjelenítése, úgy vélem, a nők emancipációjának programja a magyar politikai közéletben a XIX. század közepétől hangsúlyosan jelen volt, köszönhetően a nők művelődéséért, majd társadalmi, közéleti részvételéért, majd a politikai jogokért indított mozgalmaknak és a századfordulón kibontakozó és megerősödő feminizmusnak (pl. Fábri 1999, N. Szegvári 1981, Zimmermann 1999, Papp 2004, Acsády 1999, 2005). Így az 1949-es alkotmányban rögzített szavazati jog és az egyenlőség deklarálása értékelhető úgy is – attól függetlenül, hogy bevezetésében az adott időszakban vettek-e részt nőpolitikuskok vagy sem –, mint nem pusztán egy „felülről diktált”, a társadalmi igényeket figyelembe nem vevő intézkedés – amelyet ráerőltettek a magyar társadalomra –, hanem korábbi társadalmi kezdeményezések

24 Angol eredetiben: „The invisibility of women in history is not due to the inactivity of women in making history”.

25 A pártállam a feminizmus szellemi hagyományát tendenciózusan negligálta.

26 A szovjet mintára készült Alkotmány 1949-ben rögzítette a nemek közötti egyenlőséget, ekkor nyertek teljes választójogot a nők.

sajátos megvalósulása, amely egyben egy ígéretesnek induló, de 1948-ban megszakadó demokratizálódási folyamatnak is a része.

Az 1945–1948-ig terjedő időszakban még működtek Magyarországon a korábban bejegyzett, illetve a háború után alakuló és újraalakuló szervezetek. Ezek általános betiltása máig befolyásolja a rendszerváltást követően is a civilszféra kibontakozását, az állampolgári jogok gyakorlását, általában véve az érdekvédelmet és az egyes civil szereplők érdekeinek artikulálását. A Belügyminisztérium 1948-ra egy listát állított össze („ellenőrzési szándékkal”), majd a későbbiekben a felosztatások menetét követendő, illetve a felosztatott egyesületek vagyonának a számbavétele miatt.²⁷ E korlátozások keretében a többi társadalmi szervezethez hasonlóan a nőszervezeteket is betiltották (Schadt 2003:83, Acsády 1999). Nőszervezetként az ország legtöbb pontján akkorra már megalakított Magyar Nők Demokratikus Szövetsége helyi csoportjai maradtak csak a közéletben²⁸ (Acsády 2005).

Az MNDSZ már megalakulásának és kezdeti terjedésének időszakában is a kommunista propaganda fedőszerve volt. A párt az MNDSZ-nek szánta azt a szerepet, hogy egy egységes, országos nőszervezet lévén befolyásolja a női szavazókat, és ezzel is egyre inkább kizárható legyen a jobboldali pártok hatása (Schadt 2003:69). Kérdés, értékelhetjük-e nőmozgalomnak az MNDSZ tevékenységét? A politikai munka mellett – a kortárs női aktivista Turgonyi Júlia²⁹ visszaemlékezése szerint – az MNDSZ helyi csoportjai komoly szerepet vállaltak a háború utáni helyreállításban és szociális feladatokban. Vidéken a középületek helyreállításában (iskola, templom) segítettek a női aktivisták, vagy éppen tüzelőt vittek, hogy az oktatás elkezdődhessen a helyi iskolában. Az MNDSZ tagok országsszerte csoportos képzéseket tartottak: többek között egészségügyi, gyermekápolási felvilágosító munkát végeztek.³⁰ A nőgyűlések nyilvánosak voltak, a közvetlen demokrácia elvén működtek, önkéntességi alapon. Tevékenységeik a vidékiek számára sok esetben hiányzó szociálpolitikai szolgáltatásokat pótolták. Kezdeményezéseik kapcsán női sportegyesületek is alakultak. Az MNDSZ-hez tartozó nőcsoportok sok esetben élvezték a helybeliek támogatását, bizalmát is. Ennek az önszerveződésnek a hitelessége azonban a későbbiekben megkérdőjeleződött. A pártpropagandának köszönhetően a nőket elidegenítették a közélettől, és a nőmozgalmat túlhaladottnak, okafogyottnak állították be a nyilvánosság előtt. Ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nőmozgalom nem csak hogy periférikus témává vált, de határozottan negatív attitűdöket kezdett kiváltani a közvéleményből. Végül magát az MNDSZ-t is feloszlatták, és létrehozták a rendszerváltásig meglévő Nőtanácsot (Magyar Nők Országos Tanácsa 1957-től) (Schadt 2003:84).

27 Korábbi levéltári kutatásaim során azt találtam, hogy az összeírások tanúsága szerint a funkcionáló szervezetek között a leggyakoribbak a következők voltak: gazdakörök, polgári olvasóköri, olvasó egyletek, munkásegyletek, népkörök, társaskörök, vadászköri, dalegyletek. A nőszervezetek között a leginkább elterjedtek a jótékonyági és vallási egyesületek, gazdasszonyköri, értelmiségi klubok és sportköri voltak. Ld. „Egyesületek évi ellenőrzéséről” 1950. M.O.L. 5631–23, és „Felosztatott egyesületek vagyonáról” (1946–51) M.O.L. 5630-2.

28 Levéltári forrás: „Nőegyletek 1945 után” M.N.L. Belügymin. Iratok 5633/37 és a 2. hivatkozásnál felsorolt tételek.

29 Turgonyi Júlia (Magyar Nőszövetség) több előadás során is felidézte tapasztalatait erről a korról.

30 Ld. Magyar Nemzeti Fotótár gyűjteményében levő képek az MNDSZ-ről.

Ennek a szervezetnek a képviselői voltak hivatva a nőkérdés megjelenítésére a politikában és a közéletben. Ez a pártpolitikától egyre inkább függővé váló, hitelesnek kevésbé mondható szerep feltehetőleg a társadalom nagy részéből értetlenséget és nemtetszést váltott ki, és hozzájárulhatott ahhoz az általános idegenkedéshez és visszautasításhoz, amely jellemzővé kezdett válni a nőemancipáció kérdéseivel kapcsolatban az adott korszakban és az azt követő évtizedekben. A második nyilvánosság általam ismert dokumentumai nem reflektáltak erre a folyamatra.

Míg a többi, volt szovjet blokkbeli ország közül több helyen is megfogalmazódott a rendszer nőpolitikájának kritikája, és hasonlóan a nyugati demokráciák második hullámos feminista mozgalmaihoz, alulról jövő kezdeményezések, csoportok, mozgalmak jöttek létre, Magyarországon az ilyen szellemiségű kezdeményezések nem tudtak kibontakozni.

AZ 1973-AS PETÍCIÓ A SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁSSAL KAPCSOLATBAN

A reprodukciós jogokat érintő, 1973-ban zajlott aláírásgyűjtő akciót – amellyel az ellenzékiek kiléptek a tágabb nyilvánosság elé – a női jogokhoz köthető megmozdulásként idézi fel a szakirodalom.³¹ Az eredeti dokumentumokat és a visszaemlékezéseket újraértelmezve, itt egy másféle interpretáció lehetőségét vázolom, amely eltér attól az értelmezéstől, miszerint az 1973-as beadvány a „nők önrendelkezési jogáért” (Tóth 2012) folytatott erőfeszítések manifesztációja lenne egyértelműen.

A kezdeményezés meglehetősen feszült politikai időszakban szerveződött. Az ellenzéki köröket, másként gondolkodókat abban az évben több retorzió is érte. Ludassy Mária (1998) így emlékezik a rendszerváltás utáni *Beszélőben*: „1973 lidércnyomások esztendeje 1972 novemberében kezdődött. A jól informáltak körében az MSZMP KB november 14–15-i üléséről szóló hírek – a reform visszavétele, az ideológiai szigor meghirdetése – kiegészültek más rémhírekkel (...) 1973. március 15.: másodszor tüntetnek szabadon (nem szervezetter) a diákok a Belvárosban. Az egyetemre menekült tüntetőkkel egyetemben néhány gyanús (szakállas-farmeros) oktatót is elvernek, köztük KISZ-titkárt és párttagot is. (...) Május 8-án, a győzelem napján napvilágot lát az MSZMP KB ideológiai határozata „Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről». (...) A kérdéses határozat igen sokszínű. Hegedűs Andrást és Márkus Máriát a gazdasági reform elgáncsolásával és a piaci szabályozók szerepének túlbecsülésével vádolja. Heller Ágnes és Vajda Mihályt a magyar család szétzüllesztésével és újbóloldali eszmékkel, végül Bence György, Kis János és Márkus György művét, mely, a megdicsért éberségnek hála, meg sem jelenhetett, a marxizmus alapjainak szétverésével”. (...) 1973 eseményeit tovább követve valóban egyfajta „keményítés” jelenik meg több fronton is az állampárt részéről. Az úgynevezett filozófus-perben elbocsájtják akadémiai állásából többek között Heller Ágnes, Márkus Györgyöt, Márkus

31 Az 1973-as aláírásgyűjtő akcióra, mint nőkérdéshez köthető ellenzéki megnyilvánulásra a rendszerváltás után több említés is kerül. Így a – már legálisan megjelenő – *Beszélőben* többen is foglalkoznak az abortuszrendelkezések kérdéséről (ld. Mink András, és Német Zoltán írásait). Az akcióra hivatkozik még Takács Judit (2015) Tóth Eszter Zsófia (2012) és Acsády Judit (2000) is. Az aláírásgyűjtés egyik kezdeményezője, Körösi Zsuzsa a facebook-on 2015-ben tett közleményében jelzi, hogy a kortársak interjúira alapozott tanulmányt készül írni az 1973-as petíció és az azt követő intézkedések témájában. Dalos György 1986-ban megjelent könyvében is foglalkozik a témával.

Máriát és Vajda Mihályt.³² A május 9-i kirúgás napján letartóztatták Haraszti Miklóst a *Darab-bér* terjesztéséért, és őrizetbe vették Konrád Györgyöt is a kézirat birtoklásáért (Ludassy 1998).

A tervezett, születésszabályozást érintő módosítás ellen tiltakozó beadványt, amelyet Apró Antalnak, az Országgyűlés elnökének címeztek, ezeröttszázötvenhárman írták alá.³³ Egy korabeli, kézzel írt összesítés szerint az aláírók a legkülönbébb foglalkozásúak voltak, köztük legtöbben értelmiségiek és művészek. Alig egytizedük volt „fizikai” dolgozó.³⁴

Az aláírások akkoriban példátlanul magasnak tekinthető száma mély benyomást tett az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályára, amely jelentést tett az akcióról a Politikai Bizottságnak. Ebben megállapítják, hogy „a beadvány szerkesztői tudatos politikai ellenfeleink közül kerültek ki. (...) Szándékuk nyilván az volt, hogy ezt a módot is felhasználják politikai különvéleményük meghirdetésére és csatlakozók toborzására” (Csizmadia 1995:70–72). Bár a beadványt követően nem került sor a korábban híresztelt születésszabályozással kapcsolatos szigorításokra, az akcióban résztvevőkkel szemben a hatósági megtorlás – minden bizonnyal az elrettentés kedvéért – nem maradt el. A petíció beadását követő retorziók tekintetében eltérnek a visszaemlékezések, és a dokumentumok magyarázatai³⁵. Tény, hogy az akkor ötödéves egyetemi hallgató Kőrösi Zsuzsát – az aláírásgyűjtés egyik fő szervezőjét – fegyelmi elé állították, majd kirúgták az egyetemről, továbbá a párttag aláírókat fegyelmi bizottság elé citálták. Más források szerint az aláírók közül, az értelmiségi körön kívül, a hatóságok vidéken is többeket felkerestek, és voltak, akiket munkahelyükről elbocsájtottak (Csizmadia 1995).

Az állampárt tehát nem tűrte azon gondolatok megjelenését, kifejezését, amelyek elvezethettek volna egyfajta filozófiai sokféleség felé, vagyis a politikai pluralizmust vetíthették volna elő. Az itt tárgyalt, 1973-ban megfogalmazott tiltakozólevelé szövegét tekintve, az nem egyértelműen a női jogok álláspontjából fogalmazódott meg, hanem sokkal inkább egy vágyott demográfiai egyensúly, a születésszám csökkenésének megállítása, illetve mérséklése kívánalmának szempontjából. A beadvány hovatovább a pártállam által 1956-ban elfogadott határozat fenntartása mellett (a tervezett szigorítások bevezetése ellen) érvel, megjegyezve, hogy egy demokratikusabb társadalmi légkörben nagyobb lenne a családalapítási kedv, továbbá szükségeseek lennének újabb család és szociálpolitikai intézkedések a családok támogatására.³⁶ A petíció így inkább a demokratizálás igényét helyezi középpontba.

32 A felmondás indoka: „*Intézetnél betöltött munkakörének ellátására alkalmatlan*”. Az MTA Társadalomtudományi Intézetében alapvető követelmény volt a tudományos kutatómunka marxista-leninista alapon való művelése. Ennek a követelménynek, ahogy azt a lefolytatott párt- és állami vizsgálat megállapította, az érintettek „*tudományos munkássága nem felel meg, és írásaiban antimarxista nézeteiket képvisel*” (Ludassy 1998: 1).

33 Az aláírók között volt Rajk Júlia és Károlyi Mihályné is (Tóth 2012).

34 Köszönet Veres Júliának, amiért rendelkezésemre bocsájtotta ezt a dokumentumot.

35 A visszaemlékezések között tárgyalt interjúk tanúsága szerint a retorziókban érintettekkel az akkori ellenzék nem fejezett ki szolidaritást (B/22).

36 A beadvány támogatói közül az MSZMP TTK Osztálya kiemelte több tucat értelmiségi – köztük neves előadók, művészek, színészek, filmrendezők, írók – nevét, amelyeket Csizmadia a dokumentumhoz csatolt lábjegyzetében közöl (1995:69).

Az aláírásgyűjtő akciót követő megtorló intézkedések megerősítették és egyértelművé tették, hogy a különvélemény kifejezése a nyilvánosságban elfogadhatatlan volt a pártállam számára.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire tolerálta a rendszer más tekintetben a nőkérdés, illetve a nemek társadalmi kapcsolatának a hivatalostól eltérő interpretációit. A hivatalos nyilvánosságban minden bizonnyal különböző módokon megakadályozták, hogy a feminizmus történelméről, feminista gondolatokról a nyilvánosság tudomást szerezzen. Ez az elkövetkező évtizedben is hasonló volt.

„A mi nemzedékünk számára a nyolcvanas évek elején kezdődött a magyarországi feminizmus hőskora: ekkor még erősen működött az állami cenzúra, így a feminizmusról szóló írásaimat legfeljebb csak tudományos orgánumokban közölhettem, amerikai feminista könyveimet 1982-ben Ferihegyen elkobozták, majd »véletlenül« bezúzták» – írja Bollobás Enikő (2006:23) a korszakra visszaemlékezve. Továbbá, a téma korlátozására, nyilvánosságtól való visszatartására másik példa lehet, hogy az ellenzéki körökben aktív Veres Júlia az általa ismert és elérhető kortárs angolszász feminista írókból még az 1970-es években egy magyar nyelvű szemelvénygyűjteményt állított össze, aminek az Európa Kiadónál tervezett kiadása végül nem valósulhatott meg.³⁷

AZ ÁLLAMSZOCIALISTA RENDSZER NŐEMANCIPÁCIÓJÁNAK KÉRDÉSEI AZ ELSŐ NYILVÁNOSSÁGBAN

A pártállam időszakában tehát a nőkérdés elsődleges (és csaknem kizárólagos) tematizálása a politikai kontroll alatt működő első nyilvánosságban zajlott. A sajtóban az 1960-as évektől fellobbannak a viták a nőemancipációról, demográfiai kérdésekről, családformákról, a nemek társadalmi különbségeiről. Ezekben a témákban társadalomtudományi, filozófiai elemzések, tanulmányok is megjelentek.³⁸ A viták, végeredményüket tekintve, sok esetben az államszocializmus nemeket rendszabályozó politikájának menetébe illeszkedtek, hovatovább legitimálták a rendszert (Takács 2015:163–165).

A kutatók az 1980-as években már megállapítják, hogy az egyenlőség elvét hirdető politikai irányvonal ellenére a nemek közötti társadalmi különbségek az államszocializmus idején megmaradtak. A társadalmi különbségeket elemezve elsősorban a munkaerő-piaci helyzetet vizsgálták, és rávilágítanak a jövedelmekben fennmaradó különbségekre, a munkaerő-piaci szegregáció, avagy adott esetekben a munkahelyi hátrányos megkülönböztetés jelenségeire: *„A nők férfiakénál alacsonyabb bérezése a szocialista országokban is fellelhető (...) Magyarországon a nők a férfiak bérének 70–80 százalékát kapják(...). A nők a kereseti hierarchia alsóbb szintjein helyezkednek el”* Koncz (1987:275).

Az elemzések továbbá megjelenítik egyes pályák elnőiesedésének hatásait, a munkavállalás és a családi felelőségek összeegyeztetésének nehézségeit is, továbbá a nőkre nehezedő kettős (il-

37 Ld. a későbbiekben tárgyalt A, B, C interjúkat

38 A sajtóban 1963 után lobbant fel a népesedési vita, majd később felélénkült a családformákról, életformákról, kommunákról szóló sajtóvita Heller Ágnes és Márkus Mária írásaihoz kapcsolódóan. Ezek részletesebb tárgyalására itt most nem kerül sor.

letve, háztáji gazdaságot is működtető család estén hármas) szerep terheiből adódó feszültségeket (Koncz 1987:285–289 és 291–292).

A nemek közötti társadalmi különbségek okainak magyarázata a korszak elemzéseiben ugyan még gyakran épít a nemek közötti képességek és tulajdonságok eltérésének biológiai eredetére mint magyarázatra, vagyis többé-kevésbé magától értetődőnek, elfogadhatónak tartja a társadalmi különbségeket, például jövedelemben vagy vezető pozíciók betöltésében. Ugyanakkor megállapítják azt is, hogy a nők kevésbé hatékonyan tudják érvényesíteni érdekeiket a munkaerőpiaci alkukban (Koncz 1987:280).

A nemekkel kapcsolatos attitűdöket kutatva az elemzések kimutatták, hogy a hierarchia, a szexista attitűdök és a tradicionális szerepeltvárások fennmaradtak az államszocializmus emancipációs politikája idején is (H. Sas 1984).

Bár megvalósult a nemek politikai egyenjogúsága, állapítja meg Ferge Zsuzsa (1985), „... közelebbről tekintve számtalan részprobléma tűnik elő. A szakképzettebb vagy jobban fizetett munkákban jóval nagyobb a férfiak, mint a nők aránya; erős a foglalkozási nemi szegregáció, és az inkább férfi munkák értékelődtek magasabbra; (...) a felsőbb szintű vezetés szinte teljesen férfimonopólium, nők a legritkábban jutnak el odáig; kevés a bölcsőde; kevés és nem értékálló a gyese; (...) túlsúlyoltak, romló pedagógiai színvonalúak az óvodák; az iskolák elfelejtettek igazodni az új helyzethez: noha a családok többségében mind a két szülő dolgozik az iskola lényegében fél napos maradt, a napközi továbbra is szükséges rossz; a nemek közti partnerség és a (közel) egyenlő tehermegosztás gyakorlata csak lassan, vontatottan halad előre. Ilyen feltételek mellett szinte lehetetlen jól ellátni egyszerre munkát, háztartást, gyermekeket” (Ferge 1985:74).

Az ellenzéki körökhöz kötődő nők közül is volt, aki ehhez hasonló személyes tapasztalat-ról számolt be: „Tizenhat órája vagyok talpon egy perc lazítás nélkül. Eldőlök. Most kellene elkezdni élni” – írja Visi Lakatos Mária³⁹ a Kornis Mihály által kezdeményezett, az aktivisták által közösen vezetett *Napló*-ba, amelyet 1990-ben adtak közre (Barna–Kenedi–Sulyok–Várady 1990:61).

Néhány személyes tapasztalatra alapuló kivételtől eltekintve tehát ezekre a társadalmi kérdésekre szinte semmit nem reagált a magyarországi Demokratikus Ellenzék, pedig a kutatási eredményeken kívül hozzáférhetőek voltak számukra – amint azt látni fogjuk a személyes visszaemlékezések tárgyalásakor – külföldi utak során beszerzett hasonló témájú „nyugati feminista” kötetek is, amelyek az aktivisták birtokában voltak. A nemek kérdése mégsem vált állandó kérdéssé a megvitatott politikai, gazdasági, történelmi vagy filozófiai témák között.

Röviden kitekintve a rendszerváltás utáni időszakra, elmondható, hogy egy ideig felfokozott társadalomkutatói érdeklődés fordult a nemek, még inkább a nők társadalmi helyzetének változásai felé a volt szovjet blokk országaiban. A témában akkor publikáló angolszász szerzők egy részének erős előfeltevése volt, hogy a nők mint társadalmi csoport a rendszerváltás, elsősorban az azzal járó piaci folyamatok nagy vesztesei. Elemzéseiket, megállapításaitak gender szempontú,

39 A bejegyzés 1977. december 21–24-én keletkezett, amelyben Visi Lakatos Mária (KSH munkatársa) beszámol egy olyan napról, amikor 4 és fél éves, sokat betegeskedő kisfiának ápolása mellett igyekszik ellátni teendőit.

kritikai feminista megközelítésű vizsgálatokból szűrték le. Az államszocializmust elemezve feltették a kérdést, vajon az állami propaganda valóban a nők felszabadítását és a társadalmi nemek újfajta, egyenlőségen alapuló felépítését eredményezte-e. (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk-Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015, Valuch 2011, Zimmermann 2013).

Az elemzők egy része az ötvenes éveket és az államszocialista rendszer további évtizedeit a nőemancipáció szempontjából ellentmondásos, hibákkal teli és súlyos hiányosságokat maga mögött hagyó korszaknak értékeli (Adamik 2000, Fodor 2003). *„A pártdokumentumokban megfogalmazott emancipációs céloknak a valóság átalakításában tehát csekély szerepük volt”* (Schadt 2003:46).

A korszak nőpolitikájának az egyik legjelentősebb kudarca volt továbbá az, hogy nem tematizálta a férfi–nő viszonyt, annak leginkább a magánéleti aspektusaira sematikus, az 1960-as évek végétől pedig konzervatív megoldást kínálva. Ez a megoldás végül Adamik szerint a nőt ún. gy. gyes diskurzus és a szexdiskurzus redukált képeiben, a nőt külön funkcióiban szemlélve ragadta meg (Adamik 2000). Ráadásul a totalitárius vezetés, az egypártrendszer a nőkre magukra hárította vissza a társadalmi problémák egy részét, mintha a megoldás a nőkben magukban rejlene. Adamik Mária szerint ez a folyamat egészen a bűnbakképzésig elmege, a nőket hibáztatva egyes károsnak ítélt jelenségekért (Adamik 2000:121).

A korszakot elemezve Asztalos Morell Ildikó megállapítja, hogy *„Miközben a nőket a kereső munka vállalására ösztönözték, a férfiak privilegizált helyzetét nem kérdőjelezték meg”* (1997:52). Morell kiemeli továbbá azt is, hogy a korszakban a nemek helyzetét vizsgáló magyar szakirodalom kerülte a patriarchátus kifejezést, és nem kérdőjelezte meg a „nőiségre” és „férfiasságra”, vagyis a társadalmi nemiségre vonatkozó normákra épülő konszenzust (uo.).

Nem csupán arról volt szó tehát, hogy – amint Fodor Éva fogalmaz – *„...a nők emancipációjának folyamatos és hangos kinyilatkoztatása leértékelte magát a nemi egyenlőség eszméjét”* (2003:32), hanem arról is, hogy az emancipációs propaganda – talán fogalmazhatunk így is – diszfunkcionálissá vált, abban az értelemben, hogy a nők emancipációjának (legalábbis a propagandában sugallt módjának) visszaütésére készítette az embereket. Mindezek figyelembe vételével Fodor Éva az államszocializmus nőpolitikáját részleges emancipációként értelmezi.

A nők emancipációjának programja az államszocialista rendszerben egy szűken értelmezett emancipáció-definícióra épül: lényegében a nők bér munkába és az amúgy látszatkérdést betöltő hatalomgyakorlásba való integrálására.⁴⁰ A döntéshozatalban, politikában, pártban nem jelentek meg igazán magas pozícióban a nők döntő mértékben, valójában a női funkcionáriusok tevékenységének szinte egyetlen helyszíne az MNDSZ volt. Nők alig voltak a legfelsőbb szinteken (Schadt 2003:68). *„A nőpolitikát megjelenítő nőfunkcionáriusok» tevékenysége azért nem is lehetett más, mint közvetítő szerep, a pártbürokrácia elvárásait közvetítette a nők felé”* (Schadt 2003:69).

40 Schadt Mária hasonlóan minősíti a korszakot a politikai propaganda elemzése alapján. Kimutatja, hogy teljesen hamis és torzító volt többek között az ikonikussá vált traktoros lányokat mint új szocialista nőideált beállítani, hiszen ez a foglalkozás valójában néhány tucat nőt érintett. A nők számára indított traktoros tanfolyamok feltehetőleg sokkal inkább politikai propagandacélokat szolgáltak. Szervezésükben az MNDSZ is részt vett (Schadt 2003:56).

A részleges emancipáció mivoltából fakadóan a politikai diskurzusból, a közbeszédből, közgondolkodásból kimaradtak a nők kérdés olyan aspektusai, mint a női individuum autonómiája, társadalmi léte vagy emberi méltósága, bántalmazás elleni megvédése.

A nyilvánosságban zajló sajtóviták⁴¹ során ráadásul megkezdődik a nők elleni bűnbak-képzés, amikor is a nőket hibáztatják a születésszám csökkenéséért, továbbá megalkotják a család érdekeivel ellentétes érdekeket képviselő, önző, emancipált nő torzképét a médiában.⁴²

Az egypártrendszer nőpolitikájával kapcsolatos ellentmondásokra (amelyeket a rendszerváltás utáni szakirodalom egyre bővebben kifejti) már az államszocializmus időszakában rámutattak egyes írók az első nyilvánosságban. Személyes visszaemlékezések kapcsán rekonstruálható, hogy ez a téma hogyan merült fel a második nyilvánosságban: érzékelhetőek, értelmezhetőek voltak-e ezek az ellentmondások a demokrata aktivisták számára?

ELHALLGATOTT NŐK(ÉRDÉS) A MÁSODIK NYILVÁNOSSÁGBAN

„Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?”⁴³

Magyarországon a kádárizmus idején a második nyilvánosságban tehát sem annak szóbeli megnyilvánulásaiiban (szabadegyetemek), sem az írásbeliségében (szamizdat kiadványok) nem artikulálódott politikai vélemény vagy társadalomkritikai attitűd a rendszer nőemancipációs programjával, annak végrehajtásával kapcsolatban.

A demokratikus ellenzék – idevonatkozó emlékeit eddig fel nem táró – tagjainak itt áttekinthető személyes visszaemlékezései a nőpolitikához való viszonyuk és a csoport személyközi kapcsolatainak vizsgálatában új aspektusokat jelenítenek meg ennek a hiánynak az okairól.

A személyes visszaemlékezések alábbi vizsgálata tematikailag bizonyos mértékig kapcsolódik Shana Penn nagyszabású projektjéhez, amelynek során a lengyel *Solidarność* szakszervezetben aktív nők interjúk során rögzített elbeszéléseinek szempontját használta a mozgalom történeti feldolgozásának egyik forrásaként (Penn 2006).⁴⁴ A kérdésfeltevésben rokonítható közös mozzanat, hogy mindkét vállalkozás az államszocializmus ellenzéki mozgalmi történetének feltárásában korábban még nem artikulálódott narratívákat vizsgál.

A Kádár-korszak disszidens köreiben aktív nők visszaemlékezéseinek szövegközelí olvastatása, elemzése, a szövegekben konstruálódó én-ek feltárása jelen esetben arra a kérdésre keres választ, voltak-e az ellenzékhez tartozók nézeteiben a szovjet típusú női emancipációra vonatkozó

41 Az 1964-ben felmerülő népesedési kérdés az *ÉS* hasábjain megjelenő cikk kapcsán széles sajtóvitává nőtt. A hozzászólásokat elemezve láthatóvá válik, hogy valóban éles fordulat következik be az ötvenes évek sablonos nőemancipációt propagáló diskurzusához képest.

42 Minderről bővebben ld. pl. Adamik 2000, Acsády 2005.

43 Idézet egy 2008-ban felvett interjúból: D/1.

44 Léptékeiben, méreteiben saját kutatásom egy jóval szerényebb vállalkozás – nevezhetjük *pilot project*nek is –, amelyet személyes kutatási motivációm, érdeklődésem hajtott. Részben korábban, részben ennek az egyszemélyes vállalkozásnak a keretében rögzített visszaemlékezésekre építtem a mostani elemzést, amely ebben a formájában előtanulmány, kérdésfelvetés lehet egy későbbi szélesebb körű adatgyűjtésre alapozott kutatáshoz.

értékelések. A második nyilvánosságban az eddig hozzáférhető források szerint a kérdés szinte egyáltalán nem tematizálódott, illetve legfeljebb szűk körre terjedt ki ez az érdeklődés. A visszaemlékezések feltárják, hogy a megszólaltatottak hogyan viszonyultak ehhez a kérdéshez. Milyennek látták a személyes interakciókat a demokratikus ellenzék körein belül? Hogyan értékelik a nőkérdés elsikkadását?

A tanulmány e részéhez hasonló, narratív elemzést alkalmazó eljárások célkitűzése a jelentések, jelentésrétegek feltárása, például hogy a kutatásban részt vevő személyek számára életük egyes cselekedetei milyen jelentőséget kapnak (Charmaz 2000:35). A módszernek a szakirodalom tanúságai szerint különösen nagy jelentősége van rejtett diszkriminatív mechanizmusok feltárásában (Seidman 1994, Huberman–Miles 2002, Pászka 2009), ezért elterjedt és elismertté vált a nők társadalmi helyzetét vizsgáló, a feminista elméleten alapuló *women's* és *gender studies* irányzatokban, és más hátrányos helyzetű, kisebbségi helyzetben levő csoportok, szubkultúrák helyzetének kvalitatív módszerekre épülő kutatása során a nyugati demokráciák tudományos életében az 1970-es éveket követően.

A személyes élettörténeteknek különös jelentősége van a Kádár-kor feltárásában a kulturális és a kommunikatív emlékezetformák vizsgálatában a társadalomkutatás szempontjából (Kovács 2008). A jelenkori szociológia saját korábbi rigiditását meghaladva szintén egyre több utat nyit a narratív szövegben megtestesülő tapasztalatok vizsgálata felé, és egyre inkább fogad el ezekből levont következtetéseket, megállapításokat.

Az itt hivatkozott személyes visszaemlékezések középpontjában az ellenzéki tevékenységről való emlékezés állt. A visszaemlékező szabadon konstruálhatta meg, mit idéz fel személyes élettörténetéből, amelyet összefüggésbe hoz aktivizmusával. A visszaemlékezések rögzítése (interjúk felvétele) több személyhez kötődik, és itt a szerző egy sajátos, több rétegű kutatásetikai problémához ér.⁴⁵ Ezt úgy kívánom feloldani, hogy a legnagyobb tiszteletben tartom egyrészt az adatközlőket, másrészt az interjúkban említett, személyesen érintett emberek anonimitását.

A nők helyzetéről az ellenzéki körökben nem csak nők számolhatnak be, ezért az interjúalanyok között szerepel férfi adatközlő is. Elmondható azonban, hogy jellegzetesen kevés a kiadásokban hozzáférhető női visszaemlékezés a saját, megélt disszidens múltból, bár több forrásból kikövetkeztethető, hogy az aktivisták körében a nők aránya jóval nagyobb (és szerepük az ellenzéki tevékenységekben sokszor kulcsfontosságú) volt, mint amennyien a különféle visszaemlékezésekben feltűnnek.⁴⁶ Mint láttuk, a visszatekintő gyűjteményes kötetekből az aktivista, ellenzéki nők kimaradtak (Csizmadia 1995). Hiánypótló forrás lehet ezért a nők aktivitásának feltárásában Hodosán Róza kötete a rendszerrel szembehelyezkedő ellenzéki tevékenységének személyes felidézéséről, disszidens körökben megélt tapasztalatairól. Személyes élményeit köteté-

45 Az anonimitás megőrzésért az interjúkat, a közlők adatainak védelme érdekében A, B, C, D, E, F interjúknak fogom elnevezni, és a gépelt változatok oldalszámai szerint fogok a szövegekre hivatkozni. Az itt tárgyalt interjúalanyok mindannyian aktivistaként vettek részt ellenzéki tevékenységekben, legtöbbször egyetemistaként, vagy frissen végzett értelmiségiként. Egyikük az ún. fiatalabb generációhoz tartozik, aki később került kapcsolatba ellenzéki körökkel. Az interjúalanyok között egy férfi szerepel.

46 Néhány név a teljesség igénye nélkül az ellenzékhez köthető nők közül: Solt Ottilia, Halda Alíz, az 1980-as években külföldre távozottak: Kőrösi Zsuzsa, Márkus Piroska, Veres Júlia.

ben egybeszerkesztette a Történeti Hivatalban talált, ezekre az eseményekre vonatkozó ügynöki jelentésekkel, dokumentumokkal (Hodosán 2004).⁴⁷

A demokratikus ellenzék tevékenységére visszaemlékezők az itt vizsgált interjúkban egy jellegzetes ambivalenciát jelenítenek meg. Az ambivalencia önmagában a legtöbb emberi érzésnek sajátja, ennyiben nem lenne különleges. Itt azonban kulcsmotívumként segít megragadnunk azt a kettősséget, amely megnyilvánul abban, hogy a visszaemlékezők egyrészt azonosulnak az ellenzéki kör filozófiájával, értékrendjével, részt vesznek a legkülönbébb tevékenységekben, másrészt kritikát fogalmaznak meg az évek távolából felidézett, az ellenzéken belüli személyes kapcsolatrendszerrel, a csoport belső működésével, hierarchiájával, a férfi-nő viszonyokkal kapcsolatban. Természetesen ezek az értelmezések a lehetséges tapasztalatoknak csak *egy sajátos, adott szempontú* megközelítését domborítják ki. Közreadásukkal ezt az eddig még nem artikulált kritikai hozzáállást kívánom feltárni.

Az itt felidézett megszólalók között a személyes interakciókkal, a mozgalom belső dinamikájával kapcsolatos negatív tapasztalat egyöntetű volt, vérmérsékletük szerint, kevesebb-több indulattal, keserőséggel, frusztrációval idézik fel a méltánytalan mozzanatokat:

„Én az elvekkel értettem egyet, egyébként az emberi részével kapcsolatban ennek a társaságnak nagyon ki voltam bukva” (E/1).

Több helyen is felbukkan, hogy az ellenzéken belül működött egyfajta merev szerepmegosztás. Voltak a központi, komoly szerepet játszó, a mozgalom szellemi tartalmát, politikai vonalát konstruáló szereplők és a gyakorlati feladatokat ellátók. Ennek volt nemi vonatkozása, de nem feltétlenül csak nő/férfi szereposztást jelentett (hanem például generációs különbségeken is alapult), hiszen a nagy ideológusok között éppúgy találunk nőket, mint ahogy a szamizdatgyártás és -terjesztés mindennapi rutin – ám a hatóságok szigora miatt nem veszélytelen – feladatait ellátók között nők és férfiak egyaránt voltak. A visszaemlékezők ezzel kapcsolatban visszatetszőnek élték meg ezt a gyakorlatot, hiszen úgy látták, ellentétes saját maguk által és a mozgalom által a demokráciáról vallott eszmékkel.

„Én nem voltam kiemelkedő figura... későbbi generáció vagyok. Mi voltunk a lóti-futik, akik rejtegették otthon az újságot, de nem azok, akik csinálták” (E/2).

Az itt tárgyalt visszaemlékezések szerint a körön belüli személyes interakciókra való reflexió, az ellenzék maga által szabályozott belső működésmódjának értékelése akkoriban nem volt gyakorlat. A társadalmi viszonyok elemzése és hatalmi viszonyok feltárása, vagyis a demokrácia-hiány tematikája mellett a demokratikus ellenzék *„nem tágította a gondolkodását – amibe nem ment le, de le kellett volna menni – a személyesbe, a kapcsolatrendszerekbe. (...) Nekem ez hiányzott” (E/5).* Nem lehetett belső *„hatalmi viszonyokat megkérdőjelezni. Nők nem kérdőjelezhették meg a férfiakat. Volt egy hierarchia” (E/7).*

47 Hodosán Róza visszaemlékezéseiben sok női társat említ, akik valamilyen formában kapcsolódtak az ellenzéki körök tevékenységéhez. Közülük néhány: Csökmei Márta, Deáky Zita, Endl Gabriella, Fekete Éva, Földesy Kató, Gyarmathy Katalin, Háy Ágnes, Kapitány Éva, Laczik Erika, Lengyel Gabriella, Matolay Magda (barátai a *Temetés hajnalban* c. Kőszeg Ferenc által kiadott szamizdat könyvben állítottak neki emléket, Hodosán 2004:228), Pikler Kata, Révész Judit, Solt Ottilia, Somogyi Erzsébet, Vági Zuzsa, Vétek Mária, Wessely Anna.

Több visszaemlékező is úgy idézi föl, hogy bár „mérhetetlenül” intelligens nők voltak a demokratikus ellenzék körében, őket háttérbe szorították, ha meg akartak szólalni: „(...) én ezt tragikusan éltem meg, hogy briliánsabbnál briliánsabb embereket hogyan nyomtak le csak azért, mert nők” (E/7).

Közelről érintettként ehhez hasonló helyzetekben Virginia Woolfot idéző hasonlaltal festi le a férfi-nő viszonyt egyik interjúalanyunk: „Az ellenzéki nők egyik fő feladata volt, hogy olyan tükröt tartsanak a férfi tagok elé, amelyben kétszer olyan nagynak látták magukat, mint amilyenek valójában” (A/5).⁴⁸

A felismerés mozzanata és a megoldás felé tehető lépésekben érzett bizonytalanság ambivalenciája érhető tetten az ellenzéki körökben megszokottnak tapasztalt helyzet felidézésében: „(...) el kellett kezdeni foglalkozni azzal a problémával, hogy miért van az, hogy a fiúk okos dolgokról beszélnek, és nehogy az legyen már, hogy a csajok kimennek külön, és a terhességről beszélnek, vagy a receptekről, vagy mit tudom én, miről. Nem szabad kiszállni abból, ami ott folyik, de hogy artikulálni tudod-e az álláspontodat, és egyáltalán van-e artikulálható álláspontod, vagy csak megfigyelő, és mint helyes lány veszel részt ebben, ez nekem elkezdett problémát okozni” (D/6).

Úgy tűnik, az ellenzéken belül a fő, hangadói, gondolatformáló szerepből – az itt megszólaló elbeszélők szerint – a nők kiszorultak, és saját társaik sem támogatták őket.

Az ellenzéki körökben többen is belevágtak életforma-kísérletekbe, különféle baráti, szeretői társas együttélésekbe és nyitott házasságokba, vagyis mindent elkövettek, hogy ne reprodukálják a végtelenül elítélt polgári létforma kliséit (F/1–2 és D/2–5).

„(...) amikor mi kommunában gondolkoztunk, akkor volt ott sok barát, meg pár, de úgy képzeljük, mindenkinek lesz egy saját szobája, és a gyerekek majd úgy, (...) szóval közösen mindent megoldunk. Soha nem az merült fel, hogy nő vagy férfi” (F/1).

Más visszaemlékező szerint a szép elképzelésekhez képest a gyakorlatban a családi felelősségek ezekben a közösségekben, kommunákban továbbra is a nőkre hárultak, akik számára – amellett, hogy így röghöz kötöttebbé váltak – saját pályájuk, karrierjük eleve nem is tudott férfi társaikhoz hasonló módon ívelni, és emellett elvi alapon elvárt volt az is, hogy tolerálják férfitársaik esetleges szabadosságát. Ezzel szemben a kör férfitagjairól úgy emlékeznek a megszólalók, hogy a nőket „gyakran elbátortalanították barátaik és szeretőik attól, hogy függetlenül éljenek és gondolkodjanak” (D/3). Ellentmondásosan élték meg tehát a megszólalók mindazt a lehetőséget, amit a kor „szexuális forradalma” és saját disszidens létünk magánéleti újító elképzelései hozhattak számukra. Tudtak olyan párokról, sorsokról ezekben az életközösségekben, akiknek mindez a tapasztalat „fájdalmat, tébolyt és érzelmi katasztrófát” eredményezett (D/3). Az újító életforma nem mindenkinek „jött tehát be” a visszaemlékező szerint, és ambivalens érzelmeit, bizonytalanságait feltárva hozzáteszi: „ezek nem voltak működőképes dolgok, de nem tudom, mitől működőképes valami, de szép konstrukciók keletkeztek azért” (D/4).

Vajon a felidézett kiegyensúlyozatlanságok hozzájárulhattak-e ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék szellemi közegében gyakorlatilag reflektálatlanul maradt a nőemancipáció kérdése? Az

48 Ld. Virginia Woolf *Saját szoba* c. esszéjében a „tükör hasonlat”.

interjúk tanúsága szerint volt néhány kezdeményezés, amely arra irányult, hogy a közös, demokráciameleteken alapuló politikai értékeiket a nők helyzetére vetítve elemezzék a kor Magyarországnak társadalmi valóságát, illetve voltak a disszidens körben olyan aktivisták, akik saját értelmiségi léthelyzetüktől teljesen eltérő életet élők súlyos szociális problémáira is nyitottá váltak. Sokan azonban a felidézett visszaemlékezések szerint saját értelmiségi életformájuk szemszögéből nem értékelték hátrányosnak semmilyen tekintetben sem a nők helyzetét. Többen megtapasztalták, hogy szüleik, sőt már nagyszüleik generációjában is tanult, képzett értelmiségiekként dolgoztak a nők, tehát számukra értelmezhetetlen volt bármiféle emancipációval kapcsolatos problematika. E tekintetben újabb ambivalens érzéseket fedezhetünk fel abban a visszaemlékezésben, amely szerint – bár intellektuálisan foglalkoztatta a visszaemlékezőt a feminizmus kérdése, szerzett is be ezzel kapcsolatos nyugati irodalmat, és fontosnak is tartotta mindezt – „(a)z *ellentmondás az volt benne, hogy én – kivéve a viszonzatlan szerelmeket, és ilyen-olyan kiszolgáltatottságokat – nőként nem éreztem magam különösebben elnyomva*”⁴⁹ (C/49).

Az ellenzéki csoporthoz tartozó nők közül többen ugyanakkor a társadalmi életben tapasztalható visszasságok érzékeltetésére, a nők felszabadításával kapcsolatos ellentmondások manifestációjának leleplezésére tettek kísérletet egy sajátos karikatúra kiállítás megszervezésével, amelyet iróniával fűszerezve így idéz fel a visszaemlékező: „*Mint tudjuk, a szocializmusban a nőkérdés nem probléma, hiszen mindenki felszabadult, egyenjogúság van. Végül is itt azt kellett bebizonyítani, hogy ez hazugság, hogy azt állítják, hogy nincs, pedig van nőelnyomás, kimutatni, hogy ez tényleg így van, pedig azt mondják, hogy nem. Ez volt akkoriban az egész ellenzékiesség lényege: bebizonyítani, hogy nem úgy van, ahogy mondják (...)* Jópofa ötletnek tűnt, hogy a köztudatot mérjük egy megnyilvánulásán, mégpedig ebben a könnyű műfajban, ahol nagyon közvetlen és kézzelfogható módon tetten lehet érni a nőkép aspektusait” (C/51) – vagyis a sztereotípiák mindennapivá, fogyaszthatóvá tételét. Több évfolyamnyi Ludas Matyiból kigyűjtött, nőket ábrázoló karikatúrákat tematikusan csoportosítva állították ki: „*Magunk is kíváncsiak voltunk az eredményre*” (C/51).

A reprezentációk visszasságát, a sztereotípiák leleplezését célzó kiállítás/akció – bár a megnyitójára sokan elmentek – nem hozott osztatlan elismerést és pozitív visszhangot, sőt inkább fanyalgást, intellektuális lesajnálást, a szervezőkkel ellenzéki társaik azt éreztették, milyen bagatell a téma. Legpozitívabb az volt, hogy a művelődési házban, amely teret adott a kivágott képeknek – legalább „*röhögcséltek rajta. Karikatúrák voltak*” (C/51).

Az ellentmondásos személyes tapasztalatokon és az elbizonytalanító közegen is múlt feltehetőleg, hogy az úgy nevezett „nőkérdés” tehát (az említett akciókon kívül) a magyarországi demokratikus ellenzékben fajsúlyosan nem tematizálódott. „*Ez a nemzedék itt, Magyarországon nem teljesítette ezt a fajta küldetést*” (D/6). A fenti megállapítás jellegzetesen a rendszerváltás utáni tapasztalatok perspektívájából konstruálódik, mint ahogy a következő visszatekintő értelmezések is:

„*Kiderült az, hogy amivel itt a szocializmus etetett minket, hogy ez (értsd nőkérdés) meg van oldva, és messze nincs megoldva. Mi akkor azt hittük, hogy minekünk ezzel nem kell foglalkozni, az egyenlő munkáért egyenlő bért, meg az összes többi ilyen, mert a mi generációnk ezt majd nagyon máshogy fogja csinálni*” (D/5).

49 A szakirodalom jól ismeri, és méhkirálynő szindrómának (*queen bee syndrome*) nevezi ezt a fajta háritó attitűdöt, amellyel privilegizált nők távolítják el a „nőkérdés” relevanciáját.

„(...) ez a társaság nem kérdőjelezte meg azt az alaphazugságot, hogy a létező szocializmus megvalósította a nemek egyenjogúságát. Az nem lett megkérdőjelezve” (E/3).

„(...) úgy véltük, a nőkérdést megoldotta a pártpolitika” (B/1).

Politikaelméleti alapon pedig a mai értelmező számára nyilvánvaló ellentmondás, hogy az ellenzék az emberi jogi diskurzust magáénak valló közege a nők jogainak érvényesülését, a diszkrimináció nyilvánvaló és megtapasztalható mechanizmusait nem tartotta a kör számára legitim, kellően megalapozott rendszerkritikus kérdéseknek. A visszatekintő emlékező szerint akkor „fől se merült, hogy a nők egyenjogúsága az egy alap emberi jogi kérdés” (E/3).

Így nem meglepő, hogy az elbátortalanító közeg ellenére még az 1970-es évek elején kezdeményezett, emancipációs problematikát felvető kis, szűk körű megbeszélések is hamar elmaradtak. A beszélgetések egyik kezdeményezője szerint többek között a nők helyzete, a férfiak szexizmusa és a nők hátrányos megkülönböztetése szerepelt az átbeszélt témák között. „Személyes dolgokról, a tapasztalatainkról beszélünk. Én akkor már részt vettem szociológiai kutatásokban, jártam az országot, és láttam, hogy élnek szerencsétlen nők...” (B/16).

A témát azonban nem is szándékoztak a körön kívülre kivinni, tartottak attól, sőt meg is tapasztalták, hogy nem hogy támogatást nem kapna az ügy, hanem visszatszést szül a kezdeményezés az ellenzéki közegeen belül is: „idegesített, hogy az én baráti körömből a nők és férfiak kiröhögtek... az ismerőseim kilencven százaléka azt mondta, teljesen hülye vagyok” (A/1). Hasonlóan idézi fel a feminista tematikákkal kapcsolatos kezdeményezések sorsát egy másik interjúalany: „Voltak néhányan, akik megszólaltak ilyesmiről, hát le voltak söpörve, az ismert patriarchális mechanizmusok: gúnyolódás, lenézés, figyelmen kívül hagyás” (E/13).

A női/gender tematika elmaradásának a visszaemlékezésekből következtethetően voltak az ellenzéki körön belüli személyes interakciókban és negatív reakciókban rejlő okai, ugyanakkor a társadalmi környezettől sem volt várható/tapasztalható erős támogatottság. Az aláírásgyűjtés során megtapasztalt kiállás – amely szólhatott a petíció rendszerkritikus élének éppúgy, mint a születésszabályozás korlátozása elleni fellépésnek – elszigetelt kezdeményezés maradt. A mozgalmon belül szellemileg magukat a feminizmushoz közel érző aktivisták tehát feltehetően a külső és belső tényezőket mérlegelve egészen egyszerűen lemondtak a nőkérdéssel kapcsolatos problematika további megismeréséről és megismertetetéséről, szélesebb körben való terjesztéséről – a visszaemlékező szavaival élve: „ha a téma csak visszautasításra és érdektelenségre talál, akkor „nem forszírozhatom”. „Egy mozgalom akkor van, ha az emberek maguk elégedetlenek. Nem elégedetlenkedtek” (D/60). Az ellenzékben tehát ekkor feltehetőleg nem volt olyan potenciál vagy késztetés, amely feltárta volna, vajon tényleg van-e elégedetlenség a társadalomban, és vajon milyen a valós fogadtatása az állampárt nőpolitikájának.

ÖSSZEGZÉS

Az államszocialista rendszer szovjet típusú női emancipációjának értékelési hiányosságokat és ellentmondásokat állapítanak meg. Bár a Magyar Népköztársaság szovjet mintára elfogadott 1949-es alkotmánya kimondta a nők egyenjogúságát, és ezt követően a teljes foglalkoztatottság politikája biztosította a nők helyét a munkaerőpiacon, az egyenlőtlenségeket újratemtette a rendszer. A nők munkavállalását lehetővé tevő állami ellátórendszer ugyan biztosította a gyermekek napközbeni óvodai és bölcsődei ellátását, de ez nem vált mindenki számára hozzáférhetővé, és nem fedte le az igényeket. A képzések ösztönzésével magasabbá vált ebben az időszakban a nők iskolázottsága is, és a párt által definiált kvótáknak köszönhetően jelen voltak a politikai döntéshozatalban is. Mindemellett a nők továbbra is alulreprezentáltak maradtak a vezető pozíciókban, a közélet jelentős fórumain. Ugyanakkor a magánéletben többé-kevésbé változatlanok maradtak a háztartási feladatokban a felelősség-megosztás mintázatai, és a nő-férfi viszonyrendszer felépítésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus. Fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák. Mindezeket figyelembe véve a korszak nőpolitikájának eredményei joggal jellemezhetőek a „részleges emancipáció” kifejezéssel.

Kelet-Európában az ellenzéki, disszidens körök tevékenységéhez kapcsolódóan (például a Szovjetunióban, Jugoszláviában) megjelentek a rendszer nőpolitikáját elsősorban feminista szempontból kritizáló hangok. Ennek jegyében női aktivisták szamizdat kiadványokat publikáltak, petíciókat fogalmaztak meg, rendezvényeket, akciókat szerveztek, és szolidáris női köröket, hálózatokat alakítottak ki. A feminista nőket aktivizmusukért sok helyen retorzió érte, házkutatások, börtönbüntetés, kiutasítás.

Eltérően ezektől a példáktól – bár a magyarországi demokratikus ellenzék tevékenysége a hatalom korlátozására, a hatalmi visszaélések megszüntetésére, a kiszolgáltatott egyén védelmére, szabadságjogainak tiszteltetésére és a társadalmi autonómiára irányult – ez a kör a nők jogait, a megvalósuló nőemancipáció visszasságait mégsem tematizálta. A demokratikus ellenzék aktivistái között pedig jelentős szerepet játszottak a nők, lapszerkesztőként, akciók megszervezőiként, szamizdatban megjelenő írások szerzőiként, a szamizdatok előállítóiként, terjesztőiként.

Az 1973-as közismert aláírásgyűjtő akciótól eltekintve, amelyet a szakirodalom több helyen is tárgyal, nem ismertek hasonló kezdeményezések. Az ebben részt vevő nők és mások is ismerték és osztották is az általuk elérhető nyugati feminista irodalom gondolatait, és az ellenzéki aktivisták közötti interakciók, valamint a kor életmódkísérleteinek sokszor keserű tapasztalatai még radikalizálhatták is volna őket, mégsem bontakozott ki ebből feminizmushoz köthető aktivizmus. A magyar demokratikus ellenzék szamizdat kiadványaiban és a szóbeliségre építő szabadegyetemük (repülő egyetem) tematikájából is kimaradt a nőkérdés. E hiány okainak kutatásában a személyes visszaemlékezések új aspektusokkal szolgálnak, hiszen feltárhatóvá válnak az ellenzéki kör férfi és nő tagjai közötti belső dinamika vonásai, annak hatalmi mozzanatai. Voltak ugyan a nőkérdés kibontására késztető motivációk az ellenzéki körökben, ám erősebbnek bizonyultak az ezt visszatartó és az elhallgatást eredményező erők. Mindez hatással van a rendszerváltás után újrászerveződő civil társadalomban a nőcsoportok működésének nehézségeire, a nemek társadalmi

viszonyának korszerű értelmezésének problematikájára, hiszen a hazai közéletből kimaradt egy jelentős identitásképző erővel és szellemi potenciállal bíró mozzanat, vagyis az, amit a második hullámos feminizmus jelentett a polgári demokráciákban és egyes kelet-európai társadalmakban.

HIVATKOZÁSOK

- Acsády J. (1999) Urges and Obstacles: Chances for Feminism in Eastern Europe. *Women's Studies International Forum*, 22:405–409. [http://dx.doi.org/10.1016/s0277-5395\(99\)00041-2](http://dx.doi.org/10.1016/s0277-5395(99)00041-2)
- Acsády J. (2000) Kellett-e nekünk feminizmus? Nyugati gondolatok hazai fogadtatása a rendszerváltás után. 2000 – *Irodalmi és Társadalmi Havi Lap*, 9:12–25.
- Acsády J. (2005) *Emancipáció és identitás*. PhD értekezés. Kézirat. Témavezető: Neményi Mária.
- Acsády J. – Néray B. – Schmidt A. (2013) Aktív állampolgárság – nemek közötti egyenlőség – szubjektív boldogság. In Szász A. – Kirzsa F. (szerk.) *A kultúra rejtelmek*. Budapest: MAKAT; LHarmattan, 219–230.
- Adamik M. (2000) *Az államszocializmus és a „nőkérdés”. A legnagyobb ígélet – a legnagyobb megaláztatás*. PhD értekezés. Kézirat.
- Asztalos-Morell I. (1997) A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus korában. *Szociológiai Szemle*, 3:33–59.
- Barna I. – Kenedi J. – Sulyok M. – Váradi Sz. (1990) *A Napló 1977–1982*. Válogatás. Budapest: Minerva.
- Bollobás E. (2006) Társadalmi nem az amerikai kultúra és irodalom oktatásában. In Pető A. (szerk.) *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és esélyegyenlőségi Minisztérium, 22–29.
- Bozóki A. (2010) A magyar demokratikus ellenzék: Önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikadományi Szemle*, 2:7–45.
- Charmaz, K. (2006) *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London: SAGE.
- Corrin C. (1994) *Magyar Women. Hungarian Women's Lives, 1960–1990s*. Palgrave Macmillan. <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-349-23126-3>
- Cowman, K. (2011) *Feminism, History and Citizenship: The British Example*. Előadás, elhangzott: 2nd European Conference on Politics and Gender, CEU, 2011. jan. 14.
- Csizmadia E. (1995) *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) I–III*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Csizmadia E. (2015) The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. *Intersections*, 4: 119–138. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.125>
- Dalos Gy. (1986) *Archipel Gulasch. Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn*. Essay. Bremen: Edition Temmen.
- Einhorn, B. (1993) *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movements in the East Europe*. London: Verso.
- Fábri A. (1999) (szerk.) *A nő és a hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*. Budapest: Kortárs.
- Ferge Zs. (1985) Biologikum és a nemek közötti egyenlőség. In Koncz K. (szerk.) *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Budapest: Magyar Nők Országos Tanácsa: Kossuth, 68–92.
- Fodor É. (2003) A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972–1992. *Szociológiai Szemle*, 1:28–54.
- Funk, N. – Mueller M. (1993) *Gender Politics and Post Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London, New York: Routledge.
- Hodosán R. (2004) *Szamizdat történetek*. Budapest: Noran.
- Holt, A. (1980) Woman and Russia. *Labour Focus in Eastern Europe*, 6:10.
- Huberman, A.M. – Miles, M.B. (2002) *The Qualitative Researcher's Companion*. London: Sage Publications.
- H. Sas J. (1984) *Nőies nők és férfias férfiak*. A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja. Budapest: Akadémiai.

- Koncz K. (1987) *Nők a munkaerőpiacon*. Budapest: KJK.
- Kovács É. (2008) Az emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In Kovács É. (szerk.) *Tükörszilánkok*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 9–41.
- Kőszeg, F. (2014) A demokratikus ellenzék rangja – Gondolatok Solt Ottilia halálának tizedik évfordulóján. *Online beszélő*, 2014. január 7. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-demokratikus-ellenzek-rangja-%E2%80%93-gondolatok-solt-ottilia-halalanak-tizedik-evfordulojan>
- Lomax, B. (1982) The Rise of the Democratic Opposition. *Labour Focus in Eastern Europe*, 3–4:2–10.
- Lóránd, Zs. (2012) (Poszt-)szocialista poszt-feminizmus. *TNTeF, Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2:5–13.
- Ludassy M. (1998) 1973. Beszélő évek – 1973. *Online Beszélő*, 1998. Elérhető: <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/98/04/ludas.htm>
- Mamonova, T. (1980) Protest Against KGB Harassment. *Labour Focus in Eastern Europe*, 1:10. (Eredeti megjelenés: 'des femmes hebdo' 1980)
- Márkus P. (1983) Labour Fills me With Grayness. *Labour Focus on Eastern Europe*, 5–6:45–46.
- Mink A. (1991) Kis magyar abortusztörténetéhez. *Beszélő*, november 30.
- Neményi M. (1994) Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In Hadas M. (szerk.) *Férfuralom*. Budapest: Replika kör, 235–246.
- Neményi M. (1999) *Csoportkép nőkkel*. Budapest: Új Mandátum.
- N. Szegvári K. (1981) *Út a nők egyenjogúságához*. Budapest: Kossuth.
- Papp, C. (2004) „Die Kraft der weiblichen Seele”: *Feminismus in Ungarn, 1918–1941*. Münster: LIT Verlag.
- Pászka I. (2009) *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged: Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Piotrowski, G (2014) What are Eastern European Social Movements and how to Study Them? *Intersections*, 3:4–15.
- Penn, S. (2006) *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Pető A. (1997) Hungarian Women in Politics. In J. Scott (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. The Meaning of Feminism in Contemporary Politics*. New York: Routledge. 153–161.
- Porta della D. – Diani M. (2006) *Social Movements: An Introduction*. Second edition, Oxford: Blackwell.
- Schadt M. (2003) „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pro Pannonia.
- Seligman, A. (1997) *A civil társadalom eszméje*. Budapest: Kávé.
- Siedman, S. (1994) *Contested Knowledges. Social Theory in the Postmodern Era*. Oxford: Blackwell.
- Takács J. (2015) Disciplining gender and (homo)sexuality in state-socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 1:161–175.
- Tamás G. M. (1992) Irónia, kétértelműség, színlelés. *Világosság*, 2:137–150.
- Tóth E. Zs. (2012) Abortusz a szocializmusban. *Múltkor*, 2012. május 21. http://mult-kor.hu/20120521_abortusz_a_szocializmusban?pIdx=2
- Valuch, T. (2011) Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság: A sajtó és a (tömeg)kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban. In Rainer M. J. (szerk.) *A felügyelt mozgástér – tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Budapest: Akadémiai, 27–41.
- Women and Russia. First Feminist Samizdat* (1980) London: Shaba Feminist Publishers.
- Zimmermann, S. (2013). A gender-rezsim és -küzdelem a magyar államszocializmusban. *TNTeF*, 3.2:64–94.
- Zimmermann, S. (1999) *Die Bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien: Promedia Verlag.

„MÁSOKNAK EZ MUNKA, NEKEM SZÍVÜGYEM”

AZ ETNICITÁS SZEREPE A DIPLOMÁS ROMA NŐK MUNKA-CSALÁD KONSTRUKCIÓINAK ALAKULÁSÁBAN²

ABSZTRAKT

Hogyan működik a munka- magánélet közötti egyensúlyozás egy olyan országban, ahol a dolgozó anyák nagy többségének a munkaválasztása a gazdasági kényszerek nyomása alatt történik? E gazdasági korlátok mellett, hogyan tudják megvalósítani a vágyott egyensúlyt azok a stigmatizált kisebbségi csoporthoz tartozó diplomás nők, akik egy diszkriminatív munkaerő-piaci és társadalmi környezetben próbálnak meg érvényesülni? Tanulmányunkban azt mutatjuk be, milyen szerepet játszik az etnicitás a felsőfokú végzettségű roma anyák munka- és családkonstrukcióiban, illetve életük e két szférája közötti egyensúlyozásban. Egy 26 fős mintán végzett, életút- illetve mélyinterjúkon alapuló kvalitatív kutatás alapján arra próbálunk meg választ adni, hogyan konstruálódnak a munkához és a családhoz fűződő preferenciák és orientációk. Amellett érvelünk, hogy a munka és a család közötti egyensúly keresésének küzdelmében nem beszélhetünk „egyéni preferenciák” közötti „szabad választásról”, hiszen az egyéni preferenciák is az egyén társadalmi osztályhelyzete, neme, habitusa, kapcsolathálója, személyes élettapasztalatai, valamint etnikai hovatartozása és számos egyéb társadalmi nyomás hatására formálódnak. Ha meg akarjuk érteni a kisebbségi nők munka-család közti egyensúlyozásának stratégiáit, akkor egyfelől ki kell bővítenünk az eddigi, zömmel a nyugati társadalmak többségi, piaci szektorban dolgozó nőire vonatkozó modellt. Ennek során azonban nem csak a „család” vagy „magánélet” dimenziójának

1 Durst Judit: UCL Department of Anthropology; Fejős Anna: PhD. hallgató, International Graduate School of Social Sciences, Bréma, Németország; Nyíró Zsanna: PhD. hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola.

2 Ez a tanulmány Neményi Mária egy évvel ezelőtti bírálatára született válaszul. Akkoriban egyikünk (Durst) PhD disszertációjának kutatási terv-védésén Neményi Máriának az volt a témával szembeni fő kifogása (félelme), hogy már maga a témaválasztás (a szegény romák gyermekvállalási stratégiáinak magyarázata) is a többségi társadalomban mélyen bevésett előítéleteket fogja csak növelni. Akkor a PhD-jelölt elhatározta, hogy a jövőben a roma középosztállyal (is) foglalkozik majd. Ezt a következő kutatását, aminek interjúanyagán a jelen cikk alapul, az MTA Bolyai poszt-doktori ösztöndíjának kutatói programja támogatta. Ezúton is köszönjük a támogatást. Emellett köszönettel tartozunk még anonim bírálóinknak a kéziratához fűzött konstruktív javaslataikért. Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 198–225, DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.198

tágítására van szükség, ahogy azt a csekély számú kisebbséggel foglalkozó kutatás jelzi, hanem a „munka” értelmezési keretének kibővítésére is. Másfelől meg kell értenünk azt a sajátos mobilitási utat, a „mobilitás kisebbségi kultúráját”, ami az első generációs diplomás roma nőket jellemzi, és ami alakítja munkaorientációik konstruálódását.

Kulcsszavak: mobilitás kisebbségi kultúrája, etnicitás, munka-magánélet összehangolása, preferenciák, munkaorientáció, diplomás roma nők

Mottó:

„Ha nem is akarom, akarva akaratlanul roma nőként tartanak számon, roma szakemberként, én pedig azt szeretném, hogy csak szakember legyek; de tudom, hogy ebben a korszakban én még ezt nem tehetem meg, és ez nagyon nagy súly a vállamon”

(Léna, középkorú roma diplomás nő).

BEVEZETÉS

A magyar társadalomban – akárcsak Európa többi országában – nem könnyű romaként sikeresnek lenni. A hazai közvélemény romákkal szembeni attitűdjeit hosszú ideje a távolságtartás, a negatív, előítéletes (média)reprezentáció és a szegregációs készenlét jellemzi (Csepeli–Fábián–Sik 1998, Bernáth–Messing 2012). A survey vizsgálatok szerint a többségi társadalom az összes etnikai, kisebbségi csoport közül a romákkal szemben az egyik legelutasítóbb (Enyedi–Fábián–Sik 2004). Diszkriminációtesztelések egyértelműen alátámasztják azt a több interjúalanyunk által, illetve a médiában is hangoztatott tényt, hogy a romák hátránnyal indulnak az álláskeresés során, akár eladói vagy takarítói munkáról legyen szó (Sik–Simonovits 2008). E hátrányt próbálja kompenzálni az a csekély számú kormányzati, többségében civil szektorbeli támogató program (*affirmative action*), amely a romák integrációját az iskolai mobilitáson (továbbtanuláson), vagy különböző foglalkoztatási projekteken keresztül igyekszik elősegíteni. A vizsgálatunkban szereplők közül többen is kedvezményezettjei voltak e programoknak. Azonban minden támogató kezdeményezés ellenére a mai napig hatalmas egyenlőtlenségek tapasztalhatók az oktatás területén (is) a magyar lakosságon belül romák és nem romák között. A legfrissebb, 2011-es népszámlálás adatai szerint a romáknak csupán 5,1%-a rendelkezik érettségivel, egyetemi, főiskolai oklevéllel pedig csupán 1,2%-uk. Ezzel szemben a magyar lakosság 17,1%-a diplomás.³

A romák magyar társadalomban betöltött hátrányos helyzetét mutatják azok a statisztikai adatok is, melyek az etnikai hovatartozást többféle módon próbálják megragadni (Havas–Kemény–Kertesi 2000, Ladányi–Szelényi 2001). Az önbesoroláson illetve a kérdezőbiztosi kategorizáláson alapuló összehasonlító kutatások szerint, bár Magyarországon nem minden szegény roma, a szegények között a romák felülreprezentáltak (Ladányi–Szelényi 2002). A többségi társadalomban mindez úgy csapódik le, hogy etnicizálja a szegénységet (Szalai 2002), azaz egy kalap alá veszi a romákat a szegényekkel. A többségi társadalom azonban nem csak osztályhelyzet, de a feltételezett rasszjegyek (bőrszín) alapján is gyártja előítéleteit a romákkal szemben (Csepeli–Simon 2004). Ehhez társul még az újabban a médiában és a szélsőjobboldal politikai kommunikációjában teret nyerő diskurzus a „cigánybűnözésről”, amely terminus minden valóságos, empirikus alapot nélkülöz (lásd erről Kerecsi–Gosztonyi 2014).

Mindezek az előítéletek hozzájárulnak ahhoz a sajátos társadalmi helyzethez, amiben a magas iskolai végzettségű, középosztálybeli romák kénytelenek élni és boldogulni – ahogy ezt egyik interjúalanyunk véleménye kifejezően érzékelteti:

3 Forrás: KSH 2011-es népszámlálási adatok. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf. Ezeket az adatokat természetesen fenntartással kell kezelni, hiszen csak azokról a romákról szólnak, akik magukat annak vallották a népszámlálás idején.

„Először egy elit óvodába írtattuk be a kisfiunkat. Ahoová elég jómódú gyerekek jártak. És az első szülőire úgy mentem, hogy mondtam az apjának, gyere te is. Ha ismered őt, akkor tudod, hogy egy kétméteres, fekete, líbiai kinézetű [férfi]. Hogy akkor feketén-fehéren mindenki tudja, merről hány méter, még ha nem is beszélnek róla. Hogy legyen tiszta mindenkinek [a gyerek származása]. Kíváncsiak voltunk, mi lesz a reakció. És igen, volt reakció. Jött haza a gyerek, hogy »Zsoltika nem akart velem játszani, Anya«. Miközben előtte Zsoltika volt a legjobb barátja a fiamnak”.

Így szól Eszter narratívája arról, hogyan tapasztalta meg életében először kislánya cigánysága negatív következményeit⁴. Majd arról is beszámol, hogyan súlyosbodott a helyzetük azzal, hogy „saját népükből” származó bűnözők miatt még több előítélettel szembesüljenek származásuk okán:

„Itt van ez az Olaszliszka.⁵ Ezek olyan stigmák rajtunk. Hogy az emberek így néznek ránk, hiába, hogy én az életben nem csinálnék ilyet. Emlékszem, amikor a TV hírt adott az esetről, a férjem azonnal behozta a gyerekeket a játszótérre és azt mondta, ő lehet, hogy paranoiás, de költözzünk el innen. Ez ránk is ránk nyomta a bélyegét, az emberek elhúzódtak tőlünk, mert hogy cigányok vagyunk. Azok, akikkel csak köszönő viszonyban voltál, már nem akartak veled megállni beszélni. És megértetted. Én se állnék, mert lehet, hogy az ő helyében én is félnék, érted?! ...Az én férjem ebbe belebetegedett. Nem a félelem miatt, hanem azért, hogy ő ezzel nem tud szembenézni. Hogy az ő népe csinálta ezt. És tényleg mi csináltuk. És ez most nem olyan, hogy követ dobnak ránk, mert ez igazi dolog”.

E két idézet értelmezésünk szerint plasztikusan illusztrálja az etnicitást, a cigány származás „érzelmi lenyomatát” (Friedman 2016) a felfelé mobil roma középosztály esetében, ahoová az elemzésünkbe bekerült roma diplomás nők nagy része tartozik. Az etnicitás fogalmát, amit többekkel együtt (lásd pl. Ladányi–Szelényi 2001) magunk is egy társadalmi konstrukció termékének tartunk (Durst 2010), e munkánkban az etnikai identitás értelmében használjuk. Nagel (1994) nyomán úgy gondoljuk, hogy az etnikai identitás kialakulása nem egy egyoldalú, belső, hanem egy dialektikus folyamat. Az identitás kialakulásában nem csak az egyén önazonosítása játszik szerepet, hanem az idegenek etnikai besorolása is. Vagyis „nem csak az számít, amit te gondolsz az etnikai identitásodnak, hanem az is, amit mások gondolnak rólad... Amikor az idegenek (nem a csoporthoz tartozók) etnikai hasonlóságot feltételeznek különböző kisebbségi csoportok között, akkor annak következményei vannak” (Nagel 1994:154). Amikor tehát ebben a tanulmányunkban az „eticitásnak” a munkapreferenciákra és ezen keresztül a munka és a magánélet összehangolási stratégiáira gyakorolt hatását elemezzük, akkor etnicitás alatt a vállalt roma identitást, egy stigmatizált és diszkriminált kisebbségi csoporthoz tartozást értjük. Esetünkben a csoporthoz tartozás kritériu-

4 A tanulmányban mindvégig fiktív neveket használunk, interjúalanyaink anonimitását megőrizendő. Amikor idézzük beszélgetőtársainkat, életkorukat sem közöljük, szintén a felismerhetőség elkerülése végett. Ezúton szeretnénk megköszönni interjúalanyainknak, hogy megosztották velünk élettörténetüket, sokszor bepillantást engedve mindennapjaik és küzdelmeik privát tereibe.

5 2006. október 15-én egy tiszavasvári tanár gépkocsijával keresztülhajtott Olaszliszka főutcáján és véletlenül elsodort egy cigány kislányt, aki – mint utóbb kiderült – nem sérült meg. Az autós megállt, a lány roma rokonai köré gyűltek, kirángatták az autóból és a két lánya szeme láttára halálra verték. Olaszliszka rögtön a média szenzációt jelentő témájává, a szélsőjobboldal referenciapontjává, és a „cigánybűnözés” létezését igazoló eseménnyé vált (Juhász 2010).

ma interjúalanyaink roma identitása – azon az alapon, hogy legalább az egyik szülőjük roma volt.

A kisebbségsszociológiai szakirodalom rávilágít arra, hogy a középosztálybeli kisebbségek több, sajátos társadalmi pozíciójukból fakadó problémában osztoznak. Ez a sajátos helyzet abból ered, hogy egyszerre kisebbségek (egy stigmatizált csoport tagjai) és középosztálybeliek (esetünkben magas iskolai végzettségük és szellemi foglalkozásuk nyomán, de nem feltétlen gazdasági értelemben). Sajátos problémáik közös értelmezése és az ezekre adott közös válaszok alkotják azt a jelenséget, amit Neckermannék a mobilitás kisebbségi kultúrájának neveznek (Neckerman et al. 1999). A szerzők szerint ezek a kulturális elemek egyfajta stratégiát biztosítanak a gazdasági mobilitás elérésére a diszkrimináció társadalmi kontextusában. Ezek a kulturális elemek tudást, magatartásformákat és társadalmi gyakorlatokat jelentenek, amelyek segítenek megbirkózni a kisebbségi középosztálybeliek két világa – a többségi társadalom és a kisebbségi (származási) csoport – felől érkező, egymásnak olykor ellentmondó elvárásokkal.

A mobilitás kisebbségi kultúrája etnikai csoportok szerint eltérő, csoport-specifikus elemekből áll. Különbségek vannak a kisebbségek között például a tekintetben, hogy milyen erős diszkrimináció éri őket a többségi társadalom részéről; valamint a velük szembeni előítéletek típusa is különböző lehet. Amerikában a feketéket érintő faji sztereotípa hasonlít a romákat nem csak Magyarországon, de egész Európában érintő előítéletekhez, amennyiben mindkettő (feltételezett) rasszjegyeken alapul. Mindkét esetben igaz az is, hogy a kisebbségek felülreprezentáltsága a szegények csoportjában árnyékot vet a magasan képzett, dolgozó középosztálybeli társaikra is – ahogy azt a korábbi idézetek is mutatták.

Tanulmányunkban egyfelől az etnicitásnak – a mobilitás kisebbségi kultúráján keresztül – gyakorolt konstruáló hatását vizsgáljuk a roma diplomás nők munkapreferenciáinak alakulására. Másfelől azt elemezzük, hogyan hatnak ezek a munkapreferenciák – a családhoz kapcsolódó orientációk mellett – a munka-magánélet összehangolásának stratégiáira.

Kutatásunk mindezek mellett azt is bemutatja, hogyan tudják megvilágítani az életút-interjúkból származó narratívák azt a komplex hatást, interszekcionalitást (Mc Call 2005, Kóczé 2009, Christensen–Jensen 2012), amit a gender-, illetve az osztályhelyzet, valamint az etnicitás egymást erősítve, együttesen gyakorol a preferenciák alakulására, a munkát és a családot illető orientációk formálódására. Kutatási eredményeink alapján amellet érvelünk, hogy az osztályhelyzet, a gender és az etnicitás még mindig olyan erős társadalmi tények, amelyek formálják az egyéni választásokat, alakítják a preferenciákat – de nem úgy, ahogyan azt a köztudatban is gyökeret vert sztereotípiák alapján gondolnánk.

MUNKA-MAGÁNÉLET EGYENSÚLYA: PREFERENCIÁK, KÉPESSÉGEK ÉS KORLÁTOK

A munka-család (magánélet) egyensúlyáról (MME) szóló nemzetközi szakirodalom alapvetően két kérdés körül forog. Az egyik, hogy mi az oka annak, hogy a nők a férfiakhoz viszonyított magasabb iskolai végzettségük ellenére, még mindig jelentős munkaerő-piaci hátránnyal jellemezhetőek mind a fizetés, mind pedig a munkahelyi pozíció szempontjából. (Hakim 2002, 2006; Ridgeway–Corell 2004). A másik pedig, hogy hogyan egyeztetik össze és menedzselik a különböző

osztályhelyzetű és munkaerő-piaci státuszú nők a munkájukhoz és a családjukhoz kötődő elvárásokat (Weigt–Solomon 2008). A hazai kutatókat ez utóbbi kérdés mellett leginkább az foglalkoztatta ezidáig, hogy milyen speciális nehézségekkel szembesülnek azok a magasan képzett nők, akik munkájuk és családjuk iránt is erősen elkötelezettek (Takács 2008, 2013; Nagy–Paksi 2015).

Az első kérdésre adott válaszok tekintetében kétféle megközelítés kristályosodott ki: az egyéni preferenciák versus a társadalmi korlátok szerepének hangsúlyozása. Mindkettő arra igyekszik magyarázatot adni, hogy miért van az, hogy a nyugati társadalmakban az utóbbi évtizedben tapasztalható nemi esélyegyenlőségi és családbarát munkaerő-piaci és állami politikák ellenére továbbra is fennáll az, hogy az anyák karrierjét jobban hátráltatja a gyermekvállalás, mint az apákét (Halrynjo–Lyng 2009, Crompton–Lewis–Lyonette 2007). Hakim (2002) brit adatai arra hívták fel a figyelmet, hogy a kisgyermekes nők olyan állások felé orientálódnak, amelyek alacsonyabb fizetéssel, csekélyebb karrierlehetőséggel, és kevesebb munkaórával párosulnak, mint a férfiaké. De még a magas státuszú munkakörökre képzett és ott alkalmazott nőkre is igaz, Európa több országában is, hogy az anyaság társadalmi hátrányt jelent számukra (Crompton–Harris 1999, Halrynjo–Lyng 2009, Glass–Fodor 2011).

A munka és a család közötti egyensúlyozás témájának kutatói két, egymással versengő magyarázatot találtak a nők, férfiakétól eltérő munkaorientációira. Az egyik tábor Hakim preferenciaelmélete (2002, 2006) mentén szerveződik, és a nők egyéni választásait hangsúlyozza. A másik gyakorlatilag e preferenciaelmélet kritikájaként fogalmazódik meg, és a továbbra is fennálló, a nők munkaerő-piaci helyzetének egyenlőtlenségét okozó strukturális kényszerek és korlátok szerepéről beszél (Crompton–Harris 1999, Crompton–Lyonette 2005).

A preferenciaelmélet fő tézise, hogy a nők és férfiak közötti szisztematikus különbségek a munka és család szférája közti egyeztetésben gender-specifikus egyéni életstílus választások eredményei. Hakim (2002) amellett érvel, hogy a huszadik század végi nyugati társadalmakban a nők már valódi egyéni választásokat tudnak hozni, hogy eldöntsék, milyen mértékben szeretnék az életüket a családnak és/vagy a munkának szentelni. Életstílus választásaik alapján a nők három – az otthoncentrikus, a munkacentrikus és az alkalmazkodó – csoportba oszthatók. Hakim szerint a legnépesebb csoport az alkalmazkodóké, akik igyekeznek összeegyeztetni a család és a munka iránti elköteleződésüket. De ide tartoznak azok a nők is, akiknek nincsenek konkrét karrier-elképzeléseik, valamint azok a korábban karrierközpontú nők is, akiknek a gyerekszülést követően megváltoznak korábbi munkapreferenciái.

A téma elemzőinek másik tábora ezzel szemben a preferenciák elsődlegessége helyett a társadalmi, strukturális kényszerek és korlátok szerepét hangsúlyozza a nők munkaerő-piaci egyenlőtlenségének magyarázatakor és olyan objektív korlátokra mutat rá, mint a gyermekgondozási intézmények és anyagilag elérhető lehetőségek hiánya, a munkahelyek bizonytalansága vagy a családbarát társadalmi és munkahelyi kultúra hiánya, amelyek meggátolják a valódi választások lehetőségét. E második táborba vehetők azok az elemzések is, amelyek azt bizonyítják, hogy a munkaadók az anyaságot negatív társadalmi státuszjellemzőként tekintik (Crompton–Harris 1999, Glass–Fodor 2011), és az anyaságból fakadó hátrányokra, az „anyasági büntetés” jelenlétére hívják fel a figyelmet a munkaerőpiacon.

Gyakorlatilag e kétfajta megközelítés szintézisének is tekinthető az MME kutatások egyik újabb iránya: a cselekvés (*agency*) és képességek (*capabilities*) elméletének (Sen 1992) alkalmazása a munka-magánélet egyensúly elemzésére (Hobson 2013, Hobson–Fahlén–Takács 2011). E megközelítés az MME elérését olyan funkciónak tekinti, mint az egyéb alapvető jóléti szükségleteket: a lakáshoz, iskoláztatáshoz, vagy az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférést – mindazt, ami az általános életminőséget növeli. Az e megközelítéssel dolgozó kutatók azt a folyamatot elemzik, mely során a kisgyermekes szülők rendelkezésére álló (egyéni és intézményi) erőforrások átkonvertálódnak azon képességekbe, hogy a szülők el tudják érni az általuk vágyott munka-család egyensúlyt. Alapvetően arra kíváncsiak, hogy milyen intézményi, társadalmi tényezők okozzák a szülők cselekvési szabadságának (ha úgy tetszik, preferenciái megvalósítási képességének) egyenlőtlenségét. E kutatások egyik fontos eredménye témánk szempontjából az, hogy Magyarországon a foglalkoztatási helyzet bizonytalansága és a gazdasági kényszer erősen behatárolja a kisgyermekes szülők MME választási lehetőségeit (Hobson–Fahlén–Takács 2011). Ahogy az idézett kutatás egyik interjúalánya megfogalmazta: *„Itt nem lehet választásról beszélni. Mindkettőnknek muszáj dolgozni, hogy ki tudjuk fizetni a számlákat”* (Hobson–Fahlén–Takács 2011:190).

A munka-magánélet közötti egyensúlyozás témáját érintő vizsgálatoknak azonban van egy harmadik csoportja is, amelyik szintén túlmutat a preferencia versus strukturális korlátok ellentétén. Ez a fajta, egyes kutatók (pl. Halrynjo–Lyng 2009) által kulturális elemzésnek nevezett irány, mely megkérdőjelezi a – strukturális korlátok által behatárolt – szabad egyéni választás tézisé, azt vizsgálja, hogyan formálódnak az egyénnek tűnő preferenciák kulturálisan és társadalmilag, olyan strukturális tényezők hatására, mint amilyen például az osztályhelyzet; valamint hogyan változnak ezek a preferenciák idővel, és hogyan versengenek egymással. Ezen irányzat egyik fontos képviselője Duncan (2005, 2006) „morális gender racionalitásokról” vagy – ahogy a magyar szakirodalom fordítja (Nagy–Paksi 2015) – „nemileg átítatott racionalitásokról” beszél. A családbarát norvég szociálpolitika nem várt következményeinek, mint például a magasan kvalifikált állásokban dolgozó, korábban karrierorientált anyák munkapreferenciái gyerekszülést követő átalakulásának okait magyarázó kutatók pedig azt hangsúlyozzák (Halrynjo–Lyng 2009), hogy a munka és a család szférájára vonatkozó, egymást kizáró morális racionalitások feszültsége okozza a professzionális munkakörökben dolgozó anyák karrierének leváltását „gyerekbarát” állásokra. Ahogy a norvég kutatók interjúalanyai megfogalmazták munkaorientációik átalakulásának okát, abból világosan kiderült, hogy a váltás oka az volt, hogy úgy érezték, gyerek mellett már nem tudnak és nem is akarnak megfelelni a munkájukkal járó maximális elköteleződés elvárásának.

A mi kutatásunk elemzése is ebbe az utóbbi, a preferenciák kulturális és társadalmi konstruálódásának magyarázatát célul tűző irányvonalba illeszthető. Csakhogy amíg mi arra vagyunk elsősorban kíváncsiak, hogy vajon az etnicitásnak van-e, és ha igen, akkor mi a szerepe a munka és a családkonstrukciók formálódásában, addig a munka-magánélet konfliktusaival foglalkozó szakirodalom kutatói eddig, csekély kivételtől eltekintve (Kamenou 2008), kizárólag az osztályhelyzet különbségeire és annak okaira koncentráltak.

A tanulmány alapjául egy diplomás roma és nem roma nők között végzett, összehasonlító mélyinterjú kutatás szolgált. Előzetes elemzésünk során azt találtuk, hogy a magasan képzett

nők között is van eltérés a munkaorientációjukat, munka iránti elkötelezettségüket illetően – az etnikai dimenzió mentén. Ennek a különböző munkaorientációnak pedig fontos következménye van az azonos iskolázottságú, de különböző etnikai csoportokhoz tartozó nők munka-magánélet összeegyeztetésének stratégiájára, ezen keresztül pedig a munkaerő-piaci pozíciójára nézve. Ez a különbség úgy foglalható össze, hogy míg a nem roma diplomás anya interjúalanyaink nagy többsége munkaorientációját tekintve az alkalmazkodók, illetve a karriertváltók csoportjába tartozik, addig a romák a gyerekvállalás után is megőrizték korábbi elköteleződésüket a munkájuk iránt. Jelen tanulmányunkban azonban csak a roma diplomás nők munka- és családorientációira fogunk koncentrálni – a nem roma mintával való összehasonlító elemzés egy következő dolgozatunk témája lesz. Itt most csak annyiban utalunk majd az összehasonlító vizsgálatunk előzetes eredményeire, amennyiben azt az etnicitás sajátos hatásáról szóló érvelésünk alátámasztásához szükségesnek érezzük.

Írásunkban azt szeretnénk bemutatni, hogyan hat az etnicitás – esetünkben egy stigmatizált, „látható” kisebbségi csoporthoz tartozás – a diplomás roma anyák munka-család konstrukcióira, illetve a munka és a magánélet közötti egyensúlyozásra. A mintánkba került roma interjúalanyok körében ugyanis nem állja meg a helyét a preferenciaelmélet azon tézise, amivel Hakim szolgált a magasan képzett brit nők karrierorientáltságát magyarázva. Hakim értelmezése szerint ugyanis az általa vizsgált nők *„jelentősen lecsökkentették, vagy akár el is tüntették a munka és a magánélet összehangolásának problémáit oly módon, hogy az esetek körülbelül felében gyermektelenek maradtak, vagy pedig alacsonyabb volt a termékenységük, amint azt a körükben jellemző egygyermekes családok illusztrálják”* (Hakim 2006:285; idézi Nagy–Paksi 2015). Mi ezzel szemben egy korábbi elemzésünkben (Durst et al. 2014) azt találtuk, hogy a roma diplomás nők esetében a hasonló iskolai végzettségű többségi társaikhoz képest szignifikánsan alacsonyabb gyerekszám nem önkéntes választás eredménye, hanem a felfelé irányuló társadalmi mobilitás egyik rejtett költségének (Cole–Omari 2003): a párválasztás nehézségének tudható be.

Kérdésünk tehát a következő: mi az oka annak, hogy míg a magas iskolai végzettségű nem roma nők egy részének a munkapreferenciája a kutatások szerint megváltozik a gyerekvállalás után – addig a vizsgálatunkba bekerült diplomás roma nők munka iránti elköteleződése gyerekszülés után is változatlan maradt.⁶

6 Az elsőgenerációs nem roma diplomás mintával való összehasonlító vizsgálatunk eredményei azt mutatták, hogy miközben az értelmiségi roma nők közül szinte mindenki arról számolt be, hogy az anyaság miatt eszükbe sem jut feladni a munkájukat, addig a nem romák között akadtak szép számmal, akik úgy beszéltek, hogy abból kiderült: számukra életük központi eleme az anyaság. A jó anya pedig az a karriertváltó nem romák szerint aki, többnyire a fizikai jelenlétével, de mindig kéznél van, ha a gyereknek szüksége van rá. Ezt pedig intenzív, hosszú munkaórákat igénylő, komoly karrier mellett nem tartják elképzelhetőnek.

A közgazdász, ma sikeres családi kisvállalkozást menedzselő Edit, egy örökbefogadott gyermek édesanyja, így beszél arról, mit jelent számára az anyaság: *„Én úgy képzelem magamat, hogy arra születtem, hogy anya legyek, nekem ez a nagy feladatom. A pályaválasztásom is rossz volt, mert nekem valami humán területre kellett volna mennem, ahol emberekkel foglalkozok. Ehelyett közgazdász kutató lettem... Nekem nem lett volna áldozat otthon maradni, én nem építettem a karrierem”*.

De még azok is, akik számára fontos volt a karrierépítés, úgy döntöttek, hogy „gyerekbarát” állásra

A romák e változatlan munka iránti elköteleződésének megértésében nem igazán segítenek bennünket a munka-magánélet egyensúlyával foglalkozó kisebbségsszociológiai kutatások sem (Kamenou 2008, Bradley et al. 2005). Ezek az elsősorban nyugat-európai országokban élő, migráns kisebbségi csoportokkal foglalkozó vizsgálatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a kisebbségi nők munka és család közti egyensúlyozása stratégiáinak megértéséhez ki kell bővítenünk a család/ magánélet elemzési körét. Hiszen csak így válik nyilvánvalóvá az a dupla teher, amivel a saját közösségükbe beágyazottan élő nőknek még pluszban meg kell küzdeniük, amikor életük két fő szférája között igyekeznek egyensúlyozni az idejükkel. Saját vizsgálatunk e meglévő tudáshoz azzal járul hozzá, hogy hangsúlyozza: nem csak a „család” vagy a „magánélet” dimenziójának tágitására van szükség, amikor a nők munka-család konstrukcióit magyarázzuk, hanem a „munka” értelmezési keretének kibővítésére is. Ha meg akarjuk érteni az egyes társadalmi, etnikai csoportok közötti különbségeket és e különbségek okait a munka és a család közötti egyensúlyozás művészetében, akkor meg kell ismernünk azokat a jelenségeket, amiket a nők a munkájukhoz kapcsolnak. Ezeket a jelenségeket, valamint a munkapreferenciák kulturális és társadalmi konstruálódásának mechanizmusait mutatjuk be a következők részben a mobilitás kisebbségi kultúrájának elméletébe (Neckerman et al. 1999) ágyazottan. Előbb azonban még röviden szót kell ejtenünk kutatásunk módszeréről és az elemzésünk középpontjában álló csoportról.

A KUTATÁS MÓDSZERÉRŐL, A VIZSGÁLT CSOPORTRÓL ÉS A VIZSGÁLÓDÓ KUTATÓKRÓL

Jelen vizsgálatunk egy nagyobb, összehasonlító kutatási projekt része. A projekt első szakaszában egy 65 fős roma és nem roma mintán a felfelé mobil, magas végzettségű nők mobilitástörténetét, annak rejtett költségeit, valamint családalapítási és gyermekvállalási stratégiáit elemeztük (Durst et al. 2014). Akkori kutatásunk roma résztvevőit 2011–12 között, hólabda módszer segítségével értük el. Egyszerre azonban több hólabdát görgettünk, így interjúalanyaink több különböző kapcsolati háléhoz tartoznak. Két szelekciós kritériumot alkalmaztunk: olyan interjúalanyokat kerestünk, akik önmeghatározásuk szerint romák és rendelkeznek egyetemi vagy főiskolai diplomával. Mostani munkánkhöz e korábbi kutatásból válogattuk le azokat a diplomás roma nőket, akiknek az interjú felvételének idején már volt gyermekük, hiszen arra voltunk kíváncsiak, hogyan egyensúlyoznak a magasan képzett nők a család, a gyereknevelés és a munka szférája között.⁷ E leíró kérdés mellett azt is szeretnénk volna feltárni, hogy vannak-e különbségek a felfelé mobil diplomás nők egyes csoportjai között – ezen belül is a magyar társadalom egyik legerősebb különbségteremtő státuszjellemzője: az etnicitás alapján (Feischmidt 2010, Horváth 2012, Kovai 2015). Ezért 2015 végén felvettünk egy nem roma, első generációs diplomás női mintát is.⁸ Mint

váltak, bármilyen nagy előmeneteli lehetőségekkel kecsegtette őket a gyerekszülés illetve a gyerekek óvodás kora alatti munkájuk. Angéla például, aki gyermekei születése előtti önmagát a „szakma top”-jának nevezte, arról panaszkodott, hogy a gyerekei miatt feladta a szakmai előmenetelt, izgalmat jelentő, magas pozíciójú állását, azóta viszont elvesztette az „értelmiségi létét” – mostani munkája nem jelent számára semmit, unalmas, nincsenek benne kihívások.

7 Ugyanakkor a munkapreferenciák elemzésénél időnként hivatkozunk a gyermektelenek orientációira is.

8 Azt feltételeztük, hogy a zömében első generációs roma és nem roma diplomás női almintáinknak majd hasonló lesz a mobilitási útja. A nem roma csoport esetében egyetlen szelekciós kritériumot

ahogy azonban ezt már jeleztük, e tanulmányban a roma diplomás nők munka-család orientációira koncentrálunk, és a nem roma diplomás mintából származó előzetes eredményeinket csak annyiban használjuk, amennyiben azok az etnicitás szerepéről szóló mondanivalónk alátámasztását erősítik. Jelen vizsgálatunk résztvevőinek társadalmi-demográfiai jellemzőit a Függelék 1. táblázata mutatja be.

A kutatásunkba bekerült nőkkel félig strukturált mélyinterjúkat készítettünk. A beszélgetésekre jellemzően interjúalanyaink otthonában került sor, néhány esetben munkahelyükön vagy egyéb nyilvános helyen. Az interjúk átlagos hossza másfél – két és fél óra volt. Az interjúkat diktafonnal rögzítettük, majd szó szerinti átiratok készültek róluk.

Az interjúk feldolgozása során, illetve az elemzéshez a megalapozott elmélet (*grounded theory*) megközelítését követtük, amely segített megértenünk, hogy miként konstruálják beszélgetőtársaink a maguk társadalmi valóságait, illetve azokat az értelmezéseket, amelyeket ezekhez a valóságokhoz fűznek (Charmaz 2005). Adatelemzési módszerként az általános induktív megközelítést (*general inductive approach*) alkalmaztuk, mely Thomas meghatározása szerint a „nyers adatok alapos átolvasásán alapul, és fogalmakat, témákat vagy egy modellt épít fel az adatok kutatói interpretálásán keresztül” (Thomas 2006:238).

Az interjúk többszöri, szisztematikus elolvasása után közösen jelöltük ki az interjúk fő témaköreit, majd mindannyian saját témánkon belül azonosítottuk a kategóriákat, amelyeket aztán közösen egyeztettünk és definiáltunk, így létrehozva elemzésünk kódolási keretét. Ezután kódoltuk az egyes témákba tartozó interjúrészleteket. Ha a kódolás során új kategóriákat azonosítottunk, újrakezdjük a kódolási folyamatot. Végül az egyes témákhoz tartozó interjúrészletek elemzésére, a kategóriák más kategóriákkal való kapcsolatának vizsgálatára, illetve az alminták közötti különbségek és hasonlóságok feltárására került sor.

Fontos kutatói pozíciónkról is szót ejteni, mivel többekkel együtt (Kovács 2006, Durst 2011, Németh 2015) úgy véljük, a megismerő pozíciója befolyásolja a megismerés lehetőségeit; azt, hogy mit, mit nem, és *hogyan* láthat a megismerő tekintet.⁹ A mi esetünkben ráadásul nem is egy, hanem rögtön három megismerő tekintetről beszélhetünk: az interjúkat a roma diplomás

alkalmaztunk: olyan interjúalanyokat kerestünk, akik diplomával rendelkeznek, viszont a szüleiknek nincs felsőfokú végzettségük. Tettük ezt azért, mert korábbi kutatásunk során, a roma diplomás nőkkel készült interjúink közben arra lettünk figyelmesek, hogy döntő többségük elsőgenerációs értelmiségi. Ez pedig felvetette azt a problémát, hogy a felfelé mobilitás, illetve az etnikai származás hatása együttesen van jelen életükben. A nem roma és a roma almintá összehasonlításától azt vártuk, hogy lehetővé teszi a mobilitás, illetve az etnikai származás hatásának megkülönböztetését a minket érdeklő munka- és családkonstrukciók kialakulásában. A nem roma interjúk elkészítéséért köszönettel tartozunk a Medián Közvéleménykutató cégnek, azon belül is Nazer Annának.

9 Bár a kutató és a kutatott viszonyának problematizálása gyakrabban jelenik meg az antropológiai te-repmunkán alapuló kutatásokban, az interjú helyzetekre való reflexióra is bőven találunk példát. A feminista kutatók például már a 80-as években boncolgatni kezdték az interjúkészítő és az interjúalany közötti egyenlőtlen hatalmi helyzetet és ennek következményeit. Erről lásd pl. Oakley 1981-es cikkét és az erre született kritikákat (Oakley 1981, Tang 2002, Oakley 2015, Doucet–Mautner 2006).

nőkkel ugyanis közel azonos arányban három különböző – személyes és szakmai – háttérű kutató készítette. Bár előre megbeszélte kérdéseket követve mindannyiunkat interjúalanyaink munka-család orientációinak, tapasztalatainak megértése mozdított, mégis különböző személyes motivációink alakították az interjúk dinamikáját, majd az ezt követő interpretációs folyamatot is. Diplomás nők lévén ugyanis kérdéseink közé akarva akaratlanul saját különböző élményeink és küzdelmeink is beszűrődtek. Míg a többszörös kutatói szem nehezítette interjúink összehasonlíthatóságát, ugyanakkor úgy gondoljuk, szubjektív tapasztalataink segítették kérdéseink fokozatos árnyalását és a beszélgetések egy-egy aspektusának mélyebb kibontását.

Ám dacára a nőiségből eredő vélt vagy valós közös tapasztalatoknak, nem felejthetjük el, hogy interjúalanyaink mint „roma nők” beszélgettek velünk mint „nem roma nőekkel, *gadjikkal*”. Az etnicitásból eredő különbség megnyilvánulhat abban, *amit* és *ahogy* interjúalanyaink elmondtak nekünk és szerepet játszhat abban, ahogyan feldolgozzuk interjúinkat (Tang 2002). Erre a hatásra most hely hiányában csupán két példát mutatunk be. Először is már a megkeresések szakaszában interjúalanyainkat mint „roma nőket” közelítettük meg, esélyét sem hagyván annak, hogy az egyes élethelyzeteket e társadalmi kategóriáktól relatíve függetlenül kíséreljük meg értelmezni. A „roma nő” kategóriája hatással volt arra is, ahogyan interjúalanyaink konstruálták élettörténetüket a többségi akadémiai közegből érkező kutatók felé. A narráció egyfajta diszkurzív teret adott arra, hogy az interjúalanyok elbeszéléseikben reflektáljanak az iskolázatlan és szegény roma nőkről meggyökeresedett többségi sztereotípiákra és elutasítsák azokat. Emiatt tehát bizonyos témák hangsúlyosabban jelenhettek meg, míg mások kevesebb figyelmet kaptak.

Másrészt, a történetmesélések során tett „kiszólások” és hozzáfűzött magyarázatok mutatják, hogy az elbeszélések olykor a „nem roma nőnek” (is) szóltak, aki minden egyéb élethelyzetbeli hasonlósága ellenére sem viseli a (kettős) kisebbségi lét mindennapi stigmáját.¹⁰ Erre utal az a megfigyelésünk is, hogy a nőiséggel kapcsolatos tapasztalatok egyetlen esetben sem voltak függetlenek az etnicitástól: tehát minden olyan élethelyzet, ahol interjúalanyunk számára a nőiség központi jelentőséggel bírt, egy „interszekcionális szűrőn” keresztül jelent meg.

Érzéseink szerint azonban a hasonló generációs és élethelyzetbeli tapasztalatok sokszor segítettek egy olyan interjú helyzet kialakítását, mely képes volt felülírni az interjú alanya és készítője közötti etnicitásból fakadó különbségeket. Ebből a szempontból az egyik meghatározó tényezőnek az életkor bizonyult. Míg a munka és a család összehangolásában napi küzdelmeket vívó kutató a középkorú, idősebb nőkkel találta meg könnyen a közös tapasztalatokat, a fiatal kezdő kutatók éppen a fiatalabb nők pályakezdéssel, párválasztással kapcsolatos élményeiben osztoztak leginkább. Interjúalanyaink sokszínűségén és a kutatók társadalmi pozícióján túl, a különböző személyes jellemzők és érdeklődések is meghatározták azt, hogy mely altémák váltak hangsúlyossá

10 Tartsuk ezt szem előtt például akkor, amikor a munka fontosságáról beszélünk. Míg roma interjúalanyaink számára a „munka” majdnem mindig kitüntetett jelentőséggel – „elhivatottsággal” – bírt, addig előzetes elemzéseink szerint a nem roma első generációs diplomások történeteiből ez az elem hiányzott. Vajon tényleg létező különbségről beszélünk, vagy az elbeszélők különbözőképpen alakítják történeteiket a feltételezett hallgatósághoz való viszonyuk alapján? Ennek megvizsgálásához mindkét minta alapos narratív elemzése lesz szükséges.

egy-egy beszélgetésben. Az egyes kutatók, valamint a kutatók és az interjúalanyok közti viszony tehát végigkísérte a kutatási folyamatot a kérdések megfogalmazásától elemzésünk megírásáig. A következő részben taglalt megállásainkat a diplomás roma nők munka- és családorientációjának alakulásáról tehát ezeken a speciális meghatározottságokon keresztül kell értelmeznünk.

A FELFÉLÉ MOBIL KISEBBSÉGEK KARRIERTAPASZTALATA, AVAGY A MOBILITÁS KISEBBSÉGI KULTÚRÁJA

Miként ezt korábban már említettük, kutatásunk első nagyobb felfedezése az volt, hogy a vizsgálatunkba bekerült diplomás roma anyák karriertapasztalata különbözik nem roma társaikétól. Ezt az eredményünket leginkább a mobilitás kisebbségi kultúrájának nevezett jelenség szakirodalmába ágyazottan tudjuk értelmezni. Az alacsony jövedelmű, kisebbségi (etnikai) csoporthoz tartozó családokból származó, kiemelkedő iskolai teljesítményük révén szellemi, professzionális munkakörökben dolgozó, felfelé mobil középosztályról szóló nemzetközi szakirodalom egy része a mobilitás speciális útjáról, kisebbségi kultúrájáról beszél elsősorban a stigmatizált kisebbségek esetében (Neckermann et al. 1999, Vallejo 2012). Neckermannék e kultúrát úgy írják le, mint olyan viselkedési stratégiák, gyakorlatok, ismeretek és szimbólumok készletét, amelyek a felfelé mobil, stigmatizált kisebbség sajátos középosztálybeli strukturális helyzetéből fakadó speciális problémákra adott válaszként születnek (Neckerman et al. 1999: 949–952). A stigmatizált kisebbségi helyzet és a középosztálybeli lét együttes megtapasztalásából fakadó nehézségeket a szerzők két nagyobb csoportra osztották. Az egyik a kisebbségi középosztály többségiekkel való (iskolában, munkahelyen történő) gyakori érintkezésének problémája: nevezetesen az ezen interakciók során elszenvedett diszkrimináció gyakori élménye. A másik pedig abból a feszültségből ered, amit az osztályhelyzet szempontjából heterogénnek tekinthető, saját etnikai csoportjukkal való kapcsolattartás jelent számukra. A stigmatizált kisebbségi középosztályi helyzetből fakadó sajátos nehézségekre később Cole és Omari (2003) is felhívta a figyelmet, akik e problémákat a felfelé történő társadalmi mobilitás rejtett költségeinek nevezik (lásd még erről: Durst–Fejős–Nyíró 2014, Friedman 2016, Bereményi–Carrasco 2016). Neckermannék koncepciója azonban annyiban mutat túl a rejtett költségek elméletén, hogy azt vizsgálja, milyen stratégiákat alkalmaz a kisebbségi középosztály e nehézségek feloldására, a mobilitás árának csökkentésére.

Mi magunk bizonytalanok vagyunk a „kultúra” fogalmának használatával a kisebbségek sajátos mobilitási útjának jellemzése esetében. Úgy véljük, kultúra helyett inkább társadalmi gyakorlatokról lenne helyes beszélni. Az elmélet bemutatásakor azonban értelemszerűen az alkotók eredeti megnevezéseit használjuk. Elemzésünk során ugyanakkor ehelyett társadalmi gyakorlatokról beszélünk majd. Neckermannék leírásában a középosztályi kisebbség sajátos társadalmi pozícióját jellemző egyik problémájára, a többséggel való mindennapos kontaktusból származó feszültség enyhítésére, saját támogató intézményeket, kortárs etnikai szakmai szövetségeket hoz létre. Ezen etnikai szakmai szervezetek megléte a mobilitás kisebbségi „kultúrája” egyik elemének tekinthető.

A második problémára, a saját etnikai csoportjuk, elsősorban a társadalmilag nem mobil rokonsági hálózatuk szegényebb tagjaival való kapcsolattartás nehézségeire pedig a „bikulturalizmus”

sajátos válaszát adják. E kisebbségi kultúra másik meghatározó elemének tekinthető stratégia része, hogy a kisebbségi középosztály tagjai igyekeznek mindkét világban, a munkájuk színteréül szolgáló „fehér” középosztályban, valamint a gyerekkor ismerős közegét jelentő szegény „fekete” világban is elboldogulni (Neckerman et al. 1999, Thomas–Aldefer 1989).

A kutatásunkban szereplő, zömmel első generációs értelmiségi roma nők esetében – el-
lentétben hasonló osztályhelyzetű nem roma társaikkal – ugyancsak megfigyelhetjük a mobilitás
kisebbségi „kultúrájának” – vagy, ahogy mi szívesebben nevezzük: társadalmi gyakorlatainak –
készletét, valamint a mobilitási útjuk sajátos jellegét. E tanulmány keretében azonban most e tár-
sadalmi gyakorlatkészleteknek csak azokról az elemeiről szólunk, amelyek szűkebben vett témánk,
az etnicitásnak a munkaorientációk konstruálódására, ezen keresztül pedig a munka-magánélet
összeegyeztetésére gyakorolt hatása szempontjából fontosak.

MIÉRT FOGLALKOZNAK A ROMA DIPLOMÁSOK „ROMAÜGGYEL”?¹¹

Már az interjúk felvételénél feltűnő volt az a jelenség, hogy roma interjúalanyaink – akik
számos jellemző mentén kifejezetten heterogén csoportot alkotnak – túlnyomó többsége akár
főállásban, akár csak önkéntes alapon, de „romaüggyel” foglalkozó munkát lát el (lásd: Függelék 1.
táblázat). Romaügy alatt azokat a közigazgatásban vagy a civil szektorban betöltött munkakörö-
ket, fejlesztő programokat vagy projekteket értjük, amelyek valamilyen módon e kisebbség hely-
zetének javításához, érdekvédelméhez kapcsolódnak (Váradai 2015). E sajátos, a munkaerőpiacnak
egy szegmentált szeletén, a közszféra és a civil szektor szociális, segítő, jogvédő szakmáiban való
koncentrációt a mobilitás kisebbségi gyakorlata egyik elemének tekintjük. A továbbiakban arra
térünk ki, hogy a roma diplomás nőket érintő nehézségek és az azokra adott válaszok, vagyis a
kisebbség mobilitási kultúrája, illetve a diszkriminatív társadalmi környezet hogyan formálta és
konstruálta interjúalanyaink munkaorientációit, és hogyan járult hozzá ahhoz, hogy a roma dip-
lomásoknak egyfajta munkaerő-piaci szegmentációja jöjjön létre.¹²

11 A „romaügy” mint munkaköri leírás majd minden interjúalanyunk szóhasználatában szerepelt, amikor a
karriertörténetüket firtattuk, és arra kérdeztünk rá, milyen munkakörökben dolgoztak eddig. Ezért
érezzük jogosnak, a megalapozott elmélet kódolási módszerének (Charmaz 2005:508) alkalmazása
révén, ezt az elemzésünkben a munkaköri besorolások között kiemelt kódként szereplő megneve-
zést.

12 Emellett a mobilitás kisebbségi kultúrája második elemének, a kisebbségi középosztály (társadalmi hely-
zet szerint) heterogén kapcsolatokkal teli netwörkjének van még egy számottevő, bár jelen témánk
szempontjából most kevésbé fontos hatása. Ez a szegény rokonok irányában működtetett segítő-
háló az egyik oka annak, hogy a foglalkozási osztályhelyzetük alapján a középosztályhoz sorolható,
szegény családból származó romáknál, néhány kivételtől eltekintve, az iskolai mobilitás nem jár
együtt a gazdasági mobilitással. Egyik interjúalanyunk így fogalmazta meg ezt a többek által is
említett frusztrációt, mely abból fakad, hogy hiába tettek óriási erőfeszítéseket a diploma megszer-
zésére, a befektetés mégsem vonja maga után az anyagi helyzet javulását: *„kötelez a származás. Ott
a nagycsalád, a rokonság. Ugyanabból az alomból jövőök. És ha nekik nem jó [mert szegények], nekem meg
jó, akkor segítnek nekik. Mert különben én hogy tudnám jól érezni magam?!”*

A mobilitás kisebbségi „kulturájának”, társadalmi gyakorlatainak konstruáló hatása van a diplomás roma nők munkapreferenciáira és abba az irányba tereli többségüket, hogy „romaüggyel” foglalkozzanak. Egyfelől azért, mert sokan úgy gondolják, hogy romaként, azaz egy stigmatizált és elnyomott kisebbségi csoport tagjaként, nagyobb a társadalmi érzékenységük, mint a nem romáknak, és ezáltal jobban át tudják érezni a romák problémáit. Még azok is így vélekednek, akik sokkal jobb anyagi helyzetű családból származnak, mint a magyarországi romák többsége. Egyik interjúalanyunk, Juli, például így fogalmazta meg ezt a többek által is felvetett gondolatot:

„Tulajdonképpen az egyetlen dolog, azt gondoltam abban az időben, hogy amit jól csinálhatok az az, ha a romákért dolgozom, vagy romákért próbálok valamit tenni, mert én magam is roma vagyok, tehát talán érzékenyebben meg tudom élni azokat a problémákat még akkor is, hogy ha közöm nem volt soha életemben azokhoz a dolgokhoz, amit [roma] emberek napi szinten, vagy gyerekek napi szinten élnek meg. ... És én, mondom nem éltem meg ezeket a dolgokat, de mégis jobban át tudtam érezni, vagy azt gondoltam, hogy jobban át tudom érezni, mert magam is roma vagyok”.

Másfelől a diplomás roma nők rendelkeznek egyfajta, a nem romákra nem jellemző, nagymértékű felelősségtudattal a saját diszkriminált közösségük iránt (Kóczé 2010). Roma interjúalanyaink nagy része említette azt a fajta (a nem romáknál nem tapasztalt) felelősségérzetet, amiről a felfelé mobil, stigmatizált kisebbségek középosztályával foglalkozó szakirodalom is beszámol (Cole–Omari 2003). Ezt illusztrálja az alábbi két idézet:

„Tudod mi ez? [a munka]. Felelősségérzet, hogy felelős vagy azért, amit csinálsz, vagy ami történik a közösségben. Tehát inkább ez ilyen felelősségtudat, meg a kirívó egyenlőtlenség, ami zavar, ami van a két csoport között”. (Brigitta, vidéki muzsikussal családból származó nő)

„Most már bizonyosan tudom, hogy a felelősségem sokkal nagyobb, mint ha nem roma lennék. Mert roma nőként akkor is, ha nem romák felé szolgállok, és akkor is ha romák felé, mindig úgy kell számolnom, hogy egy nép nevében kell, hogy kiálljak. Ha nem is akarok, akarva akaratlanul roma nőként tartanak számon, roma szakemberként... és ez nagyon nagy súly a vállamon”. (Léna, romungro asszony)

Azt, hogy a továbbtanulással járó, gyermekkori közösségből való kiszakadása és a többségi társadalom elutasítása a talajtalanság érzéséhez (Higginbotham–Weber 1998), súlyos identitásválsághoz vezethet, több roma interjúalanyunk is megfogalmazta. Egyikük, Lujza így írta le ezt:

„erős identitásproblémáim lettek tőle [a továbbtanulástól], hogy most hova is tartozok, mert most a romák már nem fogadtak be, a nem romák még nem fogadtak be, mert hát azért én csak roma vagyok. Nekem az életemnek a legnehezebb időszak volt, hogy ezt így rendbe tegyem”.

Bár nem mindegyikükre volt ez jellemző, mégis több elsőgenerációs, szegény szegregált közösségből jövő, felfelé mobil roma nőnek okozott konfliktust, hogy az otthon maradt családtagok gyakran azt élték meg, hogy tanult gyermekük vagy testvérük a felfelé mobilitás eredményeképpen elvesztette cigány identitását (Kende 2005, Kóczé 2010, Neményi 2010) – „elmagyarosodott”, ahogyan néhány interjúalanyunk fogalmazott. Ágnes a következőképpen foglalja össze a családjával való kapcsolatot a sikeres egyetemi felvételi után:

„a családom? Ők hát úgy örültek. A testvéreim is, hogy fűű, milyen nagy dolog, de pont ezért meg valahol ki is rekesztettek engem, hogy hát te a tanult izé magyar vagy. Tehát igen, pont ezért

*tőlük is kirekesztődtem egy kicsit, meg a másik oldalról is. És ez a mai napig is megvan.*¹³

Úgy véljük, hogy roma interjú alanyaink sajátos munkaorientációjának magyarázata az is, hogy többük számára – elsősorban azoknak, akik tradicionális és szegény roma közösségből jöttek – a munka egyfajta terápiás funkcióval is szolgál: a hatalmas társadalmi ugrás, a tradicionális cigányközösségből való kiszakadás, és a többségi társadalom felől érzékelt be nem fogadás együttes hatására traumatizálódott identitás „gyógyítására”. Egyik roma interjúalanyunk, Elena ezt így fogalmazta meg:

„Nekem ez borzalmasan nehéz volt, mikor elkezdtem Pesten dolgozni [a minisztériumban]. Én voltam az a cigánylány, aki cigánylány voltam, de mégsem cigánylány. A magyaroknak teljesen unikumnak számított, hogy cigánylány, de nem az a fajta, akiről nekik előítéleteik vannak, hanem valami más. Akkor én már ilyen nagyon magyarosodtam, és akkor miniszoknya és smink, tehát minden olyat megtettem, amit mondjuk a kultúránkon belül nem szokás, de valahogy ez egy lázadás is volt az ellen, hogy én már ki akarok törni abból a rendszerből [ahogy a származási közössége él], én már így nem akarok élni... Két világ között éltem: én sokkal jobban éreztem magam a nem romák között, mint mondjuk a romák között. Pedig én közben roma vagyok, tehát erős identitásproblémáim lettek tőle, hogy most hova is tartozok, mert most a romák már nem fogadtak be, a nem romák még nem fogadtak be... Igazából, ahogy elkezdtem romaügyben dolgozni, kistérségi koordinátor voltam halmozottan hátrányos helyzetű gyerekeket oktató iskolákban, akkor kezdtem el meggyógyulni lelkileg... Integrált pszichológiai programokat hoztam az iskolákba, tanítottam nekik cigány nyelvet, a roma kultúrát meséltem el, vegyesen roma és nem roma gyerekeknek. Közben gyógyultam folyamatosan, gyógyítottam azokat a gyerekeket és magamat is... Ma már olyan mintha két életem lett volna és mind a kettőben már jól otthon vagyok, tehát a saját életembe ezt be tudtam integrálni. Ez egy nehéz és hatalmas folyamat volt”.

Szintén a kisebbségi középosztályi lét megtapasztalásának következményképpen interjúalanyaink narratívájában gyakran felmerült a saját közösség felé történő viszonzás igénye. Ez az érzés részben abból táplálkozik, hogy sokan úgy vélik, közösségüknek, családjuknak fontos szerepe volt abban, hogy sikerült előrébb jutniuk. Ezt alátámasztja az a megállapításunk is, mely szerint interjúalanyaink sikeres mobilitási pályája gyakran egy olyan „többgenerációs folyamat” végeredménye, amely a szülők mobilitásával vette kezdetét (pl. a szülő volt az első érettségivel rendelkező a faluban vagy a nagyszülők voltak az elsők, akik kiköltöztek a cigánytelepről, be a „magyarok” szomszédságába). Például Eszter a következőt mondta erről:

13 Összehasonlító elemzésünk előzetes eredménye azt mutatja, hogy az elsőgenerációs nem roma diplomások többnyire nem számoltak be arról, hogy a gyermekkori közösségük valamilyen módon eltávolította volna magától őket. Sőt inkább az volt kiolvasható a narratíváikból, hogy falujuk vagy városi munkásnegyedbeli szűkebb közösségük még büszke is volt rájuk iskolai sikereik miatt. Egyikük így mesélt erről: *„mi voltunk a legnagyobb és a legszegényebb család a faluban, de mégis a bezzeg család voltunk. Anyám álma volt, hogy mind a tizenegy gyerekének szakmát adjon a kezébe és ez így is történt... Az egy csoda volt, mikor megérkezett az ELTE-ről a felvételi papírom a Bölcsészettudományi Karra – azt sem tudták, mi az, de az egész utcában hordták végig a levelet és olvasták fennhangon, szótagolva”. Ezen eredményünk magyarázata természetesen még további vizsgálódást kíván, hiszen más kutatásokból tudjuk (pl. Oldrupe 1999), hogy a kibocsátó közeg elutasítása nem csak a romákra, de egyéb elsőgenerációs, vidéki gazdálkodó családból származó nőkre is jellemző.*

„Én szeretek sokszíniú, sok dologgal foglalkozni, de a szívtügyem természetesen ez a roma kérdés, és most azért vállaltam el egy roma kulturális magazinnak a szerkesztését, mert ott tudok visszaszáadni valamit abból, amit kaptam.”

Vagyis interjúalanyaink egy része azért fordul munkájában a „romaügy” felé, mert úgy érzi, ez olyan terepet jelent számára, ahol visszaadhat valamit közösségének.

Roma interjúalanyaink továbbtanulására, pontosabban pályaválasztására hatott a kisebbségi középosztály magával szembeni kishitűsége, bizonytalanságérzete is.¹⁴ Az önbizalom hiánya a diplomás romák zömének narratívájában előkerült (hasonló eredményre jutott Bereményi és Carrasco (2016) a spanyolországi romákról). Legtöbbjük iskolai pályafutásáról szóló visszaemlékezésében fontosnak tartotta megemlíteni, hogy „lájtosabb” (könnyebb) főiskolára mert csak jelentkezni, mert, ahogy például Elena mondta, édesanyja mindig azt hajtogatta, *„egy cigányt úgysem vesznek fel jogra vagy az orvosi egyetemre”*. Igaz, többen azért választottak könnyebbnek ítélt, estin is elvégezhető felsőoktatási intézményt, mert alacsony jövedelmű családjuk nem tudta volna eltartani őket, így muszáj volt a tanulás mellett főállásban dolgozniuk.

A szakirodalom beszámol arról is, hogy a mobilitással járó sajátos társadalmi pozícióra válaszul a (stigmatizált) kisebbségek szellemi foglalkozású középosztályának egy része létrehozta saját etnikai szakmai szervezeteit (lásd: az USA-ban élő, bevándorló mexikói-amerikaiakra Vallejo 2012; az afro-amerikai szegény családból származó „fekete” középosztályra pedig Neckerman et al. 1999). A magyarországi romák esetében ennek a folyamatnak egyelőre csak a kezdeteit véltük felfedezni.¹⁵ Ezek a fontos, a romák láthatóságát, emancipációját és közösségi identitását erősítő szervezetek csökkenthetik a többségiek uralta munkahelyeken (és felsőfokú oktatási intézményekben) való érvényesüléssel járó feszültségeket és egyfajta védettséget adhatnak. Ugyanez igaz a romák helyzetének jobbítását felvállaló civil szervezetekre is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiak, szándékuktól függetlenül, de hozzájárulnak a romák további munkaerő-piaci szegmentálódásához is. *„Romákkal együtt dolgozni romákért az egyrészt egy óriási nagy feladat, másrészt pedig egy teljesen más világ”* – számolt be idevágó tapasztalatáról egyik beszélgetőtársunk, Lilla. Majd így folytatta:

„Olyan jó kis filíngje van, roma [munka]csapatban lenni. Én dolgoztam nem roma csapatban is, és teljesen más világ... én például nagyon nebezen vettem azt, amikor nem roma csapatban dolgoztam, hogy, ami persze nagyon hülyeség, mert ezek felnőtt, meglett fejek, de például nem nyúlok ehhez, mert ez nem az enyém egy nem roma csapatba. Egy roma csapatba hozzányúlok úgy, hogy senki nem fogja ezt neked megkérdezni, hogy mért nyúltál hozzá, vagy mit csinálsz, hanem ami az enyém, az a tiéd is”.

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy mindez a Hakim-féle preferenciaelmélet (2002) érvényessége mellett szól, hiszen, mint az a fenti interjú részletekből világosan kiolvasható, e „preferenciák” korántsem tekinthetők kizárólag a nők szabad egyéni választásainak. Ahogy láthattuk,

14 A kishitűséget a tizenöt nem roma interjú alanyunk közül mindösszesen ketten említették, de ők is olyan vonatkozásban, hogy pl. nem mertek a Közgazdasági Egyetemre jelentkezni, „csak” a Pénzügyi Főiskolára.

15 Ilyen etnikai szakmai szervezet például a Romaversitas vagy az MTA TK Kisebbségkutató Intézetben belül működő Kritikai Roma Tanulmányok Kutatócsoportja.

ezeket a preferenciákat egyfelől a felfelé mobil, iskolai végzettsége folytán a középosztályba került romák sajátos társadalmi pozíciójára adott válaszai, a mobilitás kisebbségi gyakorlatai konstruálják. Munkaorientációjukat emellett formálták még családi szocializációjuk, habitusuk és kapcsolati hálójuk hatásai is.

De ezek az egyéni(nek tűnő) munkapreferenciák a magyarázatnak csak egyik oldalát adják. A másik a társadalom (a munkaadók és munkatársak) nyújtotta lehetőségek korlátozott volta. A munkaerőpiac erőteljesen diszkriminatív jellege (Sik–Simonovits 2008) és az a hallgatolagos vélemény a munkaadók oldaláról, ami interjúalanyaink narratívájában is megjelent, mely szerint a „romáknak kell romaügyekkel foglalkozniuk”, együttesen azzal az eredménnyel jár, hogy a roma diplomások előtt a munkaerőpiacnak leginkább ez a szegmense érhető el, miközben a munkaerőpiac egyéb részeit gyakran elzárják előlük. A munkaerőpiacnak ezt az etnikai szegmentálódás irányába ható nyomását több esetben egyfajta korlátozásként, romaságukkal járó kényszerként élték meg beszélgetőtársaink. Néhányan azt is kiemelték, ami egybevág az afro-amerikai középosztály mobilitásával foglalkozó szakirodalom megállapításával is (Hochschild 2003), hogy az önértékelésre sokszor negatív hatással van a származás alapján való előnyös megkülönböztetés. Egyik interjú alanyunk, Tamara így beszélt erről:

„Szeretném mondjuk az (...) állásomat lecserélni egy teljesen olyan munkára, ami nem cigányokról szól. Tehát, hogy azért vegyenek fel engem oda arra a munkahelyre, mert megfelelek a képességeim alapján, és nem azért, mert cigány vagyok... Tehát én most dolgozom egy internetes oldalon, ami kifejezetten roma fiatalok részére jött létre, tök jó, oké, meg legfőképpen romák olvassák, nagyon sok nem roma is olvassa, de milyen jó lenne, hogyha mondjuk nem csak cigány nyelvet tanítanék, hanem mondjuk angol nyelvet. És angol nyelvtanárként keresnének engem.”¹⁶

Továbbá azok a sajátos társadalmi erők, civil szervezetek is, akik jó szándékból, a hátrányos helyzetű fiatalokat a szociális, segítő szakmák irányába terelték, hozzájárultak a roma diplomások látens munkaerő-piaci szegmentációjához. Fiatalabb roma interjúalanyaink közül sokakat ezek a hátrányos helyzetű diákokat helyzetbe hozó, a romák esélyegyenlőségéért küzdő, affirmatív civil vagy kormányzati programok segítettek a továbbtanulásban. Többen számoltak be arról, köztük például Rita, hogy akkoriban „*azt sem tudták, mi fán terem az, hogy szociológia*”, vagy szociális munkás – de mivel ezek az affirmatív programok ilyen szociális, segítő szakokra kínáltak a vidéki szegény roma fiataloknak ingyenes felvételi előkészítőt, így lettek sokan közülük szociális munkások vagy szociológusok. Rita így emlékszik vissza erre a korszakra: „*ezek a programok azt gondolták, hogy majd mi, a hátrányos helyzetű romák megoldjuk a roma ügyet, mert mi tudjuk, kiken és hogyan kell*

16 Témánk szempontjából talán mellékesnek tűnik, de korántsem az a munkaerő-piaci integráció szempontjából, hogy a munkaadók nézőpontjából nem csak a felvállalt roma származás, de a romaság külső jegyei is fontos kritériumnak tűnnek, amikor romákat keresnek „romaügyet” érintő munkakörökbe. Etel szerint a külső megjelenése mindig is sokat számított az álláskeresési során: „*2002-ben meg az volt velem a probléma, hogy ránézésre nem vagyok eléggé cigány*”, mesélte Etel. „*Tehát akkor egy olyat választottak erre a szerepre, tök mindegy, unokatestvérem, de ránézésre tuti biztos, hogy mindenki tudja, hogy cigány, én meg nem. Tehát egyszer az volt a probléma, hogy az apukám cigány, és máskor meg az volt a probléma, hogy az apukám cigány, én meg mégse vagyok ránézésre eléggé cigány. Ez egy ilyen elmebeteg ország. Na mit szólsz?!*”.

majd segíteni”.¹⁷

Mindaddig a diplomás romák munkaorientációjának sajátos jellegét, a nem romákétól különböző jellemzőit mutattuk be. Amellett érveltünk, hogy a roma diplomás nők középosztálya speciális mobilitási utat járt be, ami leírható a mobilitás kisebbségi „kultúrájának” társadalmi gyakorlatával, és amelynek része egyfajta sajátos elköteleződés a munka iránt. De vajon mennyiben hat mindez arra, hogy a roma diplomások munkaorientációja, elköteleződése nem változott meg a gyerekszülés után sem – ellentétben nem roma társaikkal? Mennyiben segít ez a tény annak a magyarázatában, hogy az interjúkészítés időpontjában kevés kivételtől eltekintve majd minden roma nő főállásban dolgozott; miközben a nem roma mintában többen főállású anyák vagy részmunkaidőben dolgozó, a gyerekszülés előtti karrierjüket „családbarát” munkakörre váltó nők voltak.

Az alábbiakban amellett érvelünk, hogy akkor fogjuk tudni megválaszolni e kérdést, ha megvizsgáljuk azokat a jelentéseket, amiket a nők a saját munkájukhoz csatolnak. S mint azt hamarosan látni fogjuk, e jelentések konstruálásában a mobilitás kisebbségi kultúrájának, az etnicitáson keresztül, meghatározó szerepe van.

FIZETETT MUNKA: EGZISZTENCIÁLIS KÉNYSZER, SIKERÉLMÉNY VERSUS „SZÍVÜGY”

Míg az összehasonlító vizsgálatunkba bekerült nem roma diplomás nők körében több főállású anyával találkoztunk, a roma diplomás anyák között, egyetlen kivétellel, nem találtunk olyat, aki a gyerekvállalás miatt karriert váltott volna, vagy elveszítette volna a munka iránt való elköteleződését. Mindezt azzal magyarázzuk, hogy a roma diplomás nők számára a (fizetett és a nem fizetett) munkának (is) egyfajta értéktöbblete van nem roma társaikhoz képest. Míg ugyanis még a többségi, professzionális vagy vezetői beosztásban dolgozó diplomás nők esetében is, ahol pedig a munka az egzisztenciális szükségszerűségein túlmutató tevékenység – még itt is maximum az önmegvalósítás, az önbecsülés, a sikerélmény megszerzésének eszköze vagy terepe (Weigt–Solomon 2008). Ezzel szemben a romák számára minderre ráakodik egy plusz réteg: a közösségért, mások megsegítésére végzett munka értelme. Egyik interjúalanyunk, Mara például így fogalmazta meg, hogy mit jelent számára a saját munkája:

„én mindig emberekkel akartam foglalkozni. Maga a szakmám is olyan, hogy emberekkel foglalkozok. Nem tudnám elképzelni, hogy beállok a gép mögé... Én társas lény vagyok, társas kapcsolatokban érzem jól magam, és nekem örömet okoz, ha tudok a másíknak segíteni, mert hogy azzal én jól érzem magam a saját bőrömben... Nem tudom, én ettől érzem jól magam. Ez adja az életem értelmét”.

Egy másik roma interjúalanyunktól, Mónikától származó idézetből az is világosan látszik, hogy ez a fajta munka-felfogás kevésbé szól az ember személyes karrierépítéséről, inkább a másokért (gyakran kifejezetten a roma közösségért) végzett munkának tulajdonított fontosságnak és az

17 A kutatásunkban szereplő idősebb generáció tagjaira viszont nem volt jellemző a mobilitás kisebbségi kultúrájának ez a pályaválasztást befolyásoló eleme. E generáció tagjai közül többen büszkén mondták, hogy *„akkoriban még nem volt ez az örült nagy pozitív diszkrimináció, meg ösztöndíj hegyek, hanem a többségi társadalommal együtt kellett megküzdened azért, hogy valahova eljussál”* (Vera, középkorú beás asszony).

ebből származó örömnél van itt szerepe:

„nem az érdekel, hogy magasabb beosztásokban legyek, hanem az a fontos, hogy amit csinálok, abban jussak előre. Nem tudom, hogy milyen kinevezés van, ha mondjuk van olyan, hogy referens, osztályvezető, meg miniszteri biztos, akkor biztos nem az érdekelne, hogy miniszteri biztos legyek. Hanem azért szeretnék dolgozni, hogy a lehető legjobban működjön az a dolog, amiben dolgozok, és én a lehető legtöbbet hozzak ki magamból, hogy ha minden nap érzem a kihívásokat, minden nap érzem azt, hogy sikerélményem van, akkor az mindig ad egy löketet. De nem érdekelnék a címek, vagy a kitüntetések”.

Amint azt már korábban bemutattuk, diplomás roma interjúalanyaink között majdnem mindenki a romák társadalmi helyzetével vagy érdekképviseletével kapcsolatos munkát végez.¹⁸ Míg néhányuk esetében ez egy rövidebb életszakaszra korlátozódott, másoknál egész szakmai karrierjük meghatározta. Úgy is mondhatnánk, hogy esetükben leginkább egyfajta, a weberi felfogásban vett hivatástudattal kapcsolódik össze a munka jelentése. A weberi hivatásfogalom hosszabb kifejtésére ebben a tanulmányban nincs lehetőségünk, így csupán két fontos jellemzőjére emlékeztetnénk az olvasót: egyrészt a munka nem kényszerből, hanem „szívből” jön, továbbá közügyet, nem pedig egyéni érdeket szolgál (Weber 1995). A munkavégzés tehát ebben az értelemben túlmutat a konkrét gazdasági kényszeren, de még a foglalkozáshoz kötődő szakmai identitáson is: egyfajta többletjelentéssel bír, melyet az egyén lelkiismeretében megfogalmazódó morális kötelességtudatban kell keresnünk. A harmincas éveit végén járó Erika a következőképp fogalmazta meg, mit jelent számára a munkája:

„Tudod mi ez? Felelősségérzet, hogy felelős vagy azért, amit csinálsz, vagy ami történik a közösségekben. Tehát inkább ez ilyen felelősségtudat, meg a kirívó egyenlőtlenség, ami zavar, ami van a két csoport között”.

Hasonlóképpen fogalmazott a nyugdíjas Emőke is, akinek egész életútját befolyásolta az a tenni-akarási vágy, melyről a következőképpen számol be:

„Ezt ugye Széchenyitől tudjuk, hogy az ember nézzon hátrafelé is, hogy milyen kötelességei vannak. A fiú legyen mindig különb, mint az apja, kötelességed van, hogy húzóerővé válj, és ne szégyellj, nézz hátra, és ha csak egyet mentesz meg az elnyomott családok közül, akkor az már ért valamit”.

Igaz, interjúalanyaink közül többen számoltak be arról is, hogy belefáradtak a munkájukba és mindennapos küzdelmeikbe. A hivatástudat azonban sokszor még ezekből a történetekből sem tűnt el teljesen, viszont átalakult a munkához való viszony. A harmincas éveit közepe felé tartó Zsófia például több évet dolgozott a civil szférában, romák helyzetét javítani hivatott fejlesztő

18 Vizsgálatunk egyik feltehető korlátja az, amire a roma kutatások módszertani nehézségeire intő elemzések (Tremlett–McGarry 2013, Messing, 2014) is felhívják a figyelmet. Nevezetesen, hogy a kutatók látóköréből kiesnek azok a „láthatatlanok”, akik származásukat tekintve ugyan romák, de nem vállalják nyilvánosan romaságukat. Ők azok, akik valószínűleg könnyebben tudtak integrálódni a munkaerőpiacon, mint a kutatási kérdésünket szolgáló, célzatos mintavételi kritériumunk miatt a mintánkba bekerült „látható” romák. Mindez pedig nyilvánvalóan némileg torzítja eredményeinket (amelyek egyébként sem tekinthetők reprezentatívnak, a kvalitatív műfajból adódóan). Éppen ezért, amikor a „roma” diplomásokról beszélünk mint vizsgálatunk csoportjáról, akkor valójában az önmeghatározásuk alapján tudatosan vállalt roma identitásúakat értjük ezalatt.

programokon, az utóbbi években azonban teljesen más területen szabadúszóként keresi a kenyerét. De még itt is úgy érzi, hogy munkájával a romákat képviseli:

„Én beleszülettem a roma ügybe. Nekem olyan természetes volt, amióta csak járni tudok, hogy ez téma volt otthon, hogy valamit mindig próbáltak megoldani. És egyszer csak így elegem lett. Igazgatni egy alapítványt, az azért baromi nagy teher. És azt gondoltam, amikor megszületett a kislányom, hogy én ebbe úgy de úgy elfáradtam, dolgoztam az utolsó pillanatig, hogy én majd valami teljesen újba szeretnék kezdeni (...) Magyarországon húsz-harminc éve megy ez a diskurzus, hogy az mennyi változást hozna a közszemléletben, ha roma műsorvezető lenne képernyőn. Én ott ültem egy nem roma műsorban, minden délelőtt 10-től 12-ig a kertészkedéstől az asztaliteniszig, legritkább esetben sem a romákról volt szó. Mégis úgy éreztem, hogy most is teszek annyit a roma ügyért, mint amikor az NGO-nál dolgoztam, egész egyszerűen azzal, hogy ott ülök. És ott az arcom”.

A munka és a hivatás szembeállítását, a hivatásként végzett munka értéktöbbletét több interjúalanyunk maga is fontosnak tartotta hangsúlyozni. Katalin szerint, aki régóta dolgozik egy szociális területen működő alapítványnál – ahogy ő mondja, „*cigány értelmiségiekkel egy csapatban*” –, éles határvonal húzódik azok között, akik valódi elhivatottságból munkálkodnak ott a közösségükért, és azok között, akik csupán egy fizetéssel járó munkahelyként tekintenek az alapítványra:

„Volt ez a csapat, akik ennek éltünk, meg természetes volt, hogy tanulunk, meg természetes volt, hogy a gyerekeket csak így lehet ott tartani. (...) Aztán közben ez változott, nyilván attól, hogy nagyon sok kolléga kezdett lenni, azért már nem mindenki gondolta azt, hogy ez az élete. Meg hát voltunk négyen, akik tényleg. Meg volt egy ilyen kicsit szélesebb kör, akinek tényleg szívé-ügyünk, az összes többi meg hát munkahelyének tekintette”.

Végül álljon itt egy utolsó példa a munka iránti elkötelezettség hivatástudatként való megnyilvánulására. Regina szegregált telepeken élő roma gyerekek oktatásával foglalkozott évekig. A telepeken élő gyerekek küzdelmeit olyannyira magáénak tekintette, hogy amikor megszületett saját gyermeke, úgy érezte, elhanyagolja azokat, akiknek olyan keserűen szükségük volna a segítségére:

„Nem akartam [saját] gyereket igazából, nekem az volt a nagy dilemma, hogy én csak örökre akartam fogadni, és csak cigánygyerekekkel akartam körülvenni magam, öttel-hattal, de a párom hallani nem akart róla. És igazából tényleg véletlenül lett [saját gyereke], és tényleg keresztül-vágott mindent, amit elképzeltem. Tulajdonképpen nekem ez egy iszonyú nagy dilemma volt, hiszen, hülyén hangzik, de tényleg attól szenvedtem, hogy az én két kis elkényeztetett városi gyerekemmel töltöm az időm legnagyobb részét, amikor tudom jól, hogy ha lent vagyok a cigány közösségben, akkor egy csomó gyerek életére iszonyatosan jól tudok hatni. És egy csomó gyereket tulajdonképpen elbágytam az én saját két gyereke miatt”.

Talán nem túlzás, ha mindezek fényében azt állítjuk, hogy ahol a munkához ilyen többlet-jelentések társulnak, ott a nők anyává válásuk után sem adják fel korábbi munkaorientációjukat, munka iránti elköteleződésüket.

Eddig a munkaorientációkról és a munkához fűzött jelentések leírásáról volt szó, valamint arról, hogy az etnicitás – egy stigmatizált, hátrányos helyzetű csoporthoz tartozás – hogyan alakította ezeknek a preferenciáknak és jelentéstartalmaknak a formálódását. A következő részben a „jó anyasághoz” illetve a családról való gondoskodáshoz fűződő normákat, valamint a párkapcsolaton

belüli munkamegosztást mutatjuk be röviden – mint a munka-magánélet összehangolását magyarázó modellek másik fontos elemét.

Család, párkapcsolat, otthoni munkamegosztás és a „jó anya” koncepciója

Miközben a diplomás roma nők közül szinte mindenki – igaz, rugalmasnál rugalmasabb megoldások bevetésével –, arról számolt be, hogy a gyermekgondozási kötelezettségük miatt nem adták fel a munkájukat, addig a nem romák között akadtak szép számmal, akiknek gyerekük megszületését követően az anyaság vált életük központi elemévé.¹⁹ Az elemzésünkben szereplő roma diplomás nők körében nem találunk főállású anyát: egyetlen kivételtől eltekintve még olyat sem, aki „anyasági vágányra”, gyerekbarát munkakörre („*Mommy track*”-re, Glass–Fodor 2011) váltott volna gyerekei miatt, feladva szakmai elköteleződését. Ahhoz, hogy valaki jó anya legyen, szerintük elsősorban nem erre van szükség. Egyikük így foglalta össze többek hasonló véleményét:

„A munka nekem örömet, kiteljesedést jelent. Nem igaz, hogy ha egy nő anya lesz, akkor már erről nem kell gondolkodnia. Dehogynem. Igen. Sőt, akkor tud igazán a gyerekeinek adni, hogy ha ő maga is ki tud teljesedni”.

Ez a sokak által osztott felfogás, ahogy több roma interjúalanyunk szó szerinti narratívájában szerepelt is, a fizikai jelenlétével a gyerek életébe bevonódó anyaság (Halrynjo–Lyng 2009) helyett az „elég jó anya” (Bettelheim 2003) „morális racionalitását” (Duncan 2006) jelenti. Nevezetesen azt, hogy mindenki a saját lehetőségeihez (tudásához) képest próbál jó anya lenni, de csak akkor fog ez sikerülni, ha jól tudja érezni magát a saját bőrében, és bár számára is elsődleges fontosságú gyermeke érzelmi biztonságának és szellemi, lelki fejlődésének biztosítása, mindezt nem kizárólag a saját fizikai bevonódásával tartja elérhetőnek.

19 A romák egyik ilyen rugalmas megoldása a gyerekszülés egyetemi évekre időzítése: *„A jogi egyetem felvételijén már terhes voltam”,* meséli Mara, hogyan tudta komoly elköteleződéssel járó jogász munkáját összeegyeztetni két gyermeke felnevelésével. *„Arra emlékszem, hogy szeptemberben, amikor elkezdődött az egyetem, akkor már megvolt az első baba, és negyedik voltam, negyedik évfolyamos, akkor szültem a második gyereket. Gyakorlatilag úgy szerettem volna, hogy a gyerekvállalás a karriert ne törje meg. Édesanyámék vállalták végig, és a férjem is, hogy ők mindenben besegítenek, hogy ez ne okozzon problémát. ... Azt végiggondoltam, hogy ha én a három éves pauzámat [gyes] a munka idejére teszem, akkor kiesek a gyakorlat megszerzéséből, rohadt nehéz elhelyezkedni ügyvédhojtárként. És azt is tudtam, hogy ahhoz, hogy valahol bedolgozzam magam, és előrébb lépjek, ahhoz évek kellenek, és hogy ha ezt megszakítom [a gyerekszüléssel], akkor gyakorlatilag kezdetem előről az egészet. Úgyhogy direkt levelezőre jelentkeztem, volt egyéni tanrendem, nekem ez volt az ideális időszak, amikor a gyerekszülést be lehetett iktatni.”* Egy másik potenciális megoldás a munka- családbeli kötelezettségek összeegyeztetésére az volt, hogy többen romák között, rugalmas intézményi kultúrájú munkahelyen dolgoztak. Az újságírásból élő Lilla szerint ennek a rugalmas munkahelyi környezetnek volt köszönhető, hogy elváltan, kisgyermeke mellett is tudott dolgozni: *„amikor a gyerekem kicsi volt, akkor bármikor behozhattam őt. Hát a gyerek itt nőtt föl a rádióban tulajdonképpen. Bátran lehet mondani, hogy ez egy nagyon összetartó közösség, amit már családnak is lehet nevezni. Úgyhogy a gyerekem itt nőtt föl, aminek sok előnye és sok hátránya is van. Előnye nyilván az, hogy a gyereket tudtam kontrollálni, de hát a gyerek állandóan csak vagy a dolgozó anyját, vagy az alvó anyját látta. A játszó anyját keveset. Viszont azért mégiscsak a közelemben volt”.*

A narratívákból az is világosan kiderült, hogy míg a nem roma diplomás nők között többeknek komoly konfliktust jelentett az anyaság és a munkavégzés összeegyeztetése, a romák nagy többségénél, bár sokszor szintén nehéznek bizonyult, mégsem járt ilyen mértékű küzdelmekkel.²⁰ Miképpen egy negyvenes évei elején járó roma nő fogalmazott, „ezeket a [függetlenségi] csatákat már korábban (a továbbtanulás során) megvívтам”. Valóban, az igazán küzdelmes történetek beszélgetéseinknek sokkal inkább a továbbtanulással kapcsolatos szakaszaiban kerültek elő, mintsem a munkavégzés esetében. A tanulmányaik elvégzése közben vagy az után gyereket vállaló diplomás roma nőkről azt is elmondhatjuk, hogy bár kisebb-nagyobb megszakításokat okozott munkájukban a kisgyermek gondozása, szakmai életük továbbra is fontos szerepet játszott identitásuk megkonstruálásában és önmeghatározásukban. Amikor a harmincas évei közepén járó Anitával arról beszélünk, hogy mit jelent számára a munkája, egyenesen a következőképpen fogalmazott: „most először érzem azt, hogy hazataláltam. Hogy a munkámmal végre önmagamra leltem”.

Ezt az érzést, hogy számukra a munka több mint az átlag nő számára, többen a házastársaikkal is el tudják fogadtatni: „a férjemmel sikerült megértetnem, hogy nekem a munka küldetés, misszió”, magyarázta nekünk Anita. Az ügy fontosságának elfogadása miatt több interjúalanyunk férfipartnere is kiveszi a részét a gyerekneveléssel járó elfoglaltságokból. Ez az egalitárius(abb) párkapcsolati forma könnyíti a diplomás roma nők munkájának ellátását is.

Több interjúalanyunk beszélt arról, hogy férje támogatása nélkül nem tudta volna tovább folytatni a munkáját kisgyermek mellett. A kutatásunkban szereplő diplomás roma nők párválasztásában megfigyelhető volt az a szempont, hogy olyan társsal vállaltak gyereket, aki meghagyta szabadságukat, és nem kérte számon rajtuk munkájuk iránti elkötelezettségüket. Elvira így mesél arról, hogy miért lett vége egyik korábbi, egy roma férfival sok éven át tartó kapcsolatának: „a párom állandóan arról panaszkodott, hogy nem tudom még otthon sem letenni a munkámat. De hogy tudnám letenni magamat?!”

A támogató párkapcsolat igénye tükröződik abban is, hogy roma interjúalanyaink fele arról számolt be, hogy az otthoni munkákat közel egyenlően végzik a társukkal, aki a gyerekfelügyeletben, a gyerekek délutáni különórákra vitelében is kiveszi a részét a munkamegosztásból.²¹ Érdekes mindez annak fényében, hogy a párválasztás a roma diplomás nők esetében jóval nehezebbnek

20 Kivételként kell itt megemlítenünk azt a tradicionális muzsikus cigány családból származó és muzsikus cigány házastárssal élő, a középkorú generációhoz tartozó asszonyt, aki az eddig bemutatott roma diplomások nagy többségével ellentétben, munkaerő-piaci pozíciója szempontjából és a bevonódó anyaságról vallott felfogásában inkább a nem roma almintánkhoz hasonlít. Különbség azonban, hogy neki még külön meg kellett küzdeni a muzsikus férfival való házasságából eredő dupla teherrel: férje féltékenységből nem engedte dolgozni. Piroska így emlékszik vissza erre: „Volt olyan, hogy vidékre kellett volna mennem és úgy volt, hogy valami konferenciára megyünk valahová és hát a férjem, aki akkor külföldön dolgozott, minden nap telefonált és akkor mondom neki, hogy akkor én most reggel elutazom, soha nem engedett. Iszonyatosan féltékeny volt mindig. Soha nem engedett semmit sem csinálni, csak azt, amit otthon lehetett”.

21 Ezzel szemben nem roma származású interjúalanyaink többsége vélte úgy, hogy párkapcsolatát a konzervatív munkamegosztás jellemzi, amelyben a háztartási és a gyerekneveléssel kapcsolatos teendők a nő feladatai közé tartoznak.

bizonyult, mint nem roma társaik számára.²² Az elbeszélésekből úgy érzékelhető, hogy ennek egyik oka az, hogy a roma nők számára szűkebb és zártabb a házassági piac, körükben inkább a lefelé házasság volt jellemző. Több interjúalanyunk arról is mesélt, hogy roma nőként milyen atrocitásokat kellett elszenvedniük a sok esetben sikertelenül végződő párkapcsolataikban. Mégis, közel felük kifejezetten nem akart roma párt magának, mert úgy látja, hogy egy roma férfi mellett a hagyományos nemi szerepeknek kellene megfelelnie, ami számára nem elfogadható, és hátráltatná a munkájában. Mari, egy gádszóval tizenöt éve harmonikus házasságban élő roma nő így beszélt erről:

„most tényleg 2011 van, és hiába mégis, még mindig megvannak [a cigány férfiaknál azok az elvárások], hogy 'ő hát az a nő dolga', mindegy hogy még mellette hány ezer dolgot csinálunk, mert ugye ma már nem csak az a dolga egy nőnek, hogy otthon ülünk, azt főzünk, mosunk, takarítunk... de akkor is meg kell azt csinálnod. Az alap, az alap! És azért ez egy nem cigánnyal úgy másabb. Azért ilyen szempontból egyenlőek vagyunk, tehát azért nincs az a kényszer, hogy jaj, most jön az anyja, és akkor nincs elmosogatva, és akkor jaj istenem, mert egy cigánynál igen”.

Mari ugyanakkor azt is megfogalmazza, hogy a fentiek alapján ő már nem felel meg a közösségében elfogadott hagyományos női szerepnek: *„Tehát nem bírnék jó cigányasszony lenni, hogy én most tűrjek az uramnak”.* Mindemellett megemlíti azt is, hogy ára van a döntésének: úgy érzi, nem roma párja kevésbé képes megérteni őt, mint egy roma partner tudná.

Ezt elkerülendő, többen, elsősorban a nem tradicionális, romungro családból származó diplomás nők, tudatosan választottak maguknak párt saját közösségükből. Ennek oka kevésbé a különböző vélt vagy valós etnikai szokásmódokra való hivatkozás volt (bár erre is találtunk több példát), hanem inkább a kisebbségi létben való osztozás utáni vágy. Ám esetükben is jellemző, hogy akkor maradt meg a párkapcsolat, ha a (szerelem mellett) férjük támogatta munka iránti elkötelezettségüket. Egyikük, Anita így idézte fel, hogyan sikerült elfogadtatni férjével, miért dolgozik annyit éjjel is a gyerekek mellett:

„meg kellett vele értetnem, hogy nekem nem egyszerűen munkám van, hanem küldetésem: ...de most azért ne úgy képzeld el, hogy a gyerekeknek nincs otthon meleg étel, meg tiszta ruha, meg nincsenek külön óráik minden nap... De ezt a kettőt [a munkát meg a gyerekek ellátását] meg lehet oldani együtt, én ezt egy időmenedzselési problémának látom”.

Fontos még megjegyeznünk, hogy azok közül is, akik saját csoportjukból választottak maguknak férjet, többen voltak olyanok, akiknek még a komoly szakmai elköteleződésük mellett is sikerült megőrizniük a maguk által támasztott (elsősorban otthonról, édesanyjuktól hozott), „jó cigányasszony” normáját (Nótár 2015).

22 Ennek egyik oka az volt, hogy az elsőgenerációs értelmiségi nem roma nőknél semmiféle hátrányt nem jelentett a származásuk, sőt: *„engem nagyon szerettek a férjem családjában, mindig én voltam az ideális menyecske”*, számolt be Évi, egyike a mintánkba bekerült nem roma interjúalanyainknak arról, milyen a viszonya ismert közéleti értelmiségi férje családjával. *„Nincs annál jobb, minthogy van egy értelmiségi csaj, aki elég intellektuálisan képzett mindenre, a zenére, filmre, művészetre. Foglalkozása is van, bár én ezt műkedvelésnek tartottam. És mindent tud, amit mások nem: tud sütni, főzni, takarítani, házat rendben tartani, varrni. Én a semmiből is tudtam ebédet főzni. Ezt tanultam otthon”.*

Mindebből jól látszik, hogy a roma diplomás nők többségi társaiktól eltérő munka és család összeegyeztetési stratégiáinak magyarázatát nem a család és a gyermeknevelés iránti gyengébb elköteleződésben kell keresnünk, hiszen mind a két csoport számára fontos a család, illetve a gyerekek jólétének, érzelmi és szellemi fejlődésének biztosítása. Az eltérés egyfelől, ahogy már utaltunk rá, a roma és a nem roma diplomás nők között a „jó anyaságról” alkotott morális konstrukciók, elképzelések különbségében rejlik. Másfelől a két csoport között fellelhető munkaorientációk különbözőségével magyarázható: pontosabban azokkal a jelentésekkel, amiket a kisebbségi (roma) és a többségi (nem roma) diplomás nők a saját munkájukhoz csatolnak.

KÖVETKEZTETÉS ÉS ZÁRSZÓ

A munka-család szférája közötti egyensúlyozásról szóló korábbi szakirodalom egy része a nyugat-európai, többségi társadalomhoz tartozó, elsősorban a magánszektorban dolgozó nők modelljére épül. E szakirodalom egyik szűk keresztmetszete, hogy a két (munka és család) szférára úgy tekint, mint egymást kizáró elköteleződésekre, orientációkra – a kettő közötti egyensúlyozás gyakorlatát pedig főként időmenedzselési kérdésként értelmezi (Hakim 2006). Ez a modell a mi esetünkben nagyon korlátozottan érvényes – roma diplomás interjúalanyaink zöme ugyanis mind a munkájának mind a családjának elkötelezett. Számukra a két szféra iránti elköteleződés nem zárja ki egymást. Ennek a modellnek egyik alternatívája az Amartya Sen (1992) egyenlőtlenségelméletéből kinőtt „*capability*” (cselekvési képességek) megközelítés. Vizsgálatunk eredményei alapján a roma diplomás nők esetére a képességek elmélete úgy alkalmazható, hogy az etnicitás – azaz: a stigmatizált kisebbségi csoporttagság – egyéb társadalmi korlátokkal együtt korlátozni tudja azokat a cselekvési lehetőségeket (képességeket), amelyek lehetővé teszik, hogy az anyák megvalósítsák vágyott munkapreferenciáikat. Ez azonban nálunk csak az esetek egy kisebb részére volt érvényes. A vizsgálatunkba bekerült roma diplomás nőknél ugyanis az etnicitás szerepe csak részben volt korlátozó – sokkal inkább sajátos módon konstruálta munkapreferenciáikat.

Mindezen megközelítésekkel szemben a kisebbségi csoportokhoz tartozó nőkről szóló, csekély számú kutatás amellet érvel, hogy ha meg akarjuk érteni a kisebbségi nők dupla terhét a munka és a magánélet közötti összhang megtalálásának küzdelme során, akkor ki kell bővíteni a modellt a magánélet szférájának irányába. A jelen kutatás – reményeink szerint – az eddigi eredményekhez egy újabb szelettel járul hozzá: hangsúlyozván, hogy nem csak a „család” vagy a „magánélet” dimenziójának tágítására van szükség (ezen belül is a dolgozó nők „jó anyaságról” alkotott elképzelésének vizsgálatára, amikor a nők munka-család konstrukcióit magyarázzuk), hanem a „munka” értelmezési keretének kibővítésére is. Ahhoz, hogy megértsük az egyes társadalmi csoportok közötti különbségeket és e különbségek okait a munka és a család közötti egyensúlyozás művészetében, meg kell ismernünk azokat a jelentéseket, amiket a nők a saját munkájukhoz (és anyaságukhoz) kapcsolnak.

Mélyinterjúinknak a megalapozott elmélet (*grounded theory*) segítségével végzett részletes elemzése azt mutatta, hogy a roma diplomás nőkre, legyenek bár első- vagy többbedgenerációs értelmiségiek, asszimiláns családból vagy tradicionális közösségből jövőek, sajátos munkapreferenciák jellemzőek. Hasonló végzettségű szellemi foglalkozású társaiktól eltérően, számukra a mun-

kának az értelemmel bíró tevékenységen, értékteremtésen, önmegvalósításon, szakmai identitáson túl, van egy többletjelentése: esetükben leginkább egyfajta, a weberi értelemben vett hivatástudattal kapcsolódik össze a munka fogalma – úgy érzik, fizetett állásuk „szívügy”, „küldetés” vagy „misszió”. Munkapreferenciájuk alakulásában, a munka mint hivatás jelentésének konstruálódásában nagy szerepe van a roma diplomás nők sajátos társadalmi helyzetének, ami abból fakad, hogy egyszerre kisebbségiek és középosztálybeliek.

A roma diplomás anyák, akik részt vettek vizsgálatunkban, azzal a tanulssággal szolgálnak a munka-család közötti egyensúlyozásról szóló szakirodalomnak, hogy a munkának és a családnak való maximális elköteleződés nem feltétlen egymást kizáró kategóriák. Ahol a munka többlet jelent gazdasági szükségszerűségénél, illetve ahol az önkiteljesedés eszközeként szolgál, ott a nők munka iránti elhivatottsága gyermekük megszületése után sem változik. Különböző rugalmas eszközökkel – családtagok, házastársak segítségével, lemondásokkal és sokszor némi önkizsákmányolás révén – menedzselni tudják életük két fő szférája iránti elköteleződésüket. Ebben egyfelől segíti őket az az intézményi, viszonylag rugalmas környezet, amit a köz- és a civilszféra mint munkahelyük terepe nyújt számukra. Másfelől hajtóerő az, hogy a munka számukra hivatás. Végül segíti őket a törekény egyensúly fenntartásában az is, ahogyan a „jó anyaságról” gondolkodnak. Az erről vallott normák a pszichológiában jól ismert „elég jó szülő” koncepciójához (Bettelheim 2003) állnak a legközelebb – ellentétben azokkal a többségi társadalomhoz tartozó nőkkel, akik a „bevonódó anyaság” normája (Halrynjo–Lyng 2009) miatt váltanak gyerekebarát állásra a szülés után. Többen interjúalanyaink közül úgy fogalmazták ezt meg, hogy valaki csak akkor tud jó édesanya lenni a gyerekeinek, ha jól érzi magát a saját bőrében, és azért mert megszületik a gyerek, még nem kell feladni azt, amitől jól érzi magát a bőrében...

Azonban – ahogy ez talán a figyelmes olvasó számára már eddig is kiderült – a munkaorientációk kulturális és társadalmi konstruálódásának bemutatása messze túlmutat a kisebbségi és a többségi diplomás nők munka és magánélet összeegyeztetési stratégiái különbségének magyarázatán. Kutatásunknak nem csak a szűkebb értelemben vett munkaerő-piaci, hanem a tágabb társadalmi integrációs politikára nézve is vannak implikációi. Roma interjúalanyaink nagy része egyéninek tűnő, ám mint láthattuk, osztályhelyzete és etnicitása által formált preferenciája, választása révén foglalkozik „romaüggyel” fizetett munkaként, ami egyben „szívügye” is. Érvelésünk szerint az „etnicitás” – amit ebben a tanulmányban a kisebbségi, stigmatizált, általában külső jegyekben is testet öltő, többnyire negatív társadalmi következményekkel járó roma származásból fakadó identitás szinonimájaként használunk – a felfelé mobil roma középosztály esetében a mobilitás kisebbségi „kulturájának” (társadalmi gyakorlatainak) kialakulásán keresztül hat a munkapreferenciák konstruálódására.

A kisebbségi mobilitás-kultúra kialakulásában jelentős szerepe van a társadalmi ranglétrán való emelkedés rejtett költségeinek. Ezek közül témánk szempontjából a legfontosabb tényezők közé tartozik a saját, stigmatizált, kirekesztett etnikai közösség iránt érzett (a többségi diplomás nőkre nem jellemző) fokozott felelősségérzet, illetve a tradicionális roma közösségekből érkező nők egy részének esetében az identitás traumatizáltsága: a „*senki földjén való lebegés*” (Orsós 1998). A munka – részben e rejtett költségek miatt is – válik kitüntetett fontosságúvá, az egyéni identitás

(„self”) szerves elemévé, az ember önmagára találásának eszközévé – több esetben is kimondottan terápiás funkciót nyerve, a traumatizált identitásra gyógyulást nyújtva.

Az egyéni preferenciák mellett azonban a munkaerő-piaci diszkrimináció, illetve különböző intézményi szereplők (a romák helyzetének javításával foglalkozó NGO-k és kormányzati programok) is szerepet játszanak abban, hogy a roma diplomás nők nagy része „romaüggyel” foglalkozik. Vizsgálati eredményünk alapján úgy tűnik, mindez együttesen vezet oda, hogy felsőfokú végzettségű roma interjúalanyaink a munkaerőpiac egy sajátos szegmensén belül tömörülnek.²³

Az elmúlt években született néhány új kezdeményezés, affirmatív program a romák munkaerő-piaci integrációjának előmozdítására,²⁴ ami nyilván csak hosszabb időtávlatban képzelhető majd el. Vizsgálatunkból úgy tűnik, hogy amíg a romák a magyar társadalom leginkább előítéletekkel sújtott, stigmatizált kisebbségi csoportja marad, addig diplomás középosztályuk nagy részének adekvát válasza erre a helyzetre az, hogy „saját népe” sorsának javításával, azaz „roma-ügyekkel” foglalkozzon.

23 Elemzésünk kvalitatív jellege természetesen óvva int bennünket attól, hogy ezt a tézisünket a magyarországi roma diplomás nők csoportjára általánosságban fogalmazzuk meg.

24 Az egyik ilyen affirmatív program, a nagyobb sajtónyilvánosságot kapott Integrom mellett, az Expressz Roma Ösztöndíjnak nevezett projekt volt, amely az akkori Gazdasági Minisztérium égisze alatt, költségvetési források hozzárendelésével, 2006–2010 között működött, egy roma miniszteri biztos kezdeményezésére és irányítása alatt. A program kimondott célja az volt, hogy a gazdasági élet teljes spektrumában kellene, hogy jelen legyenek a romák.

HIVATKOZÁSOK

- Bereményi B. Á. – Carrasco, S. (2016) Bittersweet success. The impact of academic achievement among the Spanish Roma after a decade of Roma inclusion. In Pink, W.T. – Noblit, G.W. (szerk.) *International Handbook of Urban Education*. New York: Springer. (megjelenés előtt).
- Bernáth G. – Messing V. (2012): Szélre tolva – Kutatási zárójelentés a roma közösségek többségi médiaképéről, 2010–11. *Médiakutató*, tavasz.
- Bettelheim, B. (2003) *Az elég jó szülő. Könyv a gyermeknevelésről*. Budapest: Cartaphilus.
- Bradley, H. – Healy, G. – Mukherje, N. (2005) Multiple burdens: problems of work– life balance for ethnic minority trade union activist women. In Houston, D. (szerk.) *Work–Life balance in the 21st century*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 211–229. http://dx.doi.org/10.1057/9780230373594_11
- Charmaz, K. (2005) Grounded Theory in the 21st Century. Applications for Advancing Social Justice Studies. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y.S. (szerk.) *The Sage Handbook of Qualitative Research, 3rd Edition*. Thousands Oaks, CA: Sage Publications. 507–535.
- Christensen, A. D. – Jensen, S.Q. (2012) Doing Intersectional Analysis: Methodological Implications for Qualitative Research. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 2, 109–125. <http://dx.doi.org/10.1080/08038740.2012.673505>
- Cole, E. – Omari, S. R. (2003) Race, Class and the Dilemmas of Upward Mobility for African Americans. *Journal of Social Issues*, 4, 785–802. <http://dx.doi.org/10.1046/j.0022-4537.2003.00090.x>
- Crompton, R. – Harris, F. (1998) Explaining women's employment patterns: 'orientation to work' revisited. *British Journal of Sociology*, 1, 118–136. <http://dx.doi.org/10.2307/591266>
- Crompton, R. – Lewis, S. – Lyonette, C. (2007) Introduction: The Unravelling of the 'Male Breadwinner' Model – and Some of its Consequences. In Crompton, R. – Lewis, S. – Lyonette, C. (szerk.) *Women, Men, Work and Family in Europe*. Basingstoke: Palgrave. 1–16. http://dx.doi.org/10.1057/9780230800830_1
- Crompton, R. – Lyonette, C. (2005) *Work–life 'balance' in Europe*. GeNet Working Paper No. 10, Gender Equality Network (GeNet).
- Csepeli Gy. – Fábíán Z. – Sik E. (1998) Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI. 458–489.
- Csepeli Gy. – Simon D (2004) Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self- identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1, 129–150. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183032000170204>
- Doucet, A. – Mauthner, N. S. (2007) Feminist methodologies and epistemologies. In Brynt, C. D. – Peck, D. L. (szerk.) *21st century Sociology. A Reference Handbook*. Thousand Oaks, CA: Sage. 26–32. <http://dx.doi.org/10.4135/9781412939645.n62>
- Duncan, S. – Irwin, S. (2004) The social patterning of values and rationalities: mothers' choices in combining caring and employment. *Social Policy and Society*, 4, 391–399. <http://dx.doi.org/10.1017/s1474746404002076>
- Duncan, S. (2005) Mothering, class and rationality. *Sociological Review*, 2, 50–76. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954x.2005.00503.x>
- Duncan, S. (2006) Mothers' work-life balance: individualized preferences or cultural construction? In Perrons, D. – Fagan, C. – McDowel, L. – Ray K. – Ward K. (szerk.) *Gender Divisions and Working Time in the New Economy. Changing Patterns of Work, Care and Public Policy in Europe and North America*. Cheltenham, UK/Northampton, MA: Edward Elgar. 127–147. <http://dx.doi.org/10.4337/9781845428976.00017>
- Durst J. (2010) “Gondolom, hogy cigányok...ennyi gyerekkel...” Etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján. In Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 173–194.

- Durst J. (2011) Mit szerez a szerző, avagy az etnográfiai szövegírás problémái. Előjáróban a „Látogató” c. cikkhez; A Látogató. Feljegyzések egy kutatói pozícióról. *Beszélő* (március), 2–13.
- Durst J. – Fejős A. – Nyíró Zs. (2014) “I always felt the odd one out”: Work – life balance among graduate Romany women in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*, 1, 165–190. <http://dx.doi.org/10.1556/aethn.59.2014.1.8>
- Enyedi Zs. – Fábián Z. – Sik E. (2004) Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI. 375–399.
- Feischmidt M. (2010) Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 5–24.
- Friedman, S. (2016) Habitus clivé and the emotional imprint of social mobility. *The Sociological Review*, 64, 129–147. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-954x.12280>
- Glass, C. – Fodor É. (2011) Public maternalism goes to market. Recruitment, Hiring, and Promotion in Postsocialist Hungary. *Gender & Society*, 1, 5–26. <http://dx.doi.org/10.1177/0891243210390518>
- Hakim, C. (2002) *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. (2006) Women, Careers, and Work-Life Preferences. *British Journal of Guidance & Counselling*, 3, 279–294. <http://dx.doi.org/10.1080/03069880600769118>
- Halrynjo, S. – Lyng, S. T. (2009) Preferences, constraints or schemas of devotion? Exploring Norwegian mothers’ withdrawals from high-commitment careers. *The British Journal of Sociology*, 2, 321–343. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01233.x>
- Higginbotham, E.- Weber, L. (1988): Rethinking mobility: Towards a Race and Gender Inclusive Theory. Research Paper no. 8. Center for Research on Women, Memphis State University.
- Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács J. (2011) Agency and Capabilities to Achieve a Work-Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics*, 2, 168–198. <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxr007>
- Hobson, B. (szerk) (2013) *Worklife Balance: The Agency and Capabilities Gap*. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199681136.001.0001>
- Hochschild, J. L. (1993) Middle-class blacks and the ambiguities of success. In Sniderman, P. M. – Tetlock, P. – Carmines, E. (szerk.) *Prejudice, Politics, and the American Dilemma*. Stanford, California: Stanford University Press. 148–172.
- Horváth K. (2012) Silencing and Naming the Difference. In Stewart, M. (szerk.) *The Gypsy 'Menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: Hurst & Company, 117–135. <http://dx.doi.org/10.5860/choice.51-1121>
- Juhász A. (2010) A „cigánybűnözés” mint az „igazság” szimbóluma. *Anblookk*, 4, 12–18.
- Kamenou, N. (2008) Reconsidering Work-Life Balance Debates: Challenging Limited Understandings of the ‘Life’ Component in the Context of Ethnic Minority Women’s Experiences. *British Journal of Management*, 19, S99–S109. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8551.2008.00575.x>
- Kende A. (2005) „Értelmiségiként leszek roma és romaként értelmiségi”: Vizsgálat roma egyetemisták életútjáról. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek Kisebbsége: A magyarországi cigányok embe-ri és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum. 376–409.
- Kende A. – Neményi M. (2006) Selection in Education. The Case of Roma Children in Hungary. *Equal Opportunities International*, 7, 506–522. <http://dx.doi.org/10.1108/02610150610714376>
- Kerezi K. – Gosztonyi M. (2014) Roma is? Szegény is? Bűnös is? In Borbíró A.- Inzelt É. – Kerezi K. – Lévai M. – Podolecz L. (szerk.) *A büntető hatalom korlátainak megtartása: a büntetés mint végső eszköz. Tanulmányok Gönczöl Katalin tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös. 235–273.

- Kovai C. (2015) *A cigány – magyar különbségtétel és a rokonság*. PhD disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Kulturatudományi Doktori Program.
- Kóczé A. (2009) Missing Intersectionality. Race/Ethnicity, Gender and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe. *Policy Studies Series*. Budapest: CEU, CPS.
- Kóczé A. (2010) „Aki érti a világ hangját, annak muszáj szólania”. Roma nők a politikai érvényesülés útján. In Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 208–224.
- Kovács É. (2006) Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula*, 9, 41–52.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2001) A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. *Szociológiai Szemle*, 4, 85–95.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2002) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4, 72–94.
- Máté D. (2015) Reziliens romák identitáskonstrukciói. *Transylvanian Society*, 1, 43–55.
- McCall, L. (2005) The complexity of intersectionality. *Signs*, 3, 1771–1800.
- Messing V. (2014) Methodological Puzzles of Surveying “Roma”/“Gypsy” Population. *Ethnicities*, 6, 811–829. <http://dx.doi.org/10.1177/1468796814542180>
- Nagel, J. (1994) Constructing ethnicity: creating and recreating ethnic identity and culture. *Social Problem*, 1, 152–176. <http://dx.doi.org/10.1525/sp.1994.41.1.03x0430n>
- Nagy B. – Paksi V. (2015) A munka és a magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In Spéder Zs. (szerk.) *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Budapest: KSH NKI. 159–175.
- Neckerman, K. C. – Carter, P. – Lee, J. (1999) Segmented assimilation and minority cultures of mobility. *Ethnic and Racial Studies*, 6, 945–965. <http://dx.doi.org/10.1080/014198799329198>
- Neményi M. (2010) A kisebbségi identitás kialakulása. Roma származású gyerekek identitásstratégiái. In Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 48–56.
- Németh K. (2015) A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett forrása. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Nótár I. (2015) *Roma családanyák karrierútja és a család*. ELTE, Mesterképzés, Szakdolgozat.
- Oakley, A. (1981) Interviewing women: A contradiction in terms? In Roberts, H. (szerk.) *Doing Feminist Research*. London: Routledge and Kegan Paul. 30–61.
- Oakley, A. (2015) Interviewing Women Again: Power, Time and the Gift. *Sociology*, 1, 195–213. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038515580253>
- Oldrupe, H. (1999) Women working off the Farm: Reconstructing Gender Identity in Danish Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 3, 343–358. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00112>
- Orsós A. (1998) Roma egyetemisták identitásküzdelmek. (Az első generációs roma értelmiség és a társadalmi elvárások viszonya). Szakdolgozat. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Szak
- Ridgeway, C. – Corell, S. J. (2004) Motherhood as a Status Characteristic. *Journal of Social Issues*, 4, 683–700. <http://dx.doi.org/10.1111/j.0022-4537.2004.00380.x>
- Sen, A. (1992): *Inequality Re-examined*. Oxford: Oxford university Press.
- Sik E. – Simonovits B. (2008): Egyenlő bánásmód és diszkrimináció. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2008*. Budapest: TÁRKI. 363–383.

- Szalai J. (2002) A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarorszáján. *Szociológiai Szemle*, 4, 34–50.
- Takács J. (2008) „Ha mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...” Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. *Esély*, 19(6), 51–73.
- Takács J. (2013) Unattainable desires? Childbearing capabilities in early 21st century Hungary. In Livia Sz. Oláh and Ewa Fratzak (szerk.) *Childbearing, Women's Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe*. Palgrave Macmillan: Basingstoke and New York, 179–206.
- Tang, N. (2002) Interviewer and Interviewee Relationships Between Women. *Sociology*, 3, 703–721. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038502036003011>
- Thomas, D. A. – Aldefer, P. (1989) The influence of race on career dynamics: theory and research on minority career experiences. In Arthur, M. – Hall, D. T. – Lawrence, B. S. (szerk.) *Handbook of Career Theory*. Toronto: Cambridge University Press. 133–158. <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511625459.009>
- Thomas, D. R. (2006) A General Inductive Approach for Analysing Qualitative Evaluation Data. *American Journal of Evaluation*, 2, 237–246. <http://dx.doi.org/10.1177/1098214005283748>
- Tremlett, A. – McGarry, A. (2013) *Challenges facing Researchers on Roma Minorities in contemporary Europe: Notes towards a Research Programme*. Ecmi Working Paper #62, European Centre for Minority Issues (ECMI).
- Vallejo, J. A. (2012) Socially Mobile Mexican Americans and the Minority Culture of Mobility. *American Behavioral Scientist*, 5, 666–681. <http://dx.doi.org/10.1177/0002764211433807>
- Váradi M. M. (2015) Roma nők a projektvilágban: portrék. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum. 121–140.
- Weber, M. (1995) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Cserépfalvi.
- Weigt, J. M. – Solomon, C. R. (2008) Work – Family Management among Low-wage Service Workers and Assistant Professors in the USA. A Comparative Intersectional Analysis. *Gender, Work and Organization*, 6, 31–55. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0432.2008.00419.x>

1. táblázat. Az interjúalanyok társadalmi-demográfiai jellemzői

azonosító	korcsoport	családi állapot	gyermek száma	diploma/diplomák tudományága	előgeneráció / több generációs értelmiségi	a középiskola után egyből továbbtanult-e a felsőoktatásban	munkahely szektora	munkaköre	foglalkozik-e "románúggal"?	szubjektív anyagi helyzet	családi háttér
1	31-40	elvált, egyedülálló	1	Szociológiai tudományok	több generációs	igen	–	munkanélküli	korábban igen	átlag feletti	budapesti értelmiségi család
2	31-40	párkapcsolatban él	2	Multidiszciplináris bölcsészettudományok	első generációs	igen	közzsféra	közigazgatásban referens	igen, főállásban	átlagos	vidéki munkás-család
3	41-50	elvált, egyedülálló	2	Média és kommunikációs tudományok	első generációs	nem	nonprofit szektor	újságíró	igen, főállásban	átlagos	budapesti munkás-család
4	31-40	elvált, egyedülálló	2	Pszichológiai tudományok	első generációs	nem	magánszektor	pszichológus	jelenleg nem, korábban főállásban	átlag alatti	vidéki munkás-család
5	41-50	házas	1	Nevelés- és sporttudományok, Nyelvtudományok	első generációs	igen	közzsféra	egyetemi oktató	igen, főállásban	átlagos	vidéki munkás-család
6	41-50	elvált, egyedülálló	1	Szociológiai tudományok	első generációs	nem	közzsféra	újságíró	igen, főállásban	átlag alatti	vidéki zenész család
7	31-40	elvált, egyedülálló	2	Multidiszciplináris bölcsészettudományok	első generációs	nem	közzsféra	közigazgatásban referens	igen, főállásban	átlagos	vidéki munkás-család
8	51-60	házas	2	Média és kommunikációs tudományok	első generációs	nem	közzsféra	író	igen, önkéntesként	átlag alatti	vidéki zenész család
9	31-40	házas	1	Szociológiai tudományok, Állam- és jogtudományok	első generációs	nem	közzsféra	kutató	igen, főállásban	átlag feletti	vidéki munkás-család
10	41-50	elvált, egyedülálló	2	Pszichológiai tudományok	első generációs	igen	közzsféra	pszichológus	igen, főállása részeként	átlag alatti	budapesti munkás-család
11	31-40	elvált, újra-házasodott	3	Művészeti és művelődéstudományok, Szociológiai tudományok	első generációs	igen	közzsféra	kutató	igen, főállásban	átlagos	pesti munkás-család
12	41-50	házas	1	Szociológiai tudományok, Pszichológiai tudományok	első generációs	nem	közzsféra	családsegítő pszichológus	igen, főállásban	átlagos	vidéki munkás-család
13	61-70	házas	2	Nevelés- és sporttudományok	első generációs	nem	nonprofit szektor	tanár, intézményvezető	igen, főállásban	átlagos	szegényparaszti család
14	41-50	özvegy	1	Művészeti és művelődéstudományok	első generációs	nem	közzsféra	tanár	igen, a főállásban	átlagos	szegényparaszti család

azonosító	korcsoport	családi állapota	gyermek száma	diploma/diplomák tudományága	elsőgeneráció / több generációs értelmiségi	a középiskola után egyből továbbtanult-e a felsőoktatásban	munkahely szektora	munkaköre	foglalkozik-e „románüggyel”?	szubjektív anyagi helyzet	családi bátér
15	31-40	elvált, van párkapcsolata	2	Állam- és jogtudományok	több generációs	nem	magánszektor	jogász, pályázatíró	korábban főállásban	átlag feletti	budapesti munkáscsalád
16	61-70	özvegy	2	Növénytermesztési és kertészeti, Közgazdaságtudományok	több generációs	nem	–	nyugdíjas, korábban alapítvány vezető	korábban főállásban	átlagos	vidéki zenész család
17	51-60	elvált, van párkapcsolata	2	Nevelés- és sporttudományok, Nyelv tudományok	elsőgenerációs	igen	–	nyugdíjas	korábban főállásban	átlagos	budapesti munkáscsalád
18	31-40	házas	2	Politikatudományok	elsőgenerációs	igen	–	háztartásbeli	korábban főállásban	átlagos	vidéki zenész család
19	30 és fiatalabb	házas	2	Vallástudományok, Egészségtudományok	elsőgenerációs	igen	közsféra	egyetemi oktató, kutató	igen, főállásban	átlag feletti	
20	41-50	házas	2	Szociológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	közsféra	közigazgatásban referens	igen, főállásban	átlagos	állami gondozásban nevelkedett
21	31-40	házas	1	Szociológiai tudományok, Nevelés- és sporttudományok, Nyelv tudományok	elsőgenerációs	nem	nonprofit szektor	alapítvány vezető	igen, főállásban	átlag feletti	szegényparaszti család
22	31-40	párkapcsolatban él	1	Szociológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	közsféra	szociális munkás	nem	átlag alatti	vidéki munkáscsalád
23	51-60	házas	2	Szociológiai tudományok, Vallástudományok, Művelődéstörténeti tudományok	elsőgenerációs	nem	közsféra	teológus, történetész	nem	átlag feletti	vidéki értelmiségi család
24	41-50	házas	2	Szociológiai tudományok	több generációs	nem	–	háztartásbeli	korábban főállásban	átlagos	budapesti értelmiségi család
25	41-50	elvált, van párkapcsolata	1	Szociológiai tudományok	több generációs	nem	közsféra	cigány közöségi ház intézményvezetője	igen, főállásban	átlag alatti	
26	31-40	párkapcsolatban él	1	Szociológiai tudományok	elsőgenerációs	nem	közsféra	szociális munkás	igen, főállásban	átlag alatti	vidéki munkáscsalád

AZ „IDEGBIZOTTSÁG” SZEREPE

A HOMOSZEXUALITÁS MAGYARORSZÁGI DEKRIMINALIZÁCIÓJÁBAN²

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a másként „megoldhatatlannak” tűnő társadalmi kérdések medikalizációjának menetét illusztráljuk egy 20. századi magyarországi történeti példán keresztül: a homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációjának hátterét vizsgáljuk meg 1958-ból származó, korábban ismeretlen levéltári források fényében.

A homoszexualitás történetileg változó megítélésének egyik jól megfogható aspektusa az adott társadalom büntetőtvényeinek vizsgálata, mivel a büntetőjog a társadalom által elfogadott (vagy annak vélt) és kodifikált normák megszegését szankcionálja az állam erejével és támogatásával. Egyes normaszegések büntetőjogilag üldözendő cselekménnyé nyilvánítása és büntetendővé tétele tehát bizonyos normák – esetünkben a heteronormativitás – kiemelt fontosságát jelzi. Az azonos nemű (férfi) partnerek közötti kapcsolatok büntetendőségét alátámasztó elvek és hivatalos magyarázatok változásának elemzése rávilágít arra, hogy a 20. század közepe táján medikalizált hivatkozásokkal hoztak jogi és társadalmi ítéletet a homoszexuális emberekről és kapcsolatokról Magyarországon (is).

Tanulmányunkban bemutatjuk az Egészségügyi Tudományos Tanács „Ideg-elme Szakbizottsága” által a homoszexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására vonatkozó 1958-as javaslatát és ennek hátterét, mely alapján Magyarországon 1961-ben dekriminalizálták a felnőtt férfiak közötti, kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális cselekményeket. Ugyanakkor éppen ennek a bizottságnak a javaslata alapján válik 1961 után a női homoszexualitás is büntetendővé (a férfikkal megegyező módon: immár a 20 éven aluli partnerek körében).

Kulcsszavak: homoszexualitás, természet elleni fajtalanság, (de)kriminalizáció, Magyarország, levéltári kutatás

1 A szerzők az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet munkatársai.

2 E tanulmány A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon című, 105414 számú OTKA/NKFIH kutatás részeként készült Neményi Mária 70. születésnapja tiszteletére. A szerzők köszönetet mondanak azoknak a levéltáros szakembereknek, akik 2015 folyamán a MNL OL Hess András téri kutatótermében dolgoztak, valamint Dombos Tamásnak és Somorjai Noéminak a kutatómunkában nyújtott segítségért. Emellett köszönet illeti a tanulmány bírálói gondolatébresztő kritikai megjegyzéseikért.

Megjelent: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2016/2, 226–242, DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.226

A homoszexualitás történetileg változó megítélése jól követhető az egyes országok büntetőtörvényeinek vizsgálata által. Mivel a büntetőjog egy adott társadalomban elfogadottként feltelezett, kodifikált normák megszégését szankcionálja az állam erejével és támogatásával, egyes normaszegések büntetőjogilag üldözendő cselekménnyé nyilvánítása és büntetendővé tétele bizonyos normák – esetünkben a heteronormativitás – kiemelt fontosságát jelzi. Az azonos nemű (férfi) partnerek közötti kapcsolatok büntetendőségét alátámasztó elvek és hivatalos magyarázatok változásának elemzése rávilágít arra, hogy a 20. század közepe táján medikalizált hivatkozásokkal hoztak jogi és társadalmi ítéletet a homoszexuális emberekről és kapcsolatokról Magyarországon (is).

Tanulmányunkban a másként nehezen megoldhatónak tűnő társadalmi kérdések medikalizációjának menetét illusztráljuk egy 20. századi magyarországi történeti példán keresztül: a homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációjának hátterét vizsgáljuk meg társadalomtörténeti kutatásaink során általunk fellelt, 1958-ból származó, korábban ismeretlen levéltári források fényében.

ELŐZMÉNYEK

A Magyarországon valaha is hatályban lévő törvénykönyvekben hiába keresnénk a homoszexualitást: ez a – heteroszexualitás szóval együtt 1868–69-ben Kertbeny Károly által megalkotott (Takács 2008) – kifejezés sehol nem szerepel. A homoszexuális gyakorlatokat a 19. század második felétől „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntették, mely a Csemegi Károly³ által jegyzett „1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről” szóló első magyar nyelvű büntetőtörvénynek „A szemérem elleni büntettek és vétségek” című fejezetében jelent meg. Itt a 241. és 242. §-ok megkülönböztették a férfiak között véghezvitt, illetve embernek állattal elkövetett természet elleni fajtalanság – kevésbé súlyos – vétségét az erőszakos elkövetés miatt sokkal súlyosabban büntetett természet elleni fajtalanság büntetettől.⁴

A Csemegi-kódex egyik legfontosabb előzménye Pauler Tivadar, későbbi igazságügyminiszter először 1864-ben megjelentetett Büntetőjogtan című munkája, ahol a 396–400. §-okban szerepel a „természet elleni fajtalanság büntette (*crimen sodomiae*)”, azaz: a „természet rendjével ellenkező nemi közösülés [...], mely] az erkölcsi érzület durva megsértésén, a természet rendjének észellenes mellőzésén, az emberi méltóság lealacsonyításán, az ember szellemi tehetségeire, fizikai egészségeire káros és sorvasztó befolyásán alapszik” (Pauler 1870:121). E kiegyezés előtt született munka még erősebb osztrák hatást tükröz annyiban például, hogy a büntetőjogtan szerint a „szodómia” elkövetői férfiak és nők egyaránt lehetnek⁵ – hasonlóan az osztrák büntetőtörvény 1852-ben beveze-

3 Csemegi Károly (1826–1899) Tisza Kálmán kormányának igazságügyi államtitkára; az 1878-as büntetőtörvényt gyakran nevezik Csemegi-kódexnek is.

4 Lásd: „241.§.: Férfiak között véghezvitt fajtalanság, ugyszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedő fogházzal büntetendő. 242.§.: a természet elleni fajtalanság büntetettét képezi, és öt évig terjedhető börtönnel büntetendő: ha az férfiak között, erőszakkal vagy fenyegetéssel követtetett el” (Magyar Törvénytár, 1896). – Az idézett szövegeket mindenhol az eredeti írásmódnak megfelelően közöljük.

5 Lásd: „Alanyai e büntetnek mind férfi, mind nőszemélyek, tárgya fajaihoz képest: állat, férfi vagy nőszemély lehet” (Pauler 1870:122).

tett és 1971-ig hatályos rendelkezéséhez, mely nem csupán a férfiak közötti, hanem általában az azonos nemű személyek közötti fajtalanságot tiltotta (Kirchknopf 2015).⁶ Paulernél a vonatkozó paragrafusok a „természet elleni fajtalanság” három fő formáját különböztették meg: nemi közösülést állattal; azonos nemű személlyel; valamint különböző nemű személlyel, de természetellenes módon⁷ – ugyanakkor a „fajtalanságnak a családi és házi élet rendjét veszélyeztető eseteit, az erkölcsiség és szemérmesség durva megsértését” (Pauler 1870:126) csupán kihágásként és nem büntettként kezelték.

A Csemegi-kódex természet elleni fajtalanságot tiltó rendelkezése, mely a Pauler-féle büntetőjogi megközelítéssel szemben csak a férfiak közötti fajtalanságot rendelte büntetni,⁸ több mint 80 évig maradt hatályban. Az ügyészként nagy tapasztalatot szerzett Edvi Illés Károly maga is részt vett a Csemegi-kódex kidolgozásában; 1909-es büntetőtörvény-magyarázatából azonban kitér, hogy a természet elleni fajtalanság tartalmi elemeinek meghatározása így sem volt egyszerű feladat: *„tágabb értelemben a nemi kényszer minden természetellenes kielégítését jelenti. Ily értelemben az önfertőztetés, s az élettelen eszközöknek fölhasználása is idetartozik: ez eseteket azonban még a régi doctrina és törvényhozás is mellőzte. A szorosabb értelemben vett sodomiának három esetét különböztették meg: a nemi közösülést: a) állattal [...]; b) azonos nemű személlyel [...]; különböző nemű személlyel, de természetellenes módon [...]. A b) pont alatti eset [...] a nők között elkövethető fajtalan cselekményeket (lesbiai szerelem) is magában foglalja. A jelen törvény ez utóbbi fajtalanságot, melynek értelme iránt a régi criminalisták véleménye is szétágazott, teljesen mellőzte [...]. A különböző nemű személyek között előforduló fajtalanságot pedig csak annyiban vonta büntetés alá, amennyiben a [szemérem elleni erőszakra vonatkozó] 233. § értelmében büntetendő”* (Edvi 1909:294–295).

A természet elleni fajtalanság tartalmi meghatározásával kapcsolatos jogértelmezések vitás pontjai még negyedszázaddal később is megmaradtak. Angyal Pál büntetőjogász, a 20. század eleji magyar jogásztársadalom egyik meghatározó alakja, a szemérem elleni büntettek és vétségek részletes tárgyalásának szentelt munkájában a jövőbeli büntetőpolitika tekintetében például a következőket tartotta kívánatosnak: *„de lege ferenda [...] 1. az onania továbbra is büntetlen maradjon, 2. a férfiak közötti fajtalankodás büntetés alá vonása fenntartandó [...] 3. büntetendővé volna teendő a nők között elkövetett term.e. fajtalanság is, 4. a bestialitás büntetése csak azért volna fenntartandó, mert egy létező tilalom törlése általános erkölcsi szempontból nem kívánatos [...] 5. a nekrofília csak botrányokozás esetében (esetleg mint hullagyalázás vagy mint vallás elleni deliktum) büntetendő, 6. a különböző neműek közötti term.e. fajtalankodás büntetés alá vonása (kivéve a Btk. 233. §-ának¹⁰*

6 1887-ben az osztrák Legfelsőbb Bíróság visszamenőleg is megerősítette az osztrák jogi szövegben „Tribadie” kifejezéssel leírt női homoszexualitás tiltását (Kirchknopf 2015).

7 Emellett megjelenik az utalás a „közösülés holt testtel” lehetőségre is „quasi sodomia”-ként (Pauler 1870:122).

8 A női homoszexuális cselekményeket is pönalizáló osztrák büntetőtörvénytől e ponton való elhajlás talán a kiegyezés után némileg szabadabbra engedett magyar kezdeményezések egyik megvalósulásaként is értékelhető.

9 Lásd: 233. § a szemérem elleni erőszakról – „a ki valamely nőszemélyen erőszakkal, vagy fenyegetéssel... házasságon kívül fajtalanságot követ el” (Magyar Törvénytár, 1896).

10 Lásd az előző lábjegyzetet.

esetét) nem megokolt, mert az ily cselekmények igen gyakran megelőzői vagy követői a normális közülésnek, s ha – bár ettől függetlenül, de – kölcsönös megegyezéssel követtetnek el, legfőljebb erkölcsi bűnként minősülnek, de mert szociális kárt nem idéznek elő: a bűncselekmények sorába nem iktathatók, de büntetendő volna a nő által serdületlen fiúval elkövetett fajtalanlás [...] 7. megfelelő büntetés alá vonandók azonban a homoszekszuális cselekmények elkövetésére való csábítás s az arra való ajánlkozás” (1937:78). Angyal érvelésében szembevetendő, hogy az azonos nemű férfitársítók közötti „fajtalanlás” tilalmát fenntartotta volna, míg a különböző nemű partnerek – mai szóhasználatkal akár szexuális elő- és utójátéknak is nevezhető – „fajtalanlását” a szexuális gyakorlatok szélesebb körű repertoárjának részeként értelmezve nem tiltotta volna. (Ma már az is csupán költői kérdés, hogy az előbbi esetekhez miért társított potenciális társadalmi károkozást, az utóbbiakhoz viszont legfőljebb erkölcsi büntetést.)

Ugyanakkor – mint azt korábban részletesen tárgyaltuk (Takács 2002) – a természet elleni fajtalanlás, illetve különösen a felnőtt férfiak között kölcsönös beleegyezéssel zajló szexuális gyakorlatok kriminalizációja ellen Európában már a 19. század második felétől kezdve szót emeltek.¹¹ A 19. század legvégén, illetve a 20. század első éveiben Magyarországon is megjelentek azok az érvek, melyek szerint „*badarság oly cselekményeket tiltani s a tilalmat büntető sankcióval körülszancsolni, melyek megakadályozására minden mód és eszköz hiányzik s melyek megtörténte ugyyszólván sohasem tudódik ki. Ilyen cselekmény az önkéntes sodomia felnőttek között, melynek elkövetése, szükségképi titkoszerűségénél fogva meg nem akadályozható*” (Eördögh 1894:4). A megoldás keresését a legtöbb abolicionista jogász, aki a büntethetőség eltörlését tartotta helyes megoldásnak, áttolta volna az orvosok felé: „*A paederastia büntethetőségét minden modern büntető törvénykönyvből ki kell törölni; eltekintve attól, a már teljesen tisztázott véleményről, hogy a paederastia korcs lelki hajlamból keletkezik, továbbá csak orvos különböztetheti meg azt, hogy erkölcsi túltengés, vagy veleszületett elmebaj van jelen, – továbbá az urningoknál¹² rendszerint az inversio uralkodik, akik még talán természetesnek veszik nőies ösztönüknél fogva a homosexualitást, – a paederasták büntetésével nem javul állapotuk, hajlamuknak nem képesek ellentánni, bármily hosszú szabadságvesztés büntetés dacára sem. Elíjlesztésről szó sem lehet. [...] Az ilyen vádlottak nem büntethetők, hanem gyógyítandók, azok nem szabadságvesztés büntetésre ítélendők, hanem hosszabb ideig intézetben izolálándók*” (Reich 1905:90). Ám fontos leszögezni, hogy ezekből a – korabeli orvosi szakirodalomból is visszaköszönő (Borgos 2013) érvekből korántsem

11 Lásd például Kertbeny Károly 1868-as érveit, ahol a medikalizáció helyett a mai emberi jogi megközelítésekre emlékeztető érvelés válik hangsúlyossá: „*semmit sem nyernénk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatatlanabb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellen feleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkozni abba, amit két tizenéves év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel*” (Kertbeny-t idézi Takács 2004:90).

12 Karl Heinrich Ulrichs német jogász által az 1860-as években alkotott kifejezés az egymáshoz vonzódo férfiakra, akiket lelki femininitás jellemez: „*Az urning nem igazi férfi, hanem a nő és a férfi egyfajta keveréke. Csak a teste férfi, a benne lakozó szerelmi ösztön azonban női. Következésképpen ezt az ösztönt a férfi nem felé kell irányítani, míg a nővel való szexuális kapcsolat irtózást vált ki belőle*” (Ulrichs-ot idézi Takács 2004:89).

az azonos nemű partner iránti vonzalom felvállalásának lehetősége vagy elfogadhatósága sejlik fel. Sokkal inkább arról van szó, hogy hagyni kellene ezeket – az elitélő környezet miatt tipikusan titokban bonyolódó – kapcsolatokat rejtve maradni, mert akkor talán kevesebben szereznek ezekről tudomást, illetve merítenek belőlük netán inspirációt, míg a kriminalizáció hatására könnyen szélesebb körű ismertséggel bíró közügy válhat a kérdésből (például némely elítélt „botrányos” életének médiabeli bemutatása kapcsán).

A „homoszexualitás dekriminalizációjára” azonban még hosszú évtizedekig kellett várni Magyarországon, amíg az 1961. évi V. törvénycikk a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről megszületett. Az 1961-es államszocialista büntetőkódex, mely 1962. július 1-én lépett hatályba, a „természet elleni fajtalanságot” a nemi erkölcs elleni bűntettek között tárgyalta a 278–279. §-okban.¹³ E szabályozás legfőbb újdonságának az tekinthető, ami kimaradt belőle: elsősorban a *„természet elleni fajtalanság általános, azaz minden korlátozás nélküli pönalizálása”* (OGyI 1961:270). Az Országgyűlés elé 1961. december 15-én terjesztett törvényjavaslat hivatalos indoklása szerint a *„homoszexualitás vagy fejlődési rendellenességben gyökerező, született nemi elferdülés, vagy olyan szerzett anomália, amely főleg a gyermek-, serdülő-, vagy ifjúkorban átélte valamely szexuális benyomás hatása alatt, általában gyenge idegrendszerűeknél alakul ki. Az orvosi megfigyelések kimutatták, hogy még a szerzett homoszexualitás esetén is, és azoknál a terhelteknél is, akik megakartak szabadulni attól, a leggondosabb terápia is csak egészen ritkán hozta meg a kívánt eredményt. A homoszexualitás tehát biológiai jelenség, amelynek büncselekménnyé nyilvánítása ennél az oknál fogva helytelen. A jogi szabályozásnál figyelembe veendő végül az a gyakorlati szempont is, hogy az ilyen magatartás büntetendő cselekménnyé nyilvánítása a zsarolás tág lehetőségének ad utat”* (OGyI 1961:270).

Ez az újfajta jogi megközelítés jól illusztrálta, hogy 1961-re Magyarországot nem csak elérte, de el is uralta a homoszexualitás biológiai meghatározottságát hangsúlyozó betegségmodell, mely a pszichológiai és pszichiátriai tudományok 19. század végétől, illetve a 20. század elejétől megfigyelhető fokozatos kikristályosodásával egyre nagyobb teret nyert az ún. nyugati világban. Kétségtelen, hogy a medikalizáció a jogi gyakorlatban apologetikus érveket is szolgáltathat az érintettek jogi védelméhez. A homoszexualitás – és más, nem klasszikusan vagy reprodukcióban heteroszexuális formák – biologizáló, gyakran patologizáló medikalizált modelljei azonban olyan esszencialista értelmezéseket tettek széleskörűen érthetővé és elfogadhatóvá, melyekből a kikecsergési kísérletek máig nagyrészt sikertelenek.

A homoszexualitás medikalizációjának és különösen a pszichiáterek ebben való aktív szerepvállalásának egyik legélesebb hangú kritikus Thomas Szasz volt, aki – Foucault (2000) 1960-as

13 Lásd: 278. § (1) Az azonos nemű személyek között véghez vitt fajtalanság elkövetője, ha a cselekményt erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel, avagy a sértett védelemre vagy akaratnyilvánításra képtelen állapotának a felhasználásával követte el, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett – a büntetett elkövetésének időpontjában – az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása, vagy gyógykezelése alatt állt. 279. § Három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő a) az a huszadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét már betöltött, de huszadik életévét még túl nem haladott személlyel természet elleni fajtalanságot követ el, b) aki természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követ el.

évekbeli nézeteihez hasonlóan – már az eredetileg 1961-ben megjelent *Az elmebetegség mítosza* (2002) című könyvében is úgy érvelt, hogy az elmebaj fogalmának kifejlesztésével és elterjesztésével a pszichiátria tulajdonképpen erkölcsi felügyeletet gyakorol a társadalom felett (átvéve ezt a funkciót a vallási intézményektől). Eme erkölcsösöz működési mód látványosan mutatkozik meg a homoszexualitás pszichiátriai megközelítésében, mely a homoszexualitás társadalmi veszélyességéhez érveket szolgáltatva hosszú évtizedeken át hozzájárult a homoszexualitás kriminalizációjának fenntartásához: Szasz (2010) magyarázata szerint a homoszexuálisok legfőbb „bűne” a heteroszexualitás „tagadása”, illetve a társadalom szex(ualitás)ellenességének megkérdőjelezése, melyért – a pszichiátria aktív közreműködésével mesterségesen fenntartott – betegségtudattal kellett fizetniük.

Az 1962 júliusától 1979 júniusáig hatályban lévő magyar büntetőtörvény újdonságai között szerepelt a kizárólag az azonos neműek közötti kapcsolatok tekintetében alkalmazandó, a 20. életévnél meghúzott ún. beleegyezési korhatár, mely a – 14. életévben meghatározott megronthatósági korhatárt betöltött, ám 20 évesnél fiatalabb – serdülők homoszexualizálása, azaz homoszexuálissá válása elleni védelmet szolgált. Ezt a különleges védelmet a törvényalkotó szerint az tette szükségessé, hogy „*e korban a nemi ösztön a perverz élmények következtében könnyen fixálódhatik ferde irányban*” (OGyI 1961:271). Az ifjúság, illetve a társadalom egészének védelme érdekében¹⁴ született meg a „másokat megbotránkoztató módon” elkövetett fajtalanság különös szigorral kezelendő cselekménnyé nyilvánítása is, mely büntetendővé akkor vált, „*ha másokban undort, méltatlankodást, haragot stb.*” (OGyI 1961:271) váltott ki – és bár a törvény szövege többes számban utal „másokra”, a hivatalos magyarázat szerint a megbotránkoztatás megvalósulásához elegendő volt az elkövetőkön kívül csupán még egy személy jelenléte és rosszallása is. (E paragrafusra tudtak hivatkozni például egy szállodai szobában randevúzó azonos nemű párra rátörő rendőrök is.¹⁵)

Emellett az 1961-es büntetőtörvény a férfiak és nők közötti teljes egyenjogúság megteremtésére hivatkozva a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botrányos módon elkövetett esetekben kriminalizálta a nők közötti homoszexuális gyakorlatokat is. Továbbá új elemként jelent meg, hogy minden 14 évesnél fiatalabb gyermek áldozatává válhatott megrontásnak, nem csak a „tisztes leányok”¹⁶ – míg korábban a fiúgyermek megrontás elleni védelme vagy például a nők által elkövetett megrontás lehetősége föl sem merült.

Az 1961-es magyar büntetőtörvény tehát több igen jelentős változást hozott, melyek közül a „homoszexualitás dekriminalizációja” az egyik legemlékezetesebb. Továbbra is részben megválaszolando kérdés marad azonban, hogy vajon mi vezetett ehhez a fordulathoz.

Ha áttekintjük, hogy a többi államszocialista országban hogyan szabályozták e kérdéskört, akkor elég változatos képet találunk. Bulgáriában és az NDK-ban például csak 1968-ban kerül ki

14 A törvényjavaslat indoklása szerint a „természet elleni fajtalanság közvetlen jogi tárgya pedig a szexuális kapcsolatok természetellenes folytatásáról a nemi élet szabadságára és a közérkölségre háruló kár elhárításához fűződő érdek” (OGyI 1961:267).

15 Egyik nyugalmazott rendőr interjúalanyunk számolt be ilyen eljárásokról a szerzők által 2015. szeptember 29-én készített interjúban.

16 Lásd: 1878. V. törvény 236. § „Azon férfi, a ki életkorának tizennegyedik évét be nem töltött tisztességes leánynyal nemileg közösül: a megfertőztetés büntetettét követi el, és öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő”.

a büntetőtörvényből ez a tiltás (bár az NDK-ban az ötvenes évek végétől praktikusán már nem alkalmazták). A jugoszláv tagköztársaságokban 1977-ben kezdődött a dekriminalizáció a horvát, a szlovén és a montenegrói szocialista köztársaságban és a vajdasági szocialista autonóm tartományban, de Romániában az ilyen irányú jogi változásokra az 1990-es évek második feléig kellett várni.

Lengyelországot e tekintetben különleges helyzet jellemezte, mivel a lengyel büntetőtörvény soha nem tiltotta a szodómiát (az orosz, a porosz és az osztrák büntetőtörvényeket viszont itt is alkalmazták attól függően, mikor milyen fennhatóság alá kerültek a lengyel területek): ma talán meglepően hangzik, de az 1932-es lengyel büntetőtörvény volt az első a huszadik század folyamán Európában, mely dekriminalizálta a homoszexualitást (Szulc 2011).¹⁷ Fontos még megemlíteni a Szovjetuniót, ahol a 20. század első harmadában az első szovjet-orosz büntetőtörvény 1922-ben eltörölte a cári Oroszország korábbi szodómiatörvényeit – sőt már a forradalom utáni első, 1918. januári büntetőtörvény-javaslatban sem szerepeltek a régi szodómiatörvények, és a beleegyezési korhatárt is 14 éves korban szabták meg (Healey 2001, 2002). A szovjet-orosz szexuális forradalmi időszaknak – és benne a kölcsönös beleegyezéssel folytatott azonos nemű kapcsolatok átmeneti legalizálásának – Sztálin hatalomra kerülése vetett véget: az 1934-es szovjet büntetőtörvény ugyanis újra büntethetővé tette a felnőttek között kölcsönös beleegyezéssel zajló homoszexuális gyakorlatokat, s ezek újbóli dekriminalizációjára 1993-ig várni kellett. Ehhez képest visszalépésnek tekinthető, hogy 2013-ban ismét bevezettek egy homoszexualitás-ellenes átfogó szabályozást, mely immár a „nem hagyományos szexualitás propagandáját” tiltja orosz állami szinten (Stella 2015).

Csehszlovákiát, ahol a Cseh Szexológiai Intézet 1921-es prágai megnyitása óta Josef Hynie vezetésével szinte zavartalanul zajlottak szexológiai kutatások, érdemes kicsit közelebből is szemügyre venni, mert itt szintén 1961-ben született a magyarországihoz hasonló (1962-es hatályú) dekriminalizációs döntés. A cseh szexológusok közül ebben különösen Kurt Freund szerepe vált fontossá, akit az 1950-es években lezajlott sikertelen averziós terápiás kísérletei vezettek arra a meggyőződésre, hogy a homoszexualitás gyógyszeres vagy egyéb – például elektro-sokkos – terápiával sem „gyógyítható”, ezért egyre határozottabban képviselte a homoszexualitás dekriminalizációjának szükségességét (Sokolova 2014). 1960-ban össze is hívtak egy jogi-pszichológiai szemináriumot, ahol szexológusok, jogászok és rendőrök részvételével egy olyan javaslatot fogalmaztak meg a homoszexuális cselekmények korábbi tiltásának szükségtelenségéről, ami a csehszlovák büntetőtörvény 1961-es megújításához vezetett.

MAGYARORSZÁGI DEKRIMINALIZÁCIÓS ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK

A magyarországi dekriminalizáció részletei közül régóta ismertek voltak a törvényjavaslat hivatalos magyarozatában szereplő (feljebb már idézett) medikalizáló érvek, melyeket a szexualitással kapcsolatba kerülő orvosok évtizedeken át hangoztattak (lásd pl. Linczényi et al. 1977).

17 Itt azért fontos azt is hangsúlyozni, hogy több európai országban már a 20. század előtt megtörtént a homoszexualitás dekriminalizációja: például Franciaországban (1791), Hollandiában (1811), Belgiumban (1843) és Olaszországban (1890).

Tudomásunk szerint azonban korábban teljesen ismeretlen volt az a tény, hogy a magyarországi dekriminalizációs döntést megelőzte az Egészségügyi Tudományos Tanács által összehívott ideggyógyász szakbizottság szakvéleményének kialakítása.

Az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) – az 1868-ban alapított Országos Közegészségügyi Tanács és az 1945-ben alapított Egészségügyi Tanács jogutódjaként – 1951-ben kezdett el működni az 1950 végén létrehozott Egészségügyi Minisztérium szervezetén belül (Sótonyi 2010): feladatai között szerepelt, hogy „*az egészségügyi miniszter felhívására, vagy saját kezdeményezéséből javaslatot tesz többek között az elméleti és gyakorlati orvostudományi munka irányítására ... állást foglal az új gyógyító eljárások, új diagnosztikai módszerek alkalmazásának kérdésében*” stb.¹⁸ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött ETT anyagok között 2015-ben találunk rá az „ETT. Ideg-elme szakbizottság” 1958. március 21-én lezajlott üléséről készült jegyzőkönyvre (MNL OL 1958b); az ezen az ülésen megtárgyalt, Csorba Antal által jegyzett „A homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájáról” szülő előterjesztésre (MNL OL 1958c); valamint az Alföldi Zoltán, az ETT titkára által „Rostás elvtársnak” – azaz: Rostás Istvánnak, a Magyar Szocialista Munkáspárt Szervezési Osztálya helyettes vezetőjének – küldött feljegyzésre (MNL OL 1958c). E dokumentumokat a foucault-i tudásarcheológiai megközelítést (Foucault 2001) alkalmazva a későbbi társadalmi-jogi diskurzusok egyik fontos forrásaként kezeljük, melyek áttekintésével az 1961-es dekriminalizációhoz vezető érvek és ellenérvek részleteinek feltárásához járulhatunk hozzá.

A Nyíró Gyula – a mindössze húsz fős ETT egyik tagja – által elnökölt ülésen összesen hat pszichiáter orvos vett részt: Nyírón kívül Csorba Antal, a referens, Fodor Sándor, Gimes Miklósné,¹⁹ Juhász Pál és Fodor Pál (négy másik bizottsági tag – Angyal Lajos, Huszák István, Rakonitz Jenő és Zoltán László – nem volt jelen). Az ülés első napirendi pontja foglalkozott a „*homoszexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására*” (MNL OL 1958b:1)²⁰ vonatkozó javaslat-tal. Az első napirendi pont keretében először Csorba Antal, orvos ezredes, a Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága főtitkára,²¹ tartotta meg a homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájával foglalkozó referátumát.

A viszonylag hosszú – hét és fél oldalas – szöveg tematikailag nyolc fő részre tagolódott. Szerepelt benne a homoszexualitás meghatározása; szakirodalmi áttekintés a veleszületett és szerzett homoszexualitásról; előfordulási gyakorisági becslések; modernkori európai büntetőjogi gyakorlatok áttekintése; a büntethetőség eltörlését célzó abolicionista érvek részletes ismerteté-

18 Forrás: 193/1951. (XI.01.) sz. Minisztertanácsi Rendelet.

19 Kéziratunk egyik anonim bírálója hívta fel a figyelmünket arra a „morbid egybeesésre”, hogy az idegbizottsági üléssel egy időben zajlik a Nagy Imre per, melynek harmadrendű vádlottja Gimes Miklós, az Idegbizottságban részt vevő Gimesné Hajdu Lilly fia, akit aztán 1958 júniusában ki is végeznek.

20 Az ülésről szóló leírás idézetei a korábban jelzett levéltári dokumentumokból származnak.

21 Csorba Antaltól írt nekrológiájában Juhász Pál megjegyzi, hogy a „*pszichiátria területén kutatómunkát nem végzett*” (1979:483) ugyan, de több évtizedes mindennapi klinikai munkássága során felhalmozott gazdag ismeretanyaggal rendelkezik, és a szakirodalmi adatok alapján írt tanulmányokat a „*neurózis, a suicidium, a viselkedési rendellenességek témaköréből*”.

se; a büntethetőség fenntartása mellett felhozható érvek ismertetése; a büntethetőségi érvekkel szembeni ellenvetések; végül a szerző büntethetőséggel szembeni állásfoglalása zárta a sort – kiemésztve a hatályos törvény módosítására vonatkozó konkrét szövegjavaslatokkal. Az előterjesztés összességében azt a – társadalmi homofóbiát tükröző és legitimáló – meggyőződést tükrözi, hogy a homoszexuális cselekményeket nem a társadalmi elfogadás jegyében kell(ene) dekriminalizálni, hanem mert a társadalom „egészséges” heteronormativitásából adódó „természetes” averzió önmagában is elég büntetés az érintetteknek (lásd az I. táblázatban összefoglalt érveket a kriminalizáció fenntartása ellen).

A szerző által használt széleskörű definíció – lásd: a homoszexualitás „*a nemi ösztön azonos nemre irányultságát jelenti*” (MNL OL1958a:1) – nem korlátozódott csupán a megvalósult szexuális kapcsolatokra, de ideértődtek többek között a „*sexualis álomtartalmak, a gyengédség érzülete, a sexualis vonzalom, a szerelem complexusa*” (MNL OL 1958a:1). Emellett a szerző – némileg empatikus módon – hangsúlyozta, hogy semmivel sem könnyebb a homoszexuális egyén számára heteroszexuális kapcsolatba lépni, mint fordítva – ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a homoszexuális kapcsolatok történetében gyakran szerepelnek súlyos hangulati ingadozások, depresszív reakciók, öngyilkossági kísérletek és erőszakos cselekmények, ám ebben „*a tiltottság is szerepet játszhat, amely állandó pszichés feszültséget tart fenn*” (MNL OL 1958a:1). Fontos mozzanat, hogy a szerző elkülönítette a homoszexualitástól a biszexualitást, a „szexualitás kétirányúságát”, amikor a „*megtartott heterosexuális érdeklődés mellett*” mutatkozhat meg esetenként homoszexuális beállítottság, melyet jellemzően bizonyos – például alkoholos – behatások hoznak felszínre (MNL OL 1958a:1).

A szakirodalmi áttekintés, mely hangsúlyosan kitért a homoszexualitás veleszületett és szerzett formáinak megkülönböztetésére, többek között Alfred Binet és Konrad Lorenz megközelítéseire hivatkozott: annak a feltételezésnek a kapcsán, hogy „*az ösztönélet kezdeti szakaszában a tárgylebélgyezésnek fontos szerepe lehet az ember sexualis fejlődésében is. Gyakran találunk olyan emlékezeti anyagot, amely az első élmények döntő befolyására utal*” (MNL OL 1958a:2). A homoszexualitás biológiai-genetikai meghatározottsága, illetve örökölhetősége kapcsán a Turner-szindrómát hozta példaként, ahol „*nőies külső genitáliák mellett férfi chromosoma-garnitúra lehetséges anélkül, hogy a személy psychosexualisan férfinak érezné magát: nőnek érzi magát, aminek nevelték, tehát a psychosexualitást ugylatszík nem dönti el a nemi chromosoma*” (MNL OL 1958a:2).

A homoszexualitás elterjedtségét vizsgálva megállapította, hogy a „*rendőri nyilvántartások csupán kisebb hányadát adják a valódi gyakoriságnak*” és pontos statisztikai adatok előállítására „*persze az anomália eltitkolása miatt sem lehetséges*” (MNL OL 1958a:3). E részben mégis szerepelnek Hirschfeld és Kinsey 2 és 50% közötti becslései. A szerző itt azzal érvelt, hogy az előfordulási gyakorisági adatokra (ha lennének/lehetnének ilyenek) két fő okból lenne érdemes odafigyelni: egyrészt „*minél elterjedtebb az anomália, annál inkább kíváncsú a poenalisatio visszaszorítása*” (MNL OL 1958a:3); másrészt ha rendelkezésre állnának megbízható statisztikák, akkor a homoszexuális cselekményeket büntető és nem büntető országok adatainak összehasonlításával elvileg mérhetővé válna, hogy célravezető-e bármilyen büntetés alkalmazása.

A modernkori európai büntetőjogi gyakorlatok áttekintésével foglalkozó rész – elkerülendő példaként is értelmezhető módon – kitért arra, hogy a *„hitleri Németországban súlyos büntetésekkel üldözték, különösebb eredmény nélkül”*, ugyanakkor a Szovjetunió kapcsán hangsúlyosan szerepelt, hogy *„az 1927. szovjet Btk. nem büntette”*, míg elég lett volna csak a mondat második felét közölni, hogy *„későbbi módosítás szerint büntetendő cselekmény”* (MNL OL 1958a:4). Majd kiemelte, hogy Európa más részeihez hasonlóan a népi demokráciákban sincs egységes büntetőjogi álláspont a homoszexuális cselekmények büntethetőségére vonatkozóan (itt egyébként tévesen utalt arra, hogy a jugoszláv Btk. nem bünteti a homoszexuális cselekményeket). Emellett tájékoztatott arról is, hogy *„az osztrák Btk. az egyetlen, amely a női homoszexualitást is elismeri és bünteti”* (MNL OL 1958a:3).

A referátum ezután kitért az abolicionista irányzat képviselőire: köztük kiemelten is a német Karl Heinrich Ulrichsra, aki jogászként jogi eszközökkel küzdött a homoszexualitás kriminalizációja ellen már az 1860-as években, és az elsők között vállalta föl nyilvánosan saját homoszexualitását; majd utalt arra, hogy azóta is *„számtalan cikk, beadvány, javaslat született homoszexuális személyek tollából, melyek mindegyike a büntetés eltörlését követelte. Ez a jelenség a mai napig tart, egy ilyen szellemű beadvány adott alkalmat a jelen sorok összeállítására is”* (MNL OL 1958a:4). E szövegrész világosan utal arra, hogy a homoszexualitás általános büntethetőségének 1958-as ETT-beli napirendre kerülése egy érintettől származó egyéni beadvány következménye lehetett, mely legtöbbünk számára valószínűleg elég váratlan fordulat.

Ezek után az előterjesztés tíz pontba rendezve részletesen ismertette az abolicionisták által hangoztatott érveket. Ezt követően szintén tíz pontban sorolta fel a büntethetőség mellett felhozható érveket, majd részletes ellenvetéseket tett ez utóbbi érvekkel szemben. Az 1. táblázatban összefésülve közöljük a referátum különböző részeiben felvetett érveket és ellenérveket.

1. táblázat.

Érvek és ellenérvek a homoszexuális cselekmények büntethetőségének eltörlése mellett

A) A büntethetőség eltörlése melletti (abolicionista) érvek	B) A büntethetőség fenntartása melletti érvek	C) A büntethetőség fenntartása elleni érvek
1. Biológiai jelenségek törvény általi üldözése nem logikus...	DE a <i>„büntetés szükséges a nemi élet tisztaságának védelmére”</i> (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a <i>„társadalom nemi életének tisztasága nem szenved kárt, ha nem büntetik. A társadalom egészséges heteroszexuális beállítottsága természetes aversióval viseltetik e rendellenességgel szemben, nem látszik szükségesnek ezt külön büntetéssel támogatni. Ilyen példa ellenérzést, undort kelt, nem csábít utánczásra, s ha nincs nyilvánossága, társadalmi veszélyességről nem lehet szó”</i> (MNL OL 1958a:6).

A) A büntethetőség eltörlése melletti (abolicionista) érvek	B) A büntethetőség fenntartása melletti érvek	C) A büntethetőség fenntartása elleni érvek
2. A cselekmény elkövetése objektíven nem bizonyítható...	DE büntetendő, „mert a <i>fiatalságot megronthatja, sexualis fejlődésüket rendellenes irányba terelheti</i> ” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a „ <i>fiatalság védelméről a büntetőjog más para-grafusai gondoskodnak heterosexuális vonatkozásban. Ezek kiegészíthetők homosexuális vonatkozásban is</i> ” (MNL OL 1958a:6).
3. A cselekmény, melynek nincs sértettje, „ <i>sem az egyéni jogokat, sem a társadalom érdekét nem veszélyeztet; nincs szociális kár; ha felnőttek kölcsönös beleegyezéssel, nem nyilvánosan folytatják</i> ” (MNL 1958a:5)...	DE a „ <i>családi életet tönkreteszi</i> ” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a „ <i>családi élet számára a büntetés nem jelent védelmet. Rendes heterosexuális családi életet az un. 'veleszületett' homosexuálisok nem képesek folytatni. Ez bisexualitás eseteiben figyelhető meg. Ilyenkor a házasságon kívüli nemi kapcsolatok büntetéssel sújtása nem logikus, hiszen az extramatrimonialis heterosexuális kapcsolat sem büntetendő cselekmény</i> ” (MNL OL 1958a:6).
4. A vádlottnak nincs bűntudata, magatartását természetesnek érzi, csak a „ <i>heterosex[uálisok] számára visszataszító a cselekmény[e]</i> ” (MNL OL 1958a:5)...	DE a „ <i>népszaporodást gátolja</i> ” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a „ <i>népszaporodás védelmének érdeke nem indokolhatja a büntetést, mert ez esetben a terhességi preventíót is büntetni kellene</i> ” (MNL OL 1958c:2).
5. A büntetésnek nincs elriasztó hatása: „ <i>Javító, nevelő hatása sincs, mert egyrészt a biológiailag mélyen gyökerező rendellenességre hatástalan, másrészt a börtön ismeretes módon inkább elősegíti a hajlamot a hosszú ideig tartó azonos nemű környezet megvalósításával</i> ” (MNL OL 1958a:5)...	DE legalább a büntetés időtartama alatt kezelhető lenne.	UGYANAKKOR sem „ <i>a börtön, sem a börtönkórház nem lehet alkalmas a homosexuális rendellenesség kezelésére. ... Nem beszélve arról, hogy ez a rendellenesség csak igen ritka esetekben kezelhető eredménytel /bisexualis személyeknél, akik maguk is óhajtják a homosexuális tendenciáktól való megszabadulást</i> ” (MNL OL 1958a:6).
6. A büntethetőség zsarolási alapul szolgálhat...	DE a „ <i>zsarolást nem küszöbölné ki a büntetlenség, a közmegvetés miatt továbbra is fennmaradna</i> ” (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR ha „ <i>a zsarolást nem küszöbölné ki a büntetlenség, mindenesetre lényegesen csökkentené</i> ” (MNL OL 1958a:7).

A) A büntethetőség eltörlése melletti (abolicionista) érvek	B) A büntethetőség fenntartása melletti érvek	C) A büntethetőség fenntartása elleni érvek
7. „A népszaporodás védelmének érdeke nem indokolhatja a büntetést, mert ez esetben a terhességi preventiót is büntetni kellene” (MNL OL 1958a:5)...	DE ha „elismerjük a létjogosultságát, következésképpen a homoszexuális házasságot is meg kellene engedni” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR homoszexuális személyek házasságkötése „mint olyan cselekmény, amely a közfigyelmet magára vonja s amely a házasság intézményének célirányuló lényegi sajátosságát nélkülözi, természetesen nem kívánatos, s engedélyezésének szükségessége nem következik a büntetlenség tényéből” (MNL OL 1958a:6).
8. Az előfordulásának relatív gyakorisága is a büntetés korlátozása mellett szól...	DE „a közvélemény kívánja a büntetést” (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR a „felvilágosult és művelt közvélemény nem követeli a büntetést. Enélkül is elég tragikus a helyzetük, hiszen még ha nem is büntetné a törvény az ösztön anomáliát – mivel a közizlést sérti, továbbra is, takargatniok kell a társadalom előtt, utódoktól megfosztja őket, stb.” (MNL OL 1958a:7).
9. Nem következetes, hogy kizárólag a férfiakat büntetik, hiszen a nőknél is ugyanúgy előfordul...	DE a „büntetlenség annyi mint megengedettség, ami elburjánzáshoz vezet” (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR az „elburjánzás veszélyének kérdése exakt módon statisztikailag volna tisztázható, sajnos összehasonlítható adatok nem állnak rendelkezésre. Ezek hiányában annyit lehet mondani, hogy felnőtt korban a szexuális érdeklődés iránya máig [már] véglegesen rögzült, s a normál beállítottságokra nem vonzó, hanem visszatartó módon hatnak a homoszexuális vonatkozások, tehát a psziché fertőzés veszélye elhanyagolhatónak látszik” (MNL OL 1958a:7).
10. „Minden felnőtt egyén joga nemi szükségletének kielégítése, amit a rendellenes mód sem tesz bűncselekménnyé, ha az az egyéni és közösségi érdekeket nem sérti” (MNL OL 1958a:5)...	DE a „büntetés korlátozza a cselekmény gyakoriságát, ha nem is tudja megszüntetni a beállítottságot” (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR „a feljelentéstől, kitudódástól, büntetéstől való rettegés és a fokozott ösztönkésztetések közötti harc szinte törvényszerűen az idegrendszer kimerüléséhez, neurosishoz vezet. A büntetéstől való félelem sem képes rendszerint visszatartani őket szexuális kielégülésük keresésétől, úgy érzik, hogy a törvény nem foszthatja meg őket sexualitásuktól. A büntetésnek a cselekmények gyakoriságát korlátozó hatása igen kétséges” (MNL OL 1958a:7).

A táblázatot áttekintve érzékelhető, hogy a referátum szövegében túlsúlyba kerültek a homoszexuális cselekmények büntethetősége ellenében felhozható argumentumok. Ezek többsége azonban társadalmi és nem orvosi jellegű: feltűntek ugyan hivatkozások a „pszichés fertőzés” veszélyeinek elhanyagolhatóságára és a büntetéstől, illetve kitudódástól való neurotikus rettegés nem elhanyagolható veszélyére, a legtöbb felhozott érv azonban társadalmi intézmények és gyakorlatok – házasság, család, ifjúságvédelem, erkölcs, közizlés, zsarolás elkerülése – köré épült. Így az sem meglepő, hogy az előterjesztés végkövetkeztetése szerint *„a büntethetőséggel szembeni állásfoglalás látszik helyesebbnek és igazságosabbnak”* (MNL OL 1958a:7). Mindezek alapján a szerző a hatályos törvényszöveg átalakítására két javaslatot tett: az első szerint az azonos nemű személyek – tehát mind a férfiak, mind a nők – egymás közötti fajtalankodása akkor lenne csak büntetendő, ha erőszakosan vagy közbotrányt okozó módon, illetve ha 18 éven aluli személlyel történik. A másik verzió megtartotta volna a zoofília büntethetőségét, viszont egységesen 16 éves beleegyezési korhatárt vezetett volna be mind a hetero-, mind a homoszexuális kapcsolatokban – *„ami a heteroszexuális megfertőztetés szempontjából sem lenne hátrányos”* (MNL OL 1958a:7). Végül a szerző a referátumot a kedvezőtlen terápiás tapasztalatokra való hivatkozással a kényszerkezelések lehetőségének teljes elvetésével zárta.

Csorba Antal előterjesztését az „idegbizottság” 1958. március 21-i ülésen rövid vita követte, melynek szövegét a Mellékletben közöljük. E vita során Juhász Pál vetette fel először, hogy az előterjesztésnél szigorúbban járna el és a védett korhatárt 20 évre emelné fel, szintén ő utalt arra, hogy tudomása szerint csak a budapesti rendőrség 80.000 homoszexuálist tart nyilván. Nyíró Gyula elnök „homoszexualitásból kigyógyult” esetekre hivatkozva kifejtette, hogy sem gyógyíthatatlannak, sem veleszületettnek nem tartja a homoszexualitást,²² s ennek megfelelően Fodor Sándor arra vonatkozó felvetését, hogy Csorba Antal referátumát az *Ideggyógyászati Szemlében* kéne közölni, azzal utasította vissza, hogy talán nem lenne tanácsos e kérdés tárgyalásának túl nagy nyilvánosságot adni. A rövid vita a Csorba előterjesztésében szereplő szövegváltozatokra épülő törvénymódosítási javaslattal zárult, aminek elemei aztán be is épültek az 1961-es büntetőtörvény vonatkozó részeibe.

1958. július 11-én már csak ezt a módosítási javaslatot küldte tovább Alföldy Zoltán, az ETT titkára Rostás Istvánnak (az I. táblázat B és C oszlopaiban közölt érvekkel és ellenérvekkel együtt), aki vélhetően a pártvezetés felé tolmácsolta az ideggyógyász szakértők véleményét e kérdéskörrel kapcsolatban. Az „idegbizottságban” megvitatott érvek némileg átalakított formában legközelebb 1961. december 16-án kerültek elő: az új büntetőtörvény-javaslat országgyűlési tárgyalása során. Az 1958 tavasza és 1961 tele között eltelt több mint három és fél év során pedig vélhetően tovább zajlottak a törvényalkotási és -módosítási munkálatok.

22 A Szabó József és Nyíró Gyula által 1925-ben publikált *Elmekórtan* tankönyvben még az szerepelt, hogy *„a perversiók nem magukban, hanem a büntetéstől, a nyilvános leplezéstől, a zsarolástól való félelem, a fejlettebb ethikai érzelmekkel való konfliktusok következtében okozhatnak komplexusokat és ezáltal neurosisokat”* (1925:141).

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációjának hátterét vizsgáltuk meg társadalomtörténeti kutatásaink során fellelt, korábban ismeretlen levéltári források fényében. Vizsgálataink rávilágítottak, hogy a homoszexualitás biológiai meghatározottságát hangsúlyozó betegségmodell megjelent azoknak a magyarországi pszichiáter-szakértőknek az érvrendszerében is, akiket az ETT „idegbizottsága” keretében a homoszexualitás büntethetőségének fenntarthatóságáról kellett véleményt formálniuk. A tény, hogy a büntethetőség kérdéséről egy pszichiáter-orvoscsoporthoz fordultak, maga is a homoszexualitás medikalizációjának működését mutatja. Ugyanakkor a medikalizáció révén sikerült elérni a homoszexualitás általános büntethetőségének megszüntetését. A Csorba Antal által gondosan előkészített és az idegbizottság által később megtárgyalt előterjesztésben ugyanis a büntethetőség fenntartása elleni – elsősorban társadalmi és nem orvosi jellegű – érvek kerültek túlsúlyba: a referátumban a homoszexualitás részben veleszületett, részben szerzett „anomáliaként” jelent meg, aminek a társadalmi kezelésére nem a börtönbüntetés a leghatékonyabb megoldás.

Az általunk fellelt és e tanulmányban bemutatott források ugyan sok eddig ismeretlen információt közölnek, azonban ezek fényében sem vonható le olyan következtetés, miszerint az 1958-as idegbizottsági döntés, illetve az 1961-es büntetőtörvény-módosítás valamiféle határozott enyhülést jelzett volna a homoszexualitás társadalmi megítélésében Magyarországon. Ahogy erről számos rendszerváltás előtti média- és kulturális reprezentáció is árulkodik (lásd pl. Murai-Tóth 2011, Takács 2015), illetve például a Takács Mária által rendezett *Eltitkolt évek* és *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* című dokumentumfilmek²³ szereplői is beszámolnak, a legtöbb érintett az 1961-es dekriminalizáció után is folytatta korábbi rejtőzködő életét, mivel továbbra is nehézséget jelentett számukra homoszexualitásuk felvállalása, a melegként vagy lesbikusként való pártalálás, illetve mindennapi élet.

Ugyanakkor kutatásunk egyik fontos eredménye, hogy a referátum szövegéből arra következtethetünk, hogy a homoszexualitás általános büntethetőségének 1958-as ETT-beli napirendre kerülése egy érintettől származó egyéni beadvány következménye lehetett. Sajnos egyelőre nem került elő egyetlen olyan levéltári vagy más információforrás, ami alapján további részleteket tudnánk kideríteni e beadványról, illetve az ETT ügymenetének konkrét előzményeiről. Ám az itt bemutatott dokumentumok alapján is megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy Magyarországon a homoszexuális cselekmények 1961-es általános dekriminalizációjának folyamatát egy elszánt – valószínűsíthetően homoszexuális férfi – abolicionista aktivitása hozta működésbe. Ez pedig mindenképpen egyedülálló eredménynek tekinthető az 1960-as évekbeli államszocialista táborban – s talán azon túl is.

23 *Eltitkolt évek* (2009; <http://www.uk.eltitkoltevek.hu>); *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* (2015; <http://www.online-film.tv/meleg-ferfiak-hideg-diktaturak-online-2015/>). Mindkét dokumentumfilm alapján azonos című interjúkötetek is készültek.

HIVATKOZÁSOK

- Angyal P. (1937) *A szemérem elleni büntettek és vétségek*. Budapest: Attila Nyomda Részvénytársaság.
- Borgos A. (2013) *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran.
- Edvi Illés K. (1909) *A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata. II.* Budapest: Révai testvérek.
- Eördögh A. (1894) A büntetőtörvény 241. §-áról. *Ügyvédek lapja*, 38:4–6.
- Foucault, M. (2000 [1963]) *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina. Ford. Romhányi Török Gábor.
- Foucault, M. (2001 [1969]) *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz. Fordította Perczel Tibor.
- Healey, D. (2001) *Homosexual Desire in Revolutionary Russia. The Regulation of Sexual and Gender Dissent*. Chicago: The University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226922546.001.0001>
- Healey, D. (2002) Homosexual Existence and Existing Socialism: New Light on the Repression of Male Homosexuality in Stalin's Russia. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 8(3):349–378. <http://dx.doi.org/10.1215/10642684-8-3-349>
- Juhász P. (1979) Csorba Antal emlékére. *Ideggyógyászati Szemle*, 32:481–486.
- Kirchknopf, J. (2015) “§ 129 I b) Fornication against nature, this is with persons of the same-sex”: The practices of criminal prosecution of male and female homosexuality in Austria in the course of the 20th century. Előadás a “Sex and Sexuality in East-Central Europe, Past and Present” konferencián – Central European University, Budapest, 2016. október 16–17.
- Linczenyi A. – Radnai B. – Vikár Gy. (1977) *A szexuális élet zavarai*. Budapest: Medicina.
- Magyar Törvénytár (1896) *1877–1878. évi Törvényczikkek*. Budapest: Franklin Társulat.
- Murai A. – Tóth E. Zs. (2011) Női szerelmek a filmvásznon a rendszerváltás előtt és után. In Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 69–79.
- Pauler T. (1870) *Büntetőjogtan. II. kötet: Anyagi büntetőjog különös része. Alaki jog*. Pest: Kiadja Pfeifer Ferdinánd.
- Reich P. K. (1905) A természet elleni fajtalanság büntethetőségéről. *A jog*, 24(12):89–91.
- Sokolova, V. (2014) State approaches to homosexuality and non-heterosexual lives in Czechoslovakia during state-socialism. In: Havelková, H. – Oates-Indruchová, L. (szerk.) *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice*. London: Routledge. 82–109. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315819174>
- Sótonyi P. (2010) Az Egészségügyi Tudományos Tanács története (1863–2009). *Egészségtudomány*, 54(3):17–26.
- Stella, F. (2015) *Lesbian Lives in Soviet and post-Soviet Russia. Post/Socialism and Gendered Sexualities*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Szabó J. – Nyíró Gy. (1925) *Elmekörtan*. Szeged: Lázár Lajos könyvkereskedő kiadása.
- Szasz, T. (2002 [1961]) *Az elmebetegség mítosza*. Fordította: Kádár András. Budapest: Akadémiai.
- Szasz, T. (2010 [1965]) A homoszexualitás jogi és morális aspektusai. *Thalassa*, 21(4): 125–133. Fordította: Zípernovszky Kornél. http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/%2821%292010_4.html
- Szulc, L. (2011) Queer in Poland: Under Construction. In Duggan, L. – Gillett, R. (szerk.) *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. Farnham: Ashgate. 159–172.
- Takács J. (2004) *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum.
- Takács J. (2008) Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága. *Holmi*, 20(12):1613–1626. <http://www.holmi.org/2008/12/takacs-judit-kertbeny-karoly-es-a-maganelet-szabadsaga>

Takács J. (2015) Disciplining gender and (homo)sexuality in state socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 22(1):161–175. <http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2014.983426>

LEVÉLTÁRI ÉS KÖNYVTÁRI FORRÁSOK

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958a) A homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájáról (Csorba Antal aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958b) Jegyzőkönyv (Nyíró Gyula aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958c) Feljegyzés Rostás elvtársnak (Alföldy Zoltán aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

OGyI (Országgyűlési irományok) (1961) – Az Országgyűlés 1961. december 15-i ülése

Országgyűlési Könyvtár. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1958_01/

MELLÉKLET

Jegyzőkönyv²⁴

Felvéve az ETT. Ideg-elme szakbizottságának 1958. március 21-én, pénteken 11 órakor, Nyirő prof. tanári szobájában tartott üléséről:

Megjelentek: Nyirő Gyula prof. elnök, Csorba Antal /referens/vendég, Fodor Sándor, Gimes Miklósné, Juhász Pál, Fodor Pál. Kimentették magukat: Angyal Lajos, Huszák István, Rakonitz Jenő és Zoltán László bizottsági tagok.

[...]

1. napirendi pont: Javaslat a homoszexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására.

Csorba Antal: orvos alezredes megtartja referátumát és előterjeszti 2 változatu javaslatát. /Írásban mellékelve/

Elnök: megköszöni az alapos, kitünően felépített előterjesztést, a vitát megindítja felette.

Juhász: tudomása szerint csak a budapesti rendőrség 80.000 homos.-t tart nyilván.

Gimesné: Egyetért Csorba elgondolásával. Lényegesnek tartja az elvi büntethetőség elleni érvek sorában azt a körülményt, hogy maga a büntethetőség tudata crimen nélkül is súlyos neurózist válthat ki. Ismerteti egy 35 éves mérnök ilyen vonatkozásu esetét, akinél manifeszt homos. ténykedés nem fordult elő. Egy másik depressziós betegnél manifeszt volt az aberráció, az illető állandó szorongásokban szenvedett. Csak az erőszakos cselekményekre, a fiatalkorúak csábítására és a botrányos esetekre korlátozná a büntethetőséget.

Juhász: Szintén csak ezekre az esetekre korlátozná a büntethetőséget. A homoszexualitást nem tartja veleszületettnek, szerinte a társadalmi körülmények alakítják ki. A védett korhatárt 20 évre emelné fel, mert ekkorra alakulnak ki a heterosexuális kapcsolatok, a személyiség is általában erre az időpontra fejlődik ki.

Elnök: 3 észlelt gyógyult eset alapján nem tartja gyógyíthatatlannak a homos.-t, veleszületettnek sem.

Fodor Sándor: javasolja a referátum közlését az Ideggyógyászati Szemlében. Egyébként egyetért a törvénymódosító javaslattal olyan értelemben, hogy a 2 sz. változat legyen érvényes.

Elnök: maga is szívesen venné a közlést, de nem tudja, tanácsos-e a kérdésnek ilyen nagy nyilvánosságot adni. Azt tartaná helyesnek, hogy a törvénykönyv módosítása alkalmával az ETT. Igazságügyi Bizottságban és a kijelölt szakértők közbenjöttével vitassa meg és tárgyalja meg a javaslatokat.

Fodor Pál: több, a referátumban nem említett részletre vonatkozóan tesz fel kérdéseket.

Fodor Sándor: az ifúság védelmének szempontja a legfontosabb. Ismerteti az I.M.: átiratát, amelyben a homos.-nak a börtönökben észlelhető elszaporodásáról van szó. A jelenségnek

24 Az ülés 1. napirendi pontjához kapcsolódó jegyzőkönyv szövegét az eredeti írásmódnak megfelelően közöljük.

szituatív és muló jellege miatt az ideg-elmebizottság nem tárgyalta ezt a részkérdést.

Elnök: az előterjesztett két módosító változatnak az egyetértése kívánatos. A csábitásról külön intézkedik a 340.§

Csorba: a cselekmény elkövetője ellen szigorubb büntetést tart indokoltnak. Saját javaslatát módosítani kívánja úgy, hogy ne csak férfiak, hanem azonosneműek közötti kapcsolatáról szöjjon.

Gimesné: a védett korhatár 20 évben történő megállapítását tulzottnak véli. Kivált nőknél a nemi érettséget a pubertás végére befejezettnek tartja.

Elnök: a maga részéről védelmi célból egyetért a 20. életévnél korhatárként való megállapításával.

Gimesné: csak a férfiakra vonatkozólag fogadja el a 20. évet, nőkre nem.

Csorba: ismerteti elgondolását az előterjesztett két változat egyesítésére. Az egyesített javaslat alapján viszont a 16 éves korhatár nem emelhető fel.

Elnök: az első módosulatot fogadja el az ajánlott változtatásokkal. A publikálás a javaslatokkal együtt megtörténhet preventív célból.

Juhász: az Ideggyógyászati Szemlében erre papírszüke miatt nincs mód. A lényegesen nagyobb publicitás miatt a Népegészségügy-ben való közlést ajánlja.

Határozat: elfogadva a következő szövgű törvénymódosítási javaslat:

„BHÖ 337. pont szövege a következő módon volna módosítandó: Azonos nemű személlyel véghezvitt fajtalanóság büntetendő cselekmény ha a/ közbotrányt okozó módon történik, b/ ha 20 éven aluli személlyel követik el. Az a/ alpont esetében a cselekmény a jelenleg érvényben lévő 337. pont szerint 1 évig terjedhető börtönbüntetéssel, a b/ alpont esetében pedig a BHÖ 330. pont szerint 1-5 évig terjedhető börtönnel volna a cselekmény büntetendő.”

Megjegyzés: Erőszak, ill. fenyegetés esetére külön kitérni nem kell, mivel ezt a 338. pont külön szabályozza.

[...]

[aláírás]

/dr. Nyirő Gyula egyetemi tanár/
a bizottság elnöke

ANGOL NYELVŰ ABSZTRAKTOK

FERENC ERŐS

IDENTITY AND ASSIMILATION

FROMM'S, BETTELHEIM'S AND ERIKSON'S CARRIERS IN AMERICA

The essay attempts to compare the careers of three famous psychoanalysts, Erich Fromm, Bruno Bettelheim, and Erik H. Erikson from the point of view of the history of science and the sociology of knowledge. All of them came from Central Europe, from Jewish families. Their life work unfolded in America, but their thinking had been determined by their European experiences and questions: the meaning of freedom, the dilemma of survival, and the nature of identity. In the 1960s and 1970s they were respected not only as psychoanalysts and social thinkers, but as public intellectuals, too. For today, however, they became “forgotten intellectuals”. The essay points out those social, scientific, political, and personal factors that played a part in their decline.

Keywords: Erich Fromm, Bruno Bettelheim, Erik H. Erikson, identity, Judaism, America, assimilation, psychoanalysis, Nazism, public intellectuals

VERA MESSING – BENCE SÁGVÁRI

“THE WAY WE RELATE TO ‘OTHERS’ SHOWS HOW WE ACTUALLY ARE”
CAUSES OF XENOPHOBIC ATTITUDES IN HUNGARY

As a starting point for our paper we propose that our attitudes towards respecting and accepting others are somewhat similar to a mirror about ourselves. Refusing those who are ‘other than me’ usually feeds on our own uncertainty and the lack of self-confidence. Our aim is to highlight and discuss some underlying factors that could contribute to explaining the high level of support for xenophobic and isolationist attitudes in the Hungarian society. We argue that not only poverty or the lack of well-being are strengthening the refusal of others. There is a considerably high proportion of people in Hungary who are threatened by social marginalization and by the fear of being declassified from their weak lower-middle class social status. Experiencing the state of constant uncertainty plays an important role in conserving and spreading the attitudes towards isolation and exclusion. We also draw attention to the particular role of education: the built-in selection routines resulting in rather homogeneous school environments; the lack of democratic norms in classrooms; and the teaching methods focusing on intense and perpetual competition. These all could contribute to the development of non-acceptance and exclusionary attitudes towards ‘otherness’ from early childhood. For our empirical analysis we use comparative data from the first (2002) and last (2015) rounds of the European Social Survey (ESS).

Keywords: immigration, acceptance of otherness, attitudes, education, Europe, Hungary

ANNA KENDE – NÓRA ANNA LANTOS

THE SCOPE AND LIMITS OF REDUCING PREJUDICE BASED ON INTERGROUP
CONTACT
THE EXPERIENCES OF AN INTERVENTION

Intergroup contact is the most effective method of prejudice reduction according to a vast number of studies conducted in various intergroup situations. However, it is not contact, but its optimal conditions which are difficult to attain in societies lacking a general acceptance of egalitarian social norms, facing strong segregation, large status differences, and endorsing strong prejudicial attitudes. Therefore, the optimal conditions for intergroup contact are rarely available when attempting to reduce prejudice against Roma people in Hungary. We present two studies in which we tested the influence of an intervention based on intergroup friendship – a highly positive example of intergroup contact – to reduce anti-Roma prejudice among university students. The research builds upon the so-called “fast friends” method which refers to a short closeness generating procedure based on mutual self-disclosure which creates an experience resembling real friendships. First year psychology students participated in our first study ($N = 132$) within an experimental, an extended contact, and a “control” group. We found some overall improvement in attitudes based on the comparison between the pre- and the post-test questionnaire results. In a second study ($N = 61$) we tested whether the findings of Study 1 were the direct result of the intervention, or its indirect influence through promoting non-prejudicial institutional norms. This time we worked with an experimental and a naïve control group, and found significant differences in attitude change between the groups along some attitudinal variables and in the perception of institutional norms. We discuss the scope and limits of anti-Roma prejudice reductions methods.

Keywords: intergroup contact, institutional norm, intergroup friendship, prejudice-reduction, anti-Roma prejudice

RÓBERT TARDOS

CUNNING FEARS

THE SOCIOCULTURAL AND IDEOLOGICAL EMBEDDEDNESS OF NEGATIVE INTERGROUP ATTITUDES

The recent years have witnessed a rapid surge in the problem of migration on the public agenda in Hungary and on a larger international plane as well. Research is prompted to go into deeper layers of attitudes and rethink their rearrangements in various respects. The paper is based on a survey from the Spring of 2014 by the MTA – ELTE Peripato Research Group containing a module on immigration and attitudes, as well as stereotypes toward foreigners. Though the field work took place prior to the larger waves of refugee crisis, the module and a further array of questionnaire blocks on various public issues enables a comprehensive look into the respective patterns of thinking. The findings confirm the assumption of separate syndromes of outgroup and ingroup foci; a dual scheme not quite ubiquitous in the literature given the general conception of the (negative/positive) reciprocity of outgroup and ingroup ties. A fourfold typology is furthermore added to these two dimensions resulting in two congruent types in terms of inclusion/exclusion on the ideological poles and two, more sizeable ones incoherent in the sense of a theoretical constraint, following other types of everyday logic on their own (related to general confidence or resentment). Analyses display partially different sets of sociodemographic and cultural-ideological backgrounds regarding the ingroup and outgroup axes of attitudes and the ideologically coherent and incongruous sub-populations, with regional-contextual characteristics, levels and dynamics of economic resources and ideological-political axes figuring among key influences. A two-mode network approach based on a semantic web with nodes of intergroup attitudes in the one hand, and poles of three (left/right, liberal/conservative, moderate/radical) ideological dimensions on the other, adds to the picture with special regard to the place of migration attitudes on the landscape of public thought.

Keywords: intergroup attitudes, outgroup/ingroup focus, refugee crisis, negative ties, two-mode network

BÉLA JANKY

REPRODUCTION OF POVERTY: BACK AND FORTH FROM STRUCTURE TO CULTURE
AN ESSAY BASED ON 'THE CULTURAL MATRIX' BY ORLANDO PATTERSON AND
ETHAN FOSSE

This non-comprehensive (review) essay focuses on the relationship between cultural traits and economic integration of social groups living in deep poverty. My argument relies on the contemporary cultural theories of American sociology. I suggest that current public and scientific discourses tend to adopt a narrow interpretation of culture. False but popular beliefs in the power of cultural forces defined in this narrow way could support harmful measures and policies. However, a more comprehensive concept of culture could lay the ground for fruitful investigations of economically relevant cultural effects. I conclude that in order to understand the reproduction of poverty better, sociologists should not shy away from the investigation of the roles of cultural traits but should refuse simplistic concepts of, and theories about culture.

Keywords: poverty, culture, structure, Patterson

MARGIT FEISCHMIDT

MULTICULTURALISM AND FEMINISM REVISED

The article examines the current state of two critical and emancipatory discourses in social sciences: multiculturalism and feminism. Similar and divergent elements of their theoretical position are investigated with a special emphasis on famous debates among their representatives. The limits of the East-European adaptation of multiculturalism and feminism alike are highlighted, whereas the social and political reasons of the current counter-ideologies (the “backlash multiculturalism” and the “anti-genderism”) are also revealed in the paper.

Keywords: multiculturalism, gender, backlash discourses, emancipation, minorities

BEÁTA NAGY

WHO IS BEHIND SUCCESSFUL WOMEN?

There is an often cited phrase stating that ‘behind every successful man there is a woman’. There is hardly any popular or academic contribution which disagrees with this statement. Research findings offer sufficient evidence that male managers rely on more social support than women. Life course research indicates a less sacrificed private life in terms of intimate partnership, becoming a parent or time spent parenting in the case of male managers.

This paper will focus on what it is like the other way round, i.e. who is/are behind successful women, and what kind of social support can female managers rely on? Even though several research studies have focused on the social support of highly qualified women in Western countries, there is a striking deficiency in exploring specific difficulties female professionals face in Central and Eastern European countries. This aspect highlights the novelty of the present research.

The above described question will be answered through the analysis of twenty interviews carried out with highly positioned women managers in 2014–15. The interviews explore the blurring boundaries between work and private life, and also the perceived social support. Similar to the research findings of earlier investigations, women underline the importance of emotional support, paying attention and listening to the respondents, besides, the work around the family members, mainly children is highly appreciated. At the bottom of the hierarchy they list household-related tasks, which can be outsourced and purchased in the market sphere rather easily. Female managers confront stereotypical gender expectations regularly, which they heavily criticize, yet still very often reinforce and reproduce.

Keywords: gender, spousal support, managers, work-life balance

KATALIN TARDOS

AGELESS ORGANISATIONS?

COMPANY STRATEGIES AND WORKPLACE DIVERSITY AND EQUALITY POLICIES FOR EMPLOYING PEOPLE OF DIVERSE AGES

Age discrimination is one of the most frequent grounds of discrimination in employment, particularly for those aged 55 years and over, both in Hungary and in the European Union. As a result, lower levels of employment rates compared to the active age population and a more vulnerable labour market position has been a long-term trend for the younger and more mature age groups. Hence, it is extremely important to explore what strategies employers develop for the age composition of their workforce and to what extent they encourage age-friendly human resource practices and workplace diversity and equality systems that enable the employment of people belonging to different age groups and generations with higher probability. Employers' age-related strategies and practices have not been researched considerably in Hungary to date. This paper analyses employers' age-related human resource management practices and diversity and inclusion initiatives based on an online questionnaire completed by a sample of 121 companies. Using cluster analysis three different age-related company strategies have been identified as the inclusion and exclusion of younger and more mature age groups significantly differed in the organizations of each cluster. An important finding of the research was that age-friendly human resource management initiatives were less developed in companies that were characterized by an imbalanced age composition. Furthermore, it has been revealed that more developed age-friendly human resource management practices correlate with lower levels of exclusion based on age, but not with a balanced age composition requiring more in-depth structural changes on behalf of the company.

Keywords: age discrimination, workplace diversity and equality, age-related company strategies, diversity- and age-friendly HR policy

JUDIT ACSÁDY

'DID WE ACHIEVE WHAT WE COULD HAVE DONE?'

THE MISSED REFLECTION OF THE DEMOCRATIC OPPOSITION ON WOMEN'S
EMANCIPATION UNDER STATE SOCIALISM IN HUNGARY

Following the transition the question was raised by a number of researchers whether the soviet type emancipation policies of the state socialist countries had indeed resulted in women's liberation and equality with men? (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk-Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015) This study raises the question whether the issue of women's emancipation was part of the themes articulated by the democratic opposition under the Kádár regime or not. How did feminist voices emerge within the dissident circles, and how did samizdat publications deal with the question or silence it? Were activists in opposition different in this sense in Hungary from the activists of other ex-state socialist countries? Following a brief overview of the characteristic features of the democratic opposition in Hungary and the overview of the literature analysing women's situation and gender relations both before and after the transition, some ex-activists' memoirs (manifested in recorded interviews) will be examined. How did they reconstruct gender relations and attitudes within opposition circles? Were these promoting or silencing initiatives concerning women's issues?

Keywords: state socialism, women's emancipation, feminism, dissident movements, petition in 1973

JUDIT DURST – ANNA FEJŐS– ZSANNA NYÍRŐ

“FOR OTHERS ITS A JOB, FOR ME ITS MY LIFE”

THE ROLE OF ETHNICITY IN GRADUATE ROMA WOMEN’S CONSTRUCTIONS OF WORK
AND FAMILY

How is work-family balance achieved in a country where working mothers must take their choices under considerable economic constraints? Besides these constraints, how can women of a stigmatized minority, who participate in a highly discriminative social context, achieve their desired work-life balance? This paper demonstrates the role of ethnicity in graduate Roma mothers’ constructions of their work and family preferences and in balancing these two life spheres. Based on qualitative life story interviews with 26 Roma women, we attempt to reveal how preferences towards work and family are constructed. We claim that in reconciling work and family, there is no such thing as “free choice” among “individual preferences”, because the latter is always dependent on class, gender, habitus, networks and experiences, as well as on ethnicity and a number of other social constraints. If we are about to understand the work-life balance strategies of minority women, we have to on the one hand expand the widely used model explaining the difficulties of western majority women working in the corporate sector. While doing so, we need not only to expand the dimensions of “family”, as the few studies on minority groups suggest, but also to analyse the meaning of “work” for the minority women. On the other hand, we also need to understand the particular mobility path – the “minority culture of mobility” – that characterizes many first generation graduate Roma women and plays a role in their construction of work preferences.

Keywords: minority culture of mobility, ethnicity, work-life balance, work preferences, graduate Roma women

JUDIT TAKÁCS – TAMÁS P.TÓTH

THE ROLE OF THE “NEUROLOGY COMMITTEE” IN THE 1961 DECRIMINALIZATION OF HOMOSEXUALITY IN HUNGARY

Our study focuses on the background of the decriminalization of consensual homosexual acts between adults in the 1961 Hungarian Penal Code by using recently discovered original archive material from 1958. We want to illustrate how otherwise “unsolvable” social issues can be solved by medicalization, i.e. rendering them under medical (in this case psychiatric) authority.

Examining penal codes is a tangible aspect of socio-historically changing views on homosexuality because criminal laws tend to sanction breaches of norms that are (or are perceived to be) widely accepted in society. Consequently, criminalization of certain acts or activities can be interpreted as signalling the emphasized significance of certain social norms, in this case, heteronormativity. By examining the changing theoretical and practical interpretations supporting the (de)criminalization of homosexuality can highlight that already in the mid-20th century medical references were crucial in legal and social decisions regarding homosexual people and their relationships in Hungary (and elsewhere).

This article introduces the changes proposed by the Neurology Committee of the Health Science Council in 1958 regarding the criminalization of homosexuality, leading to the decriminalization of consensual sexual acts between adult men in 1961. However, it should also be pointed out that it was the same committee that proposed to extend the criminalization of sexual activity between same-sex partners aged under 20 to women as well.

Keywords: homosexuality, unnatural fornication, (de)criminalization, Hungary, archive research

